

154. évfolyam (2020) | 1. szám

SZÁZADOK

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata

Az alapítás éve
1867

Főszerkesztő:
Frank Tibor

Felelős szerkesztő:
Simon Anita

Szerkesztőség:
Bácsatyai Dániel, Bartha Ákos, Csukovits Enikő, Eiler Ferenc,
Kenyeres István, Toma Katalin, Völgyesi Orsolya



SZÁZADOK
www.szazadok.hu

A Magyar Történelmi Társulat folyóirata
Szerkesztőség: H-1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4. B. épület V. emelet 511.
Telefon: (+36) 1 224 67 00 / 4637 mellék
E mail: szerkesztoseg@szazadok.hu
154. évfolyam (2019) 1. szám

Szerkesztőbizottság:

Csernus Sándor, Draskóczy István, Fodor Pál, Font Márta, Földes György, Gecsényi Lajos,
Gyarmati György, Hermann Róbert, Horn Ildikó, Izsák Lajos, Klaniczay Gábor, Kövér György,
Krász Lilla, Lévai Csaba, Orosz István, Pál Judit, Pál Lajos, Pálffy Géza, Papp Klára, Pók Attila,
Rainer M. János, Romsics Ignác, Sajti Enikő, Szakály Sándor, Varga Zsuzsanna,
Veszprémy László, Vonyó József, Zakar Péter, Zsoldos Attila

Nemzetközi tanácsadó testület:

Robert John Weston Evans (UK),
Marie-Madeleine de Cevins (Franciaország), Holger Fischer (Németország),
Ovidiu Ghitta (Románia), Olga Khavanova (Oroszország), Árpád von Klimó (USA),
Lengyel Tünde (Szlovákia), Stanisław A. Sroka (Lengyelország),
Arnold Suppan (Ausztria), Kees Teszelszky (Hollandia)

Olvasószerkesztő:

Reményi József Tamás

Tördelés, nyomdai előkészítés: ElektroPress
www.elektropress.hu

Nyomás, kötészet: Prime Rate
www.primerate.hu

ISSN 0039–8098

TARTALOMJEGYZÉK

A TÁRSADALMI MOBILITÁS KÉRDÉSEI MAGYARORSZÁGON

<i>Mátyás-Rausch Petra</i> : Társadalmi mobilitás az erdélyi kincstári igazgatásban (1571–1629)	5
<i>Borbély Zoltán</i> : Nemesi stratégiák és társadalmi mobilitás Felső-Magyarországon a 17. század első felében.....	25
<i>Ugrai János</i> : Iskolai sikerek és társadalmi emelkedés. A sárospataki példa a 19. század első felében	53
<i>Dévényi Anna</i> : A középfokú oktatás társadalompolitikai vetületei a Horthy-korszakban.....	81
<i>Ring Orsolya – Kiss László – Turnai Anna</i> : Női káderek a Rákosi-korszakban	107

TANULMÁNYOK

<i>Pálosfalvi Tamás</i> : Monarchia vagy rendi állam? Gondolatok a késő középkori magyar állam jellegéről.....	135
<i>Turbucz Dávid</i> : Horthy Miklós beszédei 1919 és 1923 között.....	183

TÖRTÉNETÍRÓK

<i>Erdődy Gábor</i> : A történész és a professzor. Urbán Aladár (1929–2019)	209
---	-----

TÖRTÉNETI IRODALOM

<i>Bereznay András</i> : A cigányok történetének atlasza. Térképezett roma történelem (<i>Orsós Julianna</i>)	223
<i>Polgár Marianna</i> : Karrier Mária Terézia korában. Festetics Pál hivatali pályája (<i>Urbán Máté</i>)	226

Tóth Ágnes (szerk.): Dokumentumok a magyarországi németek történetéhez 1944–1953. Quellen zur Geschichte der Deutschen in Ungarn 1944–1953 (<i>Horváth Gergely Krisztián</i>)	229
<i>Glant Tibor</i> : A Szent Korona amerikai kalandja és hazatérése (<i>Peterecz Zoltán</i>)	231
Kovács Attila (szerk.): „Hova megyünk, bajtársak?” – „Világnak!”. Szlovénia és az ’56-os magyar menekültek (<i>Máté Zsolt</i>)	233
 E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI	 237

Mátyás-Rausch Petra

TÁRSADALMI MOBILITÁS AZ ERDÉLYI KINCSTÁRI IGAZGATÁSBAN (1571–1629)*

Az erdélyi állam kincstári igazgatásának, az ott szolgáló hivatalnokok életpályájának vizsgálata első pillantásra nem tűnhet nehéz feladatnak, hiszen már komoly előmunkálatok állnak a kutatók rendelkezésére,¹ többek között Trócsányi Zsolt is foglalkozott ezzel a témával.² Ennek ellenére, ha felütjük „Trócsányit” a kincstári igazgatásról szóló fejezetnél, egymás után sorjáznak a szerző által nyitva hagyott, érdekesebbnél érdekesebb kérdések, meg nem oldott problémák. Ezek közé tartozik a kincstári igazgatásban dolgozó hivatalnokok, tisztségviselők hivatali előmenetele, karriertörténete és az ehhez szorosan kapcsolódó társadalmi mobilitás problematikája is.³

A rendi társadalom társadalmi mobilitásának vizsgálata önmagában sem egyszerű feladat, hiszen ezt a fogalmat leginkább az iparos, posztiparos társadalmakkal azonosítják, jóllehet a 16–17. században is létezett a társadalmi – vertikális és horizontális – mobilitás bizonyos mértéke.⁴ Esetünkben előnyt élvez a fejedelemség államigazgatásában, köztük a kincstári igazgatásban dolgozók *vertikális mobilitásának* vizsgálata – jóllehet a horizontális mobilitásra is jócskán akad példa,⁵ ugyanis a szociális emelkedésen keresztül lehet a legjobban

* A tanulmány a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet kutatóműhelyében készült, megírását az NKFI 124684 számú fiatal kutatói pályázata támogatta.

¹ A teljesség igénye nélkül lásd *Oborni Teréz*: Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552–1556. (Fons Könyvek 1.) Bp. 2002.

² *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata 1540–1690. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivaltörténet 6.) Bp. 1980. 320–337.

³ Noha a kormányzat- és igazgatástörténeti kutatások létjogosultsága nem vitatott, a mai napig érvényesek Jakó Zsigmondnak a múlt század közepén e tárgyban leírt gondolatai, miszerint a fejedelemség gazdasági, igazgatási és társadalmi „organizmus” nagyrészt feltáratlan. Lásd *Jakó Zsigmond*: Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához. Kolozsvár. 1945. 3–4. A könyv közrebocsátásáért köszönetet mondok Jakó Klárának. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az MTA BTK Történettudományi Intézet közös szervezésében 2015, 2016-ban és 2018-ban megtartott Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben címet viselő konferenciák többek között ezt az úrt próbálják meg kitölteni. A 2015. évi tudományos tanácskozás előadásainak szerkesztett változatát lásd Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben. Szerk. Bogdándi Zsolt – Fejér Tamás. (Erdélyi tudományos füzetek 287.) Kolozsvár 2017.

⁴ *Olga Khavanova*: „Kitűnő tehetséggel ellátott, különböző nyelveket tudó, jogok tudásával rendelkező...” Hivatalnoki pályafutások a Magyar Kamaránál a felvilágosult abszolutizmus idejében. Századok 148. (2014) 1213.

⁵ Vö. *Szabó András Péter*: A magyar Hallerek nemzetségek. Egy különleges forrás keletkezésének társadalomtörténeti háttere. Századok 142. (2008) 940.

„lemodellezni”, milyen és mekkora jelentősége volt a kincstári hivataloknak a korabeli hivatalnok-értelmiségi csoport életében.⁶

Általánosságban, korszaktól függetlenül kijelenthető, hogy a hivatalnokok karrierjének egyik legfőbb jellemzője a mobilitás volt, akár egy emberöltőről, akár generációkon keresztül ívelő időszakról is legyen szó. A tárgyalt időszakban az előrejutás, társadalmi emelkedés a dominus-familiáris/szervitor,⁷ majd a patrónus-kliens viszonyrendszer kereteiben volt lehetséges.⁸ Ez a végeredményben informális társadalmi hálózat működtette a korabeli államigazgatást,⁹ ugyanis a korabeli hivatali ügyintézésben a formális szabályok helyett leginkább a személyes kapcsolatok játszották a fontosabb szerepet.¹⁰ A fentiekből természetesen az következik, hogy egy-egy hivatal elnyerésében a mindenkori pártfogónak igen nagy szerepe volt, így a hivatalviselő karrierjének egyik leglényegesebb eleme a megfelelő dominus vagy pártfogó keresése, kiválasztása.¹¹ Fügedi Erik a 15. században felemelkedő hivatalnokok jellemzésénél kiemelte, hogy egy leendő familiáris életében és karrierjének alakulásában az első kritikus pont a *találkozás* volt, amikor a befolyással és hatalommal bíró úr felismerte a tehetséget, és szolgálatába fogadta a feltörekvő személyt. A második döntő pontot pedig a *házasság* jelentette, amelyben valójában az elért társadalmi fel-emelkedés elismerése manifesztálódott.¹²

Tanulmányom elején a kapcsolati háló és a klientúra-rendszer közigazgatást átható erejének rövid felvázolásán túl arról is szót kell ejtenem, hogy kik alkották a korabeli erdélyi kincstári igazgatásban dolgozó hivatalnokréteget, mely társadalmi csoportokat tekinthetünk reprezentatívnak. Kubinyi András a 15. századi

⁶ Khavanova, O.: „Kitűnő tehetséggel ellátott” i. m. 1212–1213.

⁷ Kubinyi András: A kincstári személyzet a 15. század második felében. In: Tanulmányok Budapest múltjából 12. Bp. 1957. 26.

⁸ Khavanova, O.: „Kitűnő tehetséggel ellátott” i. m. 1220. A patronázs és a klientelizmus rendszerét Jens Ivo Engels a mikropolitika kulcsfogalmaként értelmezte, ugyanis a korabeli döntéshozók választásaiban a hivatalra jelöltek személyes kötődései, kapcsolatai, hálózati beágyazódottsága legalább ugyanakkora súllyal estek latba, mint a szakmai képességei. Lásd Jens Ivo Engels: A korrupció története a korai újkortól a 20. századig. Bp. 2016. 26–27.

⁹ Jens Ivo Engels úgy fogalmazta meg ezt a jelenséget, hogy a kora újkor évszázadaiban a patronázs rendszere volt maga a norma, lásd Engels, J.: A korrupció i. m. 35.

¹⁰ Pál Judit: Az állam és a patrónus szolgálatában. Egy Károlyi-kliens a 18. század elején. Korall 2010. 42. sz. 179–180. A személyes kapcsolatok erejére álljon itt egy a témához kapcsolódó példa. Várfalvi Kósa Mátvás, a fejedelmi tábla ülnöke és vállalkozótársa, abrudbányai Fodor Pál deák 1607-ben együttesen keresték fel a nagy befolyással bíró kolozsvári polgárt, a bányászati prefektusi címet viselő Filstich Pétert, hogy járjon közbe érdekükben, kaphassák vissza az Abrudbányától elcsatolt falvakat, ugyanis azok lakossága nélkül nem tudják üzemeltetni bányáikat. Lásd Mátvás-Rausch Petra: Ércbányászat a Báthoryak korában. A szatmári és az erdélyi bányavidék arany-, ezüst- és higanybányászata (1571–1613). (Magyar Történelmi Emlékek–Értekezések). Bp. 2017. 277–278.

¹¹ Pál J.: Az állam és a patrónus szolgálatában i. m. 180.

¹² Fügedi Erik: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. Bp. 1970. 94–95.

kincstári személyzetet tárgyaló tanulmányában úgy vélekedett, hogy a késő középkori Magyarországon létezett egy központi hivatalnokréteg, amely folyamatos utánpótlást kapott országos tisztséget viselő, befolyásos úr familiárisaként dolgozó, alacsony származással, de szakképzettséggel bíró egyének révén, akiknek döntő többsége literátus műveltséggel rendelkezett. Ez igen heterogén csoport volt, leginkább az egy-két faluval rendelkező kismanesek és a gazdag mezővárosi, képzett jobbágyok tartoztak ide. Az előbbi „részcsoportnak” a középnemesi rétegbe való bekerülés, míg az utóbbinak a nemesség és az azzal járó előnyök elérése volt az elsődleges célja.¹³ Kubinyi András megállapításai nagyrészt ráillenek a 16. század végi erdélyi kincstári igazgatásra is, ugyanis ezekben az évtizedekben a kincstári igazgatásban dolgozók között találunk feltörekvő kismanest (sárdi Gyarmati Gergely) és gazdag mezővárosi jobbágyot (abrudbányai Fodor Pál), aki hivatali munkája révén lett nemes. A pénzügyi adminisztráció nagy szakértelmet és speciális tudást igényelt, a Báthory-kori Erdélyben az államigazgatásnak ez a területe kiváló kitörési lehetőséget biztosított az erdélyi világi értelmiség, ezen belül is a „deákság” számára. Az erdélyi „deákságot” Jakó Zsigmond négy csoportra bontotta,¹⁴ ezek közül leginkább a sajátos polgári vonásokat őrző gazdasági értelmiség kapcsolható a korabeli kincstári hivatalokhoz.¹⁵ A Báthory-korra jellemző társadalmi változatosságot, a fényes karrierék és nagy bukások korát – ahogy azt a későbbiekben bemutatásra kerülő életpályák is bizonyítják – Bethlen Gábor uralkodása alatt egy nyugodtabb időszak váltotta fel, amely azonban már nem nyújtott olyan lehetőségeket a felemelkedni vágyóknak a pénzügyigazgatás területén, és a kincstári hivatalok betöltői is más társadalmi csoportokból kerültek ki, mint a korábbi évtizedekben. Bethlen Gábor ugyanis előszeretettel támaszkodott a jómódú köznemességre és a már befutott, hivatalnok-értelmiségi dinasztiából származó tisztviselőkre a gazdasági-pénzügyi kormányzatban.

A tanulmányomban bemutatandó két karriertörténet és azok utózöngéje szépen példázza a nagyhatalmú pártfogóval való találkozás, a házasságkötés fontosságát a társadalmi emelkedésben, valamint kiviláglik belőlük, hogy a társadalmi mobilitás útjai miképp módosultak a Báthory- és a Bethlen-korban. Ezen felül az alábbi két hivatali pálya alakulásán keresztül azt is megfigyelhetjük, hogy milyen

¹³ *Kubinyi A.*: A kincstári személyzet i. m. 33–36.

¹⁴ Ez a négy csoport a következő: jogászertermiség, hivatalnokréteg, gazdasági értelmiség, valamint a „deákság” egy felszínesen képzett csoportja, amely több régi vonást is megőrzött, innen kerültek ki általában azok, akik nem állapodtak meg egyértelműen a világi értelmiség mellett, hanem ha a szükség úgy hozta, egyházi keretek között boldogultak. Lásd *Jakó Zsigmond*: Az erdélyi értelmiség kialakulásának kezdetei. In: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történetéhez. Szerk. Uő. Bukarest 1976. 23–24.

¹⁵ Uo.

motiváló erőt jelentett az elitbe¹⁶ való felemelkedés lehetősége a korabeli társadalom alsóbb rétegei szemében, valamint azt is, hogy az egyes klientúra-hálózatok egyben integráló erővel is bírtak, az ország szélső vidékeit kapcsolták össze a fedelmi központtal.¹⁷

Sárd – Gyulafehérvár – Kolozsvár – Sárospatak: a sárdi Gyarmatiak

Gyarmati Gergely életútja egyike a Báthory-kor nem mindennapi kincstári karrierjeinek. Halálának pontos dátumát nem ismerjük, születési idejét (1553) azonban megtudhatjuk egy, a beszercei városi tanácshoz intézett leveléből.¹⁸ Származására nézve már nem rendelkezünk ennyire pontos információval, de valószínűsíthető, hogy ahhoz a Sárd mezővárosban lakó nemesi csoporthoz tartozott, amelynek tagjai leginkább hivatali úton próbáltak meg boldogulni és előrébb jutni a társadalmi ranglétrán.¹⁹ Sárd ugyanis a fejedelemség fővárosa,²⁰ Gyulafehérvár közvetlen közelében feküdt, a székváros legszűkebb piackörzetébe tartozott, így magától értetődő volt, hogy az udvar mellett fungáló hivatalok kiváló lehetőségeket nyújtottak a szerény anyagiakkal bíró, ám képzett helybéli nemesség számára. Másrészt Sárd igen fejlett és gazdag mezőváros volt, így az itt élő nemesi réteg rendelkezett az államigazgatásbeli sikeres karrierhez szükséges tudással.²¹

Arról sajnos hallgatnak a források, hogy Gyarmati Gergely milyen képzettséggel rendelkezett, amikor elkezdte igazgatási karrierjét, de valószínű, hogy sok pályatársához hasonlóan az alapok megszerzése után gyakorlati úton sajátította el a későbbi karrierjéhez szükséges tudást, köztük a pénzügyigazgatási ismereteket. Már említettük, hogy Fügedi Erik egy feltörekvő nemes életében az első döntő pillanatnak a későbbi pártfogójával való találkozást tartotta. Egy-egy ilyen találkozás körülményeit igen nehéz feladat pontosan feltárni, nincs ez másként

¹⁶ A korabeli erdélyi – elsősorban politikai elit – meghatározására lásd *Horn Ildikó*: A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszűlésének korszakában (1556–1588). Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. 2012. 12–14.

¹⁷ *Engels, J.*: A korrupció i. m. 30.

¹⁸ *Albert Berger*: Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen 1203–1585. I–III. Köln–Weimar–Wien 1986–1995. III. 266.

¹⁹ *Gálfi Emőke*: Gyulafehérvár és a körülötte fekvő mezővárosok kapcsolata a 16. század második felében. Erdélyi Múzeum 80. (2018) 1. sz. 47–48. A különlenyomat közrebocsátásáért köszönetet mondanak Gálfi Emőkének.

²⁰ Gyulafehérvár annak ellenére vonzó célpontnak számított, hogy központi funkciói eléggé hiányosak voltak, nem volt maradéktalanul alkalmas egy székváros szerepére. Lásd *Erdősi Péter*: A fejedelmi politikát támogató külföldi csoportok és a reprezentáció szinterei Báthory Zsigmond udvarában (1581–1598). Kandidátusi értekezés. Kézirat. 1997. 57–58.

²¹ *Gálfi E.*: Gyulafehérvár i. m. 49–50.

Gyarmati Gergely deák esetében sem. Az írott forrásanyagból ugyanis csak az derül ki, hogy 1572-ben az akkori gyulafehérvári udvarbíró, Petrichevich Horváth Kozma számtartójaként dolgozott.²² Gálfi Emőke kutatásai révén ismert tény, hogy a 16. század második felében működő gyulafehérvári udvarbírák alkalmazottaikat familiárisaik közül választották ki. Ez azt jelentette, hogy Gergely deák a Báthory fivérek egyik leghűségesebb embere, a későbbi fogarasi kapitány és fejedelmi tanácsos klientúra-hálózatába tartozott. A bekerülést Petrichevich körébe nagymértékben elősegíthette, hogy Sárd a gyulafehérvári uradalom részét képezte.²³ A gyulafehérvári uradalom udvarbírójának lenni bizalmi pozíciónak számított, ez a kapcsolati tőke jelentette Gyarmati Gergely számára a belépést a fejedelmi udvar kormányzatába, amin keresztül el tudta indítani nem mindennapi karrierjét. Egyúttal azt is hangsúlyoznunk kell, hogy Gyarmati nem kizárólagosan ennek köszönhette előmenetelét, ehhez mindenképpen szüksége volt a szakképzettségére is, ahogy ura sem csupán azért kapta meg az udvarbírói állást, mert hűségesen szolgálta a regnáló hatalmat, ugyanis korábban már látott el jószágigazgatási feladatokat.²⁴

Gergely deák karrierjének folytatása, azaz átkerülése vagy inkább átlépése a gyulafehérvári számtartói tisztségből a kincstárba – azon túl, hogy kiváló példa a horizontális mobilitás korabeli megvalósulására – megerősíti Kubinyi András azon elméletét, miszerint már a késő középkori Magyarországon létezett egy központi hivatalnokréteg, melynek tagjai egyik hivatalból léptek át a másikba, és szoros kapcsolatot ápoltak egymással.²⁵ Gyarmati Gergely életpályája annyiban eltér a korszakban általánosnak mondható hivatali előmeneteltől, hogy ő nem a fejedelmi kancelláriai írnok pozíciójából indult, mint legtöbb pályatársa.²⁶ A kincstár kötelékében dolgozó Gergely deák először 1579-ben tűnik fel a forrásokban, ekkor a *rationista*, másnéven a komornik deák tisztségét töltötte be.²⁷ A fejedelmi kincstárban dolgozó komornik deákságról jelenleg igen kevés információval rendelkezünk, a tisztséget betöltő személyek listája korántsem teljes, sem feladataikat, sem társadalmi hátterüket nem ismerjük pontosan. Trócsányi Zsolt rövid jellemzéséből is kiderül, hogy a *rationista/cubicularius* csoport mind származását,

²² Gálfi Emőke: Tisztartók és udvarbírák, avagy a gyulafehérvári uradalom jószágkormányzata a 16. század második felében. In: Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben i. m. 83.

²³ Horn Ildikó: A Báthoryak felfutása és térvessztése az 1560-as évek Erdélyében. In: Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában. Szerk. Bárány Attila et al. Debrecen 2014. 231.

²⁴ Gálfi E.: Tisztartók i. m. 88.

²⁵ Kubinyi A.: A kincstári személyzet i. m. 32., 36.

²⁶ Vö. Trócsányi Zs.: Erdély központi i. m. 332.

²⁷ Román Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: RNL), Kolozs megyei Igazgatóság, Kolozsvár város levéltára (a továbbiakban: Kvlt) Gyulai-Kuun család levéltára I. Documente medievale (középkori gyűjtemény) Nr. 279.

mind képzettségét tekintve igen heterogén volt. A módos polgártól kezdve a szerényebb anyagi javakkal bíró kisnemesen át egészen a nemesítésre áhítózó gazdag mezővárosi jobbágyig terjedt a színes társadalmi paletta, ennek megfelelően valószínűleg feladataik is igen eltérőek lehetettek, hiszen mindegyik terület más-más képzettséget kívánt.²⁸ Gyarmati Gergely leginkább a Jakó Zsigmond által gazdasági értelmiségnek nevezett csoportba sorolható be,²⁹ a komornik deákként hozzáköthető források is – melyek döntő többsége nyugta, számla – ezt a feltételezést támasztják alá. Gyarmati Gergely feladata a kincstárnál töltött első években a fejedelmi udvarhoz közvetlenül befolyó adó és egyéb jövedelmek bevételezése és azok kezelése volt.³⁰ A pénzkezelés komoly felelősséggel járt, Gergely deák kezén igen jelentős összegek futottak át naponta, a rá bízott javadalmakkal pedig el kellett számolnia írásban is, legtöbb esetben egyenesen a fejedelem felé.³¹ Nagy a valószínűsége, hogy a pénzkezeléssel foglalkozó komornik deákok felosztották egymás között az egyes bevételtípusokat, a leendő aranybeváltó Gergely deákhöz a bányászatból származó jövedelmek tartoztak. Pályáját ebbe a speciális irányba valószínűleg apósa, Székesfejérvári András fejedelmi számvevő „terelte”, akit Báthory István komornik deákként több ízben is megbízott ércbeváltáshoz kapcsolódó feladatokkal.³²

A deák életében Székesfejérvári András lányával, Zsófiával 1581-ben megkötött házasságának legalább akkora jelentősége volt, mint belépésének a Petrichevich-klientúrába.³³ Apósa a Báthory fivérek azon familiárisaihoz tartozott, akik a Magyar Királyság területéről települtek be Erdély területére, és futottak be sikeres hivatali karriert.³⁴ Székesfejérvári András kancelláriai írnokként kezdte erdélyi karrierjét 1564 körül,³⁵ egy évtized múltán már a kincstár-

²⁸ *Trócsányi Zs.*: Erdély központi i. m. 334.

²⁹ *Jakó Zs.*: Az értelmiség i. m. 24.

³⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) F 15 Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Kolozsmonostori Konvent országos levéltára, Protocolla, libri regii et stationaria (a továbbiakban: F 15) XV. Prot. fol. 298–299.

³¹ 1583 nyarán derült ki, hogy a még Báthory Kristóf idején Gyarmati Gergely deákra bízott 14 000 forint nincs meg. Báthory István egyik levelében leírta, hogy Gergely deák regisztrumot készített a kérdéses összegről, valamint ezzel kapcsolatban írt is a lengyel királynak, a két írás azonban nem fedte egymást, így visszaküldte ellenőrzésre. Lásd Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal (1581–1585). Közrebocsátja Veress Endre. Bp. 1948. 57–59., 85–86.

³² *Herzfelder Armand Dezső*: Kolozsvári Czementes János könyve. Magyar Könyvszemle 4. (1896) 358.

³³ *Berger, A.*: Urkunden-Regesten i. m. 361.

³⁴ *Horn I.*: A Báthoryak felfutása i. m. 230–231. András testvére, Székesfejérvári Tamás János Zsigmond udvarában kezdte kancelláriai karrierjét, így kísérhette el leendő urát Bécsbe, ahol osztozott vele a kétéves fogságon is. 1572-ben Báthory István kancelláriai titkárrá léptette elő. Tamás deák szenvedélyesen érdeklődött a történelem iránt, feljegyzéseit Brutus felhasználta történeti munkája írásakor. *Horn Ildikó*: A hatalom pillérei. A Báthory-kori politikai elit kezdetei. In: Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2005. 263.

³⁵ RNL Kvlt Városi privilégiumok Nr. 125.

nál dolgozott,³⁶ pályája csúcsát pedig valószínűleg a közvetlenül a fejedelem alá rendelt számvevői hivatal betöltése jelentette.³⁷ Székesfejérvári András noha a hivatalnoki piramis legalján található pozícióból indult,³⁸ széles kapcsolati hálójával bírt, könyvgyűjtése pedig az bizonyítja, hogy komoly műveltséggel rendelkezett.³⁹ András deák tulajdonában ugyanis egész jelentősnek mondható könyvgyűjtemény volt, amelyben szerepeltek filozófiai munkák (Arisztotelész), antik auktorok (Homérosz, Tacitus) és egy szokványosnak nem mondható munka, Georgius Agricola bányászati szakember átfogó jellegű szakmunkája, a *De re metallica*.⁴⁰ A könyvekben található bejegyzések szerint pedig többek között kapcsolatban állt Kendi Ferenc, Bánffy Pál tanácsurakkal, Sulyok Imre későbbi kancellárral. A vázlatos pályaképből is kiviláglik, hogy Gergely deák házassága révén milyen körbe került bele, apósa társadalmi kapcsolatait⁴¹ és szakértelmét egyaránt tudta kamatoztatni a későbbiekben. A kincstárnál töltött évei alatt intenzív birtoképítésbe kezdett, valamint aktív részese volt a Báthory István által végbe vitt ércbévaltási reformnak is. Az utóbbit jellemezte úgy egy későbbi, a fejedelemhez intézett levelében, hogy „új módi”.⁴² A fejedelem intézkedései révén a fejedelmi székhelyen működő kincstári „irodában” is lehetőség nyílt az ércbévaltásra,⁴³ amelyet az 1580-as évek elejétől már adatolhatóan Gyarmati Gergely vezetett. 1582-ben arról értesítette a beszercei városi tanácsot, hogy nyolc mázsa radnai aranyat vételezett be.⁴⁴ A fejedelmi udvarban történő ércbévaltás tényét erősíti meg 1583 júniusában az erdélyi hármastanács⁴⁵ Báthory István lengyel királynak címzett levele is, melyben a tanácsstagok leírták, hogy sokat foglalkoztak az aranybevaltás problémájával. Végül Gergely deákot választották ki az aranybevaltó pozícióra, hiszen már Báthory Kristóf idején is foglalkozott ércbévaltással, így elegendő tapasztalattal rendelkezik a feladat elvégzéséhez.⁴⁶ Báthory István a hármastanács

³⁶ RNL Szeben megyei Igazgatóság Szeben város levéltára (a továbbiakban: Szlt) Urkunden Materia IV. Nr. 1070.

³⁷ *Trócsányi Zs.*: Erdély központi i. m. 333–334.

³⁸ Uo. 406–408.

³⁹ *Jakó Zs.*: Az értelmiség i. m. 13–14.

⁴⁰ *Vásárhelyi Judit*: A győri Székesegyházi Könyvtár possesorai II. „Az erdélyi” gyűjtemény. III. Győri könyvtulajdonosok. Magyar Könyvszemle 96. (1980) 241–244.

⁴¹ András deák a kancellárián töltött éveket igen ügyesen használta ki, a jelentősebb erdélyi városok vezetői is ismerték, így fordulhatott elő, hogy 1572-ben kötött, kései házassága alkalmával Szeben városa szőnyeget és ezüstkanalakat küldött neki ajándékba. Lásd RNL Szlt Számadáskönyvek Nr. 95. fol. 17.

⁴² MNL OL F 12 Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára, Lymbus I.d./a/Nr.60.

⁴³ Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése I–II. Szerk. Veress Endre. Kolozsvár 1944. II. 71–72.

⁴⁴ *Berger, A.*: Urkunden-Regesten i. m. 435.

⁴⁵ Az erdélyi hármastanács kormányzati és gazdasági szerepkörére lásd *Horn Ildikó*: Az erdélyi hármastanács kormányzata (1583–1585). Századok 140. (2006) 883–924.

⁴⁶ Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal i. m. 68.

döntését 1583 augusztusában jóváhagyta.⁴⁷ Már az uralkodó jóváhagyását megelőzően is a fejedelem főaranybevéltójának (*supremus auricampsor*) nevezték.⁴⁸ A főaranybevéltói pozíció elnyerése révén Gergely deák előre lépett a kincstári ranglétrán, és karrierje töretlenül haladt tovább, hiszen az elkövetkező években is ő felügyelte a kincstárnál történő aranybevéltást,⁴⁹ hatásköre pedig az idő előre haladtával egyre bővült. Többek között felügyelnie kellett a bevéltott nyersérc további sorsát, a bányakamarákba szállítását és ottani finomítását.⁵⁰ A fejedelem által kiadott bányászati engedélyek és engedmények betartása és betartatása is az ő hatáskörébe tartozott, nem utolsósorban pedig több vidéki aranybevéltót is alárendeltek (például Lupsai Menyhárt, Kolozsvári Mihály deák).⁵¹

Gyarmati Gergely karrierjének további állomásai is viszonylag jól dokumentálhatók, 1591-ig még bizonyíthatóan végzett aranybevéltói tevékenységet a kincstárnál, emellett pedig adójövedelmekkel, valamint az ahhoz kapcsolódó bérleti díjakkal foglalkozott.⁵² Karrierje az 1590-es évek derekán állt a zenitjén, ugyanis valamikor ekkor nyerte el a kincstári prefektusi címet (*praefectus rationum fisci*). A kinevezés pontos dátuma nem ismert, de egy 1593-ban kelt jogbiztosító irat már kincstári prefektusként említi Gergely deákot.⁵³ Ahhoz, hogy reálisan meg tudjuk ítélni, milyen előrelépést jelentett Gyarmati Gergely életében a kincstári prefektusi tisztség, röviden ki kell térnünk a pozíció előtörténetére. A forrásadottságok sajnos nem teszik lehetővé, hogy teljesen pontos képet alkossunk arról, milyen jogkört töltött be a kincstári prefektus a 16. század végén, de feltételezhető, hogy ő irányította a fejedelmi székhelyen működő „kincstári irodát”, vezette az itt dolgozó komornik deákok munkáját. A kincstári iroda valószínűleg állandó jelleggel működött, a legtöbb hatalomváltást túlélte.⁵⁴ A fentiek ismeretében kijelenthető, hogy Gergely deák az évek során ügyesen tudta kamatoztatni

⁴⁷ Uo. 85–86.

⁴⁸ Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I/2. Báthory Zsigmond királyi könyvei (1582–1602). Műtárakkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Fejér Tamás et al. Kolozsvár 2005. Nr. 325.

⁴⁹ Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei i. m. Nr. 771., 883.

⁵⁰ RNL Szlt Brukenthal Múzeum gyűjteménye H 1–5 Nr. 134. fol. 439–440.

⁵¹ Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei i. m. Nr. 1468.

⁵² Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei i. m. Nr. 436.; MNL OL F 3 Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gyulafehérvári káptalan országos levéltára, Centuriae (a továbbiakban: F 3) Centuria V Nr. 69. RNL Braşov (Brassó megyei Igazgatóság) Brassó város levéltára Schnell gyűjtemény III. Nr. 202.; Szlt Urkunden Materia IV. Nr. 1319.

⁵³ MNL OL F 4 Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak, Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára, Cista comitatum (a továbbiakban: F 4) Cista Albensis Cista 3. Fasc. 3. Nr. 21.

⁵⁴ A tisztség történetére legutóbb lásd *Mátyás-Rausch Petra*: „Az felséged praefecturaja szegény hazánknak szabadságának nagy romlására volt”. A kincstári igazgatás tisztviselői Bethlen Gábor uralkodása alatt. Erdélyi Múzeum 81. (2019) 1. füzet 92–96.

kapcsolati tőkét és szakképzettségét, és középvezetői státuszt ért el.⁵⁵ Ahogy a prefektusi kinevezésének pontos dátuma, úgy hivatalviselési idejének vége is nehezen datálható pontosan, annyi bizonyos, hogy 1594-ben még prefektusként működött, és ebbéli minőségben vett részt a Gerendi János rendi fizetőmestert elszámoltató bizottságban, melynek tagjait a híres-hírhedt 1594. augusztusi kolozsvári országgyűlés nevezte ki.⁵⁶ Ha végigtekintünk az adósszámvételre kiválasztott névsoron, akkor kiderül, hogy noha több, a kincstári igazgatáshoz kötődő személy vett abban részt, közvetlenül a kincstárban dolgozó tisztviselők közül kizárólag Gyarmati Gergely szerepelt a listán.⁵⁷

Társadalmi emelkedését nemcsak karrierje, hanem egyre növekvő birtokállománya is bizonyítja. Hivatali ideje alatt számos birtoktestre tett szert feleségével együtt, volt több gyulafehérvári ingatlanjuk (a várfalon belül és kívül is), javaik legnagyobb része pedig Fehér vármegyében feküdt.⁵⁸ Ezenkívül arra is van adat, hogy Kolozsváron, a Farkas utcában is volt egy ingatlanjuk, melyet később gyermekeik adtak el.⁵⁹ Gyarmati Gergely utolsó éveiről nem sokat lehet tudni, annyi bizonyos, hogy valamikor 1597 előtt, több birtokától – köztük egy gyulafehérvári ingatlanától – megfosztották, mégpedig: „arany váltásából az baniazsagon maratt restantiakért”.⁶⁰ A fenti idézetből csak következtetni lehet arra, hogy a deák karrierje megtört, halálának pontos ideje sem ismert. 1602-ben már biztosan nem élt, ugyanis a sárdi háza mellett álló másik ingatlan adásvételi szerződésében néhaiként szerepel a neve.⁶¹

A Gergely deák fényes karrierjének végét jelentő elszámolási vita megnehezítette fia, Ferenc boldogulását a hivatali pályán. Gyarmati Ferenc a nagyobb kancellárián írnokoskodott, 1607 és 1619 között.⁶² Eddig nem találtuk nyomát annak, hogy feljebb emelkedett volna a ranglétrán. Idősebbik nővére (Judit) azonban, valószínűleg még atyja bukása előtt, kiváló házasságot tudott kötni, hiszen bekerült a neves kolozsvári értelmiségi családba, a Zalánkeményi

⁵⁵ A kincstári prefektusi tisztség pontos elhelyezése a korabeli hivatali ranglétrán jelenleg még akadályokba ütközik, ugyanis a vele szoros kapcsolatban lévő fejedelmi számvevők valós helye sincs tisztázva. Vö. *Trócsányi Zs.*: Erdély központi i. m. 333.

⁵⁶ Erdélyi Országgyűlési Emlékek I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. (Monumenta Hungariae Historica III/b.: Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae) Bp. 1787–1898. (A továbbiakban: EOE) III. 450.

⁵⁷ Vö. *Trócsányi Zs.*: Erdély központi i. m. 319.

⁵⁸ Birtokszerzéseire részletesebben lásd *Mátyás-Rausch P.*: Ércbányászat i. m. 280–282.

⁵⁹ Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei (1600–1613). II. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közlésezi Gálfi Emőke. Kolozsvár 2016. Nr. 268.

⁶⁰ MNL OL F 15 XVI. Prot. fol. 13–14v., illetve F 4 Cista Albensis Cista 5. Fasc. 1. Nr. 51.

⁶¹ Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei i. m. Nr. 1756.

⁶² *Trócsányi Zs.*: Erdély központi i. m. 191.; Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei II. i. m. Nr. 116.

famíliába.⁶³ Ez a frigy kétségkívül „magasabb polcra” helyezte a sárdi Gyarmati családot.⁶⁴ Ezt követően a család hosszú időre eltűnik a szemünk elől, hogy már a tanulmányunk időhatárán túl, a korai Rákóczi-korban bukkanjon ismét fel. Egy 1631-ben kelt jogbiztosító irat szerint sárdi Gyarmati Gergely deák számvevőként (*exactor rationum fiscalium*) szolgált a fejedelmi kincstárnál.⁶⁵ A fejedelem meg lehetett elégedve a munkájával, ugyanis 1635-ben elküldte magyarországi birtokaira dolgozni, Sárospatakon lett ugyancsak számvevő, ahol együtt dolgozott a korábbi erdélyi fejedelmi prefektussal, Debreczeni Tamással.⁶⁶ 1645-ben még mindig Sárospatakon találjuk (*exactor rationum bonorum cis et ultra Tybiscanorum in Hungaria*), a fejedelem pedig birtokadománnyal hálálta meg hűségét, sok éves munkáját.⁶⁷

Gyarmati Gergely deák leszármazottjainak karrierjéről igen töredékes képet tudunk jelenleg összerakni, ennek ellenére kijelenthetjük, hogy a család felemelőjének szerencsétlenül végződő hivatali pályája csak ideiglenesen nehezítette meg az örökösök későbbi boldogulását, akik meg tudtak kapaszkodni a jómódú középnemesi rétegben, és át tudták örökíteni apáról fiúra a munkavállalást a pénzügyigazgatásban, a Rákóczi-kori Gergely deák életútja legalábbis ezt sejteti.

„Üzletelő nemes” – kéméndi Váradi János és örökösei

Kubinyi András illetve ezzel a kifejezéssel a késő középkori Magyarországon kincstári jövedelmeket bérlő középbirtokos nemeseket, akik a korábban általánosnak mondható familiáris-szolgálat helyett más úton próbáltak meg a társadalmi ranglétrán felemelkedni és jelentősebb vagyonra szert tenni.⁶⁸ Jóllehet, a bemutatásra kerülő kéméndi Váradi János a 17. század első felében élt, mégis illenek rá ezek a mondatok, hiszen mintegy száz évvel korábban élt sorstársaihoz hasonló módon próbált előre jutni és befolyásos pozíciókat elnyerni.

⁶³ A Zalánkeményi családra (a teljesség igénye nélkül) lásd *Bogdándi Zsolt*: A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában. (Erdélyi Tudományos Füzetek 274.). Kolozsvár 2012. 72–73.

⁶⁴ Gyarmati Judit házassága is alátámasztja azt a megfigyelést, miszerint egy család vagy csoport társadalmi emelkedésével növekszik annak a területnek a nagysága is, ahonnan a maga számára házastársat tud választani. Lásd *Neumann Tibor*: A Vízköz kisnemesi társadalma a középkorban. Századok 136. (2002) 433.

⁶⁵ MNL OL F 1 Erdélyi fejedelmi kancellária, Libri Regii (a továbbiakban: F 1) 18. k. fol. 86–87.

⁶⁶ MNL OL E 190 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara archivuma, Archivum familiae Rákóczi 40. d. 2. tétel Nr. 68. Debreczeni Tamás erdélyi működésére lásd *Mátyás-Rausch P.*: „Az felséged praefecturája szegény hazánknak szabadságának nagy romlására volt” i. m. 91–108.

⁶⁷ MNL OL F 1 LR 24. k. fol. 116–117.

⁶⁸ *Kubinyi András*: A középbirtokos nemesség Mohács előestéjén. In: Magyarország társadalma a török kiűzésének idején. Szerk. Szvircsek Ferenc. Salgótarján 1984. 13.

Nagy Iván családtörténeti munkájában a kéméndi Váradi családot egy régi, patinás, Hunyad vármegyében lakó köznemesi családként mutatta be, amelynek tagjai nagyrészt a vármegye életében vettek részt és ott viseltek közhivatalokat.⁶⁹ A családalapító Váradi János korai éveit teljes homály fedi, származása és karrierjének kiindulópontja nem ismert, de valószínűsíthető, hogy Gyarmati Gergelyhez hasonlóan szerényebb anyagi lehetőségekkel rendelkező kismemesi családból származott, ahonnan tudása és kiváló kapcsolatai emelték ki. A család későbbi előnevét adó, Hunyad vármegyében fekvő Kéménd⁷⁰ egy részét Váradi nem örökölte, hanem házasság révén szerezte meg az 1590-es évek közepén.⁷¹ Felesége, Kéméndi Borbála – aki jómódú, Hunyad vármegyei nemesi családból származott⁷² – 1598-ban bekövetkezett halála után Báthory Zsigmond az akkor már dévai udvarbíróként tevékenykedő Váradinak adományozta felesége birtokait, az indoklás szerint azért, mert a Kéméndi család mindkét ágon kihalt.⁷³ Nagyon valószínű, hogy Váradi első fontosabb pozícióját, a dévai uradalom udvarbírói tisztjét első házassága révén nyerhette el, így valamikor a 17. század elején kapcsolatba kerülve leendő pártfogójával, simai Borbély Györggyel, már egy jelentősnek mondható egzisztenciát és hivatali karriert tudhatott a magáénak.⁷⁴ A tizenöt éves háború sikeres hadvezéréhez fűződő kapcsolata pedig újabb ajtókat nyitott meg számára, hiszen Báthory Zsigmond Borbély Györgyöt – meghalálándó katonai győzelmeit és hűségét – Hunyad vármegye egyik legnagyobb birtokosává tette.⁷⁵

⁶⁹ Nagy Iván: Magyarország családai. Címerekkel és nemzékrendi táblákkal. XII. Pest 1865. 47–48.

⁷⁰ Kéménd a dévai vár vonzáskörzetébe tartozott, az innen származó tizedet a dévai birtok mindenkori ura, esetünkben Geszti Ferenc, majd simai Borbély György szedte be. *Jakó Zs.*: Adatok a dézma i. m. 26.

⁷¹ A házasság pontos dátuma nem ismert, a források alapján 1593 és 1598 decembere közti időszakra tehető. Lásd Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei 1222–1599. I. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Bogdándi Zsolt – Gálfi Emőke. Kolozsvár 2006. Nr. 919–920.

⁷² A Kéméndi család már régóta birtokos volt Kéménd, Bánpataka, valamint Veresmaga településeken, többek között Kéméndi Bálint kapott ezekre a birtokrészekre új adományt János Zsigmondtól, mivel a területre vonatkozó jogbiztosító iratok elvesztek. Lásd Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I/1. János Zsigmond királyi könyve (1569–1570). Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Fejér Tamás et al. Kolozsvár 2003. Nr. 53–54. Kéméndi Borbála apját és testvérét (idősebb és ifjabb Kéméndi Tamást) Kendi Farkasné, született Kéméndi Borbála 1589-ben osztályos atyafiának vallotta. Lásd A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori jegyzőkönyvei I. (1326–1590). Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Bogdándi Zsolt. Kolozsvár 2018. Nr. 708. Ebből a rövid bemutatásból is jól látszik, hogy Váradi János az erdélyi politikai elitel közvetlen kapcsolatban álló családba házasodott bele, hiszen Kendi Farkas a hármastanács tagjának, Kendi Sándornak volt az öccse, jóllehet az 1594. évi leszámolásokat követően a Kendi család nimbusza erősen megkopott. Kendi Farkasra lásd *Horn I.*: A hatalom pillérei i. m. 212.

⁷³ MNL OL F 3 Centuria B. Nr. 35.

⁷⁴ Gálfi Emőke, simai Borbély György biográfusa szerint, Borbély György szívesen karolta fel a környezetében lévő tehetséges fiatalokat, köztük pl. Ajtonyi Jakab deákot, aki valószínűleg saját felszabadított jobbágya volt. Ajtonyi egyébként Váradhoz hasonlóan igen fényes gazdasági karriert futott be. Lásd *Gálfi Emőke*: Simai Borbély György. In: Műveltség és társadalmi szerepek i. m. 278.

⁷⁵ Uo.

Várad János 1601-ben már a lippai vár udvarbírája,⁷⁶ ugyanebben az évben részt vett Borbély György Déva várába, valamint annak tartozékaiba történő beiktatásán.⁷⁷ A fejedelem elégedett lehetett jószágigazgatási munkájával, ugyanis 1602-ben örökjogon adományozott számára két, korábban a lippai várhoz tartozó birtokot.⁷⁸ Ebben az évben feleségül vette Borbély György unokahúgát, Erzsébetet, Borbély András lányát. A frigynek köszönhetően bekerült Borbély György közvetlen rokonai közé, és mivel a hadúrnak végül csak a lányai maradtak életben,⁷⁹ felesége révén későbbi örökösei közé is. Báthory Zsigmond 1602 júniusában inscribálta Borbély Györgynek és feleségének élethossziglan, leányainak, valamint nőrokonainak pedig örökjogon Hunyad vármegyében Algyógy és Nyírmező birtok egy részét.⁸⁰ Borbély György 1603. évi halálát követően a család igen nehéz helyzetbe került, csak a nőági rokonok éltek már,⁸¹ de eddigre Várad János rendelkezett akkora befolyással, hogy meg tudja védelmezni az oltalom nélkül maradt özvegyeket és a családi birtokokat. Ő és felesége viselték gondját Borbély György hűgának, Annának, miután az özvegyeségre jutott. Az idős aszszony a gondoskodást azzal hálálta meg, hogy bátyjától örökölt birtokait (magyarországiakat, valamint a Hunyad vármegyeieket) rájuk hagyta.⁸² A Habsburg-interregnum alatt is megtalálta számításait, hiszen képzett gazdasági szakemberre akkor is szükség volt, 1604 és 1606 között újra igazgathatta a kiterjedt dévai uradalmat.⁸³ Várad János a gazdaságkormányzat mellett nem mondott le a vármegyei érvényesülésről sem, 1607-ben Hunyad vármegye alispáni székét töltötte be.⁸⁴ Az alispáni hivatal elnyerése azt mutatja, hogy nemcsak gazdasági ismeretekkel bírt, hanem a jogban is jártas volt, hiszen ő volt a vármegyei közvádoló. Az erdélyi vármegyék hierarchiájában az alispáni tisztség a főispán és fő(szolga)bíró után következett, és általában a vármegyében régóta birtokos köznemesi családok tagjai számára volt fenntartva. Arra nézve csak szórványos adatok vannak, hogy az alispán a mindenkori főispán – esetünkben Bethlen Gábor – familiárisa lett volna.⁸⁵ Az azonban bizonyos, hogy a tisztség viselője előtt sok kaput nyitott meg, hiszen

⁷⁶ Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei i. m. Nr. 1739.

⁷⁷ Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei II. i. m. Nr. 10.

⁷⁸ Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei i. m. Nr. 2011.

⁷⁹ Borbély György András nevű fiáról Istvánffy Miklós és Bethlen Farkas is azt állítja, hogy a mezőkeresztesi csatában hunyt el. Lásd *Gálfi E.*: Simai Borbély György i. m. 270.

⁸⁰ Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei i. m. Nr. 2027.

⁸¹ *Gálfi E.*: Simai Borbély György i. m. 277.

⁸² Uo.

⁸³ MNL OL F 15 XV. Prot. 193–194^o., illetve MNL OL F4 Comitatus Hunyad Cista 2. Fasc. 4. Nr. 29.

⁸⁴ Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei II. i. m. Nr. 99.

⁸⁵ *Dáné Veronka*: Az erdélyi vármegyék tisztségviselői kara a fejedelemség korában (1541–1658). Századok 148. (2014) 1114–1123.

bejárást engedett már hivatali okból is a főrendek körébe, az országgyűléseken való részvétel a kapcsolati háló bővítését eredményezte, míg a megyében is kellő hatalmat és befolyást biztosított.

Az alispánok útja általában a főbírói székhez vezetett,⁸⁶ nem úgy Váradi Jánosé, aki valószínűleg két év után felhagyott a vármegyei munkálkodással, mert 1608 decemberében már a gazdasági kormányzat egyik legfontosabb pozícióját, a gyulafehérvári udvarbírói tisztséget töltötte be.⁸⁷ Az utóbbi, nagy felelősséggel és befolyással egyaránt bíró hivatalt egészen 1610-ig viselte.⁸⁸ Megnövekedett hatalmát és hivatalából adódóan naprakész információit több területen is kamatoztatta. Egyrészt nem volt rest, amikor felesége családi vagyonának megőrzéséről és az abból való részesülésről volt szó. Már gyulafehérvári udvarbíróként nyújtott be tiltást a káptalanhoz az ellen, hogy Borbély György özvegye, Bánrévi Borbála bizonyos Arad vármegyei birtokokat elzálogosított, noha ezek az özvegy leányait, valamint unokahúgát, Váradinét is egyenlő arányban illették meg.⁸⁹ Akaratát természetesen keresztülvitte, erre utal ugyanis az 1609-ben Bánrévi Borbála és Váradi Jánosné között megkötött megegyezés szövege. Eszerint a Hunyad vármegyei Borbély-birtokok egyharmada (Algyógy, Nyírmező és tartozékai) Váradi Jánosné tulajdonába került, valamint ő kapta meg a Magyarországon fekvő birtokokat is.⁹⁰ Váradi János és felesége még ugyanebben az évben rendelkezett a magyarországi javaik egy részéről. A Szabolcs vármegyében található birtokokat (simai, ibronyi, pozoni) eladták örökjogon Bogdány Ferencnek, a fejedelem belső kamarásának. Az indoklás szerint azért, mert a nagy távolság miatt nem vennék hasznukat.⁹¹ Nógrád vármegyei birtokaikat minden valószínűség szerint megtartották.⁹² Udvarbírói hivatalából fakadó befolyását nemcsak a családi vagyon megőrzésére,⁹³ hanem annak bővítésére is felhasználta. 1609 őszén nagyhalmágyi (Zaránd vármegye) Moga Martin nemes emberrel írt alá egy egyezséget. Moga Martin atyja halála után – szölt a szöveg – nem tudta megszerezni az őt jogosan illető birtokokat atyja özvegyétől, ezért a gyulafehérvári udvarbíróhoz fordult segítségért. Váradi János természetesen segített, aminek megvolt az ára: a birtokok felét kérte arra az esetre, ha sikerül véghezvinni Moga Martin akaratát.⁹⁴ Váradi

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei II. i. m. Nr. 194.

⁸⁸ Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei II. i. m. Nr. 196., 226., 280., 333., illetve Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei I. i. m. Nr. 467.

⁸⁹ *Gálfi E.*: Simai Borbély György i. m. 278–279.

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei II. i. m. Nr. 230.

⁹² Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei I. i. m. Nr. 467.

⁹³ 1610-ben tanúvallatást kért a gyulafehérvári káptalantól, mert a Borbély birtokokhoz tartozó gyümölcsöst az egyik szomszéd elfoglalta. Lásd Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei II. i. m. Nr. 317–318.

⁹⁴ Uo. Nr. 242.

János minden bizonnyal elérte, amit akart, ugyanis Moga Martin rokonai tiltást nyújtottak be a káptalanhoz, mert Váradi János jogtalanul kapta meg birtokaik egy részét.⁹⁵ Báthory Gábor erdélyi fejedelem azt követően, hogy elfoglalta Szeben városát, létrehozta a szebeni uradalmat, vezetőjévé pedig a jószágigazgatásban már komoly jártasságot szerző Váradi Jánost tette meg, aki 1611 és 1613 között, vagyis a felszámolásáig irányította azt.⁹⁶ Szebeni udvarbíróága alatt Hunyad és Arad vármegyei birtokai mellett Zaránd vármegyében is szerzett javadalmakat, még hozzá az egykori körösbányai bányaadalomhoz tartozó Bukurest birtokot,⁹⁷ melyet 1612-ben Báthory Gábor adományozott számára, ugyanis az a korábbi tulajdonos, ifjabb Szalánczy László halálával magszakadás révén a kincstárra háramlott.⁹⁸ Ugyancsak 1612-ben kapta adományba Báthory Gábortól a Zaránd vármegyében fekvő Bulczest birtokot, amely történetesen a későbbi fejedelem – Bethlen Gábor – menekülése után szállott a fejedelmi kincstárra.⁹⁹ Körösbánya melletti terjeszkedése – amit Bethlen Gábor uralkodása alatt folytatott – nem volt véletlen, ahogy erre a későbbiekben kitérek majd. Az egykori Szalánczy birtok megszerzése is jól mutatja, hogy milyen előnyökkel járt, ha valaki naprakész információkkal bírt a kincstári birtokok változásaival, bővüléseivel kapcsolatban.

Váradi János kincstári karrierjének csúcsát azonban nem a bizalmi állásnak tűnő szebeni udvarbírói pozíció jelentette, hanem az, amikor Báthory Gábor kinevezte az erdélyi fejedelmi javak kezelőjének. Az 1611 februárjában kiállított oklevél szerint kéméndi Váradi János az *arendator proventuum fiscalium Transylvaniensum* címet viselte.¹⁰⁰ A Váradi által viselt tisztségről nem sokat tudunk, a Báthory-korban több alkalommal felbukkan ez a terminológia, leginkább a tizenöt éves háborút követően.¹⁰¹ Trócsányi Zsolt úgy vélte, hogy ez a titulus valójában a kincstartói hivatal (*thesaurarius*) másik megnevezése,¹⁰² véleményünk szerint azonban közelebb áll a késő középkori magyar kincstári igazgatásban működő *administrator proventuum regalium*hoz, utóbbi tisztviselőt általában

⁹⁵ Uo. Nr. 241.

⁹⁶ Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei II. i. m. Nr. 356. , 384.; MNL OL F 2 Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára, Protocolla (a továbbiakban: F 2) IV. 124.

⁹⁷ MNL OL F 4 Cista Zaránd Fasc. 1. Nr. 5.

⁹⁸ MNL OL F 2 IV. 231–234.

⁹⁹ MNL OL F 3 Centuria A. Nr. 81.

¹⁰⁰ MNL OL R 298 1526 utáni gyűjtemény, Erdélyre vonatkozó gyűjtemények, Erdélyi iratok (a továbbiakban: R 298) 10. d. irat folio száma hiányzik (dátum 1611. február).

¹⁰¹ Többek között Szilvási Boldizsár is hasonló címet viselt 1614-ben (*universorum proventuum principis arendator*). Lásd *Trócsányi Zs.: Erdély központi i. m.* 345.

¹⁰² Vö. Uo. 321–322. A jelenleg folyó kutatások tükrében már az is kétségesnek látszik, hogy az erdélyi állam tekintetében beszélhetünk-e egyáltalán olyan értelemben kincstartói hivatalról, mint a késő középkori Magyar Királyság esetében.

akkor nevezték ki, ha a kincstartói hivatal nem volt betöltve.¹⁰³ Mindemellett a fejedelem a tizedarendátor feladatkörét is rábízta, így, mondhatni, ő lett az erdélyi kincstári igazgatás „csúcsvezetője”.¹⁰⁴

Kéméndi Várad János igazi túlélőnek számított, ugyanis a legtöbb hatalomváltást, köztük Báthory Gábor halálát és Bethlen Gábor uralomra kerülését is sikeresen átvészelte, és noha a szebeni udvarbírói pozíciója megszűnt, az új fejedelemtől immár másodízben megkapta a gyulafehérvári udvarbírói tisztséget, melyet 1615 és 1616 között viselt.¹⁰⁵ Ezekben az években tovább bővítette Körösbánya közelében fekvő érdekeltségeit, az egykori bányaauradalom részeit képező Hercegány és Kölesd nevű birtokokat 1616-ban vette meg Nagy György körösbányai nemestől.¹⁰⁶

Az uralkodásának első éveiben komoly anyagi gondokkal küszködő fejedelemnek nagy szüksége volt Várad János szakértelmére és a hivatali évek alatt összegyűjtött tapasztalatára, ezt mutatja, hogy a gyulafehérvári uradalom vezetése után a kiemelt jelentőségű várad uradalom udvarbírájának tette meg. Kinevezésének pontos dátumát csak közvetett módon, egy 1624-ben keletkezett tanúvallatásból ismerjük. Az iratból kiderül, hogy Barcsay Sándor felesége, Palaticz Anna csere révén jutott egy birtokhoz, amely a belényesi kerület területén feküdt. A cserére 1617-ben került sor.¹⁰⁷ A birtokot azonban Bethlen Gábor a cserét követően a várad várhoz csatolta. Barcsay Sándor elmondása szerint ezt követően a fejedelem Várad János udvarbírón keresztül küldött 300 aranyat kárpótlásként a birtokért cserébe, ugyanis a korábbi tulajdonos ekkora összegért inscribálta. Várad állítólag figyelmeztette Barcsayt, hogy fogadja el a pénzt, és ne támasszon akadályokat a birtok várhoz csatolása elé, mert félt, hogy „mind pénz s mind falu oda leszen”.¹⁰⁸

Várad a várad udvarbírói tiszteet egészen 1622–1623 fordulóján bekövetkezett haláláig viselte. 1622 szeptemberében a fejedelem hűséges udvarbírói szolgálataiért a várad várban lévő Szentmárton utcában adományozott neki egy

¹⁰³ *Kubinyi András*: A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácsig. Levéltári Közlemények 28. (1958) 40.

¹⁰⁴ Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei II. i. m. Nr. 412. A tizedarendátori tisztséget általában főrendi származásúak töltötték be, Trócsányi Bethlentől eredeztette, hogy alacsonyabb jogállású személyt, Debreczeni Tamást tette meg az erdélyi tizedigazgatás élére. Úgy látszik, ez már Bethlen előtt is előfordult. Lásd *Trócsányi Zs.*: Erdély központi i. m. 325–326.

¹⁰⁵ *Gálfi Emőke*: A gyulafehérvári udvarbírák és területi hatáskörük Bethlen Gábor uralkodásának első szakaszában. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene (Bethlen Gábor trónra lépésének évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai). Szerk. Dáné Veronka et al. Kolozsvár 2014. 326.

¹⁰⁶ MNL OL F 2 IV. 231–234.

¹⁰⁷ *Jeney-Tóth Annamária*: „... Urunk udvarnépe...”. Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadások tükrében. Debrecen 2012. 123.

¹⁰⁸ A Barcsaiak levéltára. Közli Kis Bálint. Történelmi Tár 17. (1894) 623–624.

nemesi udvarházat, több szőlőbirtokkal egyetemben.¹⁰⁹ Az udvarbíró 1623. május végén már biztosan nem élt, mert az ekkor íródott meghatalmazás, melyet felesége Borbély Erzsébet és fia, Ferenc részére állítottak ki, már néhaiként említi.¹¹⁰ A fejedelem iránta érzett bizalmát mutatja az is, hogy 1618 és 1621 között ő volt Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony udvarmestere.¹¹¹

Kéméndi Várad János felvázolt gazdasági karrierje és annak fejedelmeken átívelő sikeressége, „meg nem törése” egészen rendkívüli jelenség ebben az állandóan változó korban, és még különlegesebbnek láthatjuk, ha az életutat ki-egészítjük egy érdekes „adalékkal”. A fejezet címében szereplő „üzletelő nemes” kifejezést nem véletlenül használtam Várad Jánosra, noha a fentiek nem igazán támasztják alá Kubinyi erre vonatkozó megállapításait. Akkor mégis mi az oka annak, hogy Várad Jánost üzletelő nemesnek tartom? Nem más, mint a bányászati tevékenysége miatt. A Hunyad vármegyei nemesércbányászattal kapcsolatban¹¹² neve először Bethlen Gábor 1615-ben kiadott, az erdélyi bányaszabadságot szabályozó rendeletében tűnik fel, ahol a Hunyad vármegyei bányabirtokosok közé sorolták be.¹¹³ A fejedelmi rendelet szövege szerint Várad János Verebély Mihály ugyancsak hunyadi birtokossal¹¹⁴ és ifjabb Krakker Györggyel¹¹⁵ művelte közösen a toplicai és a csertési aranybányákat. Közös vállalkozásukról nem sok adat maradt fenn. Csehi András, Bethlen Gábor udvari szolgájának 1618-ban tett testamentumában említik, hogy az említett három bányavállalkozó 18 hordó bort vett Csehitől, de az árát – mintegy 350 forintot – még nem rendezték.¹¹⁶ A korabeli bányászat, főleg a mélyművelés igen költséges termelési ágnak számított, így általánosnak mondható, hogy az érckitermeléssel foglalkozók sok esetben hitel felvételére kényszerültek. Ez alól Várad János sem volt kivétel, amit több kötelezvény is bizonyít. 1615 februárjában kelt elismervénye szerint sok gondja és nehézsége támadt a csertési bányák

¹⁰⁹ MNL OL F 1 18. k. fol. 19–20.

¹¹⁰ MNL OL F 2 V. 479.

¹¹¹ *Jeney-Tóth A.*: „... Urunk udvarnépe...” i. m. 87., 231., illetve MNL OL F2 V. 265–267.

¹¹² A Hunyad vármegye területén folyó nemesércbányászat nem bírt akkora jelentőséggel, mint a vashányászat, a Báthory-korból pár töredékes adat maradt fenn az itt folyó termelésről, a bányák tulajdonosai leginkább helyi lakosok, nemesek voltak. Lásd *Mátyás-Rausch P.*: Ércbányászat i. m. 206–208.

¹¹³ *Wenzel Gusztáv*: Magyarország bányászatának kritikai története. Bp. 1880. 435–436.

¹¹⁴ Verebély Mihály bányászati körödéséről keveset tudni, 1608-ban Báthory Gábor megbízható, hú embereként hivatkozik rá egy rendeletében, melyben azzal bízta meg, hogy lefűljelje az ércsempészeket. Lásd RNL Klv Beszterce város levéltára Urkunden Nr. 7952.

¹¹⁵ Ifjabb Krakker György édesapja nyomdokain haladva, aki ugyancsak bányászattal foglalkozott, a hunyadi nemesfémbányák mellett a zalatnai kitermelésben is érdekelt volt. Zalatnai működése alatt beházasodott egy helyi jómódú nemesi családba, a Kende famíliába. Apósa családja is foglalkozott bányászattal. Lásd MNL OL F 1 10. k. fol. 8–9., illetve MNL OL F 2 V. 382–383.

¹¹⁶ Erdélyi testamentumok III. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei (1600–1660). Szerk. Tüdős S. Kinga. Marosvásárhely 2008. 75.

üzemeltetése során, ezért 200 forint kölcsönt vett fel Jezernycky János fejedelmi számvevőtől. A felek megállapodtak abban, hogy Váradi 100 forintot legkésőbb Szent Mihály napjáig (szeptember 29.) visszafizet, a fennmaradó összeget pedig 1616 ugyanazon napjáig törleszti. Váradi azt is vállalta, hogy ha nem tudja időben rendezni tartozását, akkor Jezernyckynek joga van lefoglalni bizonyos részeket birtokaiból.¹¹⁷ Az is nagyon valószínű, hogy Rettegi Jánostól, Bethlen Gábor udvari lelkészétől is a bányászati munkálatokra vett fel 300 forint kölcsönt, amit még 1616-ban sem fizetett vissza a lelkész özvegyének, noha a határidő már rég lejárt.¹¹⁸

Nagy a valószínűsége, hogy Váradi János már Bethlen uralkodása előtt is foglalkozott bányászattal, legalábbis a már korábban említett Zaránd vármegyei terjeszkedése erre enged következtetni. Az itt található érdekeltségeit Bethlen alatt is megőrizte, amit Török János főlovászmesterrel 1618-ban kötött szerződése is bizonyít, melyben a két fél Rudabányát illetően egyezett meg. Török János ugyanis fel akarta újítani a rudabányai bányákat, ezért összefogott Váradi Jánossal – nagyon valószínű, hogy utóbbi adta a pénzt a vállalkozáshoz – és a fenti szerződésben kijelentette, hogy minden befolyó jövedelmen és hasznon meg fog osztozni a fejedelemszony udvarmesterével. A szerződés értelmében a bányák üzemeltetési költségeit, a tartozék épületek fenntartását, a kohók, zúzdák, más néven stompok karbantartását közösen kellett állniuk. Török János saját birtokrészét tovább öröközhette az utódaira, a szerződés zárórendelkezésében pedig vállalta, hogy ő vagy utódai csak abban az esetben zárhatják ki Váradi Jánost a rudabányai termelésből, ha megszegi a szerződés több pontját. Ebben az esetben Váradinak 1000 forint bánatpénzt kellene fizetnie a Török családnak.¹¹⁹

Váradi János halála valószínűleg váratlanul érte a családot, legalábbis erre lehet fia, Ferenc 1644-ben tett végrendeletéből következtetni, amelyben arra panaszkodott, hogy lánytestvéreivel – Annával és Erzsébettel – együtt költöttek el, amijük volt, és atyjuk után pénz nem maradt.¹²⁰ Váradi Jánostól nem maradt fenn végrendelet, családja további boldogulásáról fia már említett testamentumából értesülhetünk. Eszerint Ferencnek, akit 1623-ban Bethlen István familiárisai között tartottak számon,¹²¹ két nővére volt, akik öccsükhöz hasonlóan igen előnyös házasságot kötöttek. Tették ezt annak ellenére, hogy Váradi János halála megnehezítette a család életét, és ahogy Ferenc végrendeletéből

¹¹⁷ MNL OL F 2 IV. 279–280.

¹¹⁸ *Jeney-Tóth A.*: „... Urunk udvarnépe...” i. m. 204.

¹¹⁹ MNL OL F 2 V. 265–267.

¹²⁰ Erdélyi testamentumok V. Kora újkori marosvásárhelyi végrendeletek (1586–1689). Szerk. Rüszt-Fogarasi Enikő. Marosvásárhely 2014. 73–77.

¹²¹ *Jeney-Tóth A.*: „...Urunk udvarnépe...” i. m. 204.

kiderül, több birtokon is túl kellett adniuk, hogy „felszínen” tudjanak maradni. Elsősorban atyjuk Zaránd vármegyei birtokai közül zálogosítottak el néhányat, köztük a bukuresti birtokot mintegy 3000 forintért, így valószínű, hogy nem folytatta a család egyik tagja sem Váradi János bányászati munkásságát. Majd anyjuk révén örökölt Hunyad vármegyei algyógyi birtok egy részétől váltak meg. Az is kiderül Váradi Ferenc végrendekezéséből, hogy az atyjuk által megvásárolt Hercegány birtokot újra meg kellett váltaniuk 1000 forintért, még Bethlen István helytartósága idején.¹²² Visszakanyarodva a Váradi örökösök házasságkötéseire, Váradi Ferenc felesége a tekintélyes bihari nemesi családból származó Fráter Petronella lett, akinek az atya, Fráter István ítélőmester képviselte Bethlen Gábor erdélyi fejedelmet a nagyszombati, majd később a nikolsburgi béketárgyaláson, s a fejedelem tanácsúrrá is tette.¹²³ Idősebbik nővére, Erzsébet a már említett nagyhalmági Moga családba házasodott be, Váradi János talán így akarta a kérdéses módon megszerzett birtokokat „legitimálni”.¹²⁴ Fiaatalabbik nővére, Anna pedig a Doboka vármegyében birtokos kisjenői Nádudvari István felesége lett, aki a vármegyei tisztségviselő köznemes „tipikus” példája lehet.¹²⁵ Váradi Ferenc karrierjéről azon túl, hogy Bethlen István familiárisaként említik a források, semmit sem tudunk, valószínű, hogy visszatért ősei gyakorlatához, és az országos tisztségek helyett a vármegyei tisztségeket választotta, így Váradi János halála után a család (újra) besimult a Hunyad megyei nemesség soraiba.¹²⁶ Végrendeletéből kiderül, hogy szüleik rájuk hagyott birtokait külön „kezelték”, a családi birtok ősi magját képező kéméndi és bánpataikai birtokokat, melyeket atyjától örökölt, ő is két fiára, Zsigmondra és Istvánra hagyta.¹²⁷ Anyjuk birtokait, azaz a korábbi Borbély birtokokat osztották fel Ferenc és nővérei egymás között, és hagyták utódaikra.¹²⁸

¹²² Erdélyi testamentumok V. i. m. Uo. Bethlen István helytartói tevékenységére nem a teljesség igényével lásd *Oborni Teréz*: Bethlen Gábor utasítása helytartójának, Bethlen Istvánnak (1620). Történelmi Szemle 49. (2007) 249–261.

¹²³ *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. IV. 257–259., illetve *Horn Ildikó*: A fejedelmi tanács Bethlen Gábor korában. Századok 145. (2011) 1012.

¹²⁴ Erdélyi testamentumok V. i. m. 73–77.

¹²⁵ *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. VIII. 30.

¹²⁶ A gyulafehérvári udvarbíró leszármazottainak házassági szokásai is ezt támasztják alá. Lásd *Kis Bálint*: Erdély régi családjai. A Barcsai család (harmadik és befejező közlemény). Turul 12. (1894) 184. III. tábla.

¹²⁷ Váradi Zsigmond 1654-ben tett kiskorú öccse, István nevében is tiltást a gyulafehérvári káptalan előtt, mert anyjuk a kéméndi ősi jószágból házasította ki nővérüket, Máriát. Lásd Hunyadmegyei oklevéltár. Oklevelek és kivonatok az Országos Levéltárból. Kun Róbert hagyatéka. In: Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve X. Szerk. Veress Endre. Déva 1899. 92.

¹²⁸ Erdélyi testamentumok V. i. m. 73–77.

„az Varadi vagy Borbélj Ersebettől valo familia kepeben”¹²⁹

Ez a mondat Kun Gergely hunyadi birtokos végrendeletében szerepel, ahol azt írja le, hogy Nádudvari István a Váradi család képviselőjében hogyan próbált protestálni a kincstári birtokfoglalás ellen. Az idézett mondat azért érdekes, mert kiderül belőle, hogy a Váradi családot Borbély Erzsébet révén (is) tartották számon a vármegyében, ez pedig alátámasztja a korábban leírt megállapítást, miszerint milyen fontos volt egy feltörekvő nemes életében az a bizonyos találkozás, esetünkben Borbély Györggyel.

A fentiekben vázolt két életút számos ponton eltér egymástól, de abban mindenképpen megegyezik, hogy a megfelelő patrónus kiválasztása és előnyös házasság megkötése nélkül a korabeli Erdélyben igen nehéz lett volna a társadalmi emelkedés és a vagyoni gyarapodás, ez alól a kincstári vonalon dolgozó tisztviselők sem voltak kivételek. Az is érdekes kérdés, hogy a felemelkedő generáció milyen sikerrel vitte át örököseire a társadalmi mobilitásban elért pozícióit. Sem Gyarmati Gergely, sem Váradi János esetében nem lehet kijelenteni, hogy ez teljes mértékben sikerült volna. Gergely deáknál sejteni lehet, hogy a kincstári hivatalt és a hozzá kapcsolódó szaktudást talán sikerült továbbadnia, de karrierjének megtörése megnehezítette fia boldogulását. Váradi János fia pedig nem folytatta atyja munkáját, bár társadalmi pozícióit sikerült megőriznie.

A két pálya közötti legfőbb különbség területi jellegű. Gyarmati Gergely deák az erdélyi állam központjában munkálkodott, közel az udvarhoz, szoros kapcsolatban a többi központi hivatal tisztviselőivel. Váradi János karrierje ezzel szemben egy vidéki gazdasági hivatalban indult el, majd szép lassan „közeledett” a központ felé. Nem tudjuk, hogy volt-e a klasszikus értelemben vett literátusi végzettsége, pályája alapján azonban a gazdasági értelmiség soraiba helyezném, ugyanis a korabeli vármegyei tisztségeket viselő nemesi életúttól merőben eltér sorsának alakulása.

Gyarmati Gergely karrierje azt is jól példázza, hogy a kincstári igazgatásban hiába voltak nagy lehetőségek, ugyanakkora felelősséggel is járt itt dolgozni, és volt, aki belebukott. A szakértelem és hozzáértés azonban a legtöbb esetben meghozta gyümölcsét, hiszen Váradi János legalább öt fejedelmet szolgált ki élete során.

¹²⁹ Erdélyi testamentumok IV. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei (1661–1723). Szerk. S. Tüdös Kinga. Marosvásárhely 2011. 57.

SOCIAL MOBILITY IN THE TRANSYLVANIAN FISCAL ADMINISTRATION (1571–1629)

by Petra Mátyás-Rausch

SUMMARY

The paper explores the career types and related opportunities of social elevation offered by service in the fiscal administration of Transylvania from the time of the accession of Prince István Báthory to the death of Gábor Bethlen. Using two case studies it demonstrates that the fiscal administration offered an ideal springboard for the ambitious petty nobility with more professional expertise than wealth, even if the channels of social elevation became considerably restricted during the reign of Gábor Bethlen. The cases analysed in the paper also prove the key role played in terms of both social advance and maintaining the new positions acquired by advantageous marriages contracted at the proper time, for none of the officials who figure in the paper could have accomplished their continuous social and professional climbing without the social network provided by their consorts. Interestingly, not all persons with a successful professional career proved able to secure similar success in the next generation, although their heirs were generally successful in preserving the social capital produced by the social rise.

NEMESI STRATÉGIÁK ÉS TÁRSADALMI MOBILITÁS FELSŐ-MAGYARORSZÁGON A 17. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN*

A 16–17. századi magyar főnemességgel kapcsolatos társadalomtörténeti kutatások alapvetően két, egymásra épülő szempontból értek el jelentős eredményeket az elmúlt évtizedekben. Sikerült körülhatárolni magának az arisztokráciának mint önálló társadalmi csoportnak a kereteit – amely az örökös főrendiség intézményének szentesítéséig, vagyis 1608-ig, egy hosszú folyamat eredményeként jött létre –, és a teljességre törekedve meghatározni a főnemességet alkotó személyek és családok körét. Ezekre az adatokra támaszkodva pedig lehetőség nyílt a csoport egészére jellemző tulajdonságok meghatározására, amelynek segítségével már a társadalmi struktúra és az egyéni cselekvés összefüggéseire, valamint a mobilitás tényezőire vonatkozó következtetéseket is le lehet vonni.

A magyar főnemesség egészét érintő alapvető szociológiai tendenciákat Péter Katalin már az 1980-as években meghatározta. A barokk korszak társadalmát vizsgáló tanulmányából kiderül, hogy az arisztokráciát alkotó félszáz család száma az 1458–1646 közötti időszakban csekély változást mutat, ennek ellenére új famíliák bekerülése szinte állandó jelenség volt. Vagyis a változatlan létszámú arisztokráciába a kihalt családok helyére folyamatosan újak kerültek be. Az I. Ferdinánd által kinevezett országos és udvari méltóságokból álló csoport társadalmi háttérének elemzése révén azonban Péter Katalin arra a következtetésre jutott, hogy a mobilitás eszközei mit sem változtak a Fügedi Erik által leírt 15. századi lehetőségekhez képest. Az egykori főurak közeli rokonai és legjelentősebb familiárisai foglalták el a kihalt családok helyét. Ezek a famíliák tehát csak genealógiai értelemben haltak ki, a nevükben elenyészett családok társadalmi presztízsét és vagyonuk jelentős részét a beházasodott rokon vagy egykori familiáris vitte tovább.¹

A 16. századtól azonban fontos újdonság, hogy a Habsburg uralkodók örökletes főnemesi címeket kezdtek adományozni azoknak a különös érdemeket szerzett személyeknek és a diplomában meghatározott családtagjaiknak, akik a

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen című pályázat támogatásával készült.

¹ Péter Katalin: A barokk korszak magyar társadalmá. In: A magyarországi barokk kezdetei. Szerk. Sárkány Mihály. (A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 31.) Bp. 1979. 259–271.; Fügedi Erik: A 15. századi magyar arisztokrácia mobilitása. (Történeti statisztikai kötetek) Bp. 1970.

társadalmi presztízs tekintetében egyébként is kitűntek a köznemesség tömegei közül. Ezek a bárói, majd grófi és hercegi címek azonban már csak tituláris rangok voltak, amelyek nem jártak tényleges szolgálatot jelentő méltóságokkal.² Az arisztokrácia lényege tehát átalakult, és a tényleges udvari szolgálat helyett, alkalmazkodva a megváltozott politikai környezethez és kormányzati gyakorlathoz, az országgyűlés felsőtábláján történő személyes megjelenés vált a legfontosabb joggá és kiváltsággá, amelynek 1608. évi törvényes szentesítésével önálló rendi keretet is nyert.³ Ebbe a kiváltságos rétegbe, vagyis az örökös főrendek soraiba ugyan csak az uralkodói kegy elnyerése révén lehetett bekerülni, ám a rangemelés (elő)feltétele a régi előkelőktől kapott elismerés volt, ami elsősorban házassági kapcsolatok létrejöttével igazolódott.

Az arisztokrácia soraiba való bejutás tehát kettős megfelelés függvénye volt. Egyrészt olyan szolgálatra volt szükség, amely kiváltotta az uralkodó elismerését. Ezek a preferált területek vagy karriertípusok a legtöbb esetben a rangemelő diplomák szövegéből kiderülnek. A bárói rangemelések kvantitatív elemzésével Pálffy Géza arra megállapításra jutott, hogy a 16. század második felében a katonai karriernek volt a legnagyobb jelentősége, amely az örökletes bárói címszerzések majdnem 70%-át eredményezte. Emellett a hivatali-jogtudó értelmiségi pálya is utat nyithatott a mágnások közé, de szintén fontos volt a bécsi és prágai udvari szolgálat, és gyakorinak mondhatók ezek kombinációi is.⁴

Másrészt azonban legalább ilyen jelentősége volt a társadalmi közeg elismerésének és befogadásának. Ennek vizsgálata már jóval összetettebb módszert és szempontrendszert tesz szükségessé. A nemesség és főnemesség között húzódó társadalmi határvonal és ezzel szoros összefüggésben a mobilitás tényezői a Max Weber nevéhez köthető „viselkedésszociológiai rendiség” szempontjai segítségével válnak empirikusan vizsgálhatóvá, köztük a két fő tényező, a *connubium* (egymás közötti házasodás) és a *kommenzalitás* (közös asztalnál való étkezés).⁵ Ezeket az egyes családokra vonatkozó, mélyfúrások segítségével

² Csízi István: Észrevételek a magyar főnemesi címek XVI–XVII. századi történetéhez. Fons 21. (2014) 1. sz. 3–64.

³ A nemességnek az öröklődő főnemesi címeket viselő rétege tehát közjogi szempontból tekinthető külön rendnek, az 1608. évi (k. u.) 1. tc. a magánjogi egységét (örökösödési és birtokjog, bűnvádi eljárást stb.) nem törte meg, kizárólag a törvényhozásban való részvételre vonatkozóan eredményezett megosztottságot. Erre lásd Schiller Bódog: Az örökös főrendiség eredete Magyarországon. Bp. 1900. 167–206.

⁴ Pálffy Géza: Utak az arisztokráciába – bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban. In: Arisztokrata életpályák és életviszonyok. Szerk. Papp Klára – Püski Levente (Speculum Historiae Debreceniense 4.) Debrecen 2009. 9–23.

⁵ Max Weber: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I. Szociológiai kategóriatan. Bp. 1987. 307.

összegyűjtött információk adatbázisba rendezésével és egységes szempontok szerinti elemzésével vizsgálhatjuk.

Ezt a célt tűzte ki a Péter Katalin által vezetett kutatócsoport, amely a magyar arisztokrácia 16–17. századi családi kapcsolatrendszerének feltérképezését és a vonatkozó adatok összegyűjtését kezdte meg.⁶ Ezzel párhuzamosan sor került családjával együtt több olyan személy pályafutásának elemzésére és tággabb társadalmi közegbe ágyazására, aki a 16. század folyamán emelkedett a főnemesség soraiba.⁷ Az esettanulmányok és szűkebb regionális vizsgálatok során alkalmazott komplex szempontrendszer, amely a gazdasági, társadalmi és kulturális tőketípusok rendszerében értelmezi a főnemességet érintő szociológiai folyamatokat, a Habsburg Monarchia más területein, elsősorban az osztrák örökös tartományokban és a Cseh Királyságban lezajlott hasonló folyamatokkal is összehasonlítási lehetőséget kínál.⁸

Az alábbiakban a 17. század első felében rangemelésben részesült személyek egy körének társadalomtörténeti elemzése révén a főnemesi társadalom rekrutációjának dinamikáját, vagy más szóval a korszakra jellemző mobilitási tényezőket igyekszem meghatározni. A vizsgálati módszerem alapvetően propozográfiai jellegű, vagyis a rangemelt személyek életének és pályafutásának legfontosabb elemeit gyűjtöttem össze, és ezek alapján igyekszem általános tendenciákra rámutatni. Mivel azonban nemcsak egy-egy konkrét személy társadalmi emelkedése érdekel, hanem a hosszabb távú társadalmi folyamatok és az azokat alakító körülmények is, ezért részletesebb családtörténeti és archontológiai kutatásokat végeztem a vizsgálatra kiszemelt felső-magyarországi régiót illetően.

A kutatás kereteinek kijelölése nem teljesen önkényesen történt. A vizsgálatba bevont személyek és családok körét alapvetően a birtokaik és fő tevékenységi-tartózkodási területük földrajzi elhelyezkedése szabta meg. A nemesi és főnemesi társadalom regionális szintű vizsgálatának létjogosultságát Dominkovits Péter és

⁶ A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században. (<https://bit.ly/352JxBn>, leltetés 2019. dec. 6.)

⁷ Pálffy Géza: Pozsony megyéből a Magyar Királyság élére. Karrierlehetőségek a magyar arisztokráciában a 16–17. század fordulóján. Az Esterházy, a Pálffy és az Illésházy család felemelkedése. Századok 143. (2009) 853–882.; Uő: Különleges úton a Magyar Királyság arisztokráciájába: a Révay család a 16. században. Történelmi Szemle 51. (2009) 1–20.

⁸ A vizsgálati módszer elméleti alapjairól részletesebben lásd *Borbély Zoltán: A végvárrendszer kiépítésének társadalmi hatásai Felső-Magyarországon*. In: *Mozgó frontvonalak. Háború és diplomácia a várháborúk időszakában, 1552–1568*. Szerk. Bujdosné Pap Györgyi – Fejér Ingrid – H. Szilárd Ágota. (Studia Agriensia 35.) Eger 2017. 169–172.; *Karin MacHardy: The Rise of Absolutism and Noble Rebellion in Early Modern Habsburg Austria, 1570 to 1620*. Comparative Studies in Society and History 34. (1992) 407–438.; *Petr Mat'á: Svět české aristokracie (1500–1700)*. (Edice Česká historie 12.) Praha 2004.

Pálffy Géza nyugat-dunántúli és Pozsony vármegyei kutatásai már kiválóan bizonyították.⁹

A birtokok földrajzi elhelyezkedése és az ezzel összefüggésben kialakult családi kapcsolatrendszer alapvetően determinálta a köznemesség felsőbb rétegeit is, amelynek tevékenységi köre ebből következően regionális jellegű volt.¹⁰ Így a vármegyei szint és a regionális hatáskörű főkapitányi és kamarai szervezet jelenti azt a közeget egy-egy törekvő köznemes számára, amelyben az uralkodó figyelmét is elnyerheti, de saját anyagi és társadalmi gyarapodását is hatékonyan elősegítheti.

Felső-Magyarország esetében a Szepesi Kamara és a felső-magyarországi főkapitányság hatáskörébe tartozó 13 vármegye tehát nemcsak közigazgatási szempontból alkot egységet, hanem az azt átszövő rokoni és társadalmi kapcsolathálókat is.¹¹ Így az alapkérdés, vagyis a társadalmi mobilitás dinamikája remekül vizsgálható, sőt bizonyos fenntartásokkal általános érvényű tendenciák levonására is lehetőséget kínál. Ugyanis a vizsgálat alá vont 1606–1646 közötti időszak félszáz bárói rangemelésének majdnem felét felső-magyarországi köznemesek esetében regisztrálhatjuk.¹² De Homonnai Drugeth János, Esterházy Miklós és Nyáry István grófi címszerzésének alaposabb vizsgálata is számos tanulsággal szolgál a főnemesi társadalom jellegének megismerésében, még ha statisztikailag közel sem tekinthető reprezentatívnak e három személy alkotta csoport.

Némi magyarázatra szorul az időkeret is. A vizsgálat kezdő időpontja a Bocskai-felkelést lezáró bécsi szerződés megkötése, amely megteremtette a kompromisszumot a magyar rendek nagy része és az uralkodó között. Felső-Magyarországon azonban ekkortól kezdődően egyre kitapinthatóbb módon polarizálódott a nemesség, és kialakult egy politikailag és felekezeti kérdésekben is az erdélyi fejedelemhez húzó csoport. Vele szemben egy katolikus tömb is formálódott, amelynek tagjai különféle katonai és hivatali funkciókat elnyerve a katolikus megújulás és a Habsburg-dinasztia irányában elkötelezett rendi politizálás vezetői voltak a térségben. Ez utóbbi csoport iránymutatója, és mint látni fogjuk sok tekintetben formálója is, Esterházy Miklós lett az 1620-as évektől,

⁹ Dominkovits Péter – Pálffy Géza: Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúli nemesi társadalma a 16–17. században I–II. Századok 144. (2010) 770–792., 1086–1120.

¹⁰ Dominkovits Péter: Főúri udvar – uradalom – vármegye – katolikus egyház. Adatok és szempontok a 17. századi nyugat-dunántúli megyei nemesség mozgástereinek kutatásához. Turul 80. (2008) 40–49.

¹¹ Borbély Zoltán: A nemesi társadalom struktúrája és a hétköznapi élet keretei Felső-Magyarországon a 17. század első felében. Megjelenés alatt.

¹² Az elemzéshez a Péter Katalinék által összegyűjtött és honlapjukon közzétett bárói rangemelések listáját használtam fel. (<https://bit.ly/2P5sSre>, letöltés 2019. dec. 6.)

míg a másik oldal egyre inkább a Rákóczi-dinasztia befolyása alá került. Záró évnek ezért a nádor halálát jelöltem ki. Ez majdnem egybeesik a linzi szerződés megkötésével, amely egyértelműen a Rákócziak befolyásának drasztikus megnövekedését eredményezte a régióban, ami a társadalmi erőviszonyok tekintetében is korszakhatárnak tekinthető.

A politika- és köztörténeti események mellett azonban a századforduló utáni években fontos változások történtek a téma szempontjából legalább akkora jelentőséggel bíró birtoklástörténeti vonatkozásban is. Az örökös főrendiség létrejöttének első monográfusa, Schiller Bódog, aki a mágnási rend megjelenésének közjogi jelentőségét mutatta be, rámutatott arra is, hogy „e jogi alap mögött mégis a földbirtok volt az a döntő tényező, ami előidézte s irányította az örökös főrendek létrejöttét. Ha nem is a birtok minősége – mert a szabad birtok nemében a magyar korona területén különbség nem létezett, de a földbirtok mennyisége teremtett különbséget a magyar nemesség tagjai között s vonta maga után a közjogi egység részleges megszűnését”.¹³ Vagyis a mobilitási kérdések vizsgálatát célszerűnek tűnik első lépésben a birtokviszonyok változása felől megközelíteni. A korszak sajnos elég rossz forrásadottságokkal rendelkezik, ha általános birtoklástörténeti adattárat szeretnénk összeállítani. A nem sokkal a századfordulót megelőzően készült házősszeírás adatai számítanak gyakorlatilag az egyetlen forráscsoportnak, amelyen az egész régió birtokviszonyai tükröződnek.¹⁴ Ezt követően azonban a 18. századi felmérésekig nem készült hasonló egységes összeírás, így sajnos a birtokviszonyok változását nem lehet pontos számadatokkal nyomon kísérni.

Az 1598. évi házősszeírás adatai alapján a felső-magyarországi régió legnagyobb birtokosa ecsedi Báthory István volt, aki országos viszonylatban is a Thurzó és Pálffy családok, valamint Illésházy István mellett a legnagyobb birtokállománnyal rendelkezett. Abaúj, Szabolcs, Szatmár és Zemplén vármegyékben fekvő jószágaival 3752 jobbágyház birtokosának mondhatta magát. A legnagyobb birtokosok rangsorában, országos viszonylatban is Báthoryt követte Dobó Ferenc, akinek 1681 adózó jobbágyháztartása volt ekkor Felső-Magyarországon elszórva (Abaúj, Bereg, Szabolcs, Ung) és legalább ennyi Bars, Nyitra és Zólyom vármegyében. A jelzett időpontban a Felső-Magyarországon összeírt házak 8,5%-a volt a két mágnás birtokában, akik családjuk utolsó, fiú örökös nélküli tagjai voltak, így haláluk igen jelentős változásokat vetített előre a régióban.¹⁵

Először Dobó Ferenc távozott az élők sorából 1602. szeptember közepén, majd három évvel később, 1605. július 25-én az országbíró halálával a Báthoryak

¹³ Schiller B.: Az örökös főrendiség i. m. 202.

¹⁴ Dávid Zoltán: Az 1598. évi házősszeírás. Bp. 2001.

¹⁵ Uo. passim.

ecsedí ága is sírba szállt. Mindketten igen részletekbe menő és aprólékosan kidolgozott végrendeletet hagytak hátra, amelyben az előzetes uralkodói engedély birtokában ingatlanállományuk örökléséről is rendelkeztek.¹⁶

A testamentumokban kijelölt örökösök személye azonban nem okoz túl nagy meglepetést, ugyanis mindkét főúr igyekezett a legközelebbi rokonoknak kedvezni. A vizsgált téma szempontjából a Báthory-örökség kérdése a jelentősebb, részben azért, mert majdnem a kétszerese a Dobó birtokoknak, részben pedig azért, mert a szakirodalom eddig csak érintőlegesen vagy más perspektívából tárgyalta.¹⁷

Megjegyzendő az is, hogy míg Dobó Ferenc az egyébként nagy múltú családnak csak a második generációja a bárói méltóságban, addig csesdi Báthory István uralkodói rangemelés nélkül, kora kimagasló tekintélye, „a méltóság grófja” volt, a család presztízisére támaszkodva.¹⁸ Rajta kívül a Homonnai Drugethek használták a „comes” titulust, feltehetően ugyanúgy az évszázados családi méltóságra alapozva. Talán nem is meglepő, hogy Báthory István felesége Homonnai Drugeth Fruzsina volt, akitől nem született gyermeke, és ugyan a Drugeth család közvetlenül nem örökölt Báthory halálával, mégis a végrendelet egyik legnagyobb haszonélvezője lett. Ennek oka a rokoni kapcsolatokban keresendő, amelyek a társadalmi hierarchia csúcsán lévő Báthoryakat az országos elithez fűzték.

Ecsedi Báthory István három lánytestvére és azok leszármazottai között osztotta fel a Tiszától nyugatra fekvő birtokait.¹⁹ Közülük a legismertebb Báthory Erzsébet, aki a híres fekete bég, Nádasdy Ferenc felesége, de a végrendelet érvénybe lépéskor már annak özvegye volt. Két árvája, Pál és Kata a Tiszától nyugatra fekvő Báthory javak örököse lett, amely jó pár elszórtan elhelyezkedő falu mellett a csicsvai, mogyorósi, bujáki és rozgonyi uradalmakat, illetve két nagyobb

¹⁶ Mindkét végrendelet megjelent nyomtatásban is, lásd Ecsedi Báthory István végrendelete 1603. Közreadja és bev. Vadász Veronika. (Fiatal Filológusok Füzetei. Kora Újkor I.) Szeged 2002.; *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században I–III. Bp. 1879. II. 192–216.

¹⁷ A Dobó-örökség története viszonylag jól feldolgozott, tekintve, hogy legnagyobb részben a Rákócziak birtokába került. Lásd I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). Szerk. Makkai László. Bp. 1954. 12–14.; Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban: ÖStA FHKa HFU) r. Nr. 74. Konv. 1602. nov. 7. fol. 37–41. „Antwort schreiben der Hofkammer zu Niklaus Burghaus, im welchem die Doboische Verlassenschaft und anderen mehrere Sachen vorkommen.” ÖStA FHKa HFU r. Nr. 74. Konv. 1602. nov. 19. fol. 168–190. „An die Hof Camer, P. der Doboischen Verlassung...”

¹⁸ *Pálffy Géza*: A grófi cím a 16–17. századi Magyarországon és Erdélyben. In: „... éltünk mi sokáig »két hazában«...” Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére. Szerk. Dáné Veronka – Oborni Teréz – Sipos Gábor. Debrecen 2012. 183–186.

¹⁹ A Tiszától keletre eső birtokokról, amelyeket az országbíró egységesen az csesdi jószágként tartott számon, úgy rendelkezett, hogy „fyu agat illet chyak, azt az iozagott Somlyay Batori Gabornak mint örgeb atiafinak agiad kezebe Somliay Batori Andrással, az Somlyay Batori Istvan uram lengel azzontol valo fiaual egietemben”. Báthory végrendelete i. m. 29.

mezővárost, Varannót és Rozgonyt jelentette.²⁰ A birtokokon azonban osztoznia kellett Báthory István másik két testvérének leszármazottjaival, vagyis Báthory Klára és Várday Mihály unokahúgával, Várday Katával és Báthory Zsófia férjével, Figedi Andrással, illetve Borbála nevű lányával. Ez utóbbi család a 16. század végén ugyan főúri körökben forgott, fiúörökös hiányában azonban nem tudott élni az öröklés által kínálgató lehetőségekkel, és csakhamar megvált a rá eső birtokrészekről a másik két örökös javára.

Várday Kata azonban a Hunyadi Mátyás alatt az országos elitbe emelkedett család utolsó tagja volt. Anyja, Losonczy Dorottya révén közeli rokonságban állt a Partium északi részének tekintélyes családjával (Pekry, Homonnai Drugeth), de a legszorosabb kapcsolat ezen az ágon is a Báthoryakhoz fűzte.²¹ A Várday család ugyan nem a 16. század második felében élte fénykorát, de Kata apja és két fivére eredményesen működött közre a Tiszántúl katonai védelmének megszervezésében, és kiváló kapcsolatokkal rendelkeztek a bécsi udvarban is. Birtokállományuk főként a kisvárdai uradalomból állt, de a Telegdy családdal kötött házasságoknak köszönhetően a térség meghatározó szereplői voltak.²² A Báthory István halála előtti hatalmi viszonyokat jól jellemzi, hogy Várday Kata első férje, Telegdy Pál, a Tiszántúl tehető nemesi családjainak többségéhez hasonlóan, az országbíró szolgálatában állt.²³

A fiatalon megözvegyült Várday Katát a századfordulótól Báthory István vette a szárnyai alá. Az ő közbenjárásával ismerkedett meg, majd házasodott össze Nyáry Pállal. Sajnos részleteiben nem ismertek Báthory elképzelései a Várday–Nyáry házasságot illetően, de az országos hírnő katona (ekkor éppen váradi kapitány) beházasításával a Várday-örökség mellett feltehetően a Katára hagyott birtokok biztosítását is szeretne volna elérni a háborús időkben.

Nagyon érdekes szempontot vet fel a társadalmi mobilitás lehetőségeit vizsgálva az a tény, hogy a Habsburg uralkodóktól elsőként bárói rangot nyert Nyáry Lőrinc unokája, aki a család harmadik generációját képviselte a katonai pályán,

²⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 108 Az Esterházy család hercegi ágának levéltára, Repositoryum 25/B passim.

²¹ *Jankovics József – Kőszeghy Péter*: Kisvárdai viszonyok – Telegdy Kata verses levele. In: MONOK-graphia Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára. Szerk. Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina. Bp. 2016. 314–315. 1. csatlódf.

²² *Borbély Zoltán*: A kisvárdai Várday család. Acta Universitatis De Carolo Eszterházy Nominatae, Nova Series Tom. XLVI. Sectio Historiae. Eger 2019. 63–72.

²³ Erről Telegdy Pál feleségéhez írt levelei árulkodnak, amelyben az országbíró egyszerűen „úr”-ként szerepel. Ez a megnevezést igen gyakran használták Báthoryra mások is. MNL OL P 707 Zichy család zseli levéltára XXXII. Missiles (a továbbiakban: P 707) Nr. 10881–10913. 31. De nemcsak katonai és hivatali tekintetben számított az ecsedi udvar a térség centrumának, hanem a virágzó késő humanista irodalomnak is központja volt. Hasonló, bár anyagiak tekintetében nagyságrendekkel szerényebb lehetőségekkel rendelkező művelődési csomópontnak számított a várdai vár is.

szinte alig rendelkezett birtokokkal. Az igen népes család számos tagja csupán Hont vármegyei szűk birtokokon és a barancsi várhoz fűződő jogon osztozott, Pálnak pedig a Török Zsuzsanna kezével megszerzett diósgyőri, debreceni és pápai részbirtokok alkották a vagyonát. Az 1598. évi házösszeírásban mindössze 165 porta birtokosaként találkozunk vele, ami egy tehetősebb köznemesi vagyonnak felelt meg.²⁴ Ezek alapján tehát inkább a társadalmi kapcsolatrendszere és a katonai pályán szerzett érdemei alapján tekinthette alkalmas jelöltnek Báthory.

Végrendeletében azonban Báthory következetesen kizárta Nyáry Pált és gyermekeit is az ingatlanvagyon örökléséből, és csak Várday Kata gyermekei részére engedélyezte a birtokok öröklését. Ez a későbbiekben meghatározó lett a felső-magyarországi birtokkoncentrációban, ugyanis Várday Kata 1629-ben bekövetkezett haláláig tartotta magát Báthory István végrendeletének feltételeihez.²⁵

A Várday-Báthory birtokokból álló gazdasági és a Nyáry névből származó társadalmi tőkét azonban mégis sikerült egyesíteni. Ez úgy történt, hogy Nyáry Pál első házasságából született fiához, Istvánhoz hozzáadták Várday Kata lányát, Telegdy Annát. Ezzel egyrészt a lány apai örökségét, vagyis a Bereg megyei szentmiklósi uradalomhoz fűződő jogait is sikerült a szűkebb családban tartani, másrészt pedig Nyáry Pál legkisebb fiát is birtokhoz tudták juttatni.²⁶ Egyetlen fiuk, Ferkó lehetett volna a család ezen ágának folytatója, ha a pestis el nem ragadja 1622-ben.²⁷

Volt azonban még egy örökös, Várday Kata és Nyáry Pál közös gyermeke, Krisztina, akit anyja kezdetől fogva a legfelsőbb főnemesi körökbe szánt és ennek megfelelően igyekezett szocializálni. Mint ismert, nem is okozott túlságosan nagy nehézséget főrangú kérőt találni a korosztályában legjelentősebb hozományt ígérő Krisztina számára. Thurzó György nádor egyetlen fiával, Imrével kötött első, igen rövid házassága nemcsak a magyar főnemesség legfelső zárt körébe emelte be, hanem a Thurzók családi kapcsolatain keresztül a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájába is.²⁸

²⁴ *Dávid Z.*: Az 1598. évi i. m. 663.

²⁵ Felekezeti tekintetben azonban nem sikerült következetesnek maradnia, Báthory ugyanis szigorúan kikötötte, hogy csakis kálvinista személy birtokába kerülhet az örökség.

²⁶ Erről maga Nyáry Pál nyilatkozik Várday Katához írott levelében MNL OL P 707 Nr. 10743. Nyáry Pál levele Várday Katának. Prága, 1604. aug. 12. Nyáry Pálnak Török Zsuzsannától származó három gyermeke ekkor már családós volt. Nyáry Borbála első férje, Varkoch György révén partiumi és erdélyi rokonságot erősítette a családban, amelyet a Haller Györggyel kötött házassággal mélyített tovább. Nyáry Miklós szintén Erdélyből szerzett feleséget, Bánffy Judit személyében, az ifjabb Nyáry Pál pedig a gersei Pethő családba házasodott be Pethő Mária kezének elnyerésével.

²⁷ Szepsi Csombor Márton összes művei. Bev. Kovács Sándor Iván. Bp. 1968. 92–97.

²⁸ *Pálffy G.*: A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában. Egy különleges arisztokrata família Magyarországon. Történelmi Szemle 53. (2011) 63–84.

Esterházy Miklós dinamikusan felfelé ívelő pályafutásának tehát egy újabb, igen komoly társadalmi elismerését jelentette, hogy 1624 nyarán feleségül vehette a nádorfi özvegyét, az ekkor még mindig csak húszéves Nyáry Krisztinát. Esterházy a Munkácson töltött évek során szervesen beilleszkedett abba a földrajzi és társadalmi közegbe, ahonnan felesége származott, így nemcsak az örökség mértékével, hanem a régió társadalmi viszonyrendszerével is tisztában volt. Előbbit kiválóan bizonyítja az, hogy anyósánál, Várday Katánál sikerült elérnie, hogy a végrendeletében egyértelműen leszögezze: kizárólag Nyáry Krisztina örökli a teljes vagyont anyja halála után, az egyébként is gyermektelen Telegdy Anna és Nyáry István pedig 31 000 forint ellenében életük végéig a birtokban maradhatnak.²⁹

A társadalmi viszonyokat illetően már csak a nádori méltóságból fakadóan is érdemes volt tisztában lennie Esterházynak a Magyar Királyság hatalmi erőviszonyaival, de Felső-Magyarországon személyes ismeretség alapján is mérlegelni tudta ezeket, hogy a régió irányításában fontos pozíciókba az arra alkalmas személyeket segíthesse. A Bethlen Gábor halálát követő zűrzavaros helyzet tisztázására és a fejedelemnek átadott hét vármegye visszavételére személyesen vezetett hadjáratot 1631-ben, amelyről részletes jelentést készített az uralkodónak. Ebből elég pontosan tájékozódhatunk a nádor elképzeléséről és személyi politikájáról.³⁰

Esterházy meghatározó szerepét sógora, Nyáry István pályafutása kapcsán érdemes részletesebben vizsgálni. Ahogy arról az imént már volt szó, Nyáry István csekélyebb apai örökséggel rendelkezett birtokok tekintetében, viszont Telegdy Anna hozománya megeremtetette a főúri élet anyagi feltételeit. A családi hagyományoknak megfelelően a katonai pályán igyekezett érvényesülni. Ott találjuk Forgách Zsigmond 1611-es sikertelen erdélyi hadjáratában, ahol Homonnai Drugeth György mellett részt vett Kolozsvár ostromában.³¹ A kudarcos hadjáratot követően, 1612-ben diósgyőri kapitányként címezi magát, de apjához hasonló kiemelkedő hadi érdemeiről nincs tudomásunk.³² Emellett politikailag sem mondható aktívnak. Részt vett ugyan közéleti eseményeken, de feleségéhez írt levelei alapján inkább a családi ügyek prókátorának tűnik, mintsem az országgyűlési viták hangadójának.³³

²⁹ Várdai Kata végrendeletének kivonata, 1628. febr. 6. MNL OL P 707 Fasc. 6. Nr. 2354.

³⁰ Esterházy Miklós nádor emlékirata az 1631. évi hadjáratról. Közli Pettkó Béla. Történelmi Tár 1884. 66–85.

³¹ MNL OL P 707 Nr. 10650. Nyáry István levele Várday Katának. Kolozsvár, 1611. júl. 22.

³² *Bessenyei József*: Diósgyőr birtoklástörténete 1522–1702. In: Miskolc története II. 1526-tól 1702-ig. Szerk. Tóth Péter – Szakály Ferenc. Miskolc 1998. 78–79.

³³ MNL OL P 707 Nr. 9663–9679. Nyáry István levelei Telegdy Annának Bethlen Gábor hadjárata alatti időszakban. A családi ügyek kettős természetűek: egyrészt a Melith Péterrel a kisvárdai vár birtoklásában több mint egy évtizede fennálló birtokvitát igyekezett megoldani Melith birtoklási

Komolyabb regionális pozíciókat csak érettebb férfi korában nyert el Bethlen Gábor hadjáratát követően. Szintén az apai tradíciók és felekezeti hovatartozás, valamint az erdélyi rokonság okán, a fejedelem elkötelezett támogatói között tarthatjuk számon, aki tiszántúli régióban több területen is Nyáryra támaszkodott a hatalma stabilizálása érdekében.³⁴ Egyrészt kállói kapitánnyá nevezte ki, ami Bethlen felső-magyarországi uralma alatt komolyabb katonai-stratégiai jelentőséggel nem bírt ugyan, de a hajdúk és vármegyei hadak ellenőrzésében fontos szerepet játszott.³⁵

A másik fontos előrelépés Nyáry István pályafutásában a Szabolcs vármegyei főispáni kinevezése, amit szintén Bethlen Gábornak köszönhet, de 1623-ban II. Ferdinánd is megerősítette a méltóságban.³⁶ Pályaképének meghatározó eseménye azonban 1624-ben következett be, amikor Esterházy Miklós felségül vette féltestvérét, Nyáry Krisztinát.

Pályafutása és társadalmi rangállásának növekedése Bethlen Gábor halálával vett jelentősebb lendületet, amikor a sógora fogott hozzá a felső-magyarországi viszonyok újrarendezéséhez. 1631-ben megvált ugyan a kállói kapitányságtól, de még ugyanez év októberében királyi ajtónállómesterré nevezte ki az uralkodó, a következő évben pedig grófi rangemelésben részesült, ami Szabolcs megye örökös főispánásával egészült ki.³⁷ Ezzel Nyáry István nemcsak a felső-magyarországi, hanem az egész Magyar Királyság főnemesi társadalmának legfelső rétegébe került.

Az ünnepi eseményen Nyáry mellett Bécsben tartózkodó familiárisa a következőket írta: „legyen az Úr Istennek hála, császár urunknak őfelségének, oly respektusa volt az én kegyelmes uramra őnagyságára az perpetus Comességgel condonálta, mely őfelsége kegyelmes gratiáján, sok emberek csodálkoztak. Nagyságodnak is szinte úgy megadta az Gróffságot, s mint szinte annak őnagyságának [...] bizonynyal írom nagyságodnak, kegyelmes asszonyom nagyságtok

jogainak érvénytelenítésével, másrészt pedig Nyáry Krisztina felől tájékoztatta folyamatosan családtagjait. Ez utóbbi kapcsán arról írt a legrészletesebben, hogy a különféle reprezentációs eseményeken féltestvére társadalmi presztízse mennyire érzékelhető.

³⁴ *Pálffy Géza*: A Bethlen-kutatás egy alig vizsgált kérdéséről: a magyar királysági rendek és az erdélyi fejedelem (1619–1622). In: Bethlen Gábor Képmása. Szerk. Pap Klára – Balogh Judit. Debrecen 2013. 147.

³⁵ *Koroknay Gyula*: Kállói Kapitányok. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai III. Tanulmányok 13.) Nyíregyháza 2006. 54–61.

³⁶ MNL OL A 57 Magyar kancelláriai levéltár, A Magyar Királyi Kancellária regisztratórája, Libri regii (a továbbiakban: A 57) VII. fol. 233–234.

³⁷ MNL OL A 57 VII. fol. 1069–1072. 1635-től Esterházy Miklóst váltotta Nyáry a beregi főispánásban is, ami halála után ismét a nádorhoz került. *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főispánjai 1526–1848. Bp. 1994. 67.

magát nem ismeri ki legyen nagy respektus vagyon (!) [...]”³⁸ Vagyis arra következtethetünk, hogy Nyáry István nem személyes ambíciói miatt jelentkezett be a frissen meghonosított grófi címért.

Ahogy a diploma sem csupán az ő érdemeit emeli ki, hanem Nyáry Lőrincről kezdve nagy vonalakban áttekinti a családtagok vitézi tetteit és az uralkodónak tett különféle szolgálatokat, egyértelművé téve, hogy a presztízsemelés a családnak szól, amelynek már Esterházy is oszlopos tagja volt ekkor.³⁹ Hogy a nádor közbenjárását sejthetjük sógora pályafutásának hátterében, az 1640-ben elnyert felső-magyarországi főkapitányi kinevezése kapcsán nyer egyértelmű bizonyítást, ugyanis fennmaradt kettejük levelezése, amelyben Esterházy ecseteli, hogyan sikerült kijárnia Nyáry kinevezését.⁴⁰

Ez a befolyás azonban nemcsak a társadalmi rangemelkedésben és pályáivben látványos, hanem felekezeti téren is. Az Esterházy által képviselt politizálás egyik alapkövének számító katolikus megújulás az 1630-as években érte el a legjelentősebb sikereit Felső-Magyarországon is, amelynek Nyáry István 1636-os konverziója is egy fontos eredménye volt.⁴¹ A felekezeti elem azonban igen sajátos szerepet játszott a régió nemességének életében, összehasonlítva az ország nyugati részeiben vagy a Monarchia más területein tapasztalhatókkal, de a további vizsgálatokban mindenképpen figyelembe kell venni a társadalmi mobilitás egyik fontos tényezőjeként.⁴²

A régió másik olyan famíliája, amely a korszakban az országos elithez tartozott, a Báthory-örökség kapcsán már szóba került Homonnai Drugeth család. Esetükben nem is annyira a mobilitás lehetőségeinek vizsgálata tűnik a legérdekesebbnek, tekintve, hogy az Anjouktól kezdve szerves részét alkották a régió és a teljes Magyar Királyság arisztokráciájának, hanem a család stratégiájának

³⁸ MNL OL P 707 Nr. 7397. Bogdány György familiáris Telegdy Annának. Bécs, 1632. jún. 28.

³⁹ Az Esterházyak Nyáry Krisztina által megkezdett családi naplójának végén található genealógia szintén igen részletekbe menően foglalkozik a Várdai és Nyáry családok származásával. Véleményem szerint az Esterházy család presztízsteremtésében igen fontos szerepe volt Nyáry Krisztina felmenőinek és rokonságának. Lásd Az Esterházyak családi naplója. Közli Szilágyi István. Történelmi Tár 1888. 222–224.

⁴⁰ MNL OL P 707 Nr. 7556. A következő év nyarán már Esterházyról arról kellett győzködnie sógorát, hogy ne mondjon le a főkapitányságról: Esterházy Miklós Nyáry Istvánnak. Sempere, 1641. jún. 2. MNL OL P 707 Fasc. 81. et NB, Nr. 7565.

⁴¹ *Litterae missionariorum de Hungaria et Transilvania (1572–1717)*. I. 1572–1636. Ed. István György Tóth. Bp.–Róma 1994. 745–747., 750–753.; *Galla Ferenc*: Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században. S. a. r. Fazekas István. (Collectanea Vaticana Hungariae 1.) Bp.–Róma 2005. 75–78.

⁴² *István Fazekas*: Katholische Adelige jenseits der Theiß. Ein Beitrag zur ungarischen Adelsgeschichte zwischen 1550 und 1640. In: *Adel und Religion in der frühneuzeitlichen Habsburgermonarchie*. Hrsg. Katrin Keller – Petr Maťa – Martin Scheutz. Wien 2017. 43–61.

nyomon követése, amellyel megpróbálták alkalmazkodni a 17. századra gyökere-
sen megváltozott közeghez.

A Drugethek a Mohács utáni kaotikus időszakot, majd a Habsburg hatalom megszilárdulásának időszakát az országos politikától visszavonultan, családi konfliktusokba merülve éltek át.⁴³ Birtokállományuk ugyan országos viszonylatban is a legnagyobbak közé tartozott, viszont Ung és Zemplén vármegyék északi, periférikus részeire terjedt ki.⁴⁴ Ezért a 17. század folyamán a család elsősorban a déli irányú terjeszkedésre koncentrált. Ebben az első fontos lépést Homonnai Drugeth György tette meg, aki 1610-től egyedüli örökösé volt a család teljes birtokállományának.⁴⁵ Nádasdy Ferenc és Báthory Erzsébet kisebbik lánya, Katalin feleségül vételével több szempontból is előnyös házasságot sikerült kötnie. Az igen jól átgondolt párválasztással egyrészt egy fontos szállal bővült az a háló, amely a Homonnai Drugethek a magyar arisztokrácia legbefolyásosabb családjaival kötötte össze, másrészt pedig felesége révén sikerült hozzájutnia a zempléni és abaúji Báthory-birtokok egy jelentős részéhez, amelyet hegyaljai szőlőkkel igyekezett gyarapítani.⁴⁶

Györgyhez köthetjük a családi stratégia átfarmálását az addigi református erdélyi orientációról – amelynek elsősorban unokabátyja, Bálint az emblematisz figurája – a bécsi udvar irányába elkötelezett katolikus irányvonal felé.⁴⁷ Igen nagymértékben ennek köszönheti a pohárnokmesteri, majd 1618-tól az országbírói méltóság elnyerését.⁴⁸

Ez a végletekig lojális magatartás a választott felekezetet és a magyar királyt illetően, amely az ország nyugati részén vagy az osztrák és cseh területeken a legtöbb esetben előrelépést eredményezett, Felső-Magyarországon éppen ellenkező következményekkel járt. Az erdélyi fejedelmek sikeres hadjárata folytán

⁴³ *Borbély Zoltán*: A Homonnai Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első évtizedeiben. Doktori (PhD) értekezés. Eszterházy Károly Főiskola, Eger. 2015. 79–88.

⁴⁴ MNL OL E 156 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Összeírások, Urbaria et conscriptiones (a továbbiakban: E 156) Fasc. 31. No. 4. „Urbarium Homonense 1631”. Az 1631-ben készült urbárium töredékesen fennmaradt állapotában is 242 oldalon keresztül sorolja a Homonnai uradalomhoz tartozó javakat, összesen 103 településen.

⁴⁵ *Borbély Zoltán*: Egy konvertita főúr Felső-Magyarországon: Homonnai Drugeth György. In: Rekatolizáció, ellenreformáció és katolikus megújulás Magyarországon. Szerk. Kónya Péter. Prešov 2013. 370–388.

⁴⁶ A család birtokállományáról és Homonnai Drugeth (III.) György szerzeményeiről részletesebben lásd *Borbély Z.*: A Homonnai Drugethek i. m. 153–158.

⁴⁷ Ennek egyik legjobban megragadható aspektusa a Bethlen Gábor elleni szervezkedésben játszott szerepe, lásd *Borbély Zoltán*: A Homonnai Drugeth György vezette Bethlen-ellenes mozgalom nemzetközi hátteréhez. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Szerk. Dáné Veronka et al. Kolozsvár 2014. 295–309.

⁴⁸ <https://bit.ly/356Qn9g> (letöltés 2019. dec. 6.)

ugyanis előbb Bethlen Gábor, majd a Rákócziak befolyása érvényesült a régióban, ami a Drugethek számára súlyos következményekkel járt.

A nikolsburgi szerződés megkötésével a család elveszítette az Ung vármegyén kívüli birtokait,⁴⁹ amit rögtön a szerződés ratifikálását követően II. Ferdinánd azzal igyekezett kárpótolni, hogy Drugeth György árvájának, az akkor tízéves Jánosnak grófi címet adományozott és pártfogásába vette.⁵⁰ A száműzetés éveit a fiatal gróf ugyan hasznosan töltötte, előbb a bécsi egyetemen tanulmányokat folytatva, majd Lipót főherceg udvarában kamarásként szolgálva.⁵¹ A presztízses-vesztéset mégis jól mutatja, hogy a felesége egy horvát származású homo novus báró, Jakussith András egyik lánya, Anna lett. Testvére, az Esterházy Miklós gyámsága alá került Erzsébet sorsa meg inkább nyomatékosítja ezt a tekintélyvesztést. Esterházy ugyanis Révay Lászlót szemelte ki számára hitvesül, aki azt leszámítva, hogy a nádor saját unokaöccse volt, egyszerű köznemesi származásával súlyos társadalmi presztízsesztéset jelentett a grófkisasszonynak. A házasság megakadályozása érdekében maga Pázmány Péter járt közben az uralkodónál, próbálkozása azonban sikertelen maradt.⁵²

Homonnai Drugeth János pályafutása Bethlen Gábor halálát követően kezdett rendkívül gyorsan felívelni. A grófi címmel egy időben megkapott Ung megyei örökös főispáni méltóság mellé 1631-től Zemplén vármegye főispánságát is elnyerte. A teljes nagykorúságot épp hogy elérve, 1636-tól egészen haláláig (1645) szintén országbíró volt, mellette azonban már felső-magyarországi főkapitányként (1636–1640) kivette a részét az országgrész katonai igazgatásából is. Pályafutásában – apjához hasonlóan – az erdélyi fejedelem hadjárata okozott végzetes törést 1644-ben, majd a következő évben meg is halt.

Fiának, Györgynek azonban már nem sikerült megőriznie a család pozícióit, amiben a Rákócziak mellett apja korai halála is közrejátszott. Nagybátyja, Nádasdy Ferenc közbenjárásával Esterházy Miklós egyik lányát, Máriát vehette

⁴⁹ A nikolsburgi szerződés ugyan külön pontban rendelkezett a Drugeth javak visszaadásáról az időközben elhunyt főúr árvái számára, a homonnai és csicsvai birtokok azonban 1629-ig a fejedelem tulajdonában maradtak, amelyet kezdetben a tokaji tiszttartónak, majd a tiszántúli fejedelmi jószágok prefektusának rendelték alá. MNL OL E 270 Magyar kincstári levéltárak, a Szepesi Kamara Levéltára, Bethleniana, 1621. máj. 13.

⁵⁰ *Csizi I.*: Észrevételek i. m. 40–41.; *Fazekas István*: Homonnai Drugeth III. György (1580–1620) familiárisainak jegyzéke 1622-ből. Adalék Tállyai Pál pályájához. In: *Archivarium historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára*. Szerk. Kádár Zsófia et al. Bp. 2013. 277–284.

⁵¹ *Fazekas István*: A Melich-fiúk bécsi tanulmányai 1630–1631-ben. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Bp. 2002. 141.

⁵² *Horn Ildikó*: Nemesi árvák. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon. „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis frauceimmerecskét nekünk”*. Szerk. Péter Katalin. Bp. 1996. 63–64., 80.

ugyan feleségül, de ez már inkább a Drugeth família számára járt előnyökkel.⁵³ A 17. század második felében a család igyekezett megragadni minden lehetőséget a hanyatló tekintély megőrzésére – például Homonnai Bálint egyházi pályára bocsájtásával –, mégis egyre távolodott az országos elittől, amiben a demográfiai folyamatok is ellenük játszottak.

Találkozunk azonban olyan családokkal is Felső-Magyarországon, amelyek elkötelezett katolikusként generációról generációra egyre magasabbra jutottak a század folyamán a társadalmi hierarchiában és a hivatali pályán egyaránt, de jelentőségük inkább regionálisnak mondható.

Ilyen a Károlyi család, amely őseit a Kaplyon nemzetségből eredeztette, vagyis rokoni kapcsolatrendszere és birtokai már a 14. század óta a régióhoz kötődtek a familiát.⁵⁴ Birtokállományuk Szatmár vármegyének az Ecsedi-láptól délre eső részén terült el Nagykároly központtal, amely a 16. század közepén még alig haladta meg a 150 porta nagyságot, de a század végén már 698 jobbágyházat írtak össze Károlyi Mihály özvegyének birtokaként.⁵⁵ Ezzel a régió legtehetősebb köznemesi családjai közé tartoztak, akik vagyoni tekintetben már alig maradtak el a bárói diplomával rendelkezőktől, vagyis gyakorlatilag a főnemességhez hasonló udvart tartottak és azokhoz hasonló életmódot folytattak.⁵⁶

Fontos különbség volt azonban, hogy a családi kapcsolatrendszerük a főnemességre jellemző országos érdekeltségeknél jóval szűkebb körű volt, de átszötte a felső-magyarországi régiót, sőt a partiumi és erdélyi nemességhez is több szálon kapcsolódott. Az idősebb Károlyi Mihály elsőként Horváth Katalint, majd az Abaúj és Ugocsa vármegyei érdekeltségű Perényi János lányát, Erzsébetet vette feleségül. Testvérei elsősorban a Szabolcsban és Szatmárban birtokos rozsályi Kun és Csaholy családokkal igyekeztek szorosabbra fűzni a kapcsolatokat, de a tágabb rokonsághoz tartoztak a Répostváry, Becskey és Székely családok, vagyis a Tiszántúl legtehetősebb köznemesi családjai is.⁵⁷

⁵³ *Fejes Judit*: Az Esterházyak házassági politikája 1645 után. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon* i. m. 142–145.

⁵⁴ *Éble Károly*: A nagykarolyi gróf Károlyi család leszármazása a leányági ivadékok feltüntetésével. Bp. 1913.

⁵⁵ Mindezt úgy, hogy Károlyi Mihály jelentősebb birtokokat nem szerzett. A két összeírás adóalapjának eltérő értelmezése mellett Nagykároly mezőváros lakossága duzzadt fel a század végére. *Maksai Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén II. Bp. 1990. 748.; *Dávid Z.*: Házösszeírás i. m. 429–430.; *Károlyi László*: A Nagy-Károlyi Károlyi család összes jószágainak birtoklási története. Első kötet. Bp. 1911. 1–45.

⁵⁶ Károlyi Fruzsina végrendeletében részletesen számot vet ingóságairól is, ami erről tanúskodik. Lásd erre A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára 1491–1600. III. S. a. r. Géresi Kálmán. Bp. 1885. 415–423.

⁵⁷ *Éble K.*: Károlyi család leszármazása i. m. 33–38.

A következő generációban azonban már feltűnik az országos elithez tartozó vagy erősen afelé tendáló rokonság. Az ifjabb Mihály felesége Segnnyei Borbála lett, akinek felmenői katonai szolgálat révén szereztek ismertséget a nevüknek és szerényebb birtokállományt. Apja, Segnnyey Miklós, Bocskai kassai kapitánya volt, akit a fejedelem bárói rangra is emelt, uralkodói megerősítése azonban nem ismert, vagy nem történt meg.⁵⁸ Anyai nagyapja pedig Balázdszék István egri hadnagy, a korszak egyik jól ismert katonája volt.⁵⁹ Az esküvőre Mihály bárói rangemlése után két évvel került sor.

Két lánytestvérének a házasságai azonban már az egyre gyarapodó társadalmi tőkére engednek következtetni. Zsuzsanna első férje gyimesi Forgách László, aki a család bárói vonalának ugyan csak távolabbi rokona volt, de második férje Munkács frissen bárósított urának, Esterházy Miklósnak a testvére, Pál lett.⁶⁰ A fiatalabb Károlyi lány, Fruzsina pedig az erdélyi arisztokráciához tartozó losonczy Bánffy Mihályhoz ment feleségül. A család rokoni kapcsolatrendszere tehát a birtokok elhelyezkedéséhez kiválóan alkalmazkodó kettős irányultságot mutat, vagyis a királysági elit mellett Erdély felé is igyekeztek erősíteni a kapcsolatokat, amelyeket azután minden kétséget kizáróan a család távolabbi ágához tartozó Zsuzsanna és testvére, Katalin házasságai szilárdítottak meg döntő módon. A korán megárvult lányok Károlyi Mihály és Perényi Erzsébet gyámsága alá kerültek, a kiházásításukról pedig már az ifjabb Károlyi Mihály gondoskodott a Bocskai-felkelés kellős közepén. A lányok hozományát is ő adatta ki 1606 folyamán férjeiknek, Bethlen Gábornak és Bánffy Istvánnak.⁶¹ Míg Zsuzsanna élete végéig az erdélyi fejedelem hitvese maradt, addig Katalin Rhédey Ferenc váradi kapitány, majd az idősebb Bethlen István felesége lett. Vagyis az 1620-as években az erdélyi elit legfelső rétege számára jelentett előnyös házasságot egy Károlyi lány.

A rokonság tehát fontos volt, de még korántsem bírt sorsdöntő jelentőséggel Károlyi Mihály 1609 decemberében elnyert bárói rangemlésekor. Sokkal jelentősebbnek tekinthetjük az ifjú Károlyi Bécsben töltött éveit, mikor is apja halálát követően (1595) két éven keresztül Mátyás főherceg udvarában pohárnokként szolgált.⁶² Komolyabb érdemeket azonban nem olvashatunk a bárói diplomájá-

⁵⁸ A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára 1600–1700. IV. S. a. r. Géresi Kálmán. Bp. 1887. (a továbbiakban: KO. IV.) 15–20.

⁵⁹ Takáts Sándor: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. É. n. [1928] 195–226.

⁶⁰ Esterházy Pál, valamint másik két testvére, Dániel és Gábor, 1619-ben maguk is bárói rangemléseben részesültek.

⁶¹ KO. IV. 21. Bethlen Gábor levele Károlyi Mihályhoz. Hunyad, 1606. máj. 5.; Uo. 25–28. Károlyi Fruzsina kelengyéjének átadásáról készült leltár, 1606. jún. 25.

⁶² Erről számol be végrendeletében: KO. IV. 204. Károlyi Mihály végrendelete, 1626. jún. 29.

ban, így rangemelésének okait célszerű a tágabb történelmi helyzetbe ágyazva értelmezni.⁶³

Emiatt érdemes ismét visszakanyarodnunk ecsedi Báthory István országbíróhoz, a Tiszántúl megkérdőjelezhetetlen tekintélyéhez. Halálát követően szinte hatalmi vákuum keletkezett a régióban, amely a Bocskai-felkelés lezárása után vált igazán érzékelhetővé. A terület katonai biztosításáért felelős szatmári főkapitányi tisztségbe ekkor már a magyar származású és II. Mátyás bizalmát élvező Dóczy András került, a kassai főkapitány pedig Forgách Zsigmond lett, de a bécsi kormányzat a helyi társadalmi viszonyokban is igyekezett a maga számára kedvező irányba lendíteni a folyamatokat. Vagyis Károlyi Mihály beemelése az örökös főrendek közé az udvar tudatos társadalompolitikájának tudható be, amely a régió legjelentősebb családjainak megnyerését célozta, ezáltal stabilizálva a térséget.

Azt, hogy Károlyi szerepe a későbbiekben a rokoni körének köszönhetően mennyire értékelődik fel, ekkor még valószínűleg nem lehetett előre látni. A család egyetlen férfi tagjaként azonban társadalmi presztízse vitathatatlan volt. Az 1618-ban a nagykárolyi birtokközpontjában folytatott tárgyalásokon már az uralkodót képviselte Bethlennel szemben.⁶⁴ A fejedelem támadását követően azonban értelemszerűen az ő táborában találjuk, mint egyik bizalmas hívét, aki Károlyi Zsuzsanna halálát követően is Bethlen belső köreihez tartozott.⁶⁵ Ekkor kapta meg a szatmári főispánságot is, amely a családban az első ilyen méltóság volt. Károlyi tagja volt annak az erdélyi elitet felvonultató reprezentatív küldöttségnek is, amely Brandenburgi Katalint kísérte Kassára.⁶⁶ 1626 júliusában, 41 éves korában bekövetkezett halálakor három kiskorú fiút és egy lányt hagyott hátra. Közülük Ádám és László az apjánál már valamivel komolyabb katonai-hivatalt karriert futott be a század második felében, a nagy kiugró azonban csak unokája, Károlyi Sándor lett.⁶⁷

Nagyon jól mutatja Károlyi stratégiájának kettősségét az is, hogy a Bethlennel ápolt jó viszony ellenére, 1614-ben áttért a katolikus hitre, majd a református fejedelem uralma alatt 1626-ban kelt végrendeletében szigorúan meghagyta, hogy „az én gyermekimet mindenek felett az nagy isten félelmébe,

⁶³ MNL OL P 392 Károlyi levéltár, Károlyi család nemzetségi levéltára, Károlyi család, Törzsanyag Lad. 5. No. 22. Bárány diploma eredeti példánya 1609. dec. 11.

⁶⁴ KO. IV. 144–145. II. Mátyás tárgyalóbiztosi kinevezése Károlyi Mihály részére. Bécs, 1618. dec. 4.

⁶⁵ Ennek részleteiről az 1620-as években Melith Péterhez írott szép számú leveleiből értesülhetünk: MNL OL P 707. Nr. 4305–4418.

⁶⁶ Károlyi Mihály kassai élményeiről több levelében is beszámolt Melith Péternek: MNL OL P 707 Nr. 4410., 4414–4415. Magáról a házasságról lásd *Kármán Gábor*: Egy diplomáciai zsácutca: Bethlen Gábor házasságkötése Brandenburgi Katalinnal. *Aetas* 30. (2015) 3. sz. 9–36.

⁶⁷ *Kovács Ágnes*: Károlyi Sándor. Bp. 1988.

az igaz catholica religióban – mely kivől nincs idvösség – neveljék”.⁶⁸ A katolikus felekezet iránti elkötelezettség, amely a Magyar Királyságban egyre inkább a sikeres érvényesülés feltételévé vált ekkora, más környékbeli tehetős köznemesi és főnemesi család esetében is tetten érhető. A Károlyi végakarátának megfelelően katolikus iskolába küldött gyerekek közül Ádám egész biztosan a bécsi jezsuita gimnáziumban folytatta tanulmányait, ahol az 1620-as évek végén a Barkóczy, a Pethő és a Melith fiúk is tanultak.⁶⁹

Ez utóbbiak ráadásul közvetlen birtokszomszédai voltak, akik szintén Károlyi Mihály bárói címszerzésével egy időben stabilizálták a pozíciójukat a mágnások között. A család Horvátországból származott, ahonnan Fráter György rokonaként érkeztek az ország keleti részébe. Itt a Csaholy örökség egy jelentős részének megszerzésével viszonylag komoly birtokállományra tettek szert nem sokkal az átköltözés után.⁷⁰

Az erdélyi kincstartó mellett katonai érdemeket szerzett Melith György mindhárom fia más-más módon kereste az érvényesülési lehetőségeket a 16. század második felében. István a Szepesi Kamara elnökeként (1585–1592) futott be hivatali pályát és kamatoztatta kimagasló humanista műveltségét. Pál Szatmáron teljesített igen eredményes lovaskatonai szolgálatot, ugyanis az 1603. évi országgyűlésre meghívottak listáján már a mágnások között találjuk a nevét.⁷¹ A Szabolcs vármegyei birtokaik, amelyek javarészt Csenger körül koncentráálódtak, és már az 1598. évi összeírásban is 453 jobbágyháza tettek ki, Pál idősebb fiának a házassága révén gyarapodtak jelentősebb mértékben.

Melith Péter ugyanis Szokoly Erzsébetet vette felségül alighanem igen kalandos körülmények között.⁷² Ezzel nemcsak a Várday-örökségben szerzett érdemeket, hanem a szó szoros értelmében beházasodott az elitbe, ugyanis felségével Várdára költöztek, közvetlenül Várday Katáékkal egy fedél alá.⁷³ Ez a

⁶⁸ KO. IV. 205–207. Mindennek ellenére testvére gyermekét, Bánffy Gyurkót rendkívül készségesen ajánlotta be Rákóczi Györgynél a sárospataki református kollégiumba: MN OL E 190 Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, Családi és személyi fondok, Archivum familiae Rákóczi, 2. d. No. 470. Károlyi Mihály Rákóczi Györgynek, 1625. dec. 15.

⁶⁹ Fazekas I.: A Melith-fiúk i. m. 140–148.

⁷⁰ Petrichevich Horváth Emil: Az utolsó Csaholyak. Turul 53. (1939) 73–77.

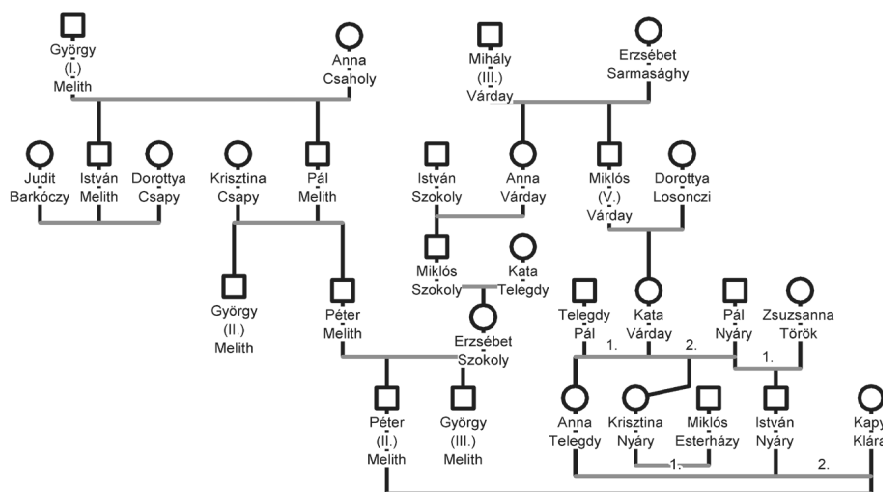
⁷¹ <https://bit.ly/2Pw1jq8> (letöltés 2019. dec. 6.). A rangemelés pontos ideje és a diploma szövege azonban ismeretlen.

⁷² Szokoly Erzsébet Várday Anna és Szokoly Miklós lánya, vagyis Várday Kata unokatestvére volt, akit Nyáry Istvánhoz terveztek feleségül adni. Melith felbukkanása azonban keresztülhúzza Nyáryék számításait, Szokoly Erzsébet örökségével kapcsolatban is. „az Zokoly lányát édes Katám mindenképpen édesítsd hozzád, mind ígéretteddel s mindenképpen. Megmondhatod, hogy külön embert adunk mi neki az bolond Melithnél. Az kik körülötte vannak is mind adománnyal, s mind ígérettel ajánljad magadat [...]”. MNL OL P 707 Nr. 10729. Nyáry Pál levele Várday Katához. Ilava, 1601. ápr. 13.

⁷³ Az együttélés azonban közel sem volt felhőtlen. Várday Kata minden lehetséges eszközt megragadva élete végéig vissza akarta szerezni Melith kisvárdai birtokrészét. Ebbe a fizikai erőszak is beletartozik,

nagyasszony életében igencsak konfliktusokkal terhelt együttélés 1629 után szinte meghitt családi viszonyra szelődött Nyáry István és Melithék között, olyannyira, hogy az ifjabb Melith Péter feleségül is vette a gróf halála után annak második feleségét, Kapy Klárát. (1. ábra)

1. ábra Várday–Nyáry–Melith család



Az idősebb Melith Péter pályafutása, Károlyihoz hasonlóan, szintén Bécsben vette kezdetét, Mátyás főherceg udvarában, de komolyabb szerephez ő is csak Bethlen halálát követően jutott. Pályafutása csúcsán tíz éven keresztül szatmári kapitány volt (1633–1643), ami a tiszántúli területek irányításában a legfontosabb kulcspozíciónak tekinthető.⁷⁴ A család még további három generációt élt meg, amelyek sikeresen meg tudták őrizni ezt a regionális vezető szerepet, változó sikerrel érvényesítve a katolikus megújulás és a bécsi udvar felé elkötelezett politikát.

A Bocskai-felkelés lezárását követően azonban nemcsak a tiszántúli területeken, hanem egész Felső-Magyarországon érzékelhető átrendeződés vette

ugyanis két alkalommal is kizárta Szokoly Erzsébetet és Melith Pétert a várból. *Simon Zoltán*: A kisvárdai vár inventáriumai. Adalékok a kisvárdai vár történetéhez és helyrajzához. Kisvárdai vár 2008. 23–24. A kisvárdai vár építészeti rekonstrukciójának köszönhetően nemcsak a társadalmi terét ismerjük ennek a konfliktusokkal terhelt együttélésnek, hanem az épített közegét is.

⁷⁴ *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból”. *Történelmi Szemle* 39. (1997) 285.

kezdetét az elitben, amelynek feltételeit a bécsi szerződés (és a két említett főúr, Báthory István és Dobó Ferenc halála) teremtette meg. A magyar nemesi társadalom belső rekrutációs folyamatai mellett igen jól kitapinthatók a kormányzat koordinációs szándékai is.

Érdemes fölvetni a lehetőségét annak, hogy az örökös főrendiséget szentesítő 1608. évi 1. tc. után az uralkodó az addiginál is tudatosabb módon fogott hozzá az elit formálásához. A Werbőczy által megfogalmazott magánjog ugyan kötötte a kezét, így nem gyakorolhatott olyan mértékű befolyást a nemesi társadalomra, mint ahogyan azt Alsó- és Felső-Ausztriában vagy később a Cseh Királyságban módjában állt, de azáltal, hogy viszonylag nagy önállósága volt személyeket és családokat beemelni az örökös főrendek közé, az országgyűlési erőviszonyokba közvetett módon is be tudott avatkozni. Az örökös tartományokban éppen ebben az időszakban sikerült hasonló módszerekkel fokozatosan megtörni a protestáns nemesség politikai jelentőségét.⁷⁵

Nem sokkal a bécsi szerződés megkötését követően kapott formális megerősítést Alaghy Ferenc is, aki Abaúj és Zemplén vármegyékben fekvő birtokai, valamint a Mágóchy és Rákóczi családokhoz fűződő szoros rokoni kapcsolatai révén már egyébként is jó ideje a felső-magyarországi elit szerves részéhez tartozott.⁷⁶ 1607-ben kelt bárói diplomájában a Bocskai-felkelés lezárásában teljesített szolgálatát említik.⁷⁷ Ezt követően szintén aktívan közreműködött Rudolf lemondatásában és II. Mátyás trónra kerülésében, amit a frissen megkoronázott uralkodó királyi tanácsosi címmel jutalmazott 1609-ben.⁷⁸ Alaghy Ferenc azonban már viszonylag idős korban jutott pályafutása csúcspontjára és két házassága ellenére (Sebessy Fruzsina és Prépostváry Sára) nem volt egyenes ági örököse. Viszont nála nevelkedett unokaöccse, Menyhért, aki az olmtüzi jezsuita kollégiumban folytatott tanulmányai után Thurzó György nádor mellé került.⁷⁹

Nagybátyja halála után fél évvel, 1613 áprilisában történt bárói rangemelését követően Alaghy Menyhért pályafutása szinte töretlen ívű, emelkedő tendenciát mutat. A magyar királyság társadalmi hierarchiájában történt előrelépését mutatja, hogy Erdődy Annát vehette feleségül, ezzel egyértelműen csatlakozva az

⁷⁵ MacHardy, K.: The Rise of Absolutism i. m. 407–438.; Mat'a, P.: Svět české aristokracie i. m. 52–76.

⁷⁶ Borbély Zoltán: A végvárrendszer kiépítésének társadalmi hatásai Felső-Magyarországon i. m.

⁷⁷ MNL OL A 57 5. k. 825.

⁷⁸ Illésy János: A Mikófalvi Bekény család leszármazása és története. Bp. 1902. 81.

⁷⁹ Az Olmüczben tanult magyarok 1590–1664. Közli Hellebrandt Árpád. Történelmi Tár 1888. 200.; Illésy J.: A Mikófalvi Bekény i. m. 85–86.; Varga Júlia: Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemén és akadémiáin 1560–1789. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 12.) Bp. 2004. 191.

országos elithez, ami 1616-ban királyi tanácsosi kinevezésével, majd 1618-ban a királyi ajtónállómesteri méltóság elnyerésével vált mindenki számára egyértelművé.⁸⁰

Személye azonban a régió legmegbízhatóbb katolikus mágnásaként Bethlen Gábor hadjárata, majd felső-magyarországi uralma idején vált igazán jelentőssé. Alaghy 1622-től Zemplén vármegye főispánja lett, 1625-ben pedig ő nyerte el a nádori méltóságba emelkedő Esterházy Miklós után az országbírói hivatalt, amit hagyományosan az ország keleti részének legbefolyásosabb arisztokratái viseltek. Bethlen halálát követően pedig leginkább ő vezényelte le a hét vármegye visszacsatolását, felső-magyarországi főkapitányi tisztségében. 1631-ben bekövetkezett halálakor nem volt fiú örököse, így a kamara számba vette birtokait, mielőtt több rokon család kezén oszlott volna szét. Ebből tudjuk, hogy az Alaghy birtokok két nagyobb központ köré szerveződtek. Az egyik központ a regéci vár volt, amelyhez első sorban hegyaljai mezővárosok (Szántó, Tállya, Mád) tartoztak, kereken egy tucat faluval.⁸¹ A másik központ a pácini kastély, amelynek az építését még nagybátyja, Alaghy Ferenc kezdte meg.⁸² Ehhez Pácini és Karcsa mellett néhány környező falu részbirtoka tartozott, de sokkal jelentősebbek voltak a 104 000 forint értékűre becsült szőlők a Hegyalja keleti részén.⁸³ Ennek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a főúri életformát alapvetően a hegyaljai szőlőtermelés és borkereskedelem hasznából tudta fedezni az országbíró.

A köznemesi társadalom alsóbb rétegeiből történő kiugrás egy igen jellemző, szinte késő középkori elemeket megjelenítő esete a hetesi Pethe család felemelkedése az arisztokráciába. A Pethe László kassai főkapitány-helyettes számára kiállított bárói diploma szintén egy családi munkamegosztás eredménye volt. László a tizenöt éves háború elején 50 lovas hadnagyként szolgált Felső-Magyarországon Christoph Teuffenbach irányítása alatt, majd egy saját költségén felállított és fenntartott egységgel részt vett az erdélyi hadjáratban Giorgio Basta mellett már mint felső-magyarországi főkapitány-helyettes.⁸⁴

⁸⁰ Szabó András: *Respublica litteraria. Irodalmi- és művelődéstörténeti tanulmányok a humanizmus korából.* (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 2.) Bp. 1999. 56–57.

⁸¹ Erdődy Anna ugyan szerette volna megtartani a birtokokat, de próbálkozásai nem jártak sikerrel. Regécet egy időre Esterházy Miklósnak sikerült megszereznie az 1631. évi hadjárat költségeinek fedezetül, de a hozzá tartozó birtokok többfelé oszlottak, ahogy a hegyaljai szőlők is. A pácini kastély Segnyei Sándor birtokába került. ÖStA FHKA HFU r. Nr. 151. Konv. 1635. márc. 6. fol. 117–118.; 122. Esterházy Miklós kérvénye II. Ferdinándhoz Regéc ügyében. Sopron, 1634. dec. 14.

⁸² Szabó A.: *Respublica* i. m. 12.

⁸³ „Brevis extractus bonorum Illustrissimi quondam Domini Comitis Melchioris Alaghy” ÖStA FHKA HFU r. Nr. 144. Konv. 1631. júl. 26. fol. 296–297.

⁸⁴ ÖStA FHKA HFU r. Nr. 96. Konv. 1608. okt. 3. Fol. 11–13. Erich Lassota jelentése Mátyás főhercegnek a Pethe által adott különféle támogatásokról. Kassa, 1607. jan. 27.

A rangemelésben azonban legalább akkora mértékben közrejátszottak bátyja, Pethe Márton érdemei is, aki kiemelkedő egyházi pályafutása csúcsán kalocsai érsek volt, emellett azonban királyi tanácsosként, magyar királyi kancellárként, élete végén pedig királyi helytartóként szolgált 1605. október 3-án bekövetkezett haláláig.⁸⁵ László, testvére halála után nem egészen egy évvel, 1606. szeptember 22-én királyi tanácsosi kinevezést kapott, majd két nappal később bárói rangemelésben részesült.⁸⁶

A főként Gömör, Torna és Zemplén vármegyei birtokokkal rendelkező Pethe feleségei, Perényi Margit és Kapy Anna révén a régió számos vezető családjával is rokoni kapcsolatokat ápolt. A Bocskai halála utáni konszolidációs időszakban fontos szerepet játszott a kassai magyar mezei hadak főkapitányaként.⁸⁷ A pályafutása domináns katonai jellegét tekintve kissé meglepőnek tűnik, hogy 1612-től egészen haláláig (1617) a Magyar Kamara elnöke volt, 1615-től pedig az Istvánffy Miklós halálával megürült ajtónállómesteri posztot is elnyerte.⁸⁸ A család birtokállománya azonban számottevő módon nem növekedett a bárói címszerzést követően sem. Pethe László legnagyobb sikere ezen a téren Szádvár megszerzése volt, aminek a tornai főispánságot is köszönhetette. A századforduló körül több birtokos kezén is megfordult várra a Rákóczi család is igényt tartott, feltehetően ennek köszönhetően lett Rákóczi Pál, a későbbi országbíró felesége Pethe Anna.⁸⁹

A Pethe család a bárói címszerzését tehát alapvetően a katonai és egyházi pályán szerzett évtizedes érdemeinek köszönhetette, de a rangemelés időpontja arra enged következtetni, hogy a rendi polgárháború lezárását követően a Mátyás főherceg által vezetett, kompromisszumra hajló kormányzat ekkoriban jelölte ki a preferenciáit a társadalompolitika irányát illetően is.

Az 1610-es évek elején találkozhatunk a felső-magyarországi régióban elsőként olyan esettel is, amikor a királyi kegy döntő mértékben a hivatali pályán tett szolgálatainak köszönhetően emelt be valakit a mágnások közé. Ugyan már Melith István is kamarai szolgálataival segítette hozzá családját a bárói ranghoz, azonban a nemesség túlnyomó többségének a szemében a rendi igazgatástól teljes mértékben független kamarai szervezet mégis szálkát jelentett. A Bocskai-felkelés után újjászervezett „szepesi adminisztráció” szervezeti kereteit tekintve

⁸⁵ Pethe Márton pályafutásáról lásd *Mikó Árpád – Pálffy Géza*: A pozsonyi Szent-Márton templom késő reneszánsz és korai barokk síremlékei. Művészettörténeti Értesítő 51. (2002) 1–2. sz. 148–149.

⁸⁶ MNL OL A 57 5. k. 794–796.

⁸⁷ *Benda Kálmán*: A királyi Magyarország tisztí címtára 1607–1608. Levéltári Közlemények 43. (1972) 274.

⁸⁸ *Fallenbüchl Zoltán*: A Magyar Kamara tisztviselői a XVII. században. Levéltári Közlemények 39. (1968) 251.

⁸⁹ *Déty Mihály*: Egy ismeretlen magyar vár – Szádvár. In: A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve VIII. Szerk. Komáromy József. Miskolc 1969. 147–148.

ugyan szinte teljesen megegyezett az elődjével, az irányítása azonban nagyrészt a helytartói szerepkört is betöltő nádor kezébe került.⁹⁰ Ez a kompromisszumos megoldás alighanem tükröződik a hivatal személyi összetételében is, vagyis a helyi nemesség elitjét volt célszerű bevonni az adminisztráció irányításába.

II. Mátyás 1612 decemberében adományozott bárói címet Daróczy Ferencnek, a következő év áprilisában pedig a Szepesi Kamara elnökévé nevezték ki.⁹¹ Daróczy addigi pályafutása alapján mind az udvar, mind pedig a felső-magyarországi nemesség számára elfogadható személy volt a pozícióra.

A századfordulót megelőzően Daróczy tehetős köznemesi vagyont kitevő 97 jobbagyháztartással rendelkezett – főként Bereg és Ung vármegyékben, és ide kapcsolta kiterjedt rokonsága is. A család református volta ellenére az 1580-as évek végén a bécsi jezsuitáknál tanult és át is tért a katolikus hitre.⁹² Felső-Magyarországra visszatérve nagy valószínűséggel Dobó Ferenc mellett szolgált Sárospatakon, de szintén igen aktív szerepet játszott a vármegyei és regionális közéletben.⁹³ A főúr halálát követően is a család ügyei körül tevékenykedett. 1602 őszén az örökség kapcsán egyre terebélyesedő vizsgálatban az örökös, Perényi Zsófia ügyvédjeként védelmezi a Dobó-hagyatékot a kamara embereivel szemben.⁹⁴

Alig másfél évvel később, 1604 februárjában azonban már Giorgio Basta mellett az erdélyi kormányzatban találjuk.⁹⁵ Daróczy Ferencet erdélyi alkancellárrá nevezték ki, amiben a kétségbenvonhatatlan adminisztrációs tehetsége mellett igen fontos tényező volt az is, hogy Daróczy Zsófia férje, Zólyomi Miklós nem sokkal korábban halt meg. Az árva Zólyomi Dávid és Erzsébet gyámságával Székelyhíd vára és sógora katonai kötelezettségei is Daróczy Ferencre szálltak, emiatt érdemes lehetett egy magas (és viszonylag jól jövedelmező) pozícióval érdekeltté tenni Erdély központi kormányzatában.⁹⁶

⁹⁰ *Szűcs Jenő*: A szepesi kamara levéltára, 1567–1813. Bp. 1990. 59–61.

⁹¹ Rangemelésére: <https://bit.ly/2Rzb2P3>, letöltés 2019. dec. 6. Kinevezése a Szepesi Kamara prefektusává: ÖStA FHKA HFU r. Nr. 103. Konv. 1613. ápr. 20. fol. 216. Másfél héttel korábban Pethe László kapott felszólítást az Udvari Kamarától, hogy tárgyaljon Daróczyval a prefektusság elvállalása érdekében: ÖStA FHKA HFU r. Nr. 103. Konv. 1613. ápr. 11. fol. 150.

⁹² *Lukács László – Molnár Antal*: A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619). In: Művelődési törekvések a kora újkorban. Tanulmányok Keszérű Bálint tiszteletére. Szerk. Balázs Mihály et al. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.) Szeged 1997. 358.

⁹³ Minderre egy távolabbi rokonához, Kereky Ferenchez írott levelei alapján következtethetünk: MNL OL P 707 Nr. 1652–1672.

⁹⁴ ÖStA FHKA HFU r. Nr. 74. Konv. 1602. okt. 25. fol. 182–190. Daróczy Ferenc beadványai az Udvari Kamarához a Dobó birtokok ügyében.

⁹⁵ *Meinolf Arens*: Habsburg und Siebenbürgen. 1600–1605. Gewaltsame Eingliederungsversuche eines ostmitteleuropäischen Fürstentums in einen frühabsolutistischen Reichverband. (Studia Transylvanica 27.) Köln–Weimar–Wien 2001. 195.

⁹⁶ A részletek pontosan nem ismertek, de Zólyomi Miklós 100 lovas és 50 gyalogos katona kiállításával tartozott a királynak, amit feltehetően halálával sem szerettek volna veszni hagyni. Ennek

A Bocskai-felkelés alatt és az azt követő időszakban nincs sok adatunk a tevékenységéről, de 1608 márciusában, a nem sokkal korábban meghalt Dobó-örökös, Székely Jakab néhány birtokára kért adományt. A kérvényben megemlíti a hajdúk gyűjtésével kapcsolatos nehézségeket, amiből talán arra következtethetünk, hogy aktív szervezője volt a II. Mátyást trónra juttató mozgalomnak is.⁹⁷

Daróczy Ferenc bárói rangemelését tehát szintén ama kompromisszumos politika eredményének tekinthetjük, amelyben az uralkodó olyan személyekből formált elittel töltötte fel a vezető pozíciókat, akiknek a társadalmi elfogadottsága is konszolidálta a kormányzati rendszert.

A szepesi kamarai szolgálattal állt összefüggésben az Orlé család bárói rangemelése is, bár kissé eltérő színezettel. Daróczyhoz hasonlóan Orlé Miklós is a hivatali pályán kereste az érvényesülést előbb a Pethő család szolgálatában, majd a Szepesi Kamara tanácsosaként.⁹⁸ Ilyen minőségében a századforduló számos hűtlenségi perében is közreműködött, aminek köszönhetően nem élvezett különösebb népszerűséget Felső-Magyarországon. Lemondását követően kamarai tanácsos kollégája, Hosszútóthy István özvegyét, Zay Magdolnát feleségül véve távozott is a régióból Liptó-Újvárra.⁹⁹

Sikerült viszont Orlénak megszereznie Putnok várát.¹⁰⁰ Fiai számára ez utóbbi eredményezte a bárói címet, bár bécsi tanulmányaik és udvari szolgálataik is bizonyára szintén közrejátszottak.¹⁰¹ Orlé János az 1610-as évek elejétől az egyébként nem túl jelentős végvár kapitányaként szerzett tekintélyt a helyi társadalomban. Putnok azonban a nikolsburgi szerződés megkötését követően felértékelődött, miután Bethlen birtokába kerültek Felső-Magyarország legjelentősebb várai. Az országrészben gyakorlatilag Putnok és Szendrő maradt a magyar király fennhatósága alatt. Orlé István putnoki kapitány és testvére, a bécsi udvarban szolgáló János bárói rangemelésüket (1622) kimondottan annak köszönheték, hogy Bethlen támadása során mindvégig az uralkodó hűségén maradtak.¹⁰²

Ugyanerre hivatkozva került be a mágnások sorába 1622-ben Móricz Márton szendrői kapitány, aki a harcokban elszenvedett veszteségei enyhítésére a bárói

érdekében Erdély alkancellárjává nevezte ki az Udvari Kamara, amiről 1604. február 4-én tájékoztatták a Titkos Tanácsot. ÖStA FHKA HFU r. Nr. 82. Konv. 1604. febr. 6. fol. 160–161.

⁹⁷ ÖStA FHKA HFU r. Nr. 95. Konv. 1608. ápr. 19. fol. 70–73. Daróczy Ferenc kérvénye Mátyás főherceg felé, 1608. ápr. 19.

⁹⁸ *Thaly Kálmán*: A b. Orlay és gr. Serényi család. Századok 32. (1898) 203–204.

⁹⁹ Uo. 207.

¹⁰⁰ *Sárközy Sebestyén*: Egy eltűnt gömöri végvár: Putnok. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk. Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa. Bp. 2006. 269.

¹⁰¹ *Thaly K.*: A b. Orlay i. m. 207.

¹⁰² Uo. 208–209.

cím mellett megkapta a tornai várat és a hozzá tartozó uradalmat.¹⁰³ Monoky Miklós már birtokot sem kapott az 1625-ben elnyert bárósághoz. A diploma szövegéből megtudjuk, hogy már a tizenöt éves háborúban is Miksa főherceg mellett vívőskedett tíz lovas hadnagyaként és azóta is hűségesen szolgált.¹⁰⁴ Monoky azonban birtokait és családi kapcsolatait tekintve a vármegyei köznemesi szintet is alig lépte át, viszont Zemplén megye egyik legrégebbi családjának tagja volt, amely fontos szerepet játszott a vármegye irányításában. Rangemelése tehát szintén olyan társadalompolitikai eszköznek tekinthető, amelynek segítségével II. Ferdinánd közvetett módon igyekezett befolyását erősíteni a Bethlen Gábornak átadott területeken.¹⁰⁵

Ugyanezt a célt szolgálhatta Kun László és Lónyay Zsigmond főnemesi rangemelése is, akik azonban már az erdélyi fejedelem köreiből tartoztak. A rozsályi Kun család a Károlyiakkal szinte azonos súlyú szatmári família volt, de a református felekezet iránti elkötelezettségük, illetve az 1610-es évektől következetesen épített családi kapcsolataik is erős erdélyi orientációt mutatnak.¹⁰⁶ Kun László 1619-től Bethlen Gábor szatmári főkapitánya, majd Szatmár vármegye főispánja volt. Ez utóbbi méltóságot sikerült a családban tartani egészen annak kihalásáig. Jelentősebb anyagi gyarapodásukat Bethlen Gábornak, majd I. Rákóczi Györgynek köszönheték.¹⁰⁷

Hasonlóan tehető köznemesi családként jellemezhetők a Lónyayak is. Birtokaik súlypontja elsősorban Bereg és Kraszna megyékre esett, de a Partiumban és a Tiszától nyugatra is rendelkeztek érdekeltségekkel. Családi kapcsolataik legalább ilyen szerteágazóak, amit az igen bőséges gyermekáldás is elősegített.¹⁰⁸ Ha csak a bárói rangemelésben részesített Lónyay Zsigmond legközelebbi rokonait vesszük sorra, akkor a sógoraiként a Barkóczy, Nyáry, Kendeffy, Kapy, Perneszy, Bakos családokkal találkozunk. De a Varkocs Margittól született három lányának a férjei között, akiknek a kiválasztásában már Lónyay Zsigmond saját akaratára tükröződik, ott találjuk a magyar és erdélyi arisztokrácia tagjait egyaránt: Wesselényi Istvánt, Kemény Jánost, Csáky Istvánt, Telegdy Istvánt és Bocskay

¹⁰³ Torna várának adományozása: MNL OL A 57 VII. fol. 115.; bárói rangemelése: MNL OL A 57 VII. fol. 144–146.

¹⁰⁴ MNL OL A 57 VII. fol. 522–524.

¹⁰⁵ Zemplén vármegye politikai súlyát mutatja, hogy 1638-ban Bocskai István zempléni főispán is hasonló okokból kaphatott bárói címet. Lásd *Rüsz-Fogarasi Enikő*: Bocskay István, a Zemplén megyei főispán. Turul 82. (2009) 65–69.

¹⁰⁶ *Koroknay Gyula*: A rozsályi Kún-epitáfium beszélni kezdett. In: A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve 43. Szerk. Almágyi Katalin – Istvánovits Eszter. Nyíregyháza 2001. 411–418.

¹⁰⁷ A család utolsó férfi tagjának, Kun Istvánnak 1659-ben kelt végrendelete részletesen beszámol a fejedelmeknek teljesített szolgálatokról és ezek jutalmáról: KO. IV. 369–390.

¹⁰⁸ *Doby Antal*: Lónyay Család. Nagy Lónyay és Vásáros Naményi gróf, báró és nemes. Bp. 1895. 7–51.

Istvánt. Politikai szerepét tehát a régió egyik legnagyobb rokoni kapcsolatrendszeré alapozta meg, aminek hatékony kihasználása azonban már a saját képességein múltott.

Lónyay iskolázottságáról sajnos nem rendelkezünk információkkal, de fennmaradt levelezése és diplomáciai tevékenysége komolyabb műveltséget sejtet.¹⁰⁹ Alighanem őt tarthatjuk az erdélyi és a magyarországi elit közötti legfontosabb kapcsolattartónak, akinek Bethlen Gábor hadjáratától egészen 1652-ben bekövetkezett haláláig bejárása volt a fejedelmi és nádori udvarba egyaránt.¹¹⁰ Ott találjuk mind Bethlen, mind pedig Rákóczi tanácsosai között.¹¹¹ Az 1627 januárjában történt bárói rangemelése tehát a társadalmi rangállásának tényleges kifejezése volt, de egyben a magyar királyt képviselő követ presztízsemelésének a célját is szolgálta.

Végül mindenképpen érdemes szót ejteni szalai Barkóczy Lászlóról, aki a Barkóczy családot az örökös főrendek közé juttatta. Az ő társadalmi emelkedésének súlypontjait is ott találjuk meg, ahol a korszakban rangemelésben részesült személyek többségénél, viszont esetében a bárói rangszerzés nem csak formális megerősítése az egyébként is főrangú társadalmi presztízsnak. Ahogyan végrendeletében is megfogalmazta: „én nékem az én szegény atyámtul és nemzetségemtől igen kevés jószágim, és javaim marattanak, hanem valamelyeket birtam, és találtam, inkább mind azokat némelyeket kegyelmes uraim Magyarországi koronás királyok jámbor szolgálatomért conferáltak”.¹¹² A család tucatnyi jobbágyszőlőből álló, Zemplén megyei birtokain ráadásul testvéreivel is osztozni kényszerült. Bár anyja révén rokonságban állt a rozsályi Kun családdal, jelentősebb vagyona jó ideig onnan sem számíthatott. Nagyon fontosnak tekinthetjük azonban, hogy második felesége, az 1630 körül feleségül vett Jakussith Erzsébet révén impozáns rokoni körbe sikerült beházasodnia, aminek köszönhetően Homonnai Drugeth János gróffal került közvetlen kapcsolatba. (2. ábra)

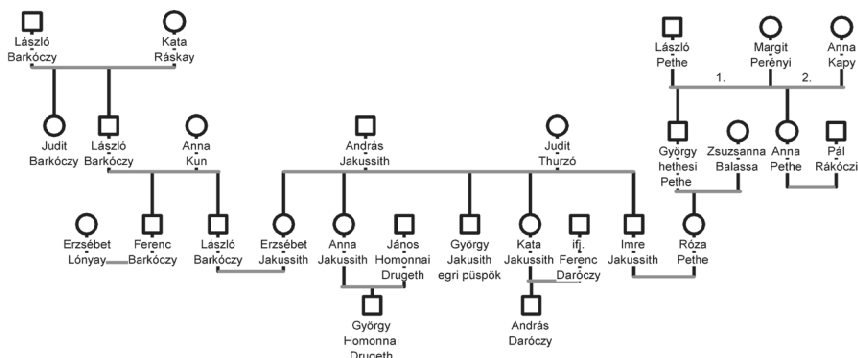
¹⁰⁹ Lónyay Zsigmondnak csaknem száz, Melith Péterhez és Nyáry Istvánhoz írott levele maradt fenn az 1630-as évekből, e levelek feldolgozását egy önálló tanulmány keretei között tervezem. A leveleket lásd MNL OL P 707 Fasc. 81. et NB. Nr. 4795–4867, valamint Nr. 7784–7806.

¹¹⁰ Bár ez utóbbiban nem látták szívesen minden alkalommal. Erről lásd *Zsilinszky Mihály*: Lónyay Zsigmond és a nagyszombati béketanácsokmány 1644–1645-ben. (Értekezések a Történettudományok köréből 13.) Bp. 1886. 3–66.

¹¹¹ Trócsányi Zsolt éppen Lónyay kapcsán veti fel, hogy az erdélyi fejedelmeknek a magyarországi területeken is létezhetett egy külön tanácsa, vagy legalábbis voltak kinevezett tanácsosai. Lásd *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata 1540–1690. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és Hivataltörténet 6.) Bp. 1980. 31.

¹¹² Barkóczy László végrendelete 1658. december 2. Történelmi Tár 1901. 150.

2. ábra Barkóczy–Drugeth–Jakussith–Pethe atyafiság



A szűkös anyagi háttér ellenére testvérének, Ferencnek mégis sikerült a bécsi egyetemen tanulmányokat folytatni az 1620-as évek végén.¹¹³ László a katonai pályán igyekezett érvényesülni, de nem a végvári szolgálattal vagy valamelyik főúr bandériumában, hanem az udvari haditanács megbízásából lovaskatonákat toborzott, akiknek az élén a harmincéves háború különböző hadszínterein is harcolt.¹¹⁴ Az első ilyen toborzásra 1631-ből vannak adatok, amikor egy bizonyos Kovács Péterrel 1000 lovas toborzására kaptak megbízást Bécsből.¹¹⁵ A vállalkozás jelentősebb anyagi háttérrel nem rendelkező személy számára igen kockázatos lehetett, de Barkóczy László éppen az első toborzás alatt kapta meg a bárói rangemelő diplomát, ami nagy valószínűséggel lényegesen kitágította a tehetőségeit.¹¹⁶ 1633-tól egészen Rákóczi György hadjárataig kállói kapitányként szolgált, emellett azonban jóval kiterjedtebb lehetett a tevékenységi köre, ugyanis 1638-ban magyar királyi tanácsossá nevezte ki III. Ferdinánd.¹¹⁷

Általános jelenségnek tekinthetjük a harmincéves háború időszakában, hogy míg a bécsi kormányzat figyelmét főként a nyugati hadszínterek eseményei kötötték le, addig egyre növekedett a magyar főnemesség szerepe a védelmi rendszer szervezésében és fenntartásában, ami természetesen saját pozíciói erősödését is jelentette. Ezt Barkóczy László törekvései is alátámasztják.

¹¹³ Fazekas I.: A Melith-fiúk i. m. 141.

¹¹⁴ Már a harmincéves háború kezdetétől igen nagy számban toboroztak katonákat Magyarországról a nyugati hadszínterekre. Lásd *Czigány István*: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700. Bp. 2004. 79–85.

¹¹⁵ ÖStA Kriegsarchiv, Wiener Hofkriegsrat, Protocolum Expedi 1631. fol. 366. r.

¹¹⁶ A rangemelésére lásd <https://bit.ly/36iII80> (letöltés 2019. dec. 6.)

¹¹⁷ MNL OL P 21 A Barkóczy család iratai, A család által rendezett iratok Nr. 578.

A kállói kapitányságot Barkóczy ugyanis az 1630-as évek végére egyre inkább saját vállalkozásának tekintette, aminek további családias jelleget adott az a tény, hogy közben sógora, Homonnai Drugeth János volt a felső-magyarországi főkapitány. 1641-ben már olyan földesúri jogokat és bíraskodási kiváltságokat kapott meg Kállóra és környékére, amelyeket „éppen csak kegyelmednek és nem a jövőendő kapitányoknak engedjük öfelsége nevével, mivel most is szolgált kegyelmed ezekben”.¹¹⁸ A következő évben azonban már a felhalmozott zsoldhátralékok és más egyéb költségei kielégítése fejében Kálló mezővárosát, sőt a kállói kapitányi méltóság örökletes adományát kérte az uralkodótól a fiúági leszármazottai részére.¹¹⁹ Ehhez megszerezte olyan magyar tekintélyek ajánlását is, mint Pálffy Pál vagy Esterházy Miklós, de ajánló levelet kapott III. Ferdinánd testvérétől, Lipót Vilmos főhercegtől is, akivel 1641-ben Lipcse alatt harcolt a svédek ellen.¹²⁰ Végül azonban sem a mezővárost, sem pedig az örökletes kállói kapitányságot nem sikerült megszereznie, de pályafutását az uralkodó melletti katonai szolgálatban töltötte, amit fiai legalább ilyen eredményesen folytattak. A Barkóczy-ezred az 1670-es évek második felétől egyre gyakrabban feltűnt a császári királyi haderő alakulatai között, vagyis az első reguláris magyar haderők egyikeként tarthatjuk számon, ami 1687-ben hozzásegítette a családot a grófi cím megszerzéséhez is.¹²¹

Összegzés

Összességében tehát megállapítható, hogy a 17. század első felében Felső-Magyarországon alapvetően az előző évszázadokban kialakult íratlan szabályok határozták meg a társadalmi emelkedés feltételeit, amelynek egyik legfontosabb eleme a megfelelő nagyságú birtokállomány volt. Ez már önmagában olyan életkörülményeket és tekintélyt biztosított egy-egy család számára, amely megalapozta a kommenzalitás lehetőségét a főnemesi körökben, a következő lépésben pedig házassági kapcsolatokkal erősíthették meg a társadalmi pozíciójukat. A tethős köznemesség felső rétegét nagyjából két tucatnyi ilyen család alkotta Felső-Magyarországon, amelyek életmódjukat és társadalmi szerepüket tekintve már inkább a főnemességhez hasonlítottak, mint az egyszerű gazdálkodó nemességhez.

¹¹⁸ „Az kállai főkapitányság posztulátumja az öfelsége commissaruisaitól” 1641. márc. 9. Kálló Uo., No. 611.

¹¹⁹ ÖStA FHKA HFU r. Nr. 166. Konv. 1642. dec. 16. fol. 56, 79. Az Udvari Kamara fogalmazványa Barkóczy László tartozásairól és birtokkérelméről, illetve a kapitányi tisztségről. Bécs, 1642. dec. 16.

¹²⁰ ÖStA FHKA HFU r. Nr. 166. Konv. 1642. dec. 16. fol. 59. Lipót Vilmos herceg ajánló levele. Prága, 1642. nov. 15. 61. Pálffy Pál memorialéja 62. Esterházy Miklós levele III. Ferdinándhoz. Pozsony, 1643. dec. 3.

¹²¹ A Barkóczy-ezred egy nagyjából 2000 fős alakult volt, amelynek felszereléséről és ellátásáról kezdetől fogva a központi hadügyi apparátus gondoskodott. Lásd *Czigány I.*: Reform i. m. 129–130.

Azonban azt, hogy közülük kik kerültek be az örökös főrendek táborába, egyre határozottabban a kormányzat tudatos társadalompolitikai szempontjai határozták meg. Ezek a szempontok pedig alapvetően a rendi polgárháborúk utáni konszolidációt és a magyar király, illetve a katolikus egyház befolyásának erősítését célozták a régióban.

Ebben a bizonytalan közegben a társadalmi mobilitás olyan jól ismert lehetőségei, mint a katonai és hivatali karrier, sokkal tovább nyitva maradtak a tehetsős köznemesség tehetséges tagjai előtt, mint az ország nyugati részén, ahol a 17. századra szinte egy-egy család kezében monopolizálódott a határvédelmi rendszer és a középfokú közigazgatás irányítása. Esterházy Pál sógorához, Károlyi Mihályhoz írott levelében ennek okát a következőként fogalmazta meg: „Én nem tudom micsoda Afrikához hasonló föld háta az kegyelmetek országa, ki mindenkor hoz valami újságot; itt uram hallani is elunjuk az sok oda történt erdélyi és alföldi dolgokat.”¹²²

NOBLE STRATEGIES AND THE OPPORTUNITIES FOR SOCIAL MOBILITY IN NORTHERN HUNGARY IN THE FIRST HALF OF THE SEVENTEENTH CENTURY

by Zoltán Borbély

SUMMARY

In the first half of the seventeenth century, the conditions of social elevation in Northern Hungary were still determined by those unwritten rules which had existed for several centuries. One of the most important of these was possession of sufficient landed wealth. This in itself guaranteed the living conditions and prestige for a family that could make commensality (communal dining) in aristocratic circles possible; a social position to be reinforced at the next step by marriage relationships. The wealthy top layer of the common nobility was constituted by some two dozen such families in Northern Hungary. In terms of their lifestyle and social role, these families already belonged to the aristocracy rather than to the ordinary provincial nobility. However, their eventual opportunity to join the group of hereditary aristocrats was predetermined by the conscious social policy of the government. This, in turn, was basically guided by the aims of facilitating political consolidation after the civil wars, and strengthening the positions of the Hungarian king and the Catholic Church in the region.

¹²² KO. IV. 135.

ISKOLAI SIKEREK ÉS TÁRSADALMI EMELKEDÉS

A sárospataki példa a 19. század első felében*

Kovács I. Gábor mélyre ható kollektív biográfiai elemzésében arra jutott, hogy a polgári korszakban kinevezett több mint ezer egyetemi tanár körében felülreprezentáltak a Tiszáninneni Református Egyházkerületből származó szakemberek. Az összefüggést adatokkal alátámasztó kötet címében a *Sárospatak erőtere* kifejezést olvashatjuk, ami a helyi kollégium kimagasló jelentőségére utal.¹ A pataki iskola történetét áttekintve láthatjuk, hogy időről időre országos szerepre tett szert. Például a türelmi rendelet után itt vezették be először középfokon (1796), majd akadémiai tagozaton (1818) a magyar nyelvű oktatást, egy ideig Sárospatak volt a hazai jogászképzés megújításának egyik fellegvára, az iskola tőszomszédságában fejtette ki tevékenységét Kazinczy Ferenc, s nem utolsósorban a kollégium ekkor Kossuth Lajos, Szemere Bertalan vagy épp Fáy András iskolájának számított.²

A térképre és a térség társadalmi-gazdasági folyamataira pillantva meglepő ez a rendszeres megújulási képesség, ugyanis egy olyan felekezeti kultúrrégióról és annak központjáról beszélünk, amelyre legkésőbb a 19. század elejétől a lesüllyedés várt volna. A vallásilag és nyelvileg-etnikailag heterogén térség a városiasodás és az iparosodás során lépéshátrányba került, a hegyaljai borra épülő gazdálkodás hanyatlott. Sárospatak városa nem tudott élére állni más irányú kibontakozásoknak, megmaradt egy szerényen gyarapodó, inkább falusias küllemű, csekély népességszámú, perifériára sodródó kisvárosnak.³

Az 1800-as évek legelejétől minden adottnak tűnt arra, hogy Miskolc váljon a tiszáninneni reformátusok egyházi és oktatási központjává, a pataki kollégium pedig visszasüllyedjen egy színvonalas (al)gimnázium szintjére. (Egy néhány ezres, kevésbé tehető, felekezetiileg is megosztott kisváros iskolája ugyanis

* A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen és A professzionalizáció története Magyarországon a 19–20 században európai kontextusban című NFKI 132451 számú projekt keretében készült.

¹ Kovács I. Gábor: Sárospatak erőtere. A tiszáninneni származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. III. Bp. 2016. 297–347.

² A kollégium történetéről és jelentőségéről, nagy felívelő szakaszairól részletesen lásd Dienes Dénes – Ugrai János: A Sárospataki Református Kollégium története. Sárospatak 2013.

³ Bácskai Vera: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Bp. 2002. 103–110.; Beluszky Pál: Magyarország településföldrajza. Általános rész. Bp.–Pécs 2003. 104–108.; Ugrai János: A Tiszáninneni Református Egyházkerület története. A türelmi rendeletről a protestáns pátensig. Sárospatak 2017. 26–36.

legfeljebb ezt tudta elérni akkor.) Sárospatakkal mégsem így történt: a jogászképzés egészen a 20. század elejéig, a bölcsészeti és teológiai akadémia a kommunista államosításig, a tanítóképző pedig azon is túl működött. Sárospatak pedig évszázadokon át erőn felül bocsátotta ki a professzori katedráig, akadémiai tagságig szóló tanulmányi útlevelet.⁴

Úgy tűnik, a társadalmi mobilitásban oly fontos szerepet játszó oktatási rezilienciának (a nehézségekkel megküzdő, rugalmas alkalmazkodás révén a megújulás képességének) egy különösen tartós, talán történészi eszközökkel is vizsgálható példájáról van szó. Célom ennek megfelelően kettős. Először a társadalmi mobilitás, az oktatás-társadalomtörténeti kutatások és az oktatási reziliencia jelensége közötti kapcsolatot kívánom megteremteni. Tanulmányomban ennek tükrében az 1800-as évek első felének sárospataki kollégiumi viszonyaira, azon belül a tanulmányi siker és a későbbi karrier összefüggéseire koncentrálok, elsősorban az éltanulók és a seniorok körében.

Társadalmi mobilitás – az oktatás társadalomtörténete – oktatási reziliencia

Az iskolának és az iskolázásnak a mobilitásban, társadalmi emelkedésben betöltött szerepe kedvelt kutatási téma. A magyarországi társadalomtörténészek – igazodva a több évtizedes nemzetközi kutatási tendenciákhoz – szívesen vizsgálják az oktatásnak a társadalmi struktúra alakulására gyakorolt hatását.⁵ Az egyik gyakori megközelítési mód, amikor egy vagy több iskola (esetleg rész-iskolahálózat) igénybevevőinek a társadalmi hovatartozását próbáljuk rekonstruálni, és ennek nyomán igyekszünk összefüggéseket találni, tanulságokat levonni.⁶ Ez esetben először az oktatás belső struktúráját tárjuk fel – jobbra az oktatáson túli, társadalomszerkezeti kategóriák segítségével –, s az így kapott képet vetjük össze a társadalom általános állapotával, tagolódásával. A másik irány, amikor bizonyos rendezőelv szerint, például foglalkozás, nemzetiség, felekezet, lakóhelyhez kötődés alapján különítjük el a vizsgált társadalmi csoportot. Ilyenkor a csoportba

⁴ *Bolvári-Takács Gábor*: Követek és követők. Közéletek Sárospatak szellemi hatástörténetéhez. Sárospatak 2015.

⁵ Az elmúlt évtizedek termését Sasfi Csaba tekintette át a közelmúltban, lásd *Sasfi Csaba*: Oktatás és társadalom kölcsönhatása történeti perspektívában. Megközelítések és eredmények. In: Iskola, művelődés társadalom. Szerk. Sasfi Csaba – Ugrai János. Bp. 2017. 9–33. (Ebben a szerző felvázolja a téma nemzetközi szakirodalmi trendjeit is – amire itt nem térek ki.)

⁶ Például lásd *Sasfi Csaba*: Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében. (Társadalomtörténeti monográfiák 4.) Bp. 2013. Továbbá lásd *Benda Gyula*: Kisvárosi gimnázium és társadalma. Egy mezővárosi gimnázium helybeli diákjai a 19. század első felében. Korall 2001. 3–4. sz. 104–128.

jutás és bennmaradás, az ottani emelkedés törvényszerűségeit igyekszünk az egyes tagok iskolai pályafutásán keresztül (is) magyarázni.⁷ Érdekes külön kategóriaként kezelni azokat a biográfiai kísérleteket, amelyek egy-egy személyre, esetleg családra összpontosítva tárják fel, hogy miként segítette az iskolai pálya az illető későbbi karrierjét.⁸

Leginkább ez az utóbbi megközelítés vet számot azzal, hogy az iskolán belüli folyamatokat az adott intézmény vagy az iskolarendszer belső mechanizmusai kisebb időmetszetekben is eltérően befolyásolhatják, valamint hogy az egyéni kiugrást sokszor akár kivételes – nem feltétlenül csak az illető személyére érvényes – tényezők is indokolhatják. Jóllehet ma már léteznek nagyon finom léptékváltásokat is elvégző, a makro- és a mikroszintű elemzések iránt fogékony kutatókat egyszerre inspiráló, a társadalmi és az iskolai hatásmechanizmusok jelentőségét egyaránt mérlegelő feldolgozások, az oktatás-társadalomtörténeti kutatások sokáig elég egyértelműen feltételezték azt, hogy a rendszerjellemzők és így az iskolázásnak a mobilitásra gyakorolt hatása különösebben mély intézménytörténeti elemzések nélkül is feltárható.⁹

Ez a megközelítés azzal a második világháború után mintegy két évtizedig divatos felfogással áll rokonságban, miszerint az oktatási beruházások az egyén és a közösség (nemzet) számára egyaránt mindenkor megtérülő ráfordítások.¹⁰ A szinte korlátlan társadalmi mobilitás illúziója persze hamar tovaszállt, hamarosan súlyos legitimációs válságba került az oktatás.¹¹ Az 1970-es években már

⁷ Két egészen különböző példa: *Biró Zsuzsanna Hanna*: Bölcsészdiploma és társadalom. Német szakos középiskolai tanárok Magyarországon (1895–1945): a tanulmányi és szakmai karrier társadalmi meghatározottsága. Bp. 2014. és *Tóth Árpád*: Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között. Pozsony 2009. 133–154.

⁸ *Sasfi Csaba*: Az oktatás társadalomtörténeti megközelítése: négy nemesifjú kiművelése a reformkorban. Korall 2001. 3–4. sz. 20–52.; *Szilágyi Márton*: A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói. Bp. 2014. 119–178.; *Vaderna Gábor*: Egyházi karrier és társadalmi mobilitás a 18–19. század fordulóján. Johann Ladislaus Pyrker és Kis János példája. Egyháztörténeti Szemle 19. (2018) 4. sz. 22–38.

⁹ Ennek jellegzetes tünete, hogy akár egyetlen intézményre fókuszáló társadalomtörténeti elemzésekben is háttérbe szorulhattak a hagyományos intézménytörténeti kérdésfeltevések. Mindezek változása kapcsán érdemes ismét Sasfi Csabára hivatkozni: e tanulmány készítésével egyidőben értesültem tőle arról, hogy ő is az „étanulók” kvázi kollektív biográfiai elemzéséig jutott kutatásaiban. Sasfi a győri katolikus gimnazisták közül azok vizsgálatára fókuszált, akik egy bizonyos intervallumban megszakítás nélkül, időben fejezték be középfokú tanulmányaikat, majd továbbtanultak. Bár a katolikus és protestáns iskolázás struktúrája épp annyira eltérő, mint a forrásadottságok, a kérdésfeltevés és a vizsgálat lokális keretek közötti értelmezése nagyon hasonló ennek a munkának a céljaihoz. Lásd *Sasfi Csaba*: A győri gimnáziumi diákság a reformkorban. Az iskolai anyakönyv mint társadalomtörténeti forrás. Kézirat. (Köszönöm a szerzőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta készülő kéziratát.)

¹⁰ *Theodore W. Schultz*: Investment in Human Capital. The American Economic Review 51. (1961) 1. sz. 1–17.

¹¹ *Philip H. Coombs*: Az oktatás világválsága. Bp. 1971. (Az eredeti szöveg 1968-ban jelent meg angolul.); *Svi Shapiro*: Crisis of Legitimation. Schools, Society, and Declining Faith in Education. Interchange 15. (1984) 4. sz. 26–29.

körvonalázódott a felismerés, hogy sem közösségi, sem egyéni szinten nem lehet folyamatosan növelni az oktatási ráfordításokat, a növekvő ráfordítások pedig nem mobilizálják feltétlenül a társadalmat, nem csökkentik a különbségeket, illetve nem javítják automatikusan az egyén karrieresélyeit.¹²

A kulturális tőkehalmozódás társadalmi kötöttségeivel szemben kialakuló rendszer- és iskolakritikus irányzatok irányították a figyelmet arra, hogy az iskola-rendszer mélyszöveiteiben zajló mikrofolyamatok, azaz az egyes iskolákban folyó napi munka révén van esély számottevő eredmények elérésére. Leegyszerűsítve: az iskolarendszert könnyű berendezni a meglévő társadalmi struktúra egyszerű reprodukciójára, de a szemmel látható változásokhoz, így például a mobilitás fokozásához nélkülözhetetlen a tudatos, folyamatosan kontrollált pedagógiai munka. Így erősödtek meg a helyi innovációkkal kapcsolatos, az osztálytermi interakciókra, illetve a pedagógusok együttműködő közösségére összpontosító kutatások és kísérletek.¹³

E kutatások olyan jelenségekre világítottak rá, amelyek árnyalják, s egy-egy helyi példa erejéig adott esetben akár cáfolják is a makroadatokat által festett képet.¹⁴ Több ilyen példa közül egyet emelek csak ki, aminek a folytatásban komolyabb jelentősége lesz: az oktatáskutatásban legújabban elterjedt az oktatási reziliencia vizsgálata. A vizsgálat körébe azok a tanulók vagy iskolák tartoznak, akik vagy amelyek a kedvezőtlen szociokulturális körülmények ellenére is tartósan képesek közvetlen környezetük átlagánál jóval színvonalasabb teljesítményre. Az egyéni vagy intézményi szintű reziliencia azért vált központi témává, mert úgy tűnik, hogy e kis léptékben kipróbált és kifejlesztett stratégiák alkalmasak első körben a közvetlenül érintettek mobilizálására, majd pedig az adaptáció révén az iskolarendszer társadalmi mobilitást elősegítő funkciójának erősítésére is. A kis helyi példák tanulságaiból lehet tehát rendszerszintű módosításokat felépíteni.¹⁵

Tudjuk, hogy a múltban is előálltak olyan élethelyzetek, amelyben egy-egy iskola színvonala néhány évtized erejéig jelentős mértékben kora átlaga fölé emelkedett. Kiemelkedő személyiségek (például a nagy pedagógus Tessedik

¹² Polónyi István: Az oktatás gazdaságtana. Bp. 2002. 68–80.

¹³ Vámos Ágnes: A gyakorlat kutatása a neveléstudományban – az akciókutatás. Neveléstudomány 1. (2013) 2. sz. 29–32.

¹⁴ Fazekas Ágnes – Halász Gábor: A kurrikulum fejlesztését célzó közoktatási programok implementálása. Neveléstudomány 2. (2014) 24–28.

¹⁵ Széll Krisztián: Alacsony társadalmi-gazdasági státuszú általános iskolák légköre és eredményessége. Fókuszban a reziliens és a veszélyeztetett iskolák. Doktori (PhD) értekezés. Pécsi Tudományegyetem. Pécs 2017., különösen: 143–167.; Patakfalvi-Czirják Ágnes – Papp Z. Attila – Neumann Eszter: Az iskola nem sziget. Oktatási és társadalmi reziliencia multietnikus közegben. Educatio 27. (2018) 3. sz. 474–477.

Sámuel vagy az iskolateremtő Festetics György) és modellértékű kezdeményezések (például a selmecbányai akadémia alapítása, a két világháború közötti tehetségmentő akciók, Eötvös Collegium) juthatnak az eszünkbe – általában ezek jól feltárt részletei is iskolázásunk múltjának. Arra azonban eddig kevés lehetőség nyílt, hogy a csúcskorszakok generációin túllépve vizsgáljuk a reziliencia történeti változatait.

Ennek oka, hogy az oktatáskutatás által az elmúlt 30–40 évben bejárt fejlődési útvonal csak korlátozottan áll a társadalmi mobilitás és rétegződés iránt történeti dimenzióban érdeklődő kutatók rendelkezésére. Hisz míg napjainkban már kiterjedt osztálytermi megfigyeléseket, strukturált interjúkat, kísérleteken, tudatos beavatkozásokon alapuló vagy kontrollcsoportok bevonásával összehasonlítható vizsgálatokat lehet indítani, a mindennapok egyediségét történeti síkon alig-alig ragadhatjuk meg.

Ha az iskola mint egyedi sajátosságokkal rendelkező intézmény belső körülményeit nem is vesszük számításba, akkor is lehet válaszolni az oktatás-társadalomtörténet fő kérdéseire, miszerint kik, milyen társadalmi csoportba tartozók vettek részt az oktatásban, s közülük kik, milyen arányban, milyen iskolatípusban, esetleg milyen eredménnyel végeztek, és hol, milyen presztízsű állást találtak maguknak. Csak épp akkor ütközünk korlátokba, ha ennél mélyebb kérdéseket teszünk fel az egyének és szülők oktatási, iskolaválasztási (netán tanulási és önművelési) stratégiáit, a tanulmányi pálya kacsaringóit vagy az iskola igazi szerepét, az általa hozzáadott értéket illetően.

A módszertani korlátok s a forráshiányosságok dacára ezúttal egy olyan kísérlet eredményeit veszem számba, amely hangsúlyosan törekszik az oktatás-társadalomtörténeti szempontokat hagyományos intézménytörténeti megközelítésekkel ötvözni. A kiválasztott intézmény szinte klasszikus példája az oktatási reziliencia történeti változatának: a sárospataki kollégium egy egyre inkább perifériára sodródó térség egyre süllyedő településén dacolt környezetének folyamataival, s őrizte színvonalas teljesítményét – számokkal és egyéb adatokkal is jól igazolható módon. Ez a siker ráadásul olyan működési jellemzőkkel s a tanulók–hallgatók mobilizálásában deklaráltan vállalt megoldásokkal egészült ki, amelyek jól feltártak, s amelyeknek így a hatásvizsgálatát is meg lehet kezdeni.

A továbbiakban a sárospataki kollégium sajátos helyzetét és az azt magyarázó körülményeket mutatom be. Mindezek után a kollégium legsikeresebb diákjainak, a senioroknak a kiemelkedését s későbbi pályáját – összességében az iskolai és életpályájuk különböző állomásai közötti összefüggéseket tárom fel. A vizsgált korszak a türelmi rendelettel (1781) kezdődik és a reformkor végével, a forradalom kitörésével (1848) végződik. Ezek az évtizedek a pataki kollégium

történetében egy felívelő (1793–1830) és egy stagnáló–lassan süllyedő (1830–1848) korszakra bonthatóak.¹⁶

Fenntartó nélkül: a sárospataki kollégium sajátos helyzete

A kollégium a reformáció tradíciói alapján többszattatú, belső szakaszhatárokkal elválasztott, de egységes oktatást kínált. Az iskola falain belül egyszerre működött az egy- vagy kétéves elemi iskola, a 6–8 éves gimnázium s az akadémia bölcsészeti–filozófiai, illetve teológiai szakasza.¹⁷ A lelkészképző akadémia a fő szabály szerint nyolcéves volt, de például épp a külön is vizsgált seniorok sokszor kilencedik, sőt tizedik évre is bennmaradtak a kollégiumban. 1793-ban bővült a képzési paletta: ekkor vetették meg a gyorsan országos hírvé vált jogászképzés alapjait. A jogakadémia a bölcsészeti–filozófiai stúdiumokra épült, s elvileg négy vagy öt év tanulmányi időt igényelt.¹⁸ Valójában azonban a legtöbb joghallgató csupán egy vagy két évet töltött a Bodrog parti intézményben, s tanulmányait gyakornokoskodással egészítette ki. A kollégium tehát egyszerre foglalkozott 5–6 esztendőes elemisták, valamint akár 23–25 éves, pályakezdés előtt álló lelkészjelöltek vagy épp ügyvédi, hivatalnoki pályára igyekvő fiatal felnőttek oktatásával.¹⁹

A 19. század első felében az ilyen összetett intézmény már ritkaságnak számított. A kollégium típusú iskolákhoz sokáig ragaszkodó protestánsok közül már csak a reformátusok tartottak fenn ilyet. Az evangélikusok elkezdték átalakítani iskoláikat, s szegmentálni az egyes iskolafokozatokat. A reformkorban már mind inkább egységes elvek szerint működő alapfokú iskolák és gimnáziumaik működtek.²⁰ A reformátusok azonban megtartották a klasszikus kollégium típusú berendezkedést. Patak mellett Debrecenben, valamint a reformáció korától

¹⁶ Dienes D. – Ugrai J.: A Sárospataki i. m.

¹⁷ Szilágyi István: A gimnáziumi oktatásügy története a magyarországi hely. hitvallásúaknál, különös tekintettel a h. h. tanároknak Pesten 1860-ban tartott egyetemes értekezletére. Sárospataki Füzetek 5. (1861) 195–234.

¹⁸ Finkay Ferenc: A sárospataki ref. jogakadémia története 1793–1923. Kézirat. Sárospatak 1944. Tiszáninnen Református Egyházkerület Kézirattára (a továbbiakban: TREK Kt) 3932a. 38–76.

¹⁹ Ugrai János: Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése 1793–1830. Bp. 2007. 59–65.

²⁰ Széleányi Ödön: A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig. Különös tekintettel a középiskolákra. (A reformáció negyedszázados jubileumára) Pozsony 1917. 79–163. Jellemzően mutatja ezt a fokozatosan végbemenő paradigmaváltást, hogy az evangélikusok első tanítóképzője nem valamilyen hagyományos, többszattatú líceumban alakult, hanem Nyíregyházán, önálló speciális iskola keretei között. Orosz Gábor: A nyíregyházi evangélikus tanítóképző szervezésének és indulásának története. In: Evangélikus tanítók, iskolák, tanítóképzés Nyíregyházán a XIX. században. Szerk. Csoma József. Nyíregyháza 2008. 44–50.

1752-ig, 1781-től pedig ismét ugyanez érvényesült Pápán.²¹ Nincs tudomásom arról, hogy a vizsgált korszakban Sárospatakon komolyan felmerült volna az anyaiskola széttagolásának a gondolata.²²

Annál is inkább, mivel az összetett kollégium elősegítette a korszakban mindvégig kiemelt cél teljesítését: a takarékoskodást. Az 1100–1500 fős diáknépesség kiszolgálását ugyanis így sikerült megoldani Sárospatakon 6–8, de a csúcskorszakban is legfeljebb 10–12 felnőtt tanár alkalmazásával. Ez csak úgy volt lehetséges, hogy sem az elemi, sem a gimnáziumi alsó osztályokban nem alkalmaztak szakképesítéssel rendelkező oktatót. A felsőbb gimnáziumi osztályokban 1796-ban vezették be az úgynevezett humaniorum professzori tisztséget, de a tervezett négy helyett rendre csupán két vagy három tanár működött egyidőben. Mellettük csak az akadémiai tagozatokon ténykedtek a professzorok, de ott is meglehetősen ingatag, erősen személyfüggő rendszer érvényesült: egyikőjük-másikójuk távozását vagy halálát követően az új professzor felkészüléséhez kellett igazítani a teljes professzori kar által oktatott tantárgyakat. Azaz még a kollégium legmagasabb fokozatán is törekény volt a korabeli szaktanári vagy szaktanszéki rendszer.

E súlyos pénzsűkének speciális okai voltak. A kollégium patinás múltját olyan bőkezű mecénások alapozták meg (Perényi Péter, a Rákócziak és Lorántffy Zsuzsanna), akik az ellenreformáció során elvesztették a befolyásukat. Az iskola így fokozatosan patrónus és egyértelműen meghatározható fenntartó nélkül maradt. Szemben a debreceni kollégiummal, vagy a kisebb, de mégiscsak stabil háttérrel rendelkező evangélikus líceumokkal, a pataki kollégium mögül hiányoztak az öntudatos, adakozni kész, lokálpatrióta polgárok is – nem lévén ugyanis Sárospatak igazi város. Ily módon egyfelől önfenntartásra rendezkedett be, s még a 19. század első felében is kiterjedt gazdálkodást folytatott. Másfelől regionális szerepkört megcélózva hagyományos befolyási övezetében, a tiszáninneni egyházkerületben, valamint az azzal közvetlenül szomszédos határzónában törekedett megszólítani a református híveket. Ez utóbbi sikerétől

²¹ Köblös József–Krántitz Zsolt: „Mindenkor az országban harmadiknak tartott...” A pápai református kollégium tagolódása a XVIII. század közepéig. *Acta Papensia* 5. (2005) 1–2., 9–10.

²² Ellenkezőleg: az 1852. évi *Litteraria Deputatio* is teljesen magától értetődő természetességgel, alapvető premisszaként szögezi le, hogy a főiskola elemi (normalis), gimnáziumi és akadémiai osztályok együtteséből áll. Az 1852. évi *Litteraria Deputatio* munkálata. Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: TREKL.) K. b. II. 14.29. 1828–1829-ben is foglalkoztak a tanügyi bizottság tagjai az egyházkerületben kíváncsatos iskolatípusokkal. Bár elkülönítették – lényegében a Ratio Educationis logikája szerint – a falvakban szükséges nemzeti vagy népiskolát és a városokban alapítandó ún. polgári iskolákat, a következő bekezdésben már a sárospataki anyaiskola egységessége mellett érveltek akkor is. TREKL. B. LXI. 26.786.

részint adományokat, alapítványokat várhatott, részint pedig az iskolába beiratkozó s ott tandíjat fizető diákokat.²³

Egy olyan iskolát képzelhetünk el, amelyben folyton napi gondokkal küzdöttek, és emiatt még a tanítási feladatokat sem tudták maradéktalanul felnőtt alkalmazottakra bízni. Ellenben kiterjedt gazdálkodást folytattak, s a képzési palettát és azon belül a tananyagot is úgy kellett alakítaniuk, hogy minél vonzóbbnak mutakozzon a térségben az iskolázásra fogékony szülők szemében. Ennek nyomán az iskola akarva-akaratlanul a régió református, falvakban vagy mezővárosokban élő, döntően kis-, legfeljebb középnemesi társadalmának kulturális, egyházas-vallási és gazdasági, politikai magatartásához igazodott, miközben figyelemmel kellett lennie a gazdálkodás vagy hivatalviselés által gyarapodást váró, feltörekvő nem nemesi réteg igényeire is.²⁴ Erre vezethetőek vissza egyrészt a gimnáziumi tananyagot gyakorlatiasabbá tévő, másrészt a nemzeti kibontakozás jegyében született tantervi változtatások (magyar nyelvű oktatás terjedése, nemzeti irodalom és történelem, hazai jog, statisztika, mechanika, pedagógia stb. tanítása).²⁵

A gazdálkodásban és a tanításban alkalmazott felnőttek csekély száma megkehlhetetlenné tette a diákönkormányzatot. A protestáns kollégiumok egyházszervezési és valláserkölcsi megfontolásokból a diákönkormányzatiság elvének erős hagyományát építették ki. Ez a hagyomány azonban a legtöbb helyen a 19. századra megkopott, a vezető diáktisztségek jelentősége lecsökkent – összhangban az iskola intézményesülésével, szakszerűsödésével s a tanári professzionalizáció kezdeteivel. Ám Patakon a fentiek miatt nem sikerült kiváltani a diáktanítók munkáját, mint ahogyan a gazdálkodásban és az iskola üzemeltetésében (takarítás, fűtés stb.) is elsőrendű maradt a szerepük. Ez pedig különösen a diákvezérek szerepét értékelte fel.²⁶

A stabil, homogén fenntartói háttér hiánya, a sok elemszámú kis- és középnemesi réteghez igazodás szükségessé, a diákok által ellátott feladatok nagy száma pedig lehetségessé tette azt, hogy a kollégium a „szegények iskolájaként” definiálja magát, amely hajlandó és képes is elősegíteni a kevésbé tehetős gyerekek társadalmi mobilitását. Nem feltétlenül a valahová tartozás, hanem a valahová

²³ Ugrai J.: Önállóság i. m. 183–189. Mindez igaz, de – köszönhetően az erős lokális háttérnek – csak sokkal kisebb mértékben a Debreceni Református Kollégiumra is. Lásd Rácz István: Az ország iskolája. A debreceni református kollégium erőforrásai. Debrecen 1995. 101–139., 283–290.

²⁴ A kisenesség kulturális igényeiről, életmódjáról lásd Kósa László: „Hétszilvafa árnyékában.” A nessenesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon. Bp. 2001. 236–253.

²⁵ Ugrai J.: Önállóság i. m. 183–190.

²⁶ Ennek káros hatásai csúcsosodtak ki egy meglehetősen kivételes, súlyos deákzendülésben 1794-ben. Lásd Ugrai János: Egy XVIII. század végi deákzendülés nyomában. Aetas 18. (2003) 3. sz. 30–43.

eljutás reménye vezérelte tehát a beiratkozók egy jelentős részét. Ezt a kollégium intézményesített megoldásokkal segítette. Ilyen volt például az úrfi és inas diákok közötti különbségtétel, amely a társadalmi besorolástól független, vagyoni alapú differenciálást jelentett. A jómódú birtokos nemesi ifjak mellé inasdiákokat osztottak, akik az úrfiak körüli személyes teendők (cipőpucolás, vízfordás stb.) elvégzésével váltották ki tandíjuk és megélhetési költségeik nagy részét. Szintén szociális alapon jutottak szegényebb diákok kollégiumi közfeladatokhoz, s ezek a megfontolások fontos szerepet játszottak az egyházi ünnepek során a gyülekezetek körében elvégzendő adománygyűjtő feladatok szétosztásakor is.²⁷

Hogy mindezek milyen hatást gyakoroltak a kollégium társadalmi mobilitást erősítő–gyengítő funkciójának működésére, arra nehéz választ adni. Olyan famulusok és ezt a minősítést csupán helyhiány miatt el nem érő, de szintén szegény diákok csoportjának későbbi életét kellene rekonstruálnunk, akiknek az azonosítása is nehéz vagy lehetetlen. Az eddigi vizsgálatok azt mutatják, hogy a famulusnak besorolt diákok az 1816–1817-es tanévben a gimnázium első évfolyamán igen jelentősen, átlagosan négy évvel voltak idősebbek, mint az úrfiak. Az életkori olló a legfelső gimnáziumi osztályban viszont 1,1 évre szűkült. Ez azonban nem feltétlenül a mobilitás nagy mértékét bizonyítja, hiszen a csökkenés azáltal is előállhatott, hogy a túlkoros inasdiákok akár két-három év elmúltával is kiváltak a korabeli iskolai osztályokból, s nem rontották többé az életkori átlagot. Az viszont bizonyosnak tekinthető, hogy az inasdiákok kollégiumon belüli rangsorolása nem tükröz különösebb diszkriminációt: bár a tanulmányok megkezdésekor kimutathatóan jobb helyre rangsorolták az úrfiakat, akár egy-két év elteltével is jelentősen változhatott a diákok rangsora, s akkor már minden további nélkül megelőzhatték őket az inasok.²⁸

A diákok tanulmányi emelkedését nyomon követő vizsgálataink másik tanulsága, hogy az akadémiai tagozat második-harmadik évétől körvonalazódik az, hogy kikből lehettek néhány évvel később éltanulók. A feltárt nyomokból és összefüggésekből arra következtethetünk, hogy a gimnáziumi tanulmányok során végig, s az akadémiai tagozat első egy-három évében is, bárkinek esélye lehetett a kiemelkedésre, mint ahogyan az akár éveken át az első tizedbe rangsorolt diákok is lesüllyedhettek alacsonyabb fokra. Mindezekben a belső iskolai mozgásokban nem tárhatók fel szoros korrelációk az érintettek társadalmi vagy földrajzi hovatartozása, vagyoni–jövedelmi viszonyai, illetve az emelkedés–süllyedés iránya

²⁷ *Hörsik Richárd*: A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete 1800–1919. Sárospatak 1996. 30–38.

²⁸ *Ugrai János*: Úrfiak és inasdiákok – a társadalmi mobilitás elősegítése a 19. század első harmadában a sárospataki kollégiumban. In: *Úr és szolga a történettudomány egységében. Társadalomtörténeti tanulmányok*. In memoriam Vári András (1953–2011). Szerk. Gyulai Éva. Miskolc 2014. 93–103.

között. Úgy tűnik, hogy az éltanulók csoportjába nemcsak elvileg érhetett fel bárki, hanem ez a gyakorlatban is rendszeresen megtörtént.²⁹

Ily módon pedig az eddigi kutatási eredmények azt mutatják, hogy a reziliens intézmény aránylag nagy számban segítette elő a reziliens diákok felbukkanását is. Az alábbiakban ezt az eddigi tanulságot tesszük újabb próba tárgyává: megvizsgáljuk a 1781–1848 közötti kollégiumi seniorok, azaz a legsikeresebb éltanulók csoportjellemeit.

Seniorok: nagyhatalmú éltanulók

A diákönkormányzat (coetus) vezetője a senior volt. Évente választották – 1797-ig csak a lelkészképzésben résztvevő akadémisták rendelkeztek választójoggal, azután viszont már általános választás útján jutott a senior a megbízatáshoz. Az egyéves mandátum során a fent vázolt működési sajátosságok révén kiemelkedő szerep jutott neki. Az iskolaszék elnökeként felügyelte a törvényességet, havi számadást készített az élelmezésről és az iskolai költségekről, kontrollálta az iskola kocsmaát, ingó és ingatlan vagyonát. 1806 és 1846 között kezelte a nagy építkezés elkülönített pénztárát. Miután a jogköre a 17. századtól folyton növekedett, fő-, majd algondnoki ellenőrzés mellett széles döntési szabadsággal rendelkezett a szerteágazó gazdálkodás (birtokok, alapítványok, levéltár stb.) ügyeiben. Ehhez méltó javadalmazásban is részesült: az ingyenes szállás és koszt mellett a professzori készpénz-fizetésnek több mint a felét is megkereste. További jutalék járt neki a kint lévő kamatok behajtásáért, gabonaadományban részesült, s peregrinációjában is támogatták.

Általános helyettese és gyakran utódja a contrascriba volt, aki segítette a seniort a gazdálkodás felügyelésében. Továbbá felvigyázott az épületek tisztaságára és a mészárszékekben a húsmérésre. A hatáskörébe tartozott a kisebb fegyelmi vétségek elbírálása és ő vezette a könyvtári kiadások naplóját, 1823-tól ellenőrizte az ösztöndíjas tanulókat. A senior és a contrascriba mellett leginkább az énekkarvezetők, a könyvtárnoki és az osztálytanítói tisztségek számítottak előkelő megbízatásnak – az e tisztségeket viselő 11–14 deákot számították az úgynevezett iuratusok közé.³⁰ A seniorrá választást általában megelőzte az, hogy az illető legalább egy-két évig már a iuratusok közé soroltatott. Ez viszont nem volt sem elméletben, sem gyakorlatban megkerülhetetlen szabály: Forrai József például 1822-ben

²⁹ *Ugrai János*: Vargabetűk az iskolában. A kétszáz évvel ezelőtti kollégiumi tanulmányok szabályszerűségeiről. Korall 2011. 46. sz. 87–113.

³⁰ *Benke Kálmán*: Szénior állás a sárospataki főiskolában. Sárospataki Ifjúsági Közlöny 42. (1927) 168–171., 188–192.; *Hörsik R.*: A Sárospataki i. m. 21–30.

jelen ismereteim szerint teljesen újonnan került a seniorválasztás győzteseként a iuratusok közé.³¹

A senior köteleességszegését súlyosan büntették, de kirívó vétségekről nem tudunk. Egyetlen skandalum érdemel említést: Miskolczi Mihálynak a történeti irodalomból ismert, öngyilkossággal végződő esete. A senior hivatala végén 700 R Ft-tal nem tudott elszámolni, s még a számadás előtti napokban nyakát megsebezve a fagyos Bodrog folyóba vetette magát. Mint kiderült, a mindenki által erkölcsösnek ismert seniort két felelőtlen professzor, Bartzafalvi Szabó Dávid és Tóthpápay Mihály kergette bele egy szabálytalan hitelezési ügyletbe. Ez az 1805. évi tragédia tisztán rávilágít a tanárok és a seniorok közötti érdekkülönbségre és az egymást keresztező hatáskörök problémájára. A két anyagilag megszorult tanár nyilván másként járt volna el, ha a kölcsönöket egy tőlük teljesen független személy kezelte volna.³²

Mind a diákmunka, mind a seniorok szokatlan jelentősége nagy vitákat eredményezett. Számos érv (hasznos gyakorlati tudás, a felelősségteljes munka erkölcsnemesítő szerepe, szegényebb diákok pénzkereseti lehetősége) és ellenérv (a gazdálkodás minőségének egyenletlenségei, a tanulmányi előrehaladást akadályozó feladatok, összeférhetetlenség) ütközött egymással.³³ A problémákra jellemző, hogy előfordult: a senior csupán az év végi számadáson értesült egyik köteleességéről, a kocsmák felügyeletéről. Ez arra utal, hogy egy évig azt nemcsak hogy nem látta el, de senki nem is figyelmeztette rá, sőt valószínűleg az elődjektől sem igen leshette el automatikusan – fokozatosan sikkadt tehát el ez a feladat.³⁴

A viták nem voltak hatástalanok. Ha radikálisabb fordulatra anyagi okokból nem is kerülhetett sor, fokozatosan változott a senior jogköre. Előbb 1796-ban a provisor (kollégiumi gazda), majd 1820-ban az algondnoki tisztséget hozták létre, s mindkét állandó megbízást felnőttek kapták. A provisor a senior beosztottja volt, az algondnok viszont felügyelte az ifjak munkáját – mintegy kapcsolatot teremtetett a senior és a világi főgondnok között.³⁵ Mindezek ellenére Sárospatakon még nem rendültek meg a diákönkormányzat szokatlanul erőteljes pozíciói, a senior megmaradt a diákság nagyhatalmú vezérének.

³¹ A hiányos és igen rendszertelen tanulói névjegyzékekből saját magam állítottam össze a iuratusok listáját. A munka a forrásnehézségek miatt még nem fejeződött be.

³² *Ellend József*: Bartzafalvi Szabó Dávid esete. *Protestáns Szemle* 18. (1906) 587–596.

³³ *Ugrai János*: Egy intézményi leltár tanulságai. A pataki kollégium gazdálkodásának átvilágítása Kazinczy korában. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*. Miskolc 2011. XVI. I. 127–140.

³⁴ TREKL. A. XXXVIII. 15.541.

³⁵ *Hörsik R.*: A Sárospataki i. m. 24–25.

A seniorok származása és az egyház elitje

A seniorok csoportját 1781-től 1848-ig követjük, így Török Istvánnal kezdjük, s Bátorkeszi Józseffel fejezzük be az elemzést. Bátorkeszi egyébként két évig viselte a tisztséget, ugyanis a szabadságharc idején csaknem kiürülő kollégiumban nem tartottak seniorválasztást. Ezután két vagy akár négy évig maradtak a seniorok hivatalban, tehát 1848-at követően jellegzetesen más rendben szerveződött a tisztség, mint korábban. Sőt, a neoabszolutizmus korában kényszerűen jelentős mértékben változott is az intézményen belüli szereposztás, majd pedig 1860 után szétváltak az oktatási és gazdálkodási irányítás feladatai, s mindkét területen felnőtt, szakképzett alkalmazottak váltak dominánssá.³⁶ 1848 után tehát már lényegét illetően változott a seniorok kollégiumon belüli szerepe – ez is indokolja a záródátum kiválasztását.

Összesen 68 személy alkotja az alapsokaságot. Olyan nincs, akiről a nevén kívül semmit ne tudnánk, de olyan ifjú szép számmal akad, akinek az előéletéről, származásáról vagy épp a későbbi sorsáról nem rendelkezünk információval. Az iskolai anyakönyvek, névsorok hiányosságai miatt az első három évtized seniorainak származásáról szinte semmit nem tudunk: csak a tisztséget 1809-től betöltő Somosi Istvántól kezdve rendelkezünk megbízható családi adatokkal, földrajzi hovatartozásról szóló ismerettel. A származási adatokat illetően egyelőre 41 fővel számolhatunk. Sokkal többeknek inkább a későbbi sorsát tudjuk legalább egy-két állomáshoz kötni: jelenleg hét esetben nincs semmilyen fogódzónk a későbbi pályáról, 61 esetben viszont igen, 15 seniort pedig a haláláig tudunk kísérni. A hiányos adatok mennyisége tehát nem akkora, hogy eleve lehetetlenné tegye a kollektív biográfiai elemzést.

A seniorok származásukat illetően leképezték az akadémia lelkészképző tagozatának szokásos arányait. Nemesi címet 19-en (46,3%) viseltek, a 41 főből 11-en (26,8%) voltak lelkészek gyermekei, 10 főt (24,4%) a libertinus, plebeius és földműves kategóriák egyikébe soroltak. Egyetlen seniorról tudunk, aki tanítónak vagy iskolamesternek volt a gyermeke.³⁷ Miközben az akadémia tógátusi ifjúságával összevetve alig találunk különbséget, az Abaújban 1824–1894 között elhunyt 104 lelkész életrajzi adatai mutatnak legalább egy érdekes tanulságot.³⁸ 71 egykori abaúji lelkész társadalmi hovatartozásáról tudunk meg valamit, s közülük csak 19-en (26,7%) voltak nemesek, 24-en (33,8%) pedig papfiak.

³⁶ Uo. 115–123.

³⁷ A tógátusi tanulmányokat 1816–1826 között megkezdők körében a nemesek aránya 44–59%, a libertinusoké 18–36%, a papfiaké 5–25% között ingadozott. Lásd *Ugrai J.*: Önállóság i. m. 234.

³⁸ Az Abaúji Helvét v. t. követő E.megyében szolgált s elhalt lelképásztorok életrajza az 1824-dik évtől (1824–1894). TREKL. R.A.V. 3/8.

Ebben a körben 12-en voltak szegények vagy földműves család sarjai (16,9%) és kettejüknek volt tanító az apjuk. A nemeseknek az egykori seniorok és az abaúji „átlagos” papok körében mérhető arányai között tehát azért jelentős a különbség.

Szintén nagy hasonlóságok mutathatók ki a seniorok és a kollégiumban lelkészi tanulmányaikat megkezdők földrajzi hovatartozása kapcsán. A 41 senior 29%-a, 12 fő Zemplénből származott, nyolcan-nyolcan Abaújból és Szabolcsból, hatan Borsodból, ketten Szatmárból származtak, s egy-egy fő érkezett Torna, Bereg, Komárom, Veszprém megyéből, valamint Csehországból. (Utóbbi a Csehországba került s ott szuperintendensi hivatalig jutott, majd Magyarországra visszatelepült Fazekas György fia volt.) E ponton talán a szabolcsiak némi felülreprezentáltsága emelhető ki.³⁹

A seniorok későbbi sorsát tekintve igen feltűnő, hogy a tiszáninneri református közösség legszűkebben vett szellemi elitjének meglepően kis hányada tűnik föl a körükben. A korábbi seniorokból nemigen lettek az egyházkerület meghatározó vezetői, a sárospataki kollégium professzorai, s különösen nem lettek széles körben ismert tudósok, közéleti személyiségek. A legfőbb kivétel Apostol Pál (1813),⁴⁰ akit 1831-ben egyházkerületi főjegyzővé, 1848-ban pedig az egyházkerület püspökévé választottak. A korszakban az egyházkerület élén hat szuperintendens, illetve püspök szolgált, közülük azonban egyedül Apostol jutott el előzőleg a kollégiumi karrier csúcsára.

Nem változik jelentősen a kép, ha az esperesi tisztségig emelkedő seniorokat vesszük sorra. Az 1799-ben kialakított Alsó-Zempléni Református Egyházmegye esperesi tisztségét 1806–1843 és 1868–1879 között három egykori senior töltötte be.⁴¹ Abaújban két rövid ideig működő esperes, Garas István (1824–1826) és Futó Dániel (1867–1868) volt kollégiumi diákvezér. Felső-Borsodban Somossy Sámuel (1862–1865) és Molnár József (1865–1871) jutott el a seniori székbe az esperességgig, míg Felső-Zemplénben Kálniczky Jánosról (1883–1894 között) mondható el ugyanez. Négy egyházmegyében (Alsó-Borsod, Gömör, Torna, Ung) nem szolgált olyan esperes, aki korábban senior lett volna.

Úgy számolhatunk, hogy a századfordulótól kb. 1890-ig terjedő időszakban hivatalba lépett egyházi vezetők keresztezhették a vizsgálati alapsokaságot: egy majdan esperessé lett lelkész jó eséllyel már csak 1848 után érhetett el a

³⁹ A tógátusi tanulmányokat 1816–1826 között megkezdők körében a zempléniek aránya 20–36%, az abaújiaké 9–27%, a borsodiaké 6–23%, a szabolcsiaké pedig 4–16% között ingadozott. Lásd *Ugrai J.: Önállóság* i. m. 226–227.

⁴⁰ Innentől kezdve a személynév mögött közvetlenül zárójelbe tett évszám az illető seniori tisztségviselésének idejét jelzi.

⁴¹ Tóth István esperes: 1806–1829, Somossi István esperes: 1829–1843, Kőrösy István esperes: 1868–1879.

seniorsághoz szükséges életkorba. 1799 és 1890 között Alsó-Zemplénben hét esperes lépett hivatalba, közülük három szerepel a seniori névsorunkban. Abaújban nyolcból kettő, Felső-Borsodban nyolcból kettő, Felső-Zemplénben ötből egy esperes rendelkezett seniori múlttal. Alsó-Borsodban tizenegy, Gömörben nyolc, Tornában négy, Ung egyházmegyében pedig négy esperes szolgált – egyikőjük sem volt diákvezér.

Összességében tehát a korszakban megválasztott öt szuperintendens közül egy (20%), a megválasztott 55 esperes közül nyolc fő (14,5%) volt korábban a Sárospataki Református Kollégium seniora.

Egyházkerületi főjegyzői hivatalt csak Apostol viselt. Egyházmegyei főjegyző lett Alsó-Zemplénben Baranyai József (1801), aki aztán nem emelkedett tovább. Az ő főjegyző-utódja, Somossi István két év múltán, 1829-ben esperessé választott. Baranyaihoz hasonlóan az egyházmegyei jegyzőség volt Márkus György (1812) karrierjének a csúcsa is, aki Abaújban vitte ezt a hivatalt másfél évtizeden át. Közel 30 évig volt Alsó-Zemplén jegyzője Szekeres János (1831). Ha tehát a főnótáriusokat is az egyházirányítási elit tagjai közé soroljuk, akkor sem nő számottevően azoknak a köre, akiknek a seniorok közül ide vezetett volna az útja – csupán hárommal bővül 12 főre ez a halmaz.⁴²

A tiszánineni református szellemi elithez tartoztak még a kollégiumi professzorok és a nagyobb iskolák, gimnáziumok állandó tanárai. Ha azonban a kollégiumban tanárként elhelyezkedő egykori seniorokra vagyunk kíváncsiak, a vizsgált időhatárokat módosítanunk kell. Mivel a helyben nevelkedett professzorok általában a végzést és a peregrinációt követően azonnal állást kaptak Sárospatakon, előrébb kell hoznunk mind a kezdő, mind a záró dátumot az esperessé vagy püspökké emelkedéshez képest. Ennek megfelelően a Sárospatakon 1785 és 1865 között tanári, professzori megbízáshoz jutókkal számolhatunk. (A záró dátumot könnyű kikalkulálni, hisz az utolsóelőtti, 1847. évi senior, Orbán József 1862-ben jutott pataki főiskolai tanári megbízáshoz. A biztonság kedvéért indokolt néhány évvel kitolni a határt.)

1785 és 1865 között 72 tanár és professzor kinevezésére került sor a Bodrog partján. A harmaduk, mintegy 20–24 fő sorolható a középiskolai tanárok (humaniorum professzorok), kétharmaduk pedig az akadémiai tagozatok professzorai közé. A csaknem 50 sárospataki professzor közül mindössze hárman voltak

⁴² Ez azt is jelenti, hogy a máshol (pl. a Tiszántúlon vagy az erdélyi református egyházban) időről időre súlyos feszültséget okozó utódlás kérdése a Tiszáninnen területén nem volt napirenden. Azaz az egyházkerületi főjegyző automatikusan nem lépett előre a szuperintendens halálával. Lásd *Lukács Olga*: Az Erdélyi Református Egyház és a teológiai oktatás története a 19. század második felében. Kolozsvár 2007. 63–67. Ez nemcsak azt jelentette, hogy a Tiszáninnen nagyobb összhangban állt az ősi kánonokkal, hanem azt is, hogy itt az egyházkerületi–püspöki hatalom gyengébb volt, mint máshol.

seniorok. Porkoláb István (1798) 1804-ben nyerte el a kinevezését, s ígéretes tudós tanár hírében állott, ám egészen fiatalon szélütés érte, ami miatt munkakép telenné vált. Teológiai professzori pályája 1806-ban, agóniája pedig 1809. áprilisi halálával fejeződött be.⁴³ Kálniczky Benedek (1817) Göttingából hazatérve 1820-ban kapta meg a teológiai professzori kinevezését, s szolgált a kollégiumát csaknem a haláláig, 1859-ig – ezzel ebből a körből ő hagyta a legmaradandóbb nyomot az iskola történetében. Még egy professzorral lett egykori seniort tart hatunk számon: a már említett Orbánt, aki a miskolci református gimnázium tanára volt 1850-től 1862-ig, s Miskolcra Patakra átcsábítva léphetett feljebb, az akadémia professzorává. Orbán József 1891. évi nyugalomba vonulásáig szolgált a főiskolát. A professzorok 6%-át tették ki tehát azok, akik diákvezéri tapasztalattal is rendelkeztek.

Bizonyos mértékig utánpótlásforrásként tekintettek a seniorokra a középiskolai tanárok kiválasztásánál. Imre István (1805), Kolozsvári István (1814), Draskóczy Gábor (1827) és Somossi István (1844) váltak pataki tanárokká. Ennél hosszabb lehetne a névsor, ám többen elhárították a megkeresést. Gál András (1797) gönci lelkészként magyarázkodott amiatt, hogy bár előzőleg ő ajánlkozott, végül mégis visszautasította a lehetőséget.⁴⁴ A három évvel későbbi senior, Szászi József a Veszprém megyei Ősi papjaként döntött úgy, hogy nem költözik vissza a Bodrog partjára.⁴⁵ Olasz Sámuel (1815) egészségi állapotára hivatkozva utasította el a megkeresést 1820-ban – ezt követően mintegy négy évtizedig volt Borsod eklézsia papja.⁴⁶ Ezeknek a hárító válaszoknak az okát Somossi Sámuel (1830) tette egyértelművé, amikor a hosszasan sorolt szép szavak után rátért a lényegre: ha a lelkére hallgatna, most is elfogadná a felajánlást, de arra is gondolnia kell, hogy sajókazai lelkészként másfélszer nagyobb a fizetése, mint amit a kollégiumtól remélhet.⁴⁷

Ezzel ellentétes irányban csak Czövek Istvánt (1808) tudjuk példaként idézni: ő a losonci gimnázium tanáraként jelezte, hogy mivel kicsiny gyermekkorától Sárospatakon tanult, s minden tudományt ettől a kollégiumtól kapott, ha méltónak találják rá, szívesen lesz ott humaniorum professzor.⁴⁸ Erre végül nem került sor.

A sárospataki középiskolai tanári tisztség csekély vonzerejét az is jelzi, hogy az állást szintén kifejezetten ambicionáló, arra magát ajánló Kolozsvári István

⁴³ TREKL. A. XXXIII. 12.601. 12.624-625.

⁴⁴ TREKL. A. XXXIII. 12.896.

⁴⁵ TREKL. A. XXX. 11.426.

⁴⁶ TREKL. B. XLIII. 17.841.

⁴⁷ TREKL. B. LV. 24.270.

⁴⁸ TREKL. B. XLII. 17.315.

mindössze három évig, Draskóczy Gábor pedig csupán egyetlen esztendeig volt hivatalban. Draskóczy ezt követően két évtizedig a zempléni Ond eklézsia papja volt.

Az 1844-ben senior Somossi István 1850-ben került a gimnázium kötelékébe, és 1861. évi haláláig szolgált ott. Szintén hosszan, 1807-től kerekén húsz éven át volt hivatalban Imre István. Pályája azonban dicstelenül fejeződött be: mivel diákjaitól jogtalanul szedett be büntetési pénzt, elbocsátották hivatalából. Ezt követően többször is esedezett valamilyen papi vagy tanítói állásért, de hiába: 18 évvel hivatalvesztése után, 1845-ben nyomorogva, a végső inségtől szorítva kért alamizsnát az egyházkerülettől. Vélhetően ezt követően néhány hónappal halhatott meg.⁴⁹

Még egy személyről, Fantsik Istvánról (1811) tudjuk, hogy középiskola állandósított tanáráként szolgált: különböző névváltozatokban (Fancsi, Fancsy, Fancsik) ő bukkan fel 1817 és 1834 között a solti egyházmegyei Kunszentmiklós iskolájának professzoraként.⁵⁰

Azaz humaniorum professzorként is legfeljebb csak minden hatodik kinevezett személy került ki az egykori seniorok köréből, jóllehet úgy tűnik, ez a feladat még egy közepes papi szolgálattal összevetve sem számított versenyképes lehetőségnek.

A sárospataki szelekciós mechanizmus feltűnő jellegzetessége továbbá, hogy miközben a kollégium szép számban bocsátotta ki országos hírűvé vált tanítványait, a seniorok közül mindössze Mokri Benjámin (1803) tudhatott magáénak némi tudós karriert az egyházkerület határain túl. Jénai és göttingai peregrinációja után 1805-ben a pápai református kollégiumban jutott katedrához. A természettan, egyetemes történelem és klasszika filológia professzori hivataláról azonban nyolc év után, betegeskedés miatt leköszönt és Pestre vonult vissza. Több tanulmánya jelent meg a Tudományos Gyűjteményben, s görög–magyar szótárt állított össze. Önálló művei közül talán a négy kötetes történeti életrajzi lexikonja emelkedik ki a leginkább. Mokri 1826. évi haláláig aktív részese volt a kibontakozó pesti szellemi életnek, s több külföldi tudós társaság is a tagjaként tisztelte.

Az eddigiek mérlegét elkészítve azt láthatjuk, hogy a 68 seniornak épp a negyede, 17 fő ért el az egyház szellemi életében és igazgatási irányításában komoly vagy azt legalább megközelítő formális tisztséget. Informális véleményformáló vagy hangadó, művészi, tudományos, politikai színtéren vagy a közélet egyéb területén aktív, s esetleg később akadémikussá váló senior pedig egy sem

⁴⁹ TREKL. B. XLIII. 17.673-677., B. LI. 21.859., B. LI. 22.194., B. LVII. 24.902., B.LXVIII. 30.938.

⁵⁰ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: TTREL.) I.8.d. Személyi adattár. Dunamellék. 140.

akad a körükben. Ez szinte gyökeresen ellentétes a debreceni kollégium seniorainak későbbi sorsával: Debrecenben – az egyébként félékenként cserélődő és jóval kisebb hatalmú – seniorok sorában alig találni két-három olyan egymást követő személyt, akik közül valaki később ne lett volna esperessé, püspökké, egyházkerületi főtisztségviselővé. Ugyanígy szokványosnak tűnik, hogy a debreceni kollégium nagy jelentőségű professzorai rendelkeztek diákvezéri tapasztalattal. Itt sokkal egyértelműbben jogosított fel tehát a későbbi karrierre az, ha valaki feljutott a diáktársadalom csúcsára. Jobban körvonalazódik az érvényesülés királyi útja.⁵¹

Peregrinus seniorok

A seniori tisztséghez olyan kiemelkedő juttatások társultak, amelyeknek fedezniük kellett az érintettek minőségi külföldi továbbtanulását. Ezért elvileg minden seniornak részt kellett volna vennie a peregrinációban, mégpedig késedelem nélkül. Sőt, a sárospataki senioroknak Bernben külön stipendium is fenn volt tartva, ami hozzájárult ahhoz, hogy tartós legyen az ottani tartózkodásuk.

A 68 senior közül ketten hivatali idejük során meghaltak, nekik tehát esélyük sem jutott az elindulásra. A fennmaradó 66 ifjú közül 34-ről (51,5%) tudjuk, hogy biztosan tanultak külföldön. Ez sokkal magasabb arány, mint amit egy átlagos lelkészi kör a magáénak tudhatott: az 1824–1894 között Abaújban elhunyt 104 lelkésznek csak 13,3%-a (14 fő) jutott ki külföldre.⁵²

Ilyen-olyan híradásokból tudjuk biztosan, hogy kilenc esetben elmaradt vagy útközben hiúsult meg a peregrináció – Somossi Sámuel (1830) például Bécsnél fordult vissza, mert ott érte a hír, hogy Sajókazán lelkésszé választották.⁵³ Ez már a rendszeres peregrináció megbomlásának idejére esett, egy-két emberöltővel korábban elképzelhetetlen lett volna, hogy egy senior büntetlenül ilyen döntést hozzon. A seniorok úti céljait megnézve tisztán körvonalazódnak tendenciák: a türelmi rendelet után az 1790-es évek végéig mindenki kijutott külföldre, s jellemzően Bern volt a cél. Ezt a „berni szakaszt” ráadásul eleinte hosszú, két évet is rendre meghaladó tartózkodások jellemezték – majd az 1780-as évek végétől szinte szabályszerű fokozatossággal csökkent az idő. Ekkor csak Török Istvánról és Csabay Andrásról tudjuk, hogy más akadémiát is felkeresett, a többség egyedül Bernben

⁵¹ Az evangy. Reformátusok Debreczeni Főiskolájának 1589–1913 séniorai. Össze írta Bakóczi János a hajdú böszörményi ev. Ref. Egyház egyik lekipásztora. TTREL. II. 28-b.

⁵² Az Abaúji Helvét v. t. követő E.megyében szolgált s elhalt lekipásztorok életrajza az 1824-dik évtől (1824–1894) TREKL. R.A.V. 3/8.

⁵³ TREKL. B.LIV. 23.225.

tanult.⁵⁴ Bern egycsapásra tűnik el az úti célok közül, s váltják fel a német akadémiák, egyetemek. Ebben az 1797-től kezdődő „német szakaszban” Göttingen a legdominánsabb, amit 12 peregrinus keresett fel, Jénát négyen, Marburgot, Erlangent és Hallét pedig egy-egy fő látogatta. A seniorok peregrinációjában az 1818–1825 közötti hét év, valamint az 1830-as évtized kényszerű szünetet jelentett, majd pedig a reformkor végén szinte kizárólagossá vált Berlin szerepe.

Bár a német egyetemi anyakönyvi adatokból ritkán derül ki az intézményben töltött idő hossza, némely részletes adatokból, továbbá az életpályák további átlomásait nézve tisztán látható, hogy a külföldi tanulmányok ideje a 19. századra lerövidült, és sokszor mindössze 2–3 hónapnyi időt ölelt fel. A későbbi szakaszban is elenyésző azoknak az aránya, akik több akadémiát, egyetemet is felkerestek.⁵⁵

Rendszerint csekély idő telt el a seniori tisztségről való leköszönés és az utazás megkezdése között. Ez a többi diák esetében atipikus, hiszen a pénzügyűjtés éveken át tartó – s sokszor végül eredménytelennek bizonyuló – tanítóskodás során zajlott. Ezt a bizonytalan kimenetelű, ám annál több vesződséggel, konfliktussal járó kuporgatást megtakaríthatta a senior. Ennek megfelelően egy részük, 27 fő már a leköszönés évében felbukkan valamelyik külföldi akadémia matrikulájában. Hét főnek egy év várakozás jutott osztályrészül, ennél nagyobb kivárást azonban egyetlen név mellett sem találunk. Ebben, a külföldi tanulás lehetőségének rendezett, olajozott módjában is megragadhatjuk a seniori tisztség által kínált egyik nagy előnyt.

A 27 azonnal peregrinációra induló közül két főnél, Török Istvánnál (1781) és Tóth Istvánnál (1792) valami furcsát tapasztalunk: mindketten a seniori tisztségük előtt megjelentek külföldön, majd kiiratkoztak, s nagyobb idő elteltével újabb peregrinációra vállalkoztak. Török Istvánnál gyanúsán illeszkednek egymáshoz a leideni, sárospataki seniori, majd a berni bejegyzések adatai: olyan, mintha manapság utazna az illető Nyugat-Európából hazánkba, majd hivatala lejárta után rögtön vissza. A gyanún túl azonban egyelőre többet nem tudunk. Tóth kapcsán viszont biztosan tudhatjuk, hogy a peregrinációs adattár összeállítója téved: az olvasható, hogy az 1791 októberében be-, majd 1792 decemberében kiiratkozó Tóth István 1793 májusában újra beiratkozott a berni akadámiára.⁵⁶

⁵⁴ Török István Bern mellett Leiden, Csabay András pedig Bern mellett Utrecht és Erlangen névkönyveiben bukkan elő. Lásd *Bozzay Réka – Ladányi Sándor*: Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15.) Bp. 2007. 1951.; *Szőgi László*: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 5.) Bp. 2001. 3259.

⁵⁵ Mindössze Futó Dánielről (1840) tudjuk, hogy Berlin előtt Hallében is tanult mintegy négy hónapot. De a két helyszínen összesen alig töltött hét hónapot. *Szőgi L.*: Magyarországi i. m. 156., 4406.

⁵⁶ *Hegyi Ádám*: Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon 1526–1788/1798. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 6.) Bp. 2003. 450.

Ez nemcsak a seniori hivatali időnek mond ellent két pontban is (1792 júliusától a következő júniusig viselte azt), hanem Tóth István önéletrajzi nyilatkozatának is: ebben az áll, hogy 1791-ben contrascriba volt Sárospatakon, s csak seniori leköszönését követően hagyta el a Bodrog partját.⁵⁷ Ily módon csak Török István kapcsán maradt halvány, bizonytalan gyanú arra, hogy esetleg léteztek többször kiutazó peregrinusok is.

A peregrinációból kimaradók névsora egyelőre csak korlátozottan tanulságos. A csak hazánkban tanult seniorok sorában találjuk az egyetlen püspökké emelkedett egykori seniort, Apostol Pált, Czövek István losonci tanárt, valamint a miskolci, majd pataki tanár Orbán Józsefet. Ez azonban határozott következtetésekhez nem elég, hisz Czövek és Apostol a napóleoni háborúk idején, Orbán pedig a 48-as szabadságharc alatt esett el a kiutazás lehetőségétől – egyik esetet sem lehet a saját vonakodásuk számlájára írni.

Lelkesszé váló seniorok

Következő kérdésünk, hogy ha már a seniorok nem váltak a kollégium szellemi utánpótlásának eminens bázisává, mekkora arányban helyezkedtek el lelkésként – s jellemzően milyen presztízsű szolgálati helyekre jutottak el ki-magasló tanulmányaikat követően. Ez annál is inkább lényeges, mivel a kollégiumnak, s különösen az akadémiai ágának a fő funkciója a lelkészi utánpótlás biztosítása volt.

Jelenlegi ismereteink szerint a 68 egykori seniorból kilencen bizonyosan nem lettek lelkészek – vagy a korai haláluk, vagy a tanári karrierjük miatt. Öt fő későbbi sorsa egyelőre ismeretlen, 55 főről viszont tudjuk, hogy lelkészek lettek. Ez az alapsokaságnak több mint a 80%-a. Az 55 fő közül három személy szolgálati állomásai még kissé homályosak előttünk. Török Istvánt (1781) csak 1797-től kezdődően tudjuk gyülekezetekhez párosítani, Szabó István (1793) és Báthori Sámuel (1828) pályáját pedig a névazonosság miatt nehéz rekonstruálni. Mindkettejük pályája elvben egymáshoz szépen illeszkedő újabb állomások sorozataként rajzolható föl, ám mindkettő jóval hamarabb kezdődik, mint ahogyan Szabó, illetve Báthori a kollégiumból kilépett volna. Ezek olyan bizonytalanságok, amelyekre eddig nem találtam megnyugtató választ – így hármójukkal a továbbiakban nem számolok.

A fennmaradó 52 személy közül 42-en a tiszáninneri kerület gyülekezeteiben szolgáltak. Szászi József (1800) a dunántúli egyházkerületben

⁵⁷ „Kis világnak világos kis tüköre.” Északkelet-magyarországi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807–1808-ból. S. a. r. Ugrai János. Sárospatak 2004. 60.

helyezkedett el: előbb Fülén, majd apja mellett, a születési helyén, Ősiben volt káplán, ezt követően rövid ideig Pálfán, végül pedig négy évtizednél is hosszabban Lepsényben szolgált.⁵⁸ A másik kilenc senior a Tiszántúli Református Egyházkerületben telepedett le, általában a tiszáninneni és a tiszántúli kerületek „ütközőzónájául” szolgáló, Tiszához közeli településeken.⁵⁹ (Sárospatak és a zempléni Bodroghköz vonalától északra a Tisza bal partján szép számmal adódtak olyan gyülekezetek, amelyek ugyan a tiszántúli egyházkerülethez s a debreceni kollégium érdekeltségi területéhez tartoztak, mégis gyakorta küldték ifjaikat Sárospatakra, rendszeresen fogadtak onnan diákokat ünnepi követként, s iskolájuk tanítójául, illetve lelkésznek is bizonyos gyakorisággal Patakról hívtak öregdiákokat. Ez a térség tekinthető ütközőzónának.) E kilenc lelkész közül talán Miskolczy Szigyártó György (1842) és Szikszay József (1847) esete tekinthető egyedinek.⁶⁰ Előbbi ugyanis Nagyecsedén, utóbbi pedig Nyírbátorban lett lelkész. Mindkét gyülekezet szorosabban kötődött Debrecenhez, s nem sorolhatóak ebbe a bizonyos ütközőzónába. Szikszay egyébként közel fél évszázadig (1848 és 1896 között) szolgált, s nagyban hozzájárult a batori eklézsia virágzásához.⁶¹

A Tiszántúlra áttelepedő seniorok viszonylag szorosan követték egymást: miközben az 1781 és 1848 közötti időszak seniorjait vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a Tiszántúlra csak az 1820–1847 közöttiek közül jutottak el, s a kilenc fő közül öten az 1833 és 1841 közötti években voltak seniorok. Ez a tiszáninneni egyházkerületben az 1830-as években a lelkészek mind súlyosabbá váló elhelyezkedési nehézségeivel állhat összefüggésben. Soós Ferenc a zempléni Bodroghkeresztúrból, Hallgató István szintén a zempléni Prügyről, Somody Ferenc viszont a szatmári Vámosatyáról, Miskolczy Szigyártó György a beregi Dobosból, Szikszay József pedig a szabolcsi Dombrádról származott. Nem állítható tehát, hogy a tiszántúli területekre kizárólag oda visszatelepülő ifjak kerültek volna.

⁵⁸ TREKL. K.a. I. 27. – 269.; Ősiből írta azt a levelet 1803 szeptemberében, amelyben elhárítja a sárospataki kollégium humaniorum professzori állásajánlatát. TREKL. A.XXX. 11.426. Szászi József pályájának rekonstruálásához nélkülözhetetlen segítséget nyújtott Köblös József és Kránitz Zsolt.

⁵⁹ Fazekas György (1820) Tiszanagyfaluban, Soós Ferenc (1823) Bújban, Bata Pál (vagy Batta Pál, 1833) Gyulaházán, Bakó Mihály (1835) Rétközberencs, Szabolcsbáka és Gyulaháza gyülekezetekben, Hallgató István (1842) pedig Nyírtasson volt pap – ezek szabolcsi gyülekezetek. Bakcsy László (1836) a Bereg megyei Jándon és Tarpán, Somody Ferenc (1837) pedig a szatmári Kérszemjén, Tyukod és Vámosoroszi eklézsiajában szolgált. Szikszay József (1847) a szabolcsi Nyírbátor papja lett.

⁶⁰ Miskolczy Szigyártó György pályájának rekonstruálását is Köblös József és Kránitz Zsolt segítségének köszönhetem.

⁶¹ *Baráth Béla Levente*: „Vagyon jó Oskolája is a Szent Ekklesianak...” Adalékok a nyírbátori református iskolázás történetéhez. In: Világosító lámpás. Tanulmányok a 60 éves Győri L. János tiszteletére. Szerk. Fazakas Gergely Tamás et al. Debrecen 2018. 218–220.

A várakozási idő összefüggései

Elvileg kínálja magát a feltevés, miszerint ahogy a seniorok kimutathatóan gyorsabban indulhattak külföldre, mint tanítóskodó társaik, a lelkészi álláshoz is gyorsabban jutottak. Ha ez így volna, akkor a szemünk elé tárulna a lelkész-képzés „királyi útja”.

Az összefüggés azonban nem támasztható alá megingathatatlan adatokkal. Futó Dániel (1840) nyolc- és Halászi József (1786) tizesztendőös álláskeresői idejét látva fölmerül, hogy nem adathiány áll-e a háttérben. Ha nem, akkor figyelemre méltó a jelenség. Az ellenpóluson Nádaskai Sámuel (1782) és Kónya Pál (1810) említendő, akik a peregrinációból hazatérők közül szintén kivételesen, azonnal lelkésszé vagy legalább káplánná választattak. A többieknek ehhez jellemzően vagy egy vagy két esztendő kellett.

A legjellemzőbb azonban, hogy a seniori tisztség és a papi felszentelés között 2–4 év telt el. Ez a peregrinációval s esetleg némi várakozással telt. Amennyiben valaki kijutott külföldre, akkor ez az idő egészségesnek tekinthető. Ám többször is előfordultak olyan periódusok, amikor a peregrináció akadályokba ütközött, és a legtöbbek számára ellehetetlenült. A bécsi tiltás mellett a napóleoni háborúk, illetve a drágaság, a gazdasági válság okozta azt, hogy akár még seniorok is kénytelenek voltak lemondani a külföldi továbbtanulásról. Ez magyarázta Somossi István (1809) igen gyors elhelyezkedését: a napóleoni harcok miatt nem jutott útlevélhez, s ezért azonnal állást keresett és – nyilván nem függetlenül családi referenciáitól – rögvést talált is.⁶² Egyetlen olyan periódust tudunk elkülöníteni, amelyben egymást követően feltűnően sokan, feltűnően hamar egy, legfeljebb két évvel a seniori hivatalról való leköszönés után máris lelkészi megbízatásra letek: 1829 és 1835 között mindenki ilyen hamar állt szolgálatba (a seniori évében elhunyt György József kivételével). Közülük csak Somossi Sámuelről (1830) tudjuk, hogy elindult peregrinációra, ám Bécsnél érte Sajókaza hívószava, amire vissza is fordult.⁶³

Következő kérdésünk, hogy a peregrináció elmaradása miként hatott a kolégiumból való kilépés és az első lelkészi megbízatás közötti helykeresési időre. Az 1780-as években a peregrinációból egyedül kimaradó Putnoki Nagy István nem egészen egy év elteltével teljes értékű papi tisztséghez jutott. A következő évtizedben Sziráki Istvánnak (1796) öt, Szászi Józsefnek (1800) három esztendőbe teltt ugyanaz. Úgy tűnik, az 1800-as évek elején nem okozott fennakadást a peregrináció elmaradása, sőt: Baranyai József (1801) és Somossi István (1809) azonnal, Czövek István (1808) és Márkus György (1812) két év múltán léphetett

⁶² TREKL. A.XXXV. 13.630.

⁶³ TREKL. B. LIV. 23.532.

szószékre. Az 1830-as években ugyanez a gördülékenységgel figyelhető meg: vagy azonnal, vagy legfeljebb két év múltán mindenkit valamelyik gyülekezet élén találunk. (Szélsőséges kivétel az 1838. évi senior, Molnár József, akinek az első azonosított szolgálata 1847-ben kezdődik. Ha nem adathiány áll a háttérben – ami elképzelhető –, akkor ez újabb adalék az akkori elhelyezkedési válságra.)

Összességében a peregrináció elmaradása akkor sem okozott kimutathatóan nagyobb késedelmet az ifjak első elhelyezkedésében, ha egyébként a közvetlen kortársak számára lehetőség nyílt a peregrinációra. Amikor pedig huzamosabb ideig szünetelt a külföldre jutás, akkor egy-két kivételtől eltekintve gördülékenynek tűnik az eklézsiába integrálódás folyamata.

Az ellenkezőre, a hosszúra nyúlt átmeneti időre is van példa. Nem ritka ugyanis az öt-hat évnyi idő eltelte sem az első papi szolgálatig. Ezeknek az átmeneti éveknél jellemzően a fele magyarázható a peregrinációval, a másik fele viszont valószínűleg a papi tisztségek tartós betöltöttségére vezethető vissza. Így például Tasnádi Székely József (1783) 1784 nyarán köszönt le a seniori hivatalról, 1785 júliusától tanult 1787 szeptemberéig Bernben, s csak 1790-től szolgált lelkészként Erdőbényén. Utódja, Kolláti Kozma Mihály (1786) ugyanilyen menetrend alapján jutott végül 1791-ben szószékhez a borsodi Bükkaranyoson. Az ő közvetlen utódja, Putnoki Nagy István viszont 1786 nyarán köszönt le a seniori tisztségről, s a következő februárban – peregrináció nélkül – már a nem is jelentéktelen Bodrogheresztúr gyülekezet prédikátora volt. Még meghökkentőbb Baranyai József (1801) esete, aki már a leköszönés évében elnyerte a bodroghalászi papságot. Mindenesetre időről időre előfordult, hogy nagyobb kivárással lehetett valaki csak lelkész: Sziráki István (1796) peregrináción sem vett részt, s így öt év várakozás után 1802-ben szenteltetett fel.

A várakozás ideje nem járt feltétlenül munkanélküliséggel. Legalábbis egyetlen olyan feljegyzést sem ismerek, amely az egykori senior teljes mellőzéséről szólna, jóllehet a lelkészi munka- és jövedelemnélküliség nem volt ritka a korszakban. Többszörre káplánként, azaz segédlelkészként valami keresetre a kivárás ideje alatt is szert tettek. Volt olyan, aki saját apja mellett segédlelkészként várta meg az üresedést – azaz édesapja halálát.⁶⁴ A peregrinációban részt nem vevő Végh Jánosról (1787) tudjuk, hogy 1793. évi papi elhelyezkedéséig sok időt töltött praeceptorként a zempléni Málca kisiskolájában. Apostol Pál (1813) négyéves várakozási ideje pedig az aránylag előkelő losonci gimnáziumi tanársággal telt.

⁶⁴ Így jutott papsághoz Zilahi Császár Sámuel (1795) Gesztelyben és Százi József (1800) a dunántúli Ósiben.

A seniori tisztségről való leköszönés és a pappá szentelés közötti várakozási idő hosszát illetően semmilyen korreláció nem mutatható ki. Sem a peregrinációban való részvétel, sem annak elmaradása nem garantálta, de nem is akadályozta a zökkenőmentes elhelyezkedést. De semmi nem akadályozta meg a várakozási idő öt-hat évre duzzadását sem. Egyetlen kivétellel markáns periódusok sem határozhatók meg: többnyire akár egymást követő seniorok is meglehetősen eltérő mintázat alapján jutottak végül teljes értékű papi megbízáshoz. Az egyetlen kivétel az 1830-as évek közepétől számított bő egy évtizedes szakasz: az 1830 és 1834 közötti seniorok mindegyike a lehető legrövidebb idő alatt, a leköszönéstől számított egy éven belül pappá lett (peregrináció nélkül). Ezt követően azonban két út állt a seniorok előtt: vagy a Tiszántúlon helyezkedtek el – ennek korábban nem tapasztalt gyakoriságáról már esett szó. Ebben az esetben a várakozási idő egy év körül maradt. Vagy a tiszáninneni térségben maradt az illető, s egészen hosszú ideig kellett várakoznia. Futó Dániel (1840) ekkoriban már ritka kivételként hiába jutott ki nemcsak külföldre, de látogatott meg két akadémiát is, visszatérése után csupán nyolc évvel, 1850-ben helyezkedett el Szikszón. Molnár József (1838) 1846-ban, Körösy István (1842) 1847-ben, Gubás Ferenc (1843) pedig csupán 1849-ben jutott szolgálati helyhez. Ekkorra tehát a seniorok szintjéig is begyűrűzni látszik a tiszáninneni egyházkerületi közbeszédben már általános lelkészi elhelyezkedési krízis.

Egykori seniorok mint tiszáninneni lelkészek

A továbbiakban 42 olyan lelkész adatait vizsgálom, akik tiszáninneni papok lettek. Átlagosan 24,8 éves pályafutások körvonalazódnak, de persze jelentős a szélső értékek közötti szóródás: volt, aki csupán egy évig szolgált, míg Somody Ferenc (1837) vagy Molnár József (1838) esetében 43–43, Kálniczky János (1845) esetében pedig 44 éves pályafutást követhetünk nyomon. A 30 évet elérő vagy meghaladó szolgálatok száma 19, miközben a 15 évet elérő vagy az alatt maradó pályafutások száma 12. Összességében tehát az alapsokaság egészéhez viszonyítva is jelentős azoknak a száma, akik egész – ráadásul hosszúra nyúlt – életükben a Tiszáninnen területén szolgáltak.

Az egy főre eső szolgálati helyek száma jellemzően kicsi: a türelmi rendelet utáni időkben előfordultak sokat mozgó, négy-hat helyváltoztatáson átesett lelkészek, a legtöbb helyen, hét gyülekezetben pedig Zilahi Császár Sámuel (1795) szolgált, de ezek az esetek később egészen kivételessé váltak. Háromnál több gyülekezetben a 42 lelkész közül csak öten szolgáltak, s 1815 után nem is volt olyan exsenior, aki később kettőnél több gyülekezetben lett volna pap. A társaság tagjai

átlagosan kereken két eklézsiában szolgáltak, ami meglehetősen alacsony fizikai mobilitási mutatónak tűnik.

Tegyük kísérletet annak megállapítására is, hogy az egykori seniorok milyen presztízssú gyülekezetekben helyezkedtek el. A korabeli egyházi közbeszéd magától értetődő tárgya volt, hogy léteztek „jó” és „rossz” szolgálati helyek. A különbséget természetesen elsődlegesen a pap számára elérhető fizetés nagysága alakította, de emellett számos egyéb tényezőt kellene mérlegelni. Egy gyülekezet vonzerejét növelte a felekezeti homogenitás, a hívek elkötelezettsége egyházuk és papjuk iránt, a földesúrral és patrónusokkal való kiegyensúlyozott viszony, a lokális viszálykodások hiánya, a lelkész kedvező lakhatási és önálló gazdálkodási viszonyai, az egyéb zavaró körülmények hiánya (például a leányegyházak nagy száma is komoly terhet jelenthetett a prédikátor számára). Ezeknek a gyülekezeti összetevése, mérlegelése csaknem lehetetlen. Sőt, még a fizetési lehetőségek összeállítása és összehasonlítása is súlyos nehézségekbe ütközik, hiszen a pénz- és természetbeni juttatások legkülönbözőbb összetételű variációival találkozunk – miközben az adott település körüli piaci és árviszonyok is rendkívül eltérőek lehetnek. Mondhatni, az almát nem is a körtével, hanem a szekérrel vagy a cérnagombolyaggal kellene összevetni – azaz egymástól gyökeresen eltérő műfajú tényezők összehasonlítására lenne szükség.

Ez nyilván nem lehetséges. Ugyanakkor próbát tehetünk egy, a fenti nehézségeket legalább részben áthidaló megoldással. 1800-tól a reformkor végéig minden évben rendelkezésre áll az ágensi cassába gyűlt pénzekről szóló gyülekezeti kimutatás. A bécsi ágens költségeire hirdetett, sátoros ünnepek alkalmával az istentiszteleten szedett adomány azonos mértékegység szerint gyűlt, s azonos szisztémában regisztrálták. A templomi adakozás részint független volt a pap személyétől, részint viszont mégis tükrözi a hívek egyházukhoz való kötődésének aktuális nagyságát. Ily módon talán alkalmassá válik az adatsor a horizontális és a hosszszetszeti összevetésekre s a kombinált elemzésre is. Az ötlet számos módszertani nehézséget felvet, amelyeknek még nem mindegyikét sikerült megnyugtatóan tisztáznom. Egyelőre arra jutottam, hogy ötévenként elkészítettem az adományok gyülekezetsoros súlyozását: az egyházkerületi és az egyházmegyei középértékhez számítva 1–10-ig az adott gyülekezetben összegyűlt adomány nagyságát, s a két szám kombinációját kerekítettem egy mutatószámmá. Amelyik gyülekezet az egyházkerületi és egyházmegyei kombinált középérték 100%-át jelentősen – akár sokszorosan is – túllépő adományt gyűjtött össze, az 10+ minősítést kapott. Tehát valójában 11 fokú skálát dolgoztam ki.

A 42 lelkész közül tíz szolgált kizárólag 10 vagy 10+ minősítésű gyülekezetekben, ők tehát azonnal az egyházkerület kiemelt szolgálati helyeire kerültek. További

hat lelkipásztor kezdte pályáját alacsonyabb presztízsű gyülekezetben, de aztán másodjára már ilyen kiemelt egyházközségbe került. E hat fő mindegyikének emelkedő a pályája, tehát olyat nem találunk, aki egy 10-es helyről később alacsonyabb minősítésű gyülekezetbe sorolódott volna. Emelkedésük viszont időnként nagy mértékű és nem is teljesen egyirányú: így például Halászi József (1786) számításaim szerint sorrendben 3, 8, 5, 10 minősítésű eklézsiákba került, azaz második állomását, Noszvajt a jóval gyengébb borsodi Hejőbába követte, s csak ezután foglalhatta el az akkor bőségesen adakozó hívek által lakott Ároktót. Egyirányú, de igen nagy mértékű volt Somossi István (1809) emelkedése: nyolc évet töltött Bodrogolasziban (3), utána kilencet Tolcsván (6), s ezt követően jutott Tállyára (10).

Talán nem túlzás a kiemelkedő pályájúak közé sorolni további három személyt. Futó Dániel (1840) a régen igen tekintélyes, a 19. század közepére viszont kissé megkopott patinájú Szikszón (9) szolgált 18 évig. Szikszóhoz hasonlólt lehet elmondani a hegyaljai bor egyik régi városáról, Tolcsváról is, ahol Kenyhetzi Pál (1824) töltötte el eddig ismert szolgálatának mind a tíz évét – Tolcsva 8-as minősítést ért el ekkoriban. Szintén egy évtizedet töltött el Kováts Gábor (1806) a 9-es kategóriába sorolható Tornagörgön.

Összességében a tiszáninneni lelkésszé lett seniorok 45,3%-áról, 19 főről mondható el, hogy a legjobb gyülekezetekbe kerültek, s közülük egyetlenegynek sem kellett idővel visszább lépnie.

A többiek pályáivét nehéz kategorizálni. Bármilyen mintázatra lehet példát hozni, s alig lehet hozzá másik esetet társítani. Így például Kónya Pál (1810) szépen lépkedett felfelé a presztízssorban: négy évet Mádon (6), tizenkét évet Erdőbényén (7), majd pedig huszonöt évet Bodrogkeresztúron (8) szolgált. Ehhez talán leginkább Bátorkeszi József (1848) esete hasonlít, aki két évet Cigándon (6) töltött, majd pedig megállapodott, s tizenöt évet szolgált Zemplénagárdon (8). Emelkedő, süllyedő, majd ismét emelkedő mozgást (6, 8, 5, 8) a már említett Nádaskai Sámuel (1782) helyváltoztatásai jelentettek, ez azonban csupán egyetlen, minden tekintetben atipikus esettel rokonítható: a már szintén említett Zilahi Császár Sámuel (1795) nemcsak azzal tűnik ki a névsorból, hogy hét helyen szolgált, hanem azzal is, hogy e helyek mind csekély presztízssűek, kategóriaszámuk sorrendben: 2, 3, 4, 3, 2, ?, 3. Ez a tartósan stagnáló–süllyedő mozgás ismeretlen más seniorok körében.

Határozottan süllyedő pályáivet járt be Kolláti Kozma Mihály (1784) Bükkaranyos (6), majd Kupa (3) után a tornai Égerszög (2) papja lett; Kisvárdai Ferenc (1802) Szendrőn (5), Tardonán (4), majd pedig Bánhorvátiban (2) szolgált – ráadásul az utóbbiban másfél évtizedig. A legnagyobb esést Szekeres Jánosnál (1831) feltételezhetjük: ő egyévi tállyai (9) szolgálat után Tiszalúcra (3) került, s maradt ott több mint négy évtizedig. Ez az adat azonban már

további vizsgálódásokat igényel: Tiszalúcon állandóan kicsi az ágensi cassába begyűlt adomány, miközben az egyházi köztudat nem rossz gyülekezetként tartotta számon ezt a falut.

Még egy korábbi összefüggést tudunk ezzel a módszerrel megerősíteni. Szó esett már az 1830–1840-es évekbeli elhelyezkedési krízisről. Ehhez kapcsolódik, hogy 1834 és 1845 között a tiszáninnyi területen papi helyet találók mindegyike csupán egyetlen ekléziában szolgált, helyet nem változtatott. Ez azért is elgondolkodtató, mert az óriási kivárással Szikszón elhelyezkedő Futó Dánielen kívül kizárólag olyan lelkipásztorokról van szó – szám szerint öt főről –, akik 2-es, illetve 4-es minősítésű, az átlagosnál is gyengébb gyülekezetet találtak maguknak. Másik, ehhez hasonló trendet felmutató szakasz a vizsgált korszakunkban nem körvonalazódik.

Összegzés

Bár évtizedek óta komoly vitatéma, hogy az iskolázásnak mekkora a szerepe a társadalmi mobilitás elősegítésében, bizonyosnak tűnik, hogy egyéni és társadalmi szinten is létezik ez a szerep. Ezért az iskolázás mértéke, szerkezete a jelenkori és a múltbeli viszonyokra vonatkozóan egyaránt fontos kérdéseket vet fel. Az oktatáskutatás az elmúlt évtizedekben több tématerületen is arra jutott, hogy az iskola és az iskolázás valódi társadalmi hatása csak akkor mérhető és változtatható, ha a különböző léptékeket folyamatosan kombinálják – a makroszintű rendszerjellemzőktől kezdve az osztálytermi interakciókkal bezárólag. A mikroszint felértékelődése egyúttal a tevékenység (oktatás, tanítás, nevelés, személyközi kapcsolatok) pedagógiai és pszichológiai jellegének megerősödését, ezen aspektus előtérbe kerülését is maga után vonja.

Mindez nem marad hatás nélkül az oktatás-társadalomtörténeti kutatásokra sem. Nyilván a pedagógiai szituációk erejét, a pillanat jelentőségét történeti eszközökkel évszázadok távlatából csaknem lehetetlen megragadni. De az oktatáskutatás új megközelítései között vannak olyanok, amelyeknek történeti verzióját legalább egy-egy próba erejéig érdemes végiggondolni. Ebből a szempontból is különösen tanulságos az oktatási reziliencia problémája: a szociokulturális hátrányok dacára ellenálló, jól teljesítő, azaz reziliens iskolák és tanulók érvényesülési stratégiái helyben és nagyobb léptékekben is izgalmasak, ráadásul történetileg is vizsgálhatók.

Ez a tanulmány erre tett kísérletet. A Sárospataki Református Kollégium szinte a klasszikus történeti példája a reziliens iskolának: süllyedő, egyre inkább perifériára szoruló közvetlen környezetének dacára az intézmény visszatérően képes volt országos szinten is meghatározó teljesítményre, s szinte folytonos

a „Sárospatak erőteréből” kiinduló, akadémiai tagságig, egyetemi katedráig, a szellemi vagy politikai elit fontos tisztségéig eljutó egykori tanítványok névsora. Ezúttal az itt kiemelkedő, a szó legszűkebb értelmében vett éltanulók csoportjellemezőit tekintettük át.

A pataki kollégium sajátos berendezkedéséből fakadóan különösen nagyhatalmú diákvezérek, az 1781–1848 közötti seniorok nem lettek híres emberek. Néhány kivételtől eltekintve nem lettek alma materük professzorai, s szemben a debreceni kollégium egykori senioraival, a Patakon végzetek csak ritkán jutottak el az egyházmegyei és egyházkerületi irányítás felső pozíciójáig is. Döntő többségük, négyötödük lelkész lett, akik közül a legtöbben a tiszáninneni egyházkerületben helyezkedtek el. A senioroknak csaknem a feléről mondható el, hogy nemesek voltak; peregrináción vettek részt; lelkészi elhelyezkedésük gördülékeny volt; a tiszáninneni kerületben kifejezetten előkelő gyülekezetekben szolgáltak. Azonban ezeket a részhalmazokat nem ugyanazok a személyek alkották, s így csak egészen ritkán érvényesült a kiemelkedő lelkésszé válás királyi útja. Miközben egy-két mezzoszintű tendencia egyértelműen körvonalazódik (például a peregrináció lerövidülése, a berni és német szakasz elkülönülése, az 1830–1840-es évekbeli papi elhelyezkedési krízis, a tiszáninneni egyházkerület sajátos földrajzi zártsága), az éltanulókat nagyon nehezen lehetne besorolni akár öt-hat nagy kategóriába is.

Ez a társadalmi mobilitás a sárospataki intézmény elvi, korlátozás nélküli nyitottságára, ugyanakkor hatásának gyakorlati szórtságára, megtervezhetetlenségére egyaránt utal. Nézőpont és további mérlegelés kérdése, hogy ezt a szertelen szórtságot a társadalmi mobilitás szempontjából hátránnyként vagy lehetőségként értékeljük. Magam arra hajlok, hogy az ennél szilárdabban megjelenő néhány nagy kategória kevésbé segítette volna elő az egyéni mobilitási ambíciókat, s az eredeti társadalmi különbségek mentén erősítette volna a törésvonalakat.

SUCCESS IN SCHOOL AND SOCIAL CLIMBING

The Example of Sárospatak in the First Half of the Nineteenth Century

by János Ugrai

SUMMARY

The article examines the historical example of educational resilience using the example of the Calvinist college of Sárospatak. Despite its depressing, marginalizing environment, the College proved able repeatedly to achieve success on a national scale. This tension is here explored through the group features of the seniors. Due to the specific structure of

the institution, attaining the post of senior reflecting college studies. None of those who reached this elevated post later became persons of outstanding reputation, yet four-fifths of them made a decent career as pastors. Revealingly, not a single conspicuous feature of the group can be identified: it appears that the College overcame sociocultural disadvantages by providing its students with mobility mechanisms that were as flexible as possible.

A KÖZÉPFOKÚ OKTATÁS TÁRSADALOMPOLITIKAI VETÜLETEI A HORTHY-KORSZAKBAN*

A Horthy-korszak államigazgatási–kormányzati működését tekintve az ágazati nívódíjat ma kétség kívül a kultusztárcának ítélnék meg. Az elsősorban Klebelsberg (és csak másodsorban Hóman) nevével fémjelzett oktatáspolitikai történeti megítélése ma – nemcsak az emlékezetpolitika, de a tudományos elemzések jóvoltából is – egyértelműen pozitív. Az egykor a kommunista hatalmi rendszer legitimációs céljait szolgáló, a „zsákutcs”, továbbhaladást gátló iskola-rendszert kárhóztató narratíva lassan kikopik a köztudatból.¹ Ez az értékelés az iskola számos funkciója közül a társadalmi mobilitásra gyakorolt hatást emelte ki, és kétségtelen, hogy létezik olyan releváns nézőpont, amely ezt a konklúziót társadalomtudományi szempontból is megalapozottá teszi.

A Horthy-kor társadalmát a mobilitás szempontjából vizsgálva ugyanis két eltérő perspektívát vehetünk kiindulópontnak. Andorka Rudolf széles körű empirikus kutatások talaján álló megállapítása szerint „1945 előtt egy értelmiségi családból származó férfinak körülbelül negyvenszer akkora esélye volt értelmiségi pozíció elérésére, mint egy szakmunkás fiának, és körülbelül százszor akkora, mint egy mezőgazdasági munkát végző család fiának”.² Ez a mobilitási esélyeket „alulról” szemlélő nézőpont. „Felülről” azonban más képet mutat a pálya. Szintén Andorka mutatta ki, hogy a vezető beosztásúak és értelmiségiek körében „a férfiak között 1939-ben 13,2%-ot tettek ki a paraszti származásúak, 8%-ot a munkás származásúak és 25%-ot azok, akik nem fizikai munkát űző, de nem is diplomás vagy vezető beosztású apától származtak. Egyharmadot tett ki azon értelmiségiek és vezetők száma, akik maguk is ilyen helyzetű apától származtak,

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ A Horthy-korszakban is megfogalmazódtak súlyos bírálatok a társadalmi egyenlőtlenségeket fenntartó oktatási rendszerrel szemben: „Politikai mozzanat ebben is van, az elmúlt törvényben is volt, a merev kasztok kiépítésének és megrögzítésének szándéka [...]” – Kéthly Anna felszólalása az 1934. évi középiskolai törvény parlamenti vitáján. In: Az 1934. évi középiskolai reform – a törvényjavaslat előkészítése és vitája. Szerk. Antall József. Bp. 1986. 103. A marxista történetírás tipikus fogalmazásmódjára példa: „A Horthy-korszak iskolarendszerének jellemző vonása volt, hogy az elemi iskola IV. osztályának elvégzése után a tanulók szülei társadalmi, gazdasági helyzetének megfelelően elkülönültek egymástól. [...] A régi Magyarország iskolarendszerének ez a zsákutca jellege híven tükrözte a társadalom osztálystruktúráját.” – *Jóború Magda*: A magyar köznevelés jelenlegi szervezete és problémái. (Tanulmányok a neveléstudomány köréből.) Bp. 1958. 474. A „zsákutcs” iskolarendszer kérdésére még a legfrissebb történelemtankönyveink is reflektálnak. Lásd *Száray Miklós*: Történelem 11. OFI, Bp. 2015. 226.

² *Andorka Rudolf*: Bevezetés a szociológiába. Bp. 2000. 252–253.

vagyis ebben a csoportban is igen jelentős volt a kívülről belépők aránya, jóval nagyobb, mint a csoport önreprodukciója”.³

Milyen összefüggésben áll az „alulról” és a „felülről” érzékelhető tapasztalat a kor társadalompolitikai és oktatáspolitikai döntéseivel? Mi volt a közoktatás funkciója a korszak hazai társadalompolitikájában? Hogyan vélekedtek minderről a kortárs szakemberek és döntéshozók? Az önálló államiság létrejöttével járó lehetőségek és megrázkódtatások, a forradalmak és Trianon által szétzilált társadalmi viszonyrendszer helyreállítása vagy modernizációja, a stabilitás vagy a megújulás lebegett a szemük előtt? Tanulmányom a korszakban a társadalmi mobilitás ugródeszkájaként számon tartott középfokú oktatásra összpontosítva vizsgálja e kérdéseket. A vizsgálat során a szociológia, az oktatásszociológia, a társadalomtörténet és a neveléstörténet szempontjait és kutatási eredményeit használok fel.

Az oktatás és a társadalompolitika összefüggéseinek, illetve az ezzel kapcsolatos Horthy-kori stratégiáknak és döntéseknek a vizsgálatához olyan modellt javaslok, mely segít elrugaszkodni a minősítés kényszerétől. A megértés érdekében nemcsak az ehhez nélkülözhetetlen politikai, gazdasági, társadalmi kontextust jelzem (valóban csak utalás-szerűen), hanem egy olyan társadalomtudományi elmélet fogalmi rendszerét is segítségül hívom, amely a kulturális javak társadalmi elosztásának törvényszerűségeit általános érvennyel képes megragadni. Pierre Bourdieu a társadalmi struktúrák és a kultúra viszonyát a hatalom és a privilégiumok elosztása (illetve az ezekért folyó harc) szempontjából vizsgálta, elsősorban az ezek reprodukciójában megfigyelhető folytonosságra keresett magyarázatot.⁴ Differenciált tőkeelmélete a gazdasági tőke mellett megkülönbözteti a kulturális, a társadalmi és a szimbolikus tőke „típusait”,⁵ melyek érthetővé és leírhatóvá teszik a társadalmi csoportok és egyének hatalomhoz való hozzáférését, illetve erre irányuló stratégiáit, így az oktatáshoz való viszonyukat is.⁶ Az iskolában megszerezhető tudás eszerint olyan – viselkedésmintákat, ízlést, kompetenciákat és ismereteket is magába foglaló – kulturális tőkét gyarapít, mely a munkaerőpiacon gazdasági tőkévé transzformálható.

A kulturálisan közvetített hatalmi viszonyok megértéséhez, a cselekvések és struktúrák közötti kapcsolatok tematizálásához hasznos lehet számunkra Bourdieu habitus-fogalma is.⁷ A habitus a személyiségbe mélyen beágyazódó,

³ *Uő*: A Társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Bp. 1982. 284. – Idézi: Bódy Zsombor: Elitek a két világháború közötti Magyarországon. Századvég 85. (2017) 3. sz. 9.

⁴ Hans-Ulrich Wehler: Pierre Bourdieu. Az életmű magva. Korall 2001. 3–4. sz. 248., 253.

⁵ Pierre Bourdieu: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: A társadalmi rétegződés komponensei. Válogatott tanulmányok. Szerk. Angelusz Róbert. Bp. 1999. 156–177.

⁶ Pierre Bourdieu: Rekonverziós stratégiák. In: *Uő*: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Bp. 1978. 350–378.

⁷ Sven Reichardt: Bourdieu történészeknek? Kulturszociológiai ajánlat a társadalomtörténet számára. Korall 2001. 3–4. sz. 235–240.

többnyire nem reflektált normarendszer, a cselekvést alakító diszpozíció, mely tudattalanul is meghatározza az észlelést, az értékelést, az érzelmeket. „A habitust azok a kondicionálások termelik ki, amelyek a létfeltételek egy meghatározott csoportjához tartoznak, azok a strukturáló struktúrák, amelyek úgy funkcionálnak, mint a létrejövő (későbbi) struktúrák meghatározói.”⁸ A viszonyulások leírásához Bourdieu a társadalmi osztály kategóriája mellett a társadalmi térben, illetve társadalmi mezőben létrejövő viszonyrendszereket vizsgálja, az azonos társadalmi mezőhöz tartozó aktorok e mező „játékszabályait” maguk hozzák létre, alakítják és tartják fenn.⁹ „Mindazon játékokban, például, amelyekben a kulturális tőke használata elfogadott, a kulturális tőke mennyisége meghatározza a profitszerzés esélyeit mindenki számára, s így hozzájárul a pozíciók kijelöléséhez a társadalmi térben.”¹⁰ Az alábbiakban a kulturális mezőben hatalmi pozíciókat betöltők által létrehozott struktúrákon, illetve cselekvéseiken keresztül igyekszem megragadni a korszak oktatáspolitikájának rendszerét és vélt vagy valós hatásait.

Az oktatáspolitikai célkitűzések, vagyis a remélt hatások jól megragadhatók Kornis Gyula írásain keresztül. Kornis Gyula a filozófia, a pedagógia és a pszichológia területeire kiterjedő elismert tudományos munkássága mellett jelentős politikai karriert futott be. Klebelsberg tanácsadójaként, majd államtitkáráként az 1920-as évek oktatáspolitikájának, ezen belül középiskola-politikájának meghatározó alakítója, a keresztény-nemzeti gondolat egyik teoretikus megalapozója, összességében a bethleni politika elméleti alapjainak fontos forrása volt.¹¹ Az elvi alapvetés feltárása után a konkrét intézkedésekből, és a döntés-előkészítés háttérmunkálataiból kirajzolódó szándékokat vizsgálom meg, arra is keresve a választ, hogy az azonos elvi bázison létrejöttek-e eltérő praxisok?

A középosztály jelentősége

A vizsgálandó viszonyrendszer és az abban ható struktúrák megértéséhez – és leírásához – szükséges néhány kulcsfogalom korabeli jelentéstartamát tisztázni. A téma szempontjából kiemelt jelentőséggel bír a középosztály és az értelmiség kategóriája. Ezek nemcsak mobilitási „célcsoportok”, de a korban kifejezetten fenyegető „lecsúszás” miatt veszélyeztetett rétegek is voltak. E fogalmak

⁸ Pierre Bourdieu: *Le sens pratique*. Paris 1980. 88–89. – Idézi: Pokol Béla: *Modern francia szociológiai elméletek*. Bp. 1995. 80.

⁹ Reichardt, S.: Bourdieu i. m. 238.

¹⁰ Pierre Bourdieu: *A társadalmi tér és a csoportok keletkezése*. In: *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. Szerk. Angelusz Róbert – Éber Márk – Gecser Ottó. H. n. 2010. 166.

¹¹ Ujváry Gábor: „Egy európai formátumú államférfi.” Klebelsberg Kuno. Pécs 2014. 132.; *Somos Róbert: Filozófia és politika* Kornis Gyula munkásságában. *Valóság* 46. (2003) 2. sz. 63–78.

Horthy-kori jelentéseinek elemzése során feltárulnak használóinak a társadalmi mobilitásról alkotott elképzelései is.

A „mi az iskola célja?” kérdésre Kornis válasza: a kultúra személyre, pontosabban társadalmi rétegekre szabott átadása. „Az óriási műveltségi anyagból más és más elemeket kell kiválasztanunk, azon célok szerint, melyeket az egyes társadalmi rétegek elé ki kell tűzni.” A nemzet munkamegosztásában három ilyen réteget különít el, azaz háromféle „művelődési igényt” azonosít: az alsó a fizikai munkát végzőké (elemi iskola + alsófokú szakiskolák), a középső az őket közvetlenül irányítóké (polgári iskola + középfokú szakiskolák, tanítóképző), a felső a társadalmat elvi szinten irányítóké, a „szofokráciáé” (gimnázium, reáliskola + felsőoktatás).¹² „Amikor itt a nemzeti munkasközösséget három rétegre bontottuk, magától értetődő, hogy itt nem egymással szemben mereven elzárt kasztokról vagy osztályokról van szó, hanem eleven típusokról, melyek között a társadalmi kapillaritásnál fogva folytonos átmenetek vannak.”¹³

Az igazán tehetséges gyermekek középosztályba vagy elitbe emelkedését e rétegek „vérfrissítése” és talentumaik – a nemzeti közösség szempontjából is – megfelelő kiaknázása érdekében Kornis is fontosnak tartotta. A nagyarányú és az egyéni érvényesülési vágytól hajtott „feltörekvést” viszont a társadalmi rendet fenyegető (forradalomcsináló) jelenségnek tekintette. A korlátlan társadalmi mobilitást más szempontból is veszélyesnek látta: attól tartott, hogy ez a lehetőség elszívna az alsóbb tételek legintelligensebb tagjait, megfosztva ezzel azokat természetes vezetőiktől. „Az áldemokratizmus, mely a népet arra a folytonos vérvesztésre ítéli, hogy tehetségeit egy másik társadalmi réteg számára fölládozza, különösen alkalmas arra, hogy az intellektuális parvenük nem kívánatos típusát tenyessze ki. [...] Az ilyen parvenüemelkedés egyik társadalmi osztályból a másikba nagy veszedelemmel járhat, ha nagyon megszorodik. Csak az az igazi és a közösségre nézve értékes (igaz, hogy ritka) emelkedés, amikor általa az ember nemesebbé válik, bensőleg meggazdagodik, nem féllábbal és külsőszerűségekkel lép be a felsőbb rétegbe, hanem a maga egészében, lelki totalitásával. E nélkül az emelkedés gyökértelen, külsőleges, az egyénre is, meg a közösségre is veszedelmes.”¹⁴ Azaz Kornis a tömeges „mobilitást” csak egész társadalmi rétegek szellemi és gazdasági nivójának együttes felemelése esetén látja üdvösnek, anélkül azonban, hogy az így „felemelkedő” tömeg (foglalkozását tekintve) szektort váltana, illetve társadalmi hierarchiában elfoglalt helye megváltozna. „Az igazi szolid emelkedés a kultúrában – s az egységes iskola tehetségargumentuma szempontjából ez

¹² Kornis Gyula: Iskolarendszerünk reformja. In: *Üő: Kultúra és politika*. Bp. 1928. 64–65.

¹³ *Üő: Iskolarendszerünk* i. m. 66.

¹⁴ Kornis Gyula: Kultúrpolitikánk irányelvei. (1920) In: *Üő: Kultúra és politika* i. m. 27.

a fontos – rendszerint nem az egyes egyén életkeretén belül megy végbe, hanem több nemzedéken keresztül. A nem pusztán intellektuális, de teljes lelki kultúra csak megfelelő miliőben fejlődhetik ki korai lassú ráhatás következtében. Ezért a cél elsősorban az egész társadalmi réteg élet- és műveltségi színvonalának emelése s nem egyes kiváló egyéneké legyen.”¹⁵

A „nemzeti munkamegosztás” legfelső szintjére helyezett „szofokrácia” – Kornis szerint – társadalmi helyzetét tekintve jellemzően az állami élet, illetve a nemzet szempontjából meghatározó középosztályhoz tartozik. Számára ez a társadalom legfontosabb, legproduktívabb rétege, az állam stabilitásának alapja.¹⁶ A középosztály Kornis szerint „a történelem tanúsága szerint mindenkor és mindenütt a nemzeti–történeti állam fenntartásának legfontosabb tényezője. Ez a társadalmi réteg képviseli mindig a mérsékelt, nem forradalmi és hirtelen lökészerű, hanem a történeti folytonosságon alapuló haladás elvét”.¹⁷ Kornis társadalompolitikai–oktatáspolitikai koncepciója lényegében az első világháborút követő forradalmakra és Trianonra adott válasz, megoldási terv a nemzeti katasztrófa következményeinek helyrehozatalára, pontosabban egy olyan generáció felnevelésére, amely képes ennek megvalósítására.¹⁸ A leendő középosztály hivatása kettős, egy passzív és egy aktív elemből tevődik össze: egyfelől rájuk vár a (revíziós) munka dandárja, másfelől a társadalmi (és az ezen nyugvó politikai) rend és stabilitás biztosítása, fenntartása.

Kornis Gyulának a középosztály mibenlétéről és szerepéről alkotott felfogása nemcsak illeszkedett a korszak – leginkább Szekfű Gyula, Szabó Dezső, Weis István által meghatározott – középosztály-diskurzusába, de formálta is azt.¹⁹ A középosztályhoz tartozás kritériumait, a korra jellemző módon, kettős szempontrendszer mentén tartja megragadhatónak, a vagyoni és a műveltségi helyzet függvényében. A vagyoni helyzet minimumértékeinek meghatározását elhárítja,

¹⁵ *Uő*: Kultúrpolitikánk i. m. 28.

¹⁶ „ha a középosztály szellemi pályán mozgó tagjaira gondolunk, akkor éppen a középosztály e része képviseli a társadalom szellemi arisztokráciáját (nookráciáját) s így »ebből« a szempontból a középosztály voltaképp a felsőosztály.” – *Kornis Gyula*: Mi a középosztály? (1926.) In: *Uő*: Kultúra és politika i. m. 180., 183.

¹⁷ *Kornis Gyula*: A tanári pálya. (1927) In: *Uő*: Kultúra és politika i. m. 151.

¹⁸ Ezt a tervet vázolja fel már 1921-ben, Kultúrpolitikánk irányelvei címmel publikált nagy hatású oktatáspolitikai programjában, melyben az iskola számára első helyen a következő feladatokat jelöli ki: 1. „A nemzeti érzés pozitív ápolása.” 2. „Meg kell teremtenünk az irredentizmus leghatékonyabb pedagógiáját.” 3. „Az ifjúság lelkének megvédése az internacionalizmus szelleme ellen a népiskolától az egyetemig.” – *Kornis Gy.*: Kultúrpolitikánk i. m. 18–19. Az e témában leggyakrabban hivatkozott Szekfű mellett a forradalom-, a szocializmus- és liberalizmusellenesség áthatja Kornis elméleti (pedagógiai) és gyakorlati (politikai) munkásságát is.

¹⁹ Lásd erről *Gyáni Gábor*: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. Századvég 2. (1997) 7. sz. 30–45. Kornis középosztály-fogalmáról lásd *Egedy Gergely*: A középosztály küldetése – Kornis Gyula a kultúrpolitika feladatáról. Magyar Szemle Új folyam 27. (2018) 5–6. sz. 32–42.

műveltségi cenzusként egyes esetekben a középiskola négy osztályát, de jellemzőbben a teljes középiskolai és a felsőfokú végzettséget sorolja ide.²⁰ E külső jegeknél azonban sokkal fontosabbnak ítélt bizonyos belső diszpozíciókat. „Ez a kritérium a történeti hivatásérzés, a nemzeti missziótudat, mely csak több nemzedék közös munkája alapján mint erkölcsi, szellemi hagyománytőke sűrűsödik össze. Nem tartozik a magyar középosztályba, aki nem érez együtt ösztönösen is, meg tudatosan is a történeti Magyarország életakarásával, erkölcsi és politikai hagyományaival. Lehet közepes jövedelme, lehet közepes vagy akármekkora műveltsége: nem él a magyar középosztály lelki közösségében. Ingyen se gondoljuk, hogy a nemzet történeti hivatásérzése megvagyonosodott jöttmentek máról-holnapra szerzett lelki tulajdona lehet.”²¹

Ahogy arra Tóth Zoltán, a Horthy-kori középosztály-diskurzust elemző írásában rámutatott, ez egyben a nemzet-diskurzus része is volt. A középosztályhoz tartozás mintegy feltétele a magyarság, vagyis a nemzethez tartozás, s ezen belül további minőségi kritériumok teljesítése.²² Láthatjuk, hogy Kornis is ilyen minőségi követelményeket támaszt. Számunkra nem is annyira a „történeti hivatásérzés” és a „nemzeti missziótudat” elsőre nehezen megragadható mibenléte a fontos, hanem e tulajdonságok elsajátításának módja, tudniillik hogy nemzedékeken át öröklődő „hagyománytőkééről” van szó. Ezzel erősen megnehezíti a „kivülről”, vagyis más társadalmi rétegekből való bejutást. Az elzárkózó, védekező attitűd indítéka az értelmiségi munkanélküliség, a „szellemi proletariátus” magas száma, valamint a „nemzeti” középosztály integritásának megőrzése. Kortársaihoz hasonlóan Kornis sem tekinti egységesnek a középosztályt. „Régi”, azaz „történeti” és „új” középosztályt különböztet meg, anélkül hogy utóbbi mibenlétét pontosan meghatározná. A „rég” középosztályba a birtokos köznemességet és a vagyonos, művelt, városi polgárságot sorolta, „melyek együttesen töltötték be a közhivatalok túlnyomó részét is”. Ennek alapján jut arra a megállapításra, hogy „nálunk az ú.n. történeti középosztály a par excellence középosztály”.²³ A középosztály ilyen duális értelmezése a korabeli diskurzusban jellemzően (és leegyszerűsítve) a zsidó, idegen és a nem zsidó, vagyis „nemzeti” réteg szétválasztására szolgált.²⁴

²⁰ Kornis Gy.: *Mi a Középosztály?* i. m. 181–182.

²¹ Uo. 185.

²² Tóth Zoltán: A magyar középosztály megteremtése. *Századvég* 2. (1997) 7. sz. 46–72. Tóth a már említett, Gyáni által is vizsgált Szekfű, Szabó Dezső, Weis István és Makkai István mellett – többek között – Ignóty, Radisics Elemér, Concha Győző és Babits Mihály szövegeit is elemzi.

²³ Kornis Gy.: *Mi a Középosztály?* i. m. 182.

²⁴ Ezt így explicit Kornis nem (sem) mondja ki munkáiban. Gyáni Gábor és más társadalomtörténészek is rámutattak már, hogy ez a megkülönböztetés él tovább reflektálatlanul – és a társadalom csaknem egészére kivetítve – Erdei Ferenc kettős társadalomról szóló elméletében, mely napjainkig meghatározza a Horthy-kori társadalomról alkotott képet. – Gyáni Gábor: *Érvek a kettős struktúra elmélete ellen*. *Korall* 2001. 3–4. sz. 221–231., 227–228.; Bódy Zs.: *Elitek* i. m. 7.

A „történeti” középosztály kiemelt társadalmi (és politikai!) jelentőségére tekintettel az állam feladata és érdeke a Trianon és a világháború következtében egzisztenciájában megroppant réteg megerősítése, mind anyagi, mind szellemi (kulturális) tőkéje tekintetében. Utóbbi (ami hosszabb távon hatással van az előbbire is) elsősorban azáltal valósítható meg, ha gyermekeik az értelmiségi–középosztályi státuszt biztosító középiskolai képzésekhez gond nélkül hozzáférnek. „A nemzeti ideológiának mindig és mindenütt elsősorban a középosztály a történeti hordozója. Ennek súlyos megrendülése nálunk megint a mai magyar sors egyik tragikus vonása. A nemzet organizmusában valamennyi társadalmi szövet egyformán fontos és joggal egyforma gondoskodásra tarthat igényt, a középosztály azonban kétségkívül a legsúlyosabb válságon ment keresztül: tervszerű segítése tehát szintén azoknak a feladatoknak körébe tartozik, melyek a mai helyzetben megoldást követelnek.”²⁵

Ha figyelembe vesszük a Horthy-korszakra vonatkozó elitkutatások eredményeit, melyek egyértelműen bizonyítják, hogy a szellemi foglalkozásúak, valamint a vezető értelmiség csoportjában az önreprodukció aránya 50%-nál kisebb volt, érthetővé válik a hatalmi beavatkozás igényének felmerülése.²⁶

A „tömegek terelése” – szervezeti reform I.

A középiskolai bizonyítvány és az érettségi, a vonzó értelmiségi pályákra való kvalifikáción túl, státuszképző szereppel is bírt, tudniillik belépőt jelentett az „úriemberek” közé,²⁷ azaz a középosztálynak nevezett, a Horthy-korban különleges jelentőséggel is felruházott konglomerátumba, sőt kaput nyitott az elitbe kerüléshez is.²⁸

A dualista állam oktatáspolitikája e mobilitási csatornákon tudatosan is igyekezett nyitni a „feltörekvő” társadalmi rétegek előtt, akár a középiskola exkluzivitását védő elit ellenében is.²⁹ A tantervek harmonizációja és a görög nyelv fakultatívvá

²⁵ Kornis Gyula: Nemzeti megújulás. Bp. 1929. 68–69.

²⁶ Bódy Zs.: Elitiek i. m. 8.

²⁷ A középiskola és az érettségi munkaerőpiaci értékét – akár a „születési jogn” hivatali pozícióra igényt tartó dzsentrivel szemben is – 1883-tól garantálta az ún. minősítési törvény, melyről a későbbiekben még szólunk. A nyolcosztályos középiskolai végbizonyítvány presztízsét nagyban emelte továbbá, hogy 1882-től feljogosított a Monarchiában kötelező katonai szolgálat egyéves önkéntesként való teljesítésére (a két, illetve hároméves szolgálat helyett), illetve feltétele volt a tartalékos tiszti vizsga letételének, ami a párbajképes „úriember” státusz megszerzésének útja volt. *Bús János*: Egyévi önkéntes rendszer. (Szócikk) In: Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerk. Szijj Jolán. Bp. 2000. 146–147.

²⁸ Az elit fogalmának meghatározásáról és a Horthy-korra vonatkozó elitkutatásokról bővebben lásd Bódy Zs.: Elitiek i.m.

²⁹ Ezen elitiek közé értendő a legnagyobb iskolafenntartó, a katolikus egyház is. Az oktatási reformok így a Kulturkampf egy sajátos vetületét is jelentették. Lásd Nagy Péter Tibor: A műveltség demokratizálása a magyarországi elitoktatásban (1867–1918). (<https://bit.ly/2VRBALF>, letöltés 2019. máj. 20.)

tétele könnyebb átjárhatóságot teremtett nemcsak a bifurkált középiskolák, de a polgári és a felsőkereskedelmi iskolák között is. Az 1883-as, a Horthy-korszak végéig érvényben maradt minősítési törvény az állami hivatalok (vagyis a legkeresettebb értelmiségi pályák) betöltéséhez szükséges iskolai végzettségeket rögzítette, ezzel munkaerőpiaci értékük szerint pozicionálta újra az iskolafajtákat. Az alacsonyabb köztisztviselői beosztásokat a középiskola négy osztályának elvégzéséhez kötötte, ezzel a polgári iskola négy osztályát egyenrangúvá tette a reáliskola és a gimnázium alsó négy osztályával.³⁰ Az önálló kisiparosok és kereskedők (rétegmobil) gyermekei körében igen népszerű felsőkereskedelmi iskolát és az ott szerzett érettségit lényegében egy szintre emelte a reáliskolai és az elit jellegű gimnáziumi végzettséggel.³¹ Ennek köszönhetően az erősen differenciált iskolarendszer egyfelől átjárható, másfelől a társadalmi mobilitást segítő intézményrendszerre vált.³² Ennek gyakorlati érvényesülését a későbbi statisztikai adatok is alátámasztják: az első világháború előtti pályakezdők körében a vezető beosztású értelmiségiek 29%-a származott hasonló munkakörű apától, 71% viszont alacsonyabb társadalmi helyzetű családból érkezett.³³ A középfokú iskolák e rendszere és szabályozása (tantervei stb.), az ellenforradalmi konszolidáció idején változatlanul fennmaradt, ahogy tovább éltek a dualizmus idején megkezdődött és szinte folyamatosan zajló oktatáspolitikai viták is.³⁴

A centrális kérdés a középiskola szervezeti egységesítése avagy differenciálása volt. E köré szerveződött a klasszikus vagy modern művelődési tartalmak preferenciájáról folyó vita; a képzés kérdése (vagyis hogy melyik középiskolai típusból lehet továbbtanulni a felsőoktatásban); a humángimnázium iránt mutatkozó eltolódott társadalmi igény és ezzel kapcsolatos munkaerőpiaci aránytalanságok (jogi–hivatalnoki pályák iránti óriási érdeklődés, műszaki–gazdasági pályák alacsonyabb presztízse); valamint a hat osztályos polgári iskola diszfunkciójának kérdése. Az oktatásügy partikulárisnak tűnő problémáinak hátterében összetett

A katolikus érdekeknek az iskolarendszerben való érvényesítéséhez lásd *Csibi Norbert*: Az első világháború előtti katolikus nagygyűlések és a katolikus egyetem ügye Magyarországon. Per Aspera ad Astra – A Pécsi Tudományegyetem Művelődés- és Egyetemtörténeti Közleményei 1. (2015) 1. sz. 44–75.

³⁰ Ez ma nyolc osztály elvégzésének felel meg.

³¹ 1883. évi I. tc. a köztisztviselők minősítéséről. 1945-ig érvényes, hogy a fogalomhasználatban (ami egyfajta hierarchiát is tükröz) megkülönböztették a középiskolát (ide tartozott a reáliskola és a humángimnázium, később a reálgimnázium) a középfokú iskolától (ide tartozott a felsőkereskedelmi iskola, később a felső mezőgazdasági iskola, és – hivatalosan csak 1927-től – a polgári iskola).

³² *Nagy P. T.*: A műveltség demokratizálása i. m. 17.

³³ 24% volt alacsonyabb szellemi (nem vezető) foglalkozású szülők gyermeke, és 47% származott fizikai munkát végző apától. (Az adatok egy 1970-ben, a 80 év feletti lakosság körében, kifejezetten a társadalmi mobilitás mérését szolgáló felmérésből származnak. – *Bódy Zs.*: Elitiek i. m. 9.)

³⁴ Az iskolarendszeren is túlmutató századfordulós oktatáspolitikai vitákhoz lásd *Csibi Norbert*: Köz-művelődés és ideológia a 20. század elejének Magyarországon. Az 1907-es pécsi szabadtanítási kongresszus tanulságai. In: *Tavaszi Szél/Spring Wind III.* Szerk. Csizsár Imre – Kőmíves Péter Miklós. Debrecen 2014. 76–84.

világnézeti, társadalompolitikai, a társadalom jövedelem- és presztízshierarchiáját is érintő kérdések feszültek.

E ponton szükséges visszautalnunk központi kérdésünkre: milyen szerepe van a társadalmi mobilitásban a differenciált vagy egységes középiskolának?³⁵ Milyen hatásokat tulajdonítottak e szervezeti kérdésnek a kor oktatáspolitikusai?

Az úgy jelentőségét mutatja, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) mindjárt 1919 decemberében kérdőívet küldött ki az összes középiskolába, a szervezeti reform előkészítése érdekében.³⁶ A kérdéseket egy-két mondatos „helyzetértékelések,” a döntést „segítő” információk vezették fel, melyek már–már direkt módon sugalmazták a „helyes” választ, világossá téve a kérdőív összeállítójának álláspontját. A feltett nyolc kérdés egyértelműen azt sugallta, hogy a középiskola alsó négy osztályában nincs értelme a differenciálásnak. Azaz a reáliskola és a humángimnázium, valamint a polgári iskola 1–4. évfolyamát szervezetileg (így tantervileg is) egységesíteni kell. Az egységesítés sarokpontja a latin száműzése volt a középiskola alsó négy osztályából.³⁷ Mindez a liberális dualista oktatáspolitikát folytatását jelentette volna, még nyitottabbá téve az utat a továbbtanulni vágyók előtt.

Mint közismert, Klebelsberg oktatáspolitikájában ennek épp az ellenkezője valósult meg. A kérdőív megfogalmazóját, Imre Sándort³⁸ Klebelsberg a VKM élére történő kinevezése után rövid úton eltávolította a minisztériumból, és a középiskolai reform ügyében (Fináczy Ernő mellett) elsősorban Kornis Gyula intencióira hagyatkozott. Kornis *Iskolarendszerünk reformja* című programadó írásában már 1919-ben élesen bírálta, a középiskola „balkanizálásának” nevezte Imre koncepcióját.³⁹ A két oktatáspolitikus szövegeiben, első ránézésre, mégis több a hasonlóság, mint a különbség. Imre és Kornis számára is evidens volt, hogy a háború utáni válságos helyzetben a „nemzeti megújulás” legfontosabb eszköze

³⁵ Szociológiai kutatások már bizonyították, hogy a pályaválasztás átvitele 10-ről 14 éves korra – amiről itt tulajdonképpen szó van – valóban növeli az alacsonyabb társadalmi rétegből érkezők továbbtanulási esélyeit. *Andorka Rudolf–Simkus Albert: Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete. Statisztikai Szemle* 61. (1983) 592–611.

³⁶ A VKM 1919. évi 200.883 B. I. számú rendelete a középiskola reformjának előkészítése tárgyában. *Hivatalos Közlöny* 1919. 387–389.

³⁷ Ez az elképzelés nem új, a dualizmus kori, s főleg az 1910-es évek elején fellángoló vitákban már úgyszólván közhelyként forgott.

³⁸ Imre Sándor (1877–1945) pedagógus, oktatáspolitikus. 1919–24 között a VKM államtitkára, 1922-től Klebelsberg tartós szabadságra küldte, majd 1924-ben felmentette a Károlyi-kormányban vállalt helyettes államtitkári pozíciója miatt. 1925-től a szegedi, 1935-től a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem professzora, majd rektora. A „nemzetnevelés” tárgyában írt pedagógiai munkái tették ismertté. Bővebben lásd *Heksch Ágnes: Imre Sándor művelődéspolitikai rendszere*. Bp. 1969.

³⁹ Ez az írás az 1919. dec. 30-án a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának közoktatásügyi bizottsága előtt elmondott beszéd szerkesztett változata. Eredeti megjelenését lásd *Magyar Középiskola* 13. (1920) 1. sz. 3–19. A tanulmányt Kornis 1928-ban *Kultúra és politika* címmel kiadott gyűjteményes kötete is tartalmazza, 1919-es datálással.

a nevelés. A differenciálás, illetve egységesítés szervezeti kérdésében sem álltak olyan távol elképzeléseik, inkább az átszervezés módját gondolták el különféleképpen. Kornis az egységes „alsó tagozat” helyett az iskolák számát és földrajzi eloszlását módosította volna, a polgári iskola dominanciája mellett a humángimnáziumok arányának radikális csökkentésével.⁴⁰ Magyarán, Kornis koncepciójában maga a polgári lenne az „egységes alsó tagozat”. Csakhogy, míg Imre Sándornál ez jóformán mindenki előtt megnyitotta volna az utat a szabad továbbtanuláshoz, Kornisnál éppen hogy elzárja.

Úgy is mondhatnánk, a különbség a praxist alakító norma eltérő voltában paradigmaticus. Imre a gyermekek egyenlő esélyeire és életkori sajátosságaira, elsősorban tehát pedagógiai–szakmai érvekre és a „nemzeti” mellett olykor kifejezetten demokratikus értékekre hivatkozik.⁴¹ A tehetségek szabad kifejlődésére ezen a módon lát nagyobb esélyt, ami nyilvánvalóan az egész nemzet számára előnyös. Kornis ezzel szemben több politikai, sőt ideologikus érvet hoz a „keresztény–nemzeti–konzervatív” gondolatvilág köréből. Magát a demokrácia eszméjét is mintegy partvonalon kívül helyezi, elbagatellizálja, amikor az iskola-rendszer egységesítését „a demokrácia absztrakt elvének, talán pusztán jelszavának” túlzásaként minősíti. A fennálló, differenciált iskolarendszer ezzel szemben „a valóságos történeti fejlődés munkája, melynek egyik legfőbb rugója a nemzeti közösség funkcióhiányainak betöltése volt”.⁴² Vagyis a tradicionális, a társadalmi igények szerint organikusan kifejlődött iskolarendszert állítja szembe a szisztéma hirtelen és radikális, mintegy „forradalmi” átalakításával. (Anélkül hogy Kornisnak ilyen szándékot tulajdonítanánk,⁴³ meg kell jegyezni, hogy az éppen kiépülő ellenforradalmi hatalmi struktúrában egy ilyen minősítés felért a

⁴⁰ Kornis Gy.: Iskolarendszerünk i. m. 73. – Ezt a térbeli átszervezést nevezi Kornis „kultúrgeográfának”, illetve „kulturális topográfiának”, ami Klebelsbergnek is gyakran használt kifejezésévé, illetve programjává vált.

⁴¹ A rövid jogszabály szövegéből nem derül ki, de Imre Sándor terjedelmes pedagógiai munkássága alapján világosan felfejthető a középiskolai reform mögött is az az átfogó reformprogram, amit Imre a „nemzetnevelés” fogalmával jelölt. A tisztán a pedagógiai (nevelői) érdekek érvényesítéséhez ragaszkodó tudós–kultúrpolitikus koncepciójának végső célja és értelme a nemzet megerősítése, haladása és fejlődése (amit az elnevezés önmagában is érzékeltet), anélkül azonban, hogy a nevelés politikai érdekeknek rendelődné alá. Kornis és Imre oktatáspolitikai elképzelései egyébként nagyon is sok rokon vonást mutattak. Erről bővebben lásd *Dévényi Anna*: Nemzetnevelés: pedagógia vagy propaganda? A fogalom értelmezésének lehetőségei a kultúrpolitikus Hóman Bálint, a pártpolitikus Gömbös Gyula, a neveléstudós Imre Sándor és a filozófus Johann Gottlieb Fichte példáján. Doktori (PhD) értekezés. Pécsi Tudományegyetem. Pécs 2015.

⁴² Kornis Gy.: Iskolarendszerünk i. m. 66.

⁴³ Erre azért sincs okunk, mert a két tudós levelezése jó viszonyt és kölcsönös megbecsülést tükröz. – Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban: DRE RL) Imre Sándor II. C/39 (a továbbiakban: C/39) 14. cs. vegyes iratok h) a pozsonyi tanszék ügye; DRE RL C/39. 40–41. cs. Imre Sándor levelezése KO–Me.

koncepció diszkvalifikálásával. Mint láttuk, Imre személye esetén ez ténylegesen be is következett.)⁴⁴

Az 1924-ben keresztülvitt középiskolai reform a differenciálás mellett döntött, a meglévő két középiskola-típus mellé (vagy inkább közé) felállítva a reálgimnázium intézményét.⁴⁵ A reform fő célja az értelmiségi munkanélküliség csökkentése jegyében a fiatalok gazdasági pályákra terelése volt. A gimnázium(ok) exkluzivitását az új iskolafaj nem csökkentette, mivel ebben is megmaradt (az alsó osztályokban is) a kötelező latin, ami – Nagy Péter Tibor kutatásai szerint – minden esetben az alsóbb társadalmi csoportok kirekeszt(őd)ése felé hatott.⁴⁶ A számukra „kijelölt” iskolatípus a polgári volt. Kornis programjának megfelelően Klebelsberg a gimnáziumok számát és arányát csökkenteni, a polgári iskolákét és a ráépülő középfokú szakiskolákét pedig növelni kívánta. A kultúrgeográfiai arányosítás nem hozott átütő sikert.⁴⁷ Kornis egy évvel a reform bevezetése után keserűen állapította meg, hogy „a közoktatásügyi kormányzatnak 1924-ben a gimnáziumok számának csökkentésére való törekvése a társadalom ellenállásán kudarcot vallott. [...] A terv szerint 15 gimnáziumnak kellett volna átalakulnia polgári iskolává (másfél évtizeddel ezelőtt valamennyi ügyis aligimnázium volt), amelyre aztán több helyen a vidék gazdasági arculata szerint, valamelyik fajta középfokú szakiskola emelkedett volna. A helyi érdekeltségek heves ellenállása, a kóros regionalizmus, a pártpolitikai és a felekezeti nyomás azonban a közoktatásügyi kormányzatnak meszebb látót, az egész nemzeti

⁴⁴ Az ellene indított lejárato sajtókampányról, a minisztériumból való eltávolításának hercehurcájáról Imre részletes feljegyzéseket készített és számos kapcsolódó dokumentumot is megőrzött. – DRE RL C/39 1. cs. a) életrajzok és 15. cs. sajtóper anyagai.

⁴⁵ 1924. évi XI. tc. a középiskoláról. A reálgimnázium tantervében a latin és a természettudományos tárgyak, valamint a modern nyelvek is helyet kaptak. Mindhárom középiskolátípusban szerzett érettségi az egyetemek bármely karára belépőt biztosított – elvileg. Mivel a jogi karok megkövetelték a latin, a bölcsészkarok a latin és a görög érettségit, a két gimnázium továbbra is hatalmas előnyt élvezett a reáliskolával szemben. A középfokú oktatás reformjának része volt a polgári iskola helyzetének rendezése. Az eddig alsófokú intézményt az 1927. évi XII. tc. középfokú iskolának minősítette és évfolyamainak számát négyre szállította le. Fontos eleme lett volna a reformnak a polgárra építő felső mezőgazdasági iskolák létrehozása is (a felsőkereskedelmi mellé), csakhogy mindössze két ilyen intézmény kezdte meg működését 1923-ban, s számuk a korszak végéig sem emelkedett négy fölé.

⁴⁶ Nagy Péter Tibor: Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban 1867–1945. Iskola-kultúra 15. (2005) 6–7. sz. 58. A középiskolák közül csak a reáliskola volt latinmentes továbbra is. A reálgimnázium bevezetése a statisztikai adatok fényében sikeresnek minősíthető: az 54 felekezeti gimnázium közül 20 (37%), a 43 állami és egyéb jellegű gimnázium közül csak 7 (16,3%) maradt meg humanisztikus irányú gimnáziumnak. – A magyar kir. kormány működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és Statisztikai Évkönyv (a továbbiakban: MSÉ) 1924. B) 381.

⁴⁷ A gimnáziumok számát nem, de arányát sikerült csökkenteni. Az összes fiú középiskola (gimnázium, reálgimnázium és reáliskola együtt) száma 1920 és 1937 között 119–122 között ingadozott, tehát érdemben nem változott. A leányközépiskolák mellett (számuk 1920-ban 31, 1937-ben 47) a polgári iskolák száma nőtt a legdinamikusabban a korszakban: 1920-ban 312, 1931-ben 380, 1937-ben 397 intézmény működött (fiú és leány együtt). A felsőkereskedelmik száma 1920-ban 40, 1927-re elérte az 50-et, majd a korszak végéig lényegében nem változott. – MSÉ 1923–1938.

közösség egységes művelődési érdekeit szem előtt tartó szándékait teljesen keresztülhúzta. A sok, létjogosultsággal egyáltalában nem bíró gimnázium közül, a nagy zajjal megindult hosszas tárgyalások után, valamennyi kivétel nélkül megmaradt s továbbra is a lakosság természetes érdekei ellen értelmetlenül csábítja az improduktív szellemi pályákra azokat az elemeket, melyek túlnyomó része e téren társadalmilag mindig gyökértelen s boldogtalan lesz”.⁴⁸

Közvetlen szelekciós eljárás – a „bemeneti” oldalon

Az iskolarendszer szervezeti felépítése által programozott továbbtanulási útvonalak – mint a mobilitást szabályozó eszközök – mellett, már a korszak kezdetén felmerült a kérdés direkter, az egyedi kiválogatást is lehetővé tevő kontrolljának igénye. Ez a különféle szelekciós eljárások, felvételi és képesítő vizsgák által tűnt megvalósíthatónak.

Már 1920-ban, a numerus clausus parlamenti vitáján felmerült, hogy az egyetemi korlátozásokat a középiskolákra is ki kellene terjeszteni.⁴⁹ A törvényben ez végül nem valósult meg, de még ugyanebben az évben született egy kevésbé közismert rendelet, mely a gimnáziumokban és reáliskolákban felvételi vizsgát írt elő, ezek negyedik évfolyamán pedig úgynevezett szelekciós eljárást vezetett be.⁵⁰ A jogszabály végrehajtási utasításának is tekinthető középiskolai Rendtartás szerint azért, hogy „a tehetséges és szorgalmas tanulók haladása és tudományos képzése minél jobban biztosítható, másrészt pedig a középiskolákba nem való elemek saját érdekükben és az iskola érdekében idejekorán gyakorlati pályára tereltesse”.⁵¹ A jogalkotó szerint a felvételi bevezetése a középiskolai túljelentkezés mellett azért is indokolt, mert csak kevesen akarnak szakmát szerezni, így félt, hogy a „szellemi proletariátus” száma tovább nő, méghozzá olyan „elemekkel,” akik „könnyen a nemzeti élet fejlődésére káros és veszedelmes irányzatok zsákmányaivá lehetnek”.⁵²

A felvételit a VKM 1924-ben, egyik napról a másikra eltörölte.⁵³ Az 1926-ban kiadott újabb Rendtartás ezt a következőkkel magyarázta: „Az 1920. évi 113.240 számú rendelettel kibocsátott középiskolai Rendtartásnak első feladata volt, hogy a világháborút követő forradalmak hatása alatt megingott iskolai rend és

⁴⁸ Kornis Gyula: A felső mezőgazdasági iskola. In: *Uő: Kultúra és politika* i. m. 156.

⁴⁹ Kovács M. Mária: Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945. Bp. 2012. 62.

⁵⁰ A VKM 1920. évi 104.403/V. számú rendelete a középiskola I. osztályába való felvétel szabályozása tárgyában. Hivatalos Közlöny 1920. 200–201.

⁵¹ A VKM 1920. évi 113.240 V. számú rendelete a középiskolai Rendtartás tárgyában. Hivatalos Közlöny 1921. 5.

⁵² Uo.

⁵³ A VKM 1924. évi 69.735/V. számú rendelete a középiskolák I. osztályába való fölvételi vizsgálat eltörlése tárgyában. Hivatalos Közlöny 1924. 190.

fegyelem helyreállíttassék és a tanulmányok nyugodt menete ismét biztosítás-sék. E végből a Rendtartásba oly intézkedéseket is kellett felvenni, melyeket a rendkívüli viszonyok tettek szükségessé és melyeknek végrehajtása a kivételes ha-talom gyakorlásáról szóló 1915. évi XIII. számú felhatalmazási törvényen alapult. Ilyenek voltak pl. az 1. osztályú felvételi vizsgálatok és a IV. osztályú tanulókra vonatkozó szelekciós eljárás életbeléptetése. Minthogy iskoláinkban a tett intéz-kedések nyomán sikerült a normális állapotokat helyreállítani, elérkezett az ideje, hogy az 1920. évi Rendtartás kivételes intézkedései revízió alá vétessenek”.⁵⁴

Ennyit tudunk meg a kiadott jogszabályokból. A kérdés háttéréhez érté-kes adalékokkal szolgálnak a VKM szakmai tanácsadó szerve, az Országos Közoktatási Tanács (OKT) jegyzőkönyvei.⁵⁵ A testület 1922. június 13-ai ülésén az 1920-as Rendtartás esetleges módosításáról tárgyalt, a legfőbb vitát a szelekció kérdése váltotta ki.⁵⁶ A szakmai–pedagógiai érvek (társadalom)politikai szem-pontokkal ütköztek.

Az általános elvi vitában a felvételi vizsgálat ügye került az első helyre. A szak-bizottsági javaslat ennek megtartását indítványozta, ekörül bontakozott ki heves vita. Az ellenzők – élükön Finácz Ernő és Négyesy László – főként pedagógiai érvekre hivatkoztak: a pubertás előtt nem lehet a gyermek értelmi képességéről ítéletet alkotni, a vizsgán megkövetelt elemi ismeretek hiánya a népiskola bűne stb. A támogatók szakmai és politikai érveket vegyesen használtak. Főleg a kö-zépiscolák színvonalának emelését (vagy inkább annak megtartását) hangsúlyoz-ták, de érveiket elsősorban a „nemzetvédelem” és a „szociálpolitika” szempont-jai határozták meg. „A felvételi vizsga bevezetése politikai gondolatból indult ki, s ezért nem járul hozzá. Iskolai ügyekből a politikát ki kell zárni”⁵⁷ – tudósít Finácz Ernő hozzáállásáról a jegyzőkönyv, egyértelműen utalva arra, hogy a kö-zépiscolai felvételit 1920-ban sem pedagógiai megfontolásból vezették be. A vizs-gát támogatók „vezére”, Kornis Gyula erre így válaszolt: „a paedagogiának sem-mi köze a politikához. De van sociálpolitika. Intellectualis proletariátust nevelni

⁵⁴ A magyarországi középiskolák rendtartása. A VKM 1926. évi 400. eln. sz. rendelete. Bp. 1926. 3.

⁵⁵ Tekintve, hogy a VKM levéltári iratanyagának tekintélyes része elpusztult 1956-ban, az Országos Pedagógiai Könyvtár állományában – 1872-től 1942 őszéig csaknem hiánytalanul – fennmaradt jegy-zőkönyvek forrásértéke páratlan. A források részletes bemutatását lásd *Csibi Norbert – Dévényi Anna: Egy miniszteri tanácsadó testület műhelytitkai. Az Országos Közoktatási Tanács jegyzőköny-veinek forrásértéke 1872–1945.* In: *Sed intelligere. Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére.* Szerk. Slachta Krisztina – Bánkúti Gábor – Vonyó József. Pécs 2016. 145–180.

⁵⁶ Az ülésen jelen voltak: Pauler Ákos alelnök, Finácz Ernő, Kornis Gyula, Kürschák József, Magó-csy-Dietz Sándor, Négyesy László, Tangl Károly, Köveskúti Jenő, Rátz László és Bozóky Endre szavaza-ti joggal. Bitter Illés, Pintér Jenő, Viszota Gyula, Walther Béla és Zilahi Kiss Jenő szavazati jog nélkül.

⁵⁷ OKT Állandó Bizottság 1922. június 13-ai ülésének jegyzőkönyve. OKT jegyzőkönyvek 1919–1922. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Különgyűjteménye (a továbbiakban: OPKM K)

nem szabad. Erre való a felvételi vizsgálat”.⁵⁸ A tíz jelenlévő tanácsosból három szavazott a felvételi ellen, hét pedig annak megtartása mellett. Ez utóbbiak közé tartozott az ülésen elnöklő Pauler Ákos is, aki a vitát – a jegyzőkönyv szerint – így összegezte: „Elnök lényeges világnézeti felfogásbeli különbséget állapít meg. Az egyik a teljes liberalizmus, a másik az értelmi proletariátus letörésének szükségessége. Lerongyolt helyzetünkre is gondolnunk kell. Amikor csak 600 orvostanövendékkel vehetünk fel, akkor helyes dolog a jelentkezők közül akár 1000-nek elutasítása is. Az egészségtelen túlprodukciónak meg kell szüntetni. Jót is teszünk, ha a tanulásra alkalmatlanokat gyakorlati pályára utaljuk. Socialis kényszer alatt állunk. [...] nekünk a külpolitikára kell gondolnunk s itt a lét és nemlét kérdése forog fenn.”⁵⁹

A vita a IV. osztályt követő szelekció kérdésével folytatódott, a szakértői javaslat ennek elvetését tartalmazta. Ismét Kornis Gyula volt az, aki a legerélyesebben szót emelt a megtartás mellett, ugyanazon érvekre hivatkozva, mint a felvételinél. Pauler Ákos még direkter fogalmazott, amikor a szelekció mellett érvelve felvetette, „minek neveljünk képmutató bolsevistákat?”, illetve, hogy „a magyarságnak védekeznie kell s az alattomos bolsevistában magunknak halálos ellenséget nevelünk”.⁶⁰ A hozzászólások alapján a bizottság minden tagja egyetértett a szelekció valamely formájával. A szakmai érvek most is elsősorban a gimnáziumi oktatás színvonalára hivatkoztak. A kérdés az volt, hogy kell-e formális eljárás a IV. osztályban, vagy folyamatosan tanácsolják el az oda nem való tanulókat, illetve hogy milyen szempontok alapján történjen a szelekció. A korábbi gyakorlat a tanulmányi előmenetelt (osztályzatokat) vette alapul, most felmerült a nemzeti és erkölcsi megbízhatóság szempontja is (szintén Pauler Ákos részéről). A bizottság végül egyhangúlag elvetette a IV. osztályos szelekciót, helyette javaslatot tett arra, hogy az a tanuló, aki két tárgyból bukik (bármely évfolyamon), ne folytathassa gimnáziumi tanulmányait.⁶¹ A nemzeti és erkölcsi megbízhatóság tekintetében, úgy tűnik, elfogadták Négyesy

⁵⁸ Uo. Kornis Gyula a meggyőződése mellett a későbbiekben nyilvános fórumokon is kiállt. Lásd *Kornis Gyula: A szellemi munka válsága*. In: *Uő: A kultúra válsága*. Bp. 1934. 3–41. Kornis Gyula beszéde a képviselőházban 1933. május 30-án. Képviselőházi napló 1931. XVI. kötet 359–364.

⁵⁹ Uo. A felvételi vizsga 1924-es eltörlésekor a VKM tehát nem vette figyelembe az Országos Közoktatási Tanács állásfoglalását. A testületet aggodalommal töltötte el az intézkedés. A vonatkozó statisztikai évkönyv (illetve a kormányjelentés) magyarázata szerint a felvételi eltörlésének köszönhetően a középiskolákban nőtt a tanulmányaikat megkezdők száma 1924 őszén. Tegyük hozzá, ez a szám minden évben nőtt, többnyire a demográfiai növekedés tempójában. Az adatsorokból kiolvasható létszámemelkedés nincs összhangban az OKT aggodalmaival: 1923-ban az első évfolyamra beiratkozók száma az előző évhez képest 105,5%-os, 1924-ben 108,4%-os arányban nőtt (a fiú gimnázium, reáliskola és 1924-től a reálgimnázium együttes adatait tekintve). MSÉ 1923-1925. B) 382., C) 244.; OKT Állandó Bizottság ülésének jegyzőkönyve 1924. okt. 7-én, OKT jegyzőkönyvek 1924–1925. OPKM K

⁶⁰ OKT Állandó Bizottság 1922. június 13-ai ülésének jegyzőkönyve. OKT jegyzőkönyvek 1919–1922. OPKM K

⁶¹ Ezt a szigorú szabályt nem vezették be. Lásd 1924. évi XI. tc. 9. §

László érvét, mely szerint „a kommunistaságot megállapítani igen nehéz.”⁶² Tegyük hozzá, 10, illetve 14 éves gyermekek esetében különösképp.

Amit viszont meg lehet állapítani, már a gyermekekről is, az vallási hovatartozásuk. Jól érzékelhető e vita anyagából, hogy a művelt – többnyire professzorokból álló – tanácstagok tartották magukat a kor konvencióihoz és ezt nyíltan nem mondták ki. A zsidózás a hivatalos nyelvben, a dualizmus-kori hagyományt megörizve, a 30-as évekig még tabunak számított – lásd *numerus clausus*.⁶³ A „felforgató”, „gyökértelen”, „forradalmár”, „bolsevista”, „nemzeti szempontból megbízhatatlan” stb. frazémák lényegében a „zsidó” körülírására szolgáltak.⁶⁴

E leplezett nyelvbe illeszkedett az értelmiségi munkanélküliség (szellemi proletáriátus) fogalma is.⁶⁵ Ez, ahogy a bolsevista, felforgató stb. kifejezések is, valós politikai–társadalmi problémák leegyszerűsítő, bűnbak-képző attribútumává vált, és gyakran felderíthetetlen, hogy használója a létező problémákra vagy az (ezeknek nyilván részét képező) „zsidókérdésre” utal-e. Az értelmiségi munkanélküliséggel kapcsolatos veszélyérzet az első világháború után Európa-szerte tematizálódott, a kérdéssel a Népszövetség és más nemzetközi szervezetek is foglalkoztak, javaslatokat fogalmaztak meg például az értelmiségi képzés korlátozására vonatkozóan. A Tanácsköztársaságot követő, politikai alapú köztisztviselői „tisztogatások” nem enyhítették érdemben a feszült helyzetet, és az újabb állami elbocsátásoknál már tisztán szociális szempontokat alkalmaztak (nem családfenntartó, más jövedelme, több állása is van, stb.). A túltelítődött állami hivatalnoki pályákról a figyelem a magánszférára terelődött, ami maga után vonta az „örségváltás” gondolatát.⁶⁶

Az OKT-vitaanyag tanúsága szerint a tanügyi tanácsadó testület hivatva érezte magát arra, hogy nemzetvédelmi, szociálpolitikai és külpolitikai kérdésekkel foglalkozzon, sőt, a pedagógiai–szakmai szempontokat egyértelműen ezeknek rendelte alá. A bizottsági többség álláspontja szereptévesztésnek tűnhet. Valójában inkább a korszak közoktatás-politikáról való gondolkodásának lényegét tükrözi:

⁶² OKT Állandó Bizottság 1922. június 13-ai ülésének jegyzőkönyve. OKT jegyzőkönyvek 1919–1922. OPKM K

⁶³ Lásd *Tóth Zs.*: A magyar középosztály i. m. 67–68. – Erre utal *Weis István* 1930-ban tett alábbi megállapítása is: „a trianoni Magyarországon tagadhatatlanul van jó adag antiszemitizmus, ha az a tüntetések és egyéni akciók korszakából a meggyőződés korszakává érett is, és kormányzati intézkedésekben, különösen pedig a közigazdasági élet mezején egyáltalában nem érvényesül.” Lásd *Weis István*: A mai magyar társadalom. Bp. 1930. 116.

⁶⁴ A politikai és a faji kategóriák illetően összemosásáról lásd *Kovács M.*: Törvénytől sújtva i. m. 43.

⁶⁵ Lásd *Nagy Péter Tibor*: A Numerus Clausus – hetvenöt év után. Világosság 36. (1995) 2. sz. 74.

⁶⁶ *Szabolcs Ottó*: A magyar értelmiség két világháború közötti munkanélküliségének történetéhez. In: *Visza a történelemhez. Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára*. Bp. 1996. 341–349. A kérdésről továbbá lásd A szellemi munkások összeírása 1928. Magyar kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1930.

azt, hogy arra elsősorban „gyógyszerként” tekintettek, mely az ország égető társadalmi, kül- és belpolitikai, de gazdasági bajait is orvosolni hivatott.

A „tömegek terelése” – szervezeti reform II.

A középiskola ügye Klebelsberg reformprogramját követően sem került nyugvópontra. Alighogy végzett az első reformévfolyam, Hóman Bálint ismét napirendre tűzte az egységesítés kérdését. Az új kultuszminiszter új programját a reform helyett pontosabb lenne modernizációnak, vagy még inkább – Roger Griffin nyomán – a „programadó modernizmus” megnyilvánulásának neveznünk. Ennek lényege, hogy „a modern államgépezet erejét felhasználva, a társadalom mérnökeként alternatív modernitást szerkeszt, ahol az állam »kertészkedő állam« lesz, s fanatikus hittel új rendet, »új embert« és új erkölcsöt alkot”.⁶⁷ Hóman egész közművelődésügyre vonatkozó, minden részletre kiterjedő (már-már agyonszabályozott) reformprogramja egy ilyen, felülről precízen irányított, szakszerű, tudományosan is megtervezett állam és társadalom vízióját tükrözte, melyben nemcsak az intézmények, de az állampolgárok is a kormány elvárásai szerint „működnek”. Bár az elvi–világnézeti alap lényegét tekintve mit sem változott, Hóman mégis új – Gömbös ambícióihoz is illeszkedő – koncepcióval állt elő.⁶⁸ A törekvést demonstratív módon jelezte a középiskola szervezeti, tantervi és felügyeleti rendszerének újrakodifikálása.⁶⁹

Az 1934. évi XI. tc. megszüntette a középiskola-fajták rengetegét és egyetlen intézményformát hagyott meg, melynek tanterve a reálgimnáziumét vette át, új neve egyszerűen gimnázium lett, mind a fiú-, mind a leányiskolákat tekintve. Ezzel megszűnt a latinmentes középiskola, a reáliskola is.⁷⁰ Ez azonban Hóman átfogó iskolareformjának csak az első lépése volt. 1938-ban megalkotta a négy évfolyamos mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi gyakorlati középiskolákat (pontosabban csak ezek jogszabályi hátterét), valamint a tanítóképző szerepét átvevő líceumot, melyekbe a polgári iskolát követően vagy a gimnázium

⁶⁷ *Roger Griffin*: Politikai vagy ontológiai bizonytalanság? In: *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Szerk. Molnár Judit. Bp. 2011. 17. – Gömbös Gyula és Hóman Bálint politikájának e modernitásméleti értelmezését, valamint Hóman nemzetnevelési koncepcióját bővebben lásd *Dévényi Anna*: *Nemzetnevelés – oktatáspolitikai válasz a Trianon-krízisre*. In: *Trianon és a magyar felsőoktatás I.* (Veritas könyvek 15.) Bp. 2018. 307–332.

⁶⁸ Gömbös ambícióihoz lásd *Ványó József*: *Gömbös Gyula és a hatalom*. Pécs 2018.

⁶⁹ „A miniszter az új törvénnyel új irányokat akar megteremteni a középiskolában, éppen ezért nem a régi, egyébként bevált utasításokra, hanem az új elgondolásoknak megfelelő utasításokra van szükség” – szól a VKM válasza az OKT azon javaslatára, hogy a tantervek és tantervi utasítások megszövegezésénél a klebelsbergi dokumentumokat használják kiindulópontnak. Az OKT 1935. márc. 27-ei ülésének jegyzőkönyve. OKT jegyzőkönyvek 1934–1935. OPKM K

⁷⁰ Érettségít latintanulás nélkül továbbra is lehetett szerezni a felsőkereskedelmi iskolákban.

alsó négy osztályának elvégzése után lehetett beiratkozni.⁷¹ A gyakorlati középiskolákról szóló törvény parlamenti vitájában Hóman nem győzte hangsúlyozni, hogy ez „szerves összefüggésben van, mint a magyar középfokú oktatás reformját célzó javaslat, az 1935:VI. törvénycikkkel [oktatásigazgatási reform – D. A.], az 1934:XII. törvénycikkkel [gimnáziumi reform – D. A.], de összefügg a boldogult elődömnek annakidején benyújtott javaslata alapján elfogadott 1927:XII. törvénycikkkel is, amely a polgári iskola újjászervezésének alapját vetette meg”.⁷²

Az egységességet tehát nem a szervezeti felépítésben, hanem a különféle intézménytípusok közötti összhangban kell keresnünk. Ez az összhang garantálná a munkaerőpiaci–társadalompolitikai, valamint az ehhez illeszkedő nemzetnevelési célok elérését is. Ezek fő hangsúlyai: az erkölcsi nevelés, a nemzeti tudat megerősítése, a nemzethű, értékes munkájával a közösséget szolgáló állampolgárok nevelése. Az egész oktatási rendszer szellemiségének egységét Hóman az oktatásigazgatási reform, az egységes tanfelügyelet útján vélte megvalósíthatónak.⁷³

A gimnázium és a gyakorlati középiskolák reformja tehát szorosan összekapcsolódott, logikus lett volna ezek összehangolt (egyidejű) bevezetése, ahogy azt Hóman eredetileg eltervezte. Hivatalba lépésekor azonban a koncepció sarkalatos pontját képező szakoktatás nem a VKM, hanem a gazdasági tárcák felügyelete alatt állt. Hóman kezdettől tett erőfeszítéseket a helyzet megváltoztatására, de a kérdésben csak 1935-re sikerült (rész)eredményeket elérnie.⁷⁴

A középfokú oktatás reformjában a gimnáziumok egységesítésénél tehát sokkal fontosabb elem volt az úgynevezett gyakorlati középiskolák létrehozása. Társadalompolitikai funkciója az újabb reform során érdemben nem változott. A praxis megújítását tehát nem a célkitűzések és az eszközök megváltoztatása, hanem a hatékonyság, valamint a szakmai és ideológiai kontroll növelése motiválta. A kihívást továbbra is az jelentette, hogyan lehet a szűk elitnek szánt gimnázium (és az egyetemek) helyett a gyakorlati középiskolákba és a piaci szférába terelni

⁷¹ A gyakorlati középiskolák konkrét ágazati–szakmai profilját iskolánként, a helyi munkaerőpiaci igények alapján jelölték volna ki. Az érettségit is adó és a felsőoktatás megfelelő szakterületeire is belépést biztosító iskolák a korábbi felsőkereskedelmi és felső mezőgazdasági iskolák szerepét vették át, egységes rendszerbe foglalva a középfokú szakképzést. Nagyarányú kiépítésük azonban nem történt meg, az ipari középiskolákból a megnövekedett országterületen 1940-ben 13, a mezőgazdasági középiskolákból 7 intézmény működött. 1938. évi XIII. tc. a gyakorlati irányú középiskolákról.; MSÉ 1941. C)181.

⁷² *Hóman Bálint: Művelődéspolitikai*. Bp. 1938. 265.

⁷³ A hómani koncepció e fontos eleméről lásd részletesen: *Nagy Péter Tibor: A magyar közoktatás másodikk államosítása*. Bp. 1992.

⁷⁴ Csak az iparügyi miniszterrel sikerült megállapodni. – Lásd Hóman feljegyzése a VKM munkatervéről, 1932. november. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (a továbbiakban: OSZK Kt) Fond 15/48. A VKM munkájára vonatkozó munkaterv és megjegyzések 1932–1939. Hóman Bálint előterjesztése a kultuszminisztérium és a szakminisztériumok kooperációjáról. OSZK Kt, Fond 15 /8.; A m. kir. minisztérium 1935. évi 8.620. M. E. számú rendelete, az iparoktatási intézetek igazgatásáról és felügyeletéről. Magyar Rendeletek Tára 1935. 715–716.

a diákokat illetve munkavállalókat.⁷⁵ Hóman a szelekció régi és új formáival kísérletezett.

Közvetlen szelekciós eljárás – a „kimeneti” oldalon

A két világháború között alkalmazott középiskolai és egyetemi szelekciós eljárások az érem két oldalát mutatják: egyfelől a (keresztény, nemzeti) középosztály gyermekeinek pozitív diszkriminációját, másfelől „az oda nem való elemek” kirekesztését. A pozitív diszkrimináció direkt formája volt az ösztöndíjak, segélyek és lakhatási támogatások (kollégiumok, szakkollégiumok) rendszere, mellyel a középosztályi származékok mellett az 1930-as évektől egyre inkább a „népi”, azaz a paraszti sarjakat is támogatták.⁷⁶ Az 1930-as évek népi tehetséggondozó törekvései mögött mindazonáltal sokkal inkább fajvédő, mintsem demokratikus eszményeket kell keresnünk.

A negatív diszkrimináció direkt szelekciós formái a közéletben eltérő intenzitással jelen lévő antiszemita hangulat megerősödéseivel mutatnak párhuzamot. Mint láttuk, ez történt az 1920-as évek elején, amikor a numerus clausus mellett a középiskolákban is felvételi vizsgát vezettek be. Ezt 1924-ben Klebelsberg eltörölte, s 1928-ban a numerus clausus antiszemita élni is finomítani próbált.⁷⁷ A gazdasági válság következtében felszínre törő feszültségek nyomán került újra előtérbe ez a praxis.

Az 1934. évi XI. törvénycikk, az újabb középiskolai törvény legtöbbet vitatott pontja az egyetemre való továbblépéssel kapcsolatos 38. § volt. Míg korábban az érettségi automatikusan feljogosított az egyetemre való jelentkezésre, az új törvény ezt külön képesítési eljáráshoz kötötte volna. A vizsgabizottságnak „az érettségi vizsgálaton tanúsított, valamint a tanuló középiskolai tanulmányai folyamán

⁷⁵ Komoly problémát jelentett, hogy a gyakorlati középiskolák felállítását – mint láttuk – nem sikerült a gimnáziumi reformmal szinkronban megvalósítani. Ráadásul a működő középfokú ipari és főként a mezőgazdasági szakiskolák száma a korszak végéig elenyésző maradt.

⁷⁶ A földműves nép mint a nemzeti „erőtartalék” – újkonzervatívizmusban gyökerező – romantikus eszményképe kezdettől jelen volt a korszak nemzet-, illetve középosztály-diskurzusában, az 1930-as évek szociográfiai hatására új szempontokkal gazdagodott és a politikai cselekvést is ösztönözte. A tehetséggondozás eszköze volt a Horthy Miklós Ösztöndíj megalapítása 1937-ben, kevésbé ismert a meglehetősen későn, 1941-ben indított Országos Magyar Falusi Tehetségmentés program. Erről lásd *Pornói Rita*: A tehetségmentés szerepe a Horthy-rendszer kultúrpolitikájában. Esély az esélytelenségben. Iskolakultúra 21. (2011) 6–7. sz. 123–133.

⁷⁷ Témánk szempontjából figyelemre méltó, hogy a numerus clausust 1928-ban módosító törvénycikk – mely a nemzetiségi arányok figyelembe vételét kivette a jogszabályból, de a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság szempontjait meghagyta – új kritériumként (többek között) éppen a közalkalmazottak gyermekeinek előnyben részesítését írta elő. 1928. évi XIV. tc. a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról szóló 1920. évi XXV. tc. módosításáról.

elért tanulmányi eredményének, erkölcsi magaviseletének és egyéniségének gondos mérlegelése alapján” kellett volna megállapítania, hogy a diák érdemes-e egyetemi tanulmányok folytatására.⁷⁸

A baloldali parlamenti ellenzéknek az 1934. évi XI. tc. képviselőházi tárgyalása kapcsán az 1920-as előkép rémlett fel. Kéthly Anna és Vázsonyi János úgy vélte, a kormány a törvénytervezetet, az egész középiskolai reformot csak a 38. § miatt akarta keresztülvinni. Új numerus clausust véltek felfedezni benne, mely nemcsak a zsidóság, a baloldali értelmiség, hanem az alsóbb néposztályok gyermekeit is ki akarja szorítani a felsőoktatásból.⁷⁹ Az inkriminált rendelkezés valóban lehetővé tette volna a VKM számára, hogy befolyásolja az egyetemi hallgatóság összetételét, hiszen az érettségi bizottságok elnökeit a törvény értelmében ezen túl közvetlenül a vallás- és közoktatásügyi miniszter delegálhatta. Az egyházi iskolák érettségi eljárásaihoz pedig a VKM széles hatáskörrel rendelkező kormányképviselőt küldött.⁸⁰

Hóman határozottan visszautasította a vádakát. A szelekciós eljárás bevezetése mellett, az értelmiségi munkanélküliség megszüntetésén túl, azzal érvelt, hogy az egyetemre való bejutás tekintetében a VKM lehetőséget akar adni a pozitív diszkriminációra, hogy a hazaszeretet és erkölcs tekintetében méltó fiatalok, csupán egy gyengébb vizsgaszereplés vagy éppen a vizsgadruk miatt, ne essenek el az egyetemi felvételtől.⁸¹

A törvény értelmében a felsőoktatásban való továbbtanuláshoz szükséges képesítés (szelekció) rendjét a VKM-nek külön rendeletben kellett szabályoznia, az inkriminált 38. § csak ezzel lépett volna életbe.⁸² Erről, valamint az osztályozás rendjéről (ezt a 37. § utalta a VKM-hez rendeleti szabályozásra)⁸³ 1934-től Hóman második miniszteri idejének végéig szinte folyamatosan tanácskozott az OKT. Számos (egyébként túl nagy változatosságot nem mutató) tervezet készült e tárgyakban, de végül csak az osztályozás, pontosabban „a gimnáziumi tanulók

⁷⁸ 1934. évi XI. tc. 38. §

⁷⁹ Kéthly Anna beszéde a törvény képviselőházi vitáján. 1934. ápr. 6. Képviselőházi Napló 1935. I. kötet 119.

⁸⁰ 1934. évi XI. tc. 41. §

⁸¹ Az 1934. évi XI. tc. miniszteri indoklása. Corpus Juris Hungarici 1934. 85. Lásd még *Hóman B.*: Művelődéspolitika i. m. 132., 256. Az értelmiségi munkanélküliség enyhítése ebben az esetben álságos érvelésnek tűnik, hiszen az érettségihez kötött szelekciós eljárás nyilvánvalóan nem az értelmiségi pályákra lépest akadályozza, hanem a középosztályon belüli pozícióharc eszköze, melynek törésvonala a zsidó és nem zsidó állampolgárok között húzódott.

⁸² „Az egyetemi és más fő iskolai tanulmányokra képesítő hatály megállapításának részletes szabályait a minisztérium az államfő által jóváhagyott rendeletben szabályozza.” 1934. évi XI. tc. 38. § (3).

⁸³ „Az érettségi vizsgálat anyagát és rendjét, valamint a vizsgálat eredményének elbírálásánál és az osztályozásnál követendő eljárást a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelettel szabályozza.” 1934. évi XI. tc. 37. § (2).

tanulmányi eredményének, erkölcsi magaviseletének és egyéniségének elbírálására vonatkozó eljárás szabályozásáról” született miniszteri rendelet, a szelekció módjáról nem.⁸⁴ A sokat vitatott képesítési eljárást így nem vezették be. A kérdés elhúzódása, illetve napirenden tartása azonban jól mutatja a téma súlyát, érzékenységét, és azt, hogy a testület szakmailag is nehezen birkózott meg a feladattal. Elsősorban az okozott kihívást, hogy miként lehet objektíven és megbízhatóan mérni és értékelni a nemzethűséget és az erkölcsöket, a jellemet, ráadásul kamasz fiatalok esetében, egy olyan eljárásban, melynek eredménye a diákok egész későbbi életét meghatározhatja.

A tervezetek az osztályozás és képesítés szabályozásának szükségességét – többek között – így indokolták: „A maradandóbb értékű nemzetnevelés szolgálatába állított mai középiskola és a társadalom feltörekvő rétegeinek kiválógaó szempontjai sokszor nem találkoznak. Ezért a középiskolát a maga szempontjainak érvényesítésében olyan eszközzel kell támogatnunk, amely alkalmas arra, hogy eszményi elgondolásait és erkölcsi célkitűzéseit megvédhesse és megvalósíthassa. Ilyen védelmi intézkedés az osztályozási eljárás újabb szabályozása is [...], hogy függetlenítse az iskolát a kívülről érvényesülő és a nemzetnevelés egyetemes érdekeinek ellentmondó hatásoktól. [...] a tanuló elbírálásában a megszerzett tudáson kívül nagyobb fontosságához képest arányosabb szerephez juttatja egyéniségét (képességeit, alakuló jellemének vonásait).”⁸⁵

A végül hivatalosan is életbe léptetett osztályozási eljárási rend hat szempontot alkalmazott a magatartás értékelésénél: 1. valláserkölc, 2. nemzethűség, 3. jellembeli tulajdonságok, 4. kötelességtudás és szorgalom, 5. iskolai magatartás, 6. tanulótársaira való hatás.⁸⁶ A magatartás, a jellem alapos megismerése és fejlődésének nyomon követése érdekében az osztályfőnököknek minden tanulóól személyi lapot, törzslapot kellett vezetniük, s ezen rendszeresen rögzíteniük a diák jellemével kapcsolatos benyomásaikat.⁸⁷

Figyelemre méltó az az OKT tervezetek alapján készített szakértői vélemény, melyet a Pázmány Péter Tudományegyetem Lélektani Intézete adott ki Harkai Schiller Pál aláírásával 1936 márciusában. A szakvélemény helyesnek tartja, hogy

⁸⁴ VKM 109.591/1938. IX. számú rendelete a gimnáziumi tanulók tanulmányi eredményének, erkölcsi magaviseletének és egyéniségének elbírálására vonatkozó eljárás szabályozása tárgyában. Hivatalos Közlöny 1938. 197–200. Az osztályozás szempontjai az 1938. évi középiskolai rendtartás 97. §-ába is bekerültek. – Rendtartás a gimnázium és leánygimnázium számára. Kiadta a magyar kir. vallás és közoktatási miniszter 1938. évi május hó 22-én kelt 109.670/1938. IX. Ü.o. rendeletével. Bp. 1938. (a továbbiakban: Rendtartás 1938.) 76–80.

⁸⁵ Utasítások a gimnáziumi tanulók osztályozásának és elbírálásának szabályzattervezetéhez – tervezet (1. oldal) Az OKT tárgyalási anyaga 1934–1936. OPKM K. – Sajnos az OKT jegyzőkönyvek között megőrzött példányokon a szerzők neve nem szerepel, és dátumot sem találunk minden esetben rajtuk.

⁸⁶ Rendtartás 1938. 76–77.

⁸⁷ Uo. (18. §) 17.

a szaktárgyi érdemjegyekbe beszámítson a felfogás, az ítélet- és kifejezőkészség, önállóság, de a magaviselet, a nemzethűség stb. értékelését teljesen elhibázottnak tartja. Kifejti, hogy egy jellem „mérésére” még a szakértő pszichológusoknak sincs kiforrott módszertanuk, de ha lenne, a kamaszkorban mért tulajdonságok akkor sem lehetnének irányadók a felnőttkori személyiség előrejelzéséhez. A törzslapok vezetését kifejezetten veszélyesnek minősíti, legfeljebb iskolapszichológus által tartja megvalósíthatónak. A továbbtanulásról ilyen módon történő döntéshozatalt egész egyszerűen diktatórikusnak nevezi. Amellett, hogy nagyon fontosnak és támogatandónak ítéli a jellemnevelés előtérbe helyezését, kivitelezését a meglévő magas osztálylétszámok és túlterhelt tanárok miatt nem véli reálisnak. A magaviselet érdemjegyek szempontrendszerét erős kritika alá veszi, különösen a valláserkölc és a nemzethűség esetében, melyek megléte, a szakvélemény szerint, a középiskolai korosztályban különben sem természetes. Konklúzióként megállapítja, hogy „az egész tervezet a középszerűség nevelését látja maga előtt eszményként,” ahol a kiváló tehetségeknek nincs esélyük.⁸⁸

A tervezetek tanácsülési tárgyalásain artikulált – az alábbi példákkal bemutatásra kerülő – érvekből jól látható, hogy az Országos Köznevelési Tanács a gimnázium (és az egyetem) oktatási színvonalának emelése (megtartása) mellett a keresztyén középosztály pozitív diszkriminációjára, valamint a továbbra is csak homályosan meghatározott „alkalmatlanok” és „veszélyesek” kirekesztésére törekedett. Tegyük hozzá, a színvonalemelés és a – kimondottan nem teljesítményalapú – szelekció egymásnak ellentmondó célkitűzések voltak.⁸⁹ A vitában domináló tisztán pedagógiai problémákat (például egységes, központi tesztek használhatósága a szaktárgyi mérés–értékelés menetében) itt nem ismertetem, csak a kérdés társadalompolitikai vetületeire vonatkozó szempontokat emelem ki, bár ezek olykor nehezen szétszálazhatók.

A társadalmi státusz megőrzésével vagy elvesztésével, illetve a társadalmi mobilitással kapcsolatos nem éppen tudományos érvek a közvetlen tapasztalat szintjén ragadták meg a problémát: lecsúszni szégyen, ezért meg kell akadályozni, nem felemelkedni viszont nem szégyen, ezért az alsóbb társadalmi rétegből érkező diák nyugodtan eltávolítható. A nyíltan szegregáló, diszkriminatív eljárások bevezetését ugyan nem tartották képviselhetőnek a közvélemény előtt, de néhány furfangos ötlet felmerült a kérdés megoldására. Ezek az iskolaigazgatók és a

⁸⁸ A Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Lélektani Intézete szakvéleménye. Az OKT tárgyalási anyaga 1934–1936. OPKM K

⁸⁹ Jól érzékelteti ezt Péch Aladár hozzászólása az osztályozás szempontjaival kapcsolatos vitában: „A tehetséges, de nemzetvédelmi és valláserkölcsei téren megbízhatatlan tanulók a legveszedelmesebbek.” Az OKT Köznevelésiügyi Bizottsága 1935. okt. 23-ai ülésének jegyzőkönyve. OKT jegyzőkönyvek 1935–1936. OPKM K

VKM összejátszásán alapultak volna. A felelősséget a VKM viselné, amely bizalmasan utasítja az igazgatót a szelekció érvényesítésével kapcsolatban. A kicsapást olyan „buktató” tantárgyak bevezetésével lehetett volna például megvalósítani, melyek osztályozásába az igazgató is beleszólhat (például: „általános műveltség” és „társadalmi magatartás”). „A nehézség az – fejtette ki az egyik ilyen tervezet szerzője –, hogy ezt az elvet nem lehet kimondani. Véleményem szerint azonban meg lehet valósítani nyílt bevallás nélkül is. Ami a dolog morális részét illeti, semmi aggodalomra való okot nem látok benne. Ez régente a dolgok természetes rendje szerint is így volt.”⁹⁰

A tanácskozások során felmerült olyan ötlet is, hogy a társadalom (vagyis a szülők) „antiszelekciós hangulatát” sajtókampány útján kéne befolyásolni, cikkeket közölve például a bukott nebulók öngyilkossági kísérleteiről. Nagyon is releváns észrevétel volt viszont, hogy a szelekciót nem lehet elfogadtatni a szülőkkel mindaddig, míg az alternatívát jelentő középfokú szakképzés intézményei ki nem épülnek.⁹¹

A szelekcióval kapcsolatban az volt az egyik legnagyobb nehézség, hogy a tanárok – az OKT véleménye szerint – sok esetben nem vállalták a felelősséget a buktatásért (tekintettel a diák sorsára, a szülőkre, stb.), ezért inkább enyhébben osztályoztak. A központi szabályozás levette volna a felelősséget a tanár válláról, aki – egy találó megállapítás szerint – „általában nem a nemzettel, hanem a szülőkkel és a tanulókkal szemben érez felelősséget”.⁹²

A képesítés kérdése 1940–1941 folyamán háttérbe szorult, s végül nem született ezzel kapcsolatos jogszabály. Ez annak is köszönhető, hogy a szelekció nagyrészt okafogyottá vált. A fojtogató értelmiségi munkanélküliség a terület-visszacsatolások és a háború következtében „magától” is enyhült, és a zsidóság drasztikus munkaerőpiaci és gazdasági szelekciója ekkor már elsősorban nem az oktatásügyre hárult, bár továbbra is maradt benne szerepe.⁹³ A VKM ekkor már

⁹⁰ Tamás Viktor (?) javaslata a középiskolai osztályozással és szelekcióval kapcsolatban. Az OKT Középiskolai Albizottsága 1935. nov. 26-ai üléséhez csatolt melléklet. OKT jegyzőkönyvek 1935–1936. OPKM K

⁹¹ Az OKT Középiskolai Albizottsága 1935. nov. 26-ai ülésének jegyzőkönyve. OKT jegyzőkönyvek 1935–36 OPKM K

⁹² Tamás Viktor (?) javaslata a középiskolai osztályozással és szelekcióval kapcsolatban. Az OKT Középiskolai Albizottsága 1935. nov. 26-ai üléséhez csatolt melléklet. OKT jegyzőkönyvek 1935–1936. OPKM K

⁹³ Az OKT Gimnáziumi Bizottsága 1941. máj. 16-ai és 19-ei ülésein úgy döntött, hogy az érettségi képesítő hatályának kérdésével, mivel az már nem aktuális, nem foglalkozik. Balassa Brúnó hozzászólása szerint: „neves jogászok egyöntetű véleménye szerint a csonka ország törvényalkotása, különösen a második évtizedben, csakis a csonka ország érdekeire volt tekintettel, s nem gondolt az egész ország társadalmi és területi kérdéseivel. Következésképpen ma az elmúlt évtized törvényalkotása generális revízióra szorul. Még nem ismeretes a mód, hogy hogyan lehet ezt a revíziót alkotmányosan megoldani, de a megoldásnak el kell következnie. Mindenesetre a bizottság az 1934. XI. tc.-nek képesítő hatályra

nem érezte szükségesnek a rejtett beszédmód alkalmazását. Az úgynevezett középiskolai numerus clausus 1939-től a második zsidótörvény kvótáinak érvényesítését írta elő a középiskolai beiratkozásoknál is a fővárosi gimnáziumokban.⁹⁴ Az értelmiségi munkanélküliség kezelésére a VKM kebelében 1937-ben felállított miniszteri-, 1938-tól kormány-biztosság a „soft” módszerek helyett immár a zsidótörvények betartásának ellenőrzésével gondoskodott az „örségváltásról”.⁹⁵

Ennek fényében, úgy tűnik, már a középiskolák és egyetemek színvonalának megőrzése sem tűnt égető problémának, ami egyértelműen arra utal, hogy a kérdésnek inkább világnézeti, mintsem szakmai oldala kölcsönzött (politikai) súlyt.

Összegzés

A Horthy-korszak oktatáspolitikáját a társadalmi mobilitás szempontjából is több, ellentétes nézőpont mentén lehet értékelni. A tanulmány bevezetőjében érzékeltetett „fent” és „lent” perspektívájához hasonlóan disztigvál a megítélések között az „akkor” és a „most”. Éppen ezért tettem javaslatot a korszak(ok)tól független szociológiai nézőpont alkalmazására.

Alapvető emberi törekvés, hogy a szülők gyermekeiket legalább olyan jó vagy jobb társadalmi helyzetbe szeretnék hozni, mint amilyenben maguk is vannak. Ez az igény pedig független a politikai-ideológiai miliőtől. Az esélyegyenlőséget célzó intézkedések azért nem változtatnak érdemben a helyzeten, mert az iskolázottabb szülők gyermekei nagyobb induló kulturális tőkéjükkel eleve versenyelőnyt élveznek. Ha ez nem elég, a szülők a habitusuk által meghatározott viselkedési stratégiákat alkalmazva, plusz anyagi ráfordításokkal vagy nagyobb érdekérvényesítő képességük folytán akár a politikai-adminisztratív szelekciós mechanizmusok kiépítése (vagyis a gazdasági és a társadalmi tőke konverziója) révén igyekeznek biztosítani gyermekeik boldogulását.⁹⁶

Éppen a francia felsőoktatásban szerzett hasonló tapasztalatai miatt kezdett el a kérdéssel foglalkozni Pierre Bourdieu is, aki empirikus kutatásokkal támasztotta alá, hogy az iskola alapvetően a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelésének színtere. A tudományos diskurzusba is beemelte azt a felismerést, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek fenntartásában az iskolának fontos közvetítő funkciója van,

vonatkozó, s ma már célszerűnek nem tekinthető részeit ne vegye figyelembe, s a tervezetet e nélkül készítse el.” OKT jegyzőkönyvek 1941–1942. I. kötet. OPKM K

⁹⁴ K. Farkas Claudia: Párhuzamos történet a zsidók iskolai kirekesztéséről Olaszországban és Magyarországon az 1930-as évek végén. Yerusha. Zsidóság és kulturális antropológia online folyóirat 1. (2014) 2. sz. (<https://bit.ly/32mLKpU>, letöltés 2016. jún. 2.)

⁹⁵ Ungváry Krisztián: „Örségváltás.” 2000. 28. (2006) 1. sz. (<https://bit.ly/31gPV5n>, letöltés 2019. máj. 20.)

⁹⁶ Andor Mihály: Társadalmi egyenlőtlenség és iskola. *Educatio* 10. (2001) 1. sz. 17.

de nem pusztán az iskolához való hozzáférés, hanem az iskola belső, meg lehet demokratikusnak látszó, valójában azonban szelektáló működési mechanizmusai azok, amelyek az alsóbb rétegek teljesítményét eleve determinálják.⁹⁷

Magyarországon elsőként Ferge Zsuzsa, majd Gazsó Ferenc mutattak rá, hogy a szocialista iskolarendszer egységes, elvileg minden diák számára azonos (idejű, tantervű, stb.) képzése ellenére már az általános iskola alsó tagozatában jelentős eltérés mérhető a különböző társadalmi helyzetű gyermekek osztályzatai között; az általános iskola ahelyett, hogy kiegyenlítené, növeli a meglévő különbségeket.⁹⁸ Az 1950-es évek erőszakos politikai beavatkozása, a származás szerinti kategorizálás ellenére a háború előtti középosztály második-harmadik generációja újra visszaszerezte korábbi társadalmi pozícióját (az értelmiségi pályára terelt munkások és parasztok csoportja viszont többségében újra deklasszálódott).⁹⁹ A magyar oktatási mobilitást kutató szociológusok 1979-ben arra a súlyos megállapításra jutottak, hogy „nem létezik semmiféle olyan pedagógiai eszközrendszer, amely meggátolná az iskolához képest külső társadalmi viszonyokból eredő egyenlőtlenségek iskolán belüli leképeződését, s garantálná, hogy a kedvezőbb helyzetben levő rétegek előnyösebb helyzetüket az iskolán keresztül ne örökössék át”.¹⁰⁰ Úgy tűnik tehát, hogy a Bourdieu által megragadott, különböző tőkefajtákra lebontható társadalmi viszonylatok hatalmi, oktatáspolitikai eszközökkel alig befolyásolhatók.

A tanulmány szempontjából tanulságos lehet Bourdieu egy másik kutatási eredménye is, melyet az 1968-as párizsi diáklázadások megértése inspirált. Ebben kimutatta, hogy amennyiben a gazdaság fejlődése nem biztosít kellő számú, magasan kvalifikált munkaerőt igénylő munkahelyet a beiskolázási arány (és a diplomások számának) növekedésével együtt, ez elégedetlenséget és kudarcérzést szül a pályakezdő fiatalok körében. A komoly szellemi befektetést ugyanis a munkaerőpiacon nem tudják kamatoztatni, a társadalmi hierarchiában helyük lényegében nem változik. (Vagyis a felhalmozott kulturális tőkét nem tudják sem anyagi, sem szimbolikus tőkévé konvertálni, diplomájuk elértéktelenedik.)¹⁰¹

Ezzel összecseng az 1960 utáni nyugati és szocialista államok társadalmi mobilitását vizsgáló és összehasonlító kutatások azon konklúziója, miszerint a mobilitás mértékét meghatározó legfontosabb tényező a piac, vagyis amennyiben a gazdaság

⁹⁷ Éppen e kutatási eredményei vezették el a kulturális tőke, illetve a tőkekonverziós stratégiák alap-kategóriáihoz. *Pierre Bourdieu: Az iskolai kiválóság és a francia oktatási rendszer értékei.* In: *Uő: A társadalmi egyenlőtlenségek* i. m. 71–128.

⁹⁸ *Ferge Zsuzsa: Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága.* Bp. 1976.; *Gazsó Ferenc: Iskolarendszer és társadalmi mobilitás.* Bp. 1976.

⁹⁹ *Andor M.: Társadalmi egyenlőtlenség* i. m. 17.

¹⁰⁰ *Gazsó Ferenc et al.: Közoktatási rendszer és társadalmi struktúra.* Bp. 1979. – Idézi: *Andor M.: Társadalmi egyenlőtlenség* i. m. 17.

¹⁰¹ *Andorka R.: Bevezetés* i. m. 388.

strukturális átalakulása „helyet csinál” a magasabb társadalmi presztízsű, illetve magasabb jövedelmet biztosító foglalkozási ágakban, úgy az alulról „feltöltődik”. E gazdasági igény nélkül azonban a mobilitás szükségszerűen lecsökken.¹⁰²

A két világháború közötti magyar oktatáspolitikai a középiskolával mint a társadalmi mobilitás igen fontos csatornájával számolt. A társadalom egyre fokozódó igénye a középiskolai végzettség megszerzésére az 1890-es évektől figyelhető meg, minden bizonnyal éppen a gazdasági és állami élet modernizációja, illetve a foglalkozási szerkezet – ha nem is radikális, de érzékelhető – átalakulása következtében. Ez az igény az első világháborút követő, megváltozott viszonyok között sem csökkent. Az értelmiség – melynek nagy részét az állami hivatalnokok csoportja képezte – gyermekei mellett legnagyobb arányban az önálló kisiparosok és kiskereskedők írták középiskolába gyermekeiket. A forradalmak és Trianon után e tendencia kettős veszélyérzetet váltott ki a konzervatív elit körében. Egyrészt a társadalmi és politikai rend stabilitását féltették az elitbe e mobilitási csatornán esetleg bejutó, a fennálló hatalmi struktúrát megkérdőjelező „intellektuális parvenüktől”, de hasonló okokból tűnt aggasztónak a Trianon után jelentkező értelmiségi munkanélküliség kérdése is: tartani lehetett az egzisztenciájában veszélyeztetett réteg politikai radikalizálódásától. Ugyanezen érem másik oldalának tekinthetők a keresztény középosztály pozitív diszkriminációját célzó elképzelések. A középiskolával kapcsolatos, társadalmi mobilitást gátló gyakorlati intézkedések és elvi állásfoglalások mindegyike ezen, alapvetően politikai indítékra vezethető vissza, és ehhez illeszkednek a zsidóság gazdasági és oktatási „térfoglalását” akadályozó intézkedések is.

Látható ugyanakkor az is, hogy a felülről vezérelt társadalompolitikai törekvések gyakran elbuktak a helyi miliőben. A gyakorlati megvalósítás szintjén nem feltétlenül domináltak a „nemzetpolitikai” érdekek, a pécsi egyetem például – beiskolázási érdekeit tartva szem előtt – nem hajtotta végre szigorúan a numerus clausust,¹⁰³ a gimnáziumok számának csökkentése elbukott a lokális közösségek ellenállásán, és a tanárok sem világnézeti alapon vagy központi kvóta szerint buktatták meg a gimnazistákat.

A fent idézett társadalomtudományi eredmények alapján nem meglepő, hogy a két világháború közötti Magyarországon nem történt – nem is történhetett – érdemi átrendeződés a társadalmi rétegek között, hiszen gazdasági szerkezetváltásra (például az azt elősegítő érdemi földreformra) sem került sor. A hatalmi elit erőfeszítéseit a társadalmi hierarchia meglévő struktúráinak fenntartására az

¹⁰² Uo. 242–244.

¹⁰³ *Fekete Szabolcs*: A pécsi egyetem bölcsészdiplomásainak rekrutációja 1921–1940. (Szociológiai dolgozatok 2. A Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóközpont sorozata) Bp. 2012.

oktatáspolitikai eszközeivel – ebből a szempontból – irrelevánsnak is mondhatnánk. Nem tagadva ezzel, hogy nagyon is húsbavágó következményekkel jártak az érintettek számára. Ugyanígy szélmalomharcnak tekinthető a zsidóság kiszorítása is az oktatásból (oktatáspolitikai eszközökkel), a jelentős mértékű kulturális tökefelhalmozás stratégiája esetükben egészen a drasztikus politikai és gazdasági diszkriminációt is érvényesítő zsidótörvények bevezetéséig megfigyelhető.

A vizsgált társadalmi jelenségekre Bourdieu tőkeelmélete és a tőkekonverziós stratégiák rendszere nem mentséget, hanem csak egy lehetséges értelmezési keretet nyújt.

THE SOCIO-POLITICAL ASPECTS OF SECONDARY EDUCATION IN THE HORTHY ERA

by Anna Dévényi

SUMMARY

What was the socio-political function of public education in the Horthy era? The article explores this question by focusing on secondary education, regarded as a springboard of social mobility, while taking into account the aspects of sociology, educational sociology, social history, and the history of education as well. Alongside planned and practical forms of positive and negative discrimination, direct and indirect selection, it also analyses the motives that generated decisions, based above all on the programmatic writings of Gyula Kornis, which exerted a major influence on the educational policies of the period, as well as on the relevant legal regulations and the expert discussions which preceded their making. Their interpretation was facilitated on the one hand by revealing the context in which they came about, and on the other by the socio-historical concepts of Pierre Bourdieu that were of more general relevance and offered an interpretational framework independent of concrete circumstances.

NŐI KÁDEREK A RÁKOSI-KORSZAKBAN

A második világháború utáni időszakkal foglalkozó hazai történetírás eddig viszonylag kevés figyelmet szentelt a Rákosi-korszakbeli hatásköri listák alapos, elemző tanulmányozásának. Mindez nem véletlen, ugyanis a hatásköri listák a fennmaradt levéltári anyagokban elszórta helyezkednek el, felkutatásuk nem minden esetben egyszerű feladat, elemző feldolgozásuk pedig meglehetősen időigényes, hiszen gyakran több száz nevet és hozzájuk tartozó adatot tartalmaznak, ráadásul a különböző időszakokban készült listák nem is minden esetben feleltethetők meg egymásnak. Ennek ellenére a hatásköri listák szisztematikus feldolgozása olyan alapkutatói feladat, amely segíthet pontosabb képet alkotni nemcsak a struktúráról vagy a különböző pozíciókat betöltő személyek kilétéről, hanem tágabb összefüggésekbe helyezve a rendszer által a társadalom átalakítására tett törekvéseknek eredményét is megvilágíthatja.

Tanulmányunkban a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Párt és Tömegszervezetek Osztálya (PTO) iratanyagában fennmaradt, 1955 végén keletkezett, az MDP funkcionáriusainak hatáskör és beosztás szerinti listáján szereplő káderrek személyi adatait és életrajzeit tartalmazó irategyüttes¹ társadalomtörténeti elemzésén keresztül az abban szereplő nők társadalmi mobilitását vizsgáljuk. A listán rendelkezésre álló alapadatokat (név, születési idő, korábbi párttagságok, eredeti foglalkozás, pártiskolai végzettség, betöltött tisztség) továbbiakkal, illetve egyéb források felhasználásával egészítettük ki, mivel más irategyüttesekben sok esetben rendelkezésünkre állnak az iskolai végzettségre, a szülők foglalkozására vagy a származásra vonatkozó adatok is. A fent említett hatásköri és beosztási listán szereplő 1870 fő 10,85%-a nő. A tanulmányban elsődlegesen az ő élet- és karrierútjukat vizsgáljuk. Fő célunk az egyedi karriermintákon túl az általános mobilitási csatornák, illetve jellemző mobilitási utak azonosítása volt. Az 1955 végén keletkezett lista tökéletes alapot biztosít az elemzésre, mert a Rákosi-korszak végén készült, igen alapos és a korszak egészére vonatkozóan tartalmaz adatokat, így nemcsak a pillanatnyi állapot leírására, hanem a változás nyomon követésére is alkalmas. Az elemzésbe még két nagyobb irategyüttest vontunk be. Egy szintén 1955-ben készült összefoglalást az MDP funkcionáriusainak hagyományos és pártiskolai végzettségéről, illetve egy, a korszak elején (1949-ben) készült részletes

¹ Funkcionáriusok hatásköri és beosztás szerinti listái. (1955) Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Magyar Dolgozók Pártja Központi Szervei (a továbbiakban: M-KS 276. f.) 88. cs. Párt- és Tömegszervezetek Osztálya (a továbbiakban: 88. cs.) 371. ő. e.

felmérést a pártközpont munkatársairól. 1948–1949-ben az MDP egyik legfontosabb első intézkedéssorozataként a Központi Vezetőség (KV) és a Szervezési Osztály javaslatára és irányításával sok száz embert távolítottak el az apparátusból, akik nem feleltek meg a párt követelményrendszerének.² 1949-ben ezért részletes felmérés készült a pártközpont munkatársairól.³ Mivel a két lista a pozíciók tekintetében nem feleltethető meg tökéletesen egymásnak, az 1949-es lista adatait leginkább a mindkét listán szereplők adatainak pontosítására, kiegészítésére tudtuk felhasználni.

Vizsgálандó kérdések – alkalmazott módszerek

A nők jogi és társadalmi helyzetének 1950-es évekbeli megváltozásával, oktatással, tömeges munkába állásukkal ma még csak néhány hosszabb-rövidebb tudományos munkából tájékozódhatunk,⁴ a téma alapkutatásokon nyugvó monografikus feldolgozása várat magára. Az ehhez szükséges elemzések számát bővítheti kutatásunk, melynek fókuszában azon nők társadalmi mobilitásának vizsgálata áll, akik 1955-ben az MDP funkcionáriusaként dolgoztak. A funkcionáriusok az állami szervek, a pártszervek, valamint a szakszervezetek és más társadalmi szervezetek választott és kinevezett munkatársai, vezetői voltak.⁵ Vizsgálatunk során az egyik fő kérdésünk az volt, hogy mennyiben és hogyan járult hozzá a vizsgált személyek társadalmi státuszának emelkedéséhez az, hogy a párt mintegy „kiemelte”, iskolázta és tisztséghez juttatta őket. Vajon homogén csoportot alkottak-e a listán szereplő nők társadalmi mobilitásuk szempontjából, s ha igen, akkor azon belül megkülönböztethetünk-e alcsoportokat és milyen jellemzők alapján? Emellett azt is megvizsgáltuk, hogy mennyiben befolyásolta a nők mobilitását férjük karrierje. Az elemzéshez az összegyűjtött adatokból adatbázist készítettünk, mely többféle lekérdezést is lehetővé tett. A tanulmányban szereplő

² Az MDP Szervezési Osztályának javaslata a párt szociális összetételének szabályozásáról, az osztályidegen elemek eltávolításáról, a tagjelöltek felvételének szigorításáról, a párttagok tagjelöltté történő visszaminősítéséről. 1948. augusztus 26. MNL OL M-KS 276. f. 53. cs. Politikai Bizottság (a továbbiakban: 53. cs.) 7. ó. e.

³ Felmérés a pártközpont munkatársairól. 1949. MNL OL M-KS 276. f. 90. cs. Káder Osztály (a továbbiakban: 90. cs.) 416. ó. e. Részletes elemző bemutatását lásd *S. Kosztricz Anna*: A nők mobilitásának vizsgálata a párt- és az állami vezetésben a Magyar Dolgozók Pártja káderanyagja alapján (1948–1956). In: *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Szerk. Palasik Mária. Bp. 2007. 143–165.

⁴ Például *Schadt Mária*: „Feltörekvő dolgozó nő.” Nők az ötvenes években. Pécs 2003.; *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Szerk. Palasik Mária – Sipos Balázs. Bp. 2005.; *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Szerk. Palasik Mária. Bp. 2007.

⁵ *Barsi Tomaj*: A pártélet kissozóára. Bp. 1984. 42.

kvantitatív adatok ebből a 202 személyt, illetve rekordonként 12 mezőt tartalmazó adatbázisból származnak.⁶ A fent megfogalmazott kérdéseink megválaszolásához szükséges legfontosabb adatok valamennyi személy esetében rendelkezésre állnak, az adatbázis leginkább a vizsgált személyek származására, szüleire és az iskolai végzettségre vonatkozó információk tekintetében hiányos. Az 1955-ös lista adatait igyekeztünk kiegészíteni más források adataival, így áttekintettük a releváns káderanyagokat és a különböző pozíciókra való felterjesztések mellett található életrajzokat is. A hiányok felkutatását nagyban megnehezítette az a tény, hogy a nők férjhez menetelük után gyakran csak asszonynevén szerepelnek az iratokban, lánykori nevüket nem tudjuk, így egy-egy nő a korszakon belül két különböző néven is szerepelhet a vizsgált dokumentumokban, ezek egymásnak való megfeleltetése viszont nem minden esetben lehetséges. Ugyancsak nehézséget okozott, hogy a listán több megegyező asszonynevű személy szerepel. Leánykori nevük nélkül az ő pontos beazonosításuk szintén nehéz.

Társadalmi mobilitáson Andorka Rudolf definíciója nyomán azt a jelenséget értjük, amelynek folyamán az egyén vagy a család társadalmi helyzete megváltozik.⁷ Elemzésünk során többféle mobilitásvizsgálatot is elvégeztünk: adataink elsősorban azt tették lehetővé, hogy az egyes személyek intragenerációs, nemzedéken belüli társadalmi mobilitását vizsgáljuk. Itt leginkább arra voltunk kíváncsiak, hogy az eredeti foglalkozáshoz képest a Rákosi-rendszer idején betöltött párt- vagy állami tisztség jelentett-e emelkedést, és ha igen, milyen mértékűt. Emellett, ahol rendelkezésünkre álltak adatok, elemeztük az egyes személyek intergenerációs mobilitását is, összevetettük a származást az iskolai végzettséggel, illetve az 1955-ben betöltött funkcióval. Az elvégzett mobilitásvizsgálatok eredményeit ezután különböző összefüggések mentén is elemeztük, arra a kérdésre keresve a választ, hogy mely tényezők befolyásolhatták az egyének társadalmi státuszában bekövetkezett változásokat. Számított-e az MDP-t megelőző párttagság, a korábbi mozgalmi múlt? Mit jelentettek a különböző szintű pártiskolai végzettségek mobilitási szempontból? Volt-e jelentősége a férj által betöltött pozíciónak? Ehhez elkülönítettük egymástól az MDP valamely vezető testületében pozícióban lévő férjjel rendelkező, illetve az azzal nem rendelkező nőket. Elemeztük, hogy a két csoport tagjai vajon más típusú karrierutakat futottak-e be. Ugyancsak megvizsgáltuk azokat a házaspárokat, amelyek esetében a feleség és a férj is szerepelt a listán. Itt nemcsak a lehetséges kölcsönhatásokra, hanem a párhuzamos mobilitási utakra is figyeltünk.

⁶ A tanulmányban közölt diagramok forrása minden esetben ez az adatbázis volt, így ott külön nem említjük.

⁷ *Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Bp. 1982.*

Az 1955-ös adatokat összevetettük az 1949-es felmérés adataival is, s beazonosítottuk azokat a személyeket, akik mindkét listán szerepelnek. Ebben az esetben, illetve ha más forrásból rendelkezésünkre állt a szükséges információ, vizsgáltuk a pártkarrieren belüli mobilitást is, összevetettük az első pártfunkciót az 1955-ben betöltöttel.

A vizsgált személyek által betöltött pozíciókat három nagyobb (párt, állami, tömegszervezeti) csoportba soroltuk, a tisztségek tekintetében pedig megkülönböztettük egymástól az alsószintű-, a közép- és felsővezetőket, illetve a listán ugyancsak szereplő újságírókat. Külön vizsgáltuk a politikai munkatárs pozíciójában szereplő személyeket, amit magas számarányuk indokolt.

Módszertani szempontból nehézséget jelentett, hogy a statisztikai kategóriák a vizsgált időszakon belül is változtak, s bár a korszakban sok statisztikai adatgyűjtést végeztek, az adatok nem mindig és nem könnyen vehetőek össze egymással. Másrészt a káderlapokból, jellemzésekből nem lehet minden kétséget kizáróan, egyértelműen meghatározni a származási kategóriákat vagy az illegális mozgalomban betöltött szerepet, hiszen az érintett káder és a rendszer is igyekezett jobb színben feltüntetni önmagát, illetve az általa preferált személyeket.⁸ A mobilitási folyamatokról alkotott kép elmélyítése végett így fontosnak tartottuk az adatokon túl néhány jellemző egyéni karrierút megrajzolását, elemző bemutatását is.

Értelmezési keretek

Az 1948 és 1956 között fennálló pártállami/állampárti rendszer, kifejezett céljának tekintette a magyar társadalom teljes átalakítását. A rendszer alapintézménye az erősen centralizált, hierarchizált és katonás szervezetként működtetett kommunista párt (MDP), mely egyben az egyetlen működő politikai párt volt. A politikai rendszer az egyetlen központi akarat utasításainak végrehajtására szerveződött, sem a rendszer különböző szintjein lévőknek, sem a társadalom tagjainak nem volt módjuk a döntések érdemi befolyásolására. A diktatórikus politikai berendezkedés deklarált célja a munkásság uralmának megvalósítása volt. A politikai rendszer másik jellegzetessége az úgynevezett „megkettőzött struktúra”, azaz minden közigazgatási és irányítási szintnek volt megfelelője a pártban is, a döntéseket pedig a hierarchiában megfelelő pártszervek hozták, végrehajtásuk a gyakorlatban a közigazgatási apparátus feladata volt. A rendszer összetartó erejét az ideológia, a hatalmi struktúra, a kényszer, a presztízs és a privilégiumok rendszere

⁸ E módszertani nehézség egyik lehetséges feloldásához lásd *Rácz Attila*: A budapesti hatalmi elit 1956–1989 között. Bp. 2018. 67–73.

adta. Miközben gyökeresen átalakították a tulajdonviszonyokat, radikálisan korlátozva az egyes emberek magántulajdonát, a társadalompolitikára a paternalizmus és a szűk látókörű osztálypolitika volt jellemző. Az állam makro- és mikro-szinten is beavatkozott az egyének életébe, a társadalom teljes körű ellenőrzésére törekedve, értékke emelve a feltétlen engedelmességet és a párt iránti lojalitást.⁹

Az MDP nagy erőket mozgósított a korábbi társadalmi struktúra gyökeres átalakítására, amely bár igen drasztikus lépések sokaságából állt, hosszú időt vett igénybe. A tömeges társadalmi pozícióváltás szinte kizárólagosan politikai indítatású volt; nem az emberek szabad akaratából történt, hanem azért, mert a politikai változások az emberek nagy tömege számára nehézzé vagy lehetetlenné tették korábbi tevékenységeik folytatását. Az új mobilitási csatornák kialakulásával a hagyományos mobilitási pályák jelentősége lecsökkent, miközben az át-retegződési folyamat csak részben kapcsolódott a korábbi társadalomszerkezethez, a társadalmi csoportok közötti választóvonalak sokszor elmosódottá váltak. A korszak mobilitási folyamatainak értelmezését nagyban befolyásolja a foglalkozások hierarchiájának megváltozása is. Sok korábban magas presztízsű foglalkozás veszített a rangjából. A felülről vezérelt átalakítás egyik célja a tradicionális paraszttársadalom felszámolása és a falvak népességének termelőszövetkezetekbe kényszerítése volt. A korábban paraszti foglalkozású emberek tömegei kényszerültek foglalkozásuk megváltoztatásra. Többségükben szakképzettség nélküli ipari foglalkozásúak lettek, ami társadalmi státuszvesztést jelentett számukra.¹⁰ Az ugyancsak felülről levezényelt államosítás hatására a korábbi alsó középosztály és kispolgárság tagjai tömegesen veszítették el állásukat és ezzel társadalmi státuszukat. E felülről, hatalmi eszközökkel kikényszerített mobilitási folyamatok leírására Örkény Antal használta először a mobilizáció fogalmát, mely ebben a kontextusban olyan, nem feltétlen pozitív tartalmú, széles társadalmi csoportokat érintő változás volt, amelyben az egyének nem tudták „önmaguknak megválaszolni azt az alapkérdést, hogy vajon mihez képest és mit szeretnének elérni”.¹¹

A korszak legtöbb embert érintő két változása az önálló birtokos paraszti réteg létszámának jelentős csökkentése és az ipari munkások számának dinamikus növekedése volt. A birtokos paraszti réteg mellett ugyancsak nagymértékben csökkent a kisiparosok és kiskereskedők létszáma, miközben a szellemi foglalkozásúaké és az értelmiségieké megduplázódott. Az ide vezető hagyományos mobilitási pályák többsége lezárult ugyan, s emiatt a hagyományos értelmiség és középosztály deklasszáldott, a párt támogatásával azonban a segéd-, betanított

⁹ Kornai János: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Bp. 1993. Idézi: Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Bp. 2001. 23–24.

¹⁰ Valuch T.: Magyarország társadalomtörténete i. m. 21–25., 109.

¹¹ Örkény Antal: A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái. Valóság 32. (1989) 4. sz. 20–32.

és szakmunkások, valamint az agrárproletárok és szegényparasztok tömegesen váltak szellemi foglalkozásúakká és vezetőkké.

Az 1950-es évek első felében a párt negyvenezer felső vezető és százezer közép-kader kiemelését irányozta elő. A kiemelt káderek között igen nagy volt a fluktuáció, ami mögött gyakran a szakképzettség, sőt az alapvető iskolázottság hiánya húzódott meg, emellett az új funkcionáriusok igen magas számban olyan fiatalok voltak, akik számára a párt biztosította ugyan a mobilitási csatornát, de ezzel el is szakította őket eredeti társadalmi közegüktől, s ezzel a tehertétellel sokan nem tudtak megbirkózni.¹²

A „nőkérdés” mint az MDP propagandájának egyik kitüntetett témája

Rákosi Máttyás a Népfront 1949. május 8-ai celldömölki választási gyűlésén a következőképp foglalta össze a párt „nőkérdéssel” kapcsolatos álláspontját: „Amellett, hogy a magyar demokrácia lehetőleg mindenhol a múltban elnyomott dolgozó nép gyermekeit állítja, még külön súlyt helyezünk a nők egyenjogúsítására. Megnyitottunk a dolgozó nők előtt minden pályát, a tanulás, az előrehaladás minden lehetőségét. Nem riadtunk vissza attól, hogy olyan helyekre, ahol soha azelőtt nők nem dolgoztak, munkás- vagy parasztasszonyokat tegyünk. [...] Azelőtt nem voltak asszonybírák, ma már vannak. Azelőtt nem voltak női polgármesterek, ma már vannak, sőt női főispánok is vannak, és megígértük, hogy a közeljövőben női államtitkárok és miniszterek is lesznek. [...] Mi nagyon büszkék vagyunk arra, hogy a demokrácia megvalósította a nők egyenjogúságát és mindig örülünk, ha ennek eredményeit a legkülönbözőbb területeken megállapíthatjuk.”¹³

A Rákosi-korszak nőideáljának megteremtése együtt járt a hagyományos női szerepek megkérdőjelezésével és ezzel párhuzamosan a nők tömeges munkába állásával. Az 1950-es évek elején több fórumon is határoztak a nők munkába állításának felgyorsításáról azért, hogy az erőltetett iparosításhoz szükséges munkaerő rendelkezésre álljon.¹⁴ A nők kieroszakolt munkába állítása Sztálin haláláig tartott. 1953 után a nehéz fizikai munkát igénylő foglalkozásokban már nem engedték munkavállalásukat, az alacsony munkabérek azonban továbbra is kényszerítették, hogy munkahelyük legyen, a családok megélhetését a kétkeresős

¹² Gyarmati György: A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. Valóság 34. (1991) 2. sz. 55–56.

¹³ Rákosi Máttyás beszéde a Népfront választási gyűlésén, Celldömölken 1949. május 8-án. *Rákosi Máttyás*: Május 15-én egy emberként a népfront mellé. In: *Üő: A békéért és a szocializmus építéséért*. Bp. 1951. 5.

¹⁴ A termelésben résztvevő nők számának felemelése. 1011/1951. Mt. sz. hat., Magyar Közlöny 1951. május 19., 77. sz., illetve MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. Titkárság (a továbbiakban: 54. cs.) 138. ő. e.

családmodell biztosította, a rendszer által favorizált női eszménykép pedig továbbra is a dolgozó nő maradt.¹⁵

Az 1949–1956 közötti időszakban ugyan nőtt az iparban foglalkoztatott nők aránya, de eközben a mezőgazdaságban dolgozóké sem csökkent. Ennek oka a gazdaság szerkezete mellett a gépesítettség alacsony szintje volt, ami a képzetlen munkaerő nagyszámú alkalmazását tette szükségessé. Az ipari munkát végző nők száma az extenzív iparfejlesztésnek köszönhetően először 1951-ben haladta meg a mezőgazdaságban dolgozókéét. Az arányeltolódás azonban nem a politikai jelszavak között hangoztatott munkaerőpiaci diszkrimináció megszüntetésének eredménye volt, hanem azért következett be, mert a női munkaerő száma az iparban jelentősebben növekedett, mint a mezőgazdaságban. A kereskedelem mellett a nők aránya elsősorban a könnyűiparban, azon belül is a textiliparban volt magas. A nők a rosszabbul fizetett, alacsonyabb képzettséget igénylő munkakörökben jelentek meg nagyobb számban.

A női munkaerő létszáma a szellemi foglalkozásokban is nőtt, de erre a szegmensre is érvényes, hogy a nők elsősorban azokon a területeken tűntek fel, amelyek kisebb presztízsűek és alacsonyabban honoráltak voltak. A szellemi munkakörök bővüléséhez nagyban hozzájárult, hogy a tanácsrendszer kiépítése miatt több adminisztratív munkatársra volt szükség. A magasabb elismertséggel bíró, döntéshozó, központi szerveknél a férfiak, míg az inkább az adminisztratív feladatokat ellátó helyi szerveknél a nők voltak többségben. A nők hátránya a vezető posztok megszerzésénél volt a legjelentősebb.¹⁶ A jelenség mögött a két nem közötti gyakori képzettségbeli különbségek mellett leginkább a hagyományos női szerepek továbbélése húzódik meg, hiszen a nők tömeges munkába állásával a tradicionális női szerepek nem kicserélődtek, hanem kiegészültek az új feladatokkal, miközben például gyermekgondozási segély vagy beteg gyermek utáni táppénz a korszakban még nem létezett. Így a családos nők lehetősége komoly karrierre sokkal kisebb volt. Az MDP legfőbb vezető és politikai irányító szervei közül a Politikai Bizottságnak, a Titkárságnak és a Szervező Bizottságnak egyetlen nőtagja sem volt. A Központi Vezetőségben – melynek tagjait a kongresszusok választották – már találunk nőket, még hozzá olyanokat, akik különböző állami- és pártszervekben vagy társadalmi szervezetekben vezető funkciót töltöttek be. A KV nem választott alkalmazottai között jóval nagyobb arányban voltak nők, az osztályokon a munkatársak átlagosan 20–30%-a, és közülük többen dolgoztak osztályvezető-helyettesi vagy alosztályvezetői posztokon. A korszakban az

¹⁵ Ehhez lásd *Palasik Mária*: A nők tömeges munkába állítása az iparban az 1950-es években. In: Házastárs? i. m. 78–100., illetve *Pukánszky Béla*: Nőkép, női szerepek és iskoláztatás a második világháború után. *Educatio* 16. (2007). 4. sz. 551–564.

¹⁶ *Schadt M.*: „Feltörekvő dolgozó nő” i. m. 43–52.

állami vezetés felső szintjén mindössze négy nő fordult meg, ketten miniszteri, ketten pedig miniszterhelyettesi posztot töltöttek be.

A nőknek tehát meglehetősen korlátozott esélyük volt bekapcsolódni a politikai döntéshozatalba, szerepük sokkal inkább a végrehajtás volt, illetve a párt ideológiájának közvetítése a társadalom és kiemelten annak nőtagjai felé.¹⁷

A káderkinevezés rendszere

A vizsgált korszakban az MDP központi osztályai irányították és ellenőrizték az alsóbb szintű pártszerveket, a minisztériumokat és más országos hatáskörű szerveket, valamint a társadalmi- és tömegszervezeteket. A pártközpont osztályai a vezető szervek alárendeltségében működtek. A hatalmat az országos vezető szervek, azokon belül is az operatív vezető szervek, elsősorban a Politikai Bizottság és a Titkárság gyakorolták, úgyhogy a tényleges hatalom a testületek néhány tagja kezében összpontosult. A Politikai Bizottság 1949. február 17-ei ülésének határozata a PB tagjai közül a központi apparátus minden osztályvezetője mellé politikai felelőst jelölt ki. Az osztályok előterjesztései csak a politikai felelős egyetértésével kerülhettek az operatív vezető szervek üléseinek napirendjére, s határozatot csak ez utóbbiak hozhattak. Az intézményesített demokratikus garanciák hiányában nagyon fontos szerepet kaptak a különböző pozíciókat betöltő káderek, mely pozíciók közül a 2000–3000 legmagasabb betöltése a párt vezető szerveiben dőlt el.¹⁸ A különböző pozíciókba csak kinevezés útján lehetett bekerülni.¹⁹

A pártszervek káderhatásköri listáinak rendszere volt a nómenklatúra, melynek alkalmazása oda vezetett, hogy a különböző szervezetek egyetlen hatalmas hierarchiába tagozódtak be.²⁰ A hatásköri lista kérdéseivel a Titkárság 1949. szeptember 7-ei ülésén foglalkozott először,²¹ majd 1950. március 22-én, illetve 29-én hozott határozatot a központi pártapparátus átalakításáról, valamint a kádermunka átszervezéséről.²² A legfelsőbb pártszervek, a Titkárság, a Politikai Bizottság és a Szervező Bizottság káderhatásköri listáin 1950-ben összesen mintegy 4000 pozíció szerepelt.²³

¹⁷ Uo. 68–69.; S. Kosztricz A.: A nők mobilitásának vizsgálata i. m. 146–154.

¹⁸ T. Varga György: Adalékok és szempontok a Magyar Dolgozók Pártja hatalmi helyzetéhez. Múltunk 43. (1998) 2. sz. 175–182.

¹⁹ Ehhez lásd még Gyarmati György: Hatalmi elit Magyarországon a 20. század második felében, 1945–1989. Korunk 20. (2009) 3. sz. 75–88.

²⁰ Szakadát István: A nómenklatúra, avagy az „oszd be és uralkodj” elve. (<https://bit.ly/31RXTIR>, letöltés 2019. máj. 5.)

²¹ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 61. ő. e.

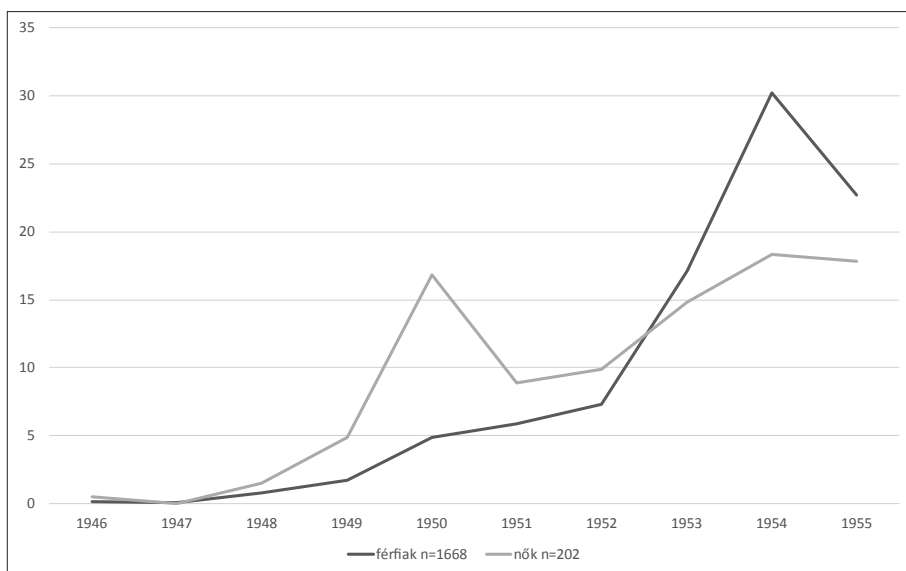
²² MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 91. és 92. ő. e.

²³ T. Varga György – Szakadát István: Íme a nómenklatúrák! Az MDP és a volt MSZMP hatásköri listái. Társadalmi Szemle 47. (1992) 3. sz. 75. A tanulmányunkban szereplő elemzés alapvető adatai az ezen nómenklatúra-listán szereplő pozíciókat 1955-ben betöltő személyekre vonatkoznak.

Fluktuáció

A fennmaradt iratokat tanulmányozva jól látszik, hogy a káderek között az egész korokban jelentős volt a fluktuáció. Emögött természetesen felfedezhetők a tisztogatások, a politikai perekhez köthető eltávolítások is. Az 1955-ös káderlistán található nőkkel és férfiakkal kapcsolatos fluktuáció vizsgálata során feltűnő, hogy a férfiak esetében a káderek lecserélődésének csúcspontja 1953–1954-ben volt, ami egyértelműen a Sztálin halálát követő belső politikai bizonytalansággal magyarázható. (1. diagram) 1953 nyarán például átalakították a Politikai Bizottságot is, és tagjainak fele távozni kényszerült. Emellett új kormány alakult Nagy Imre vezetésével, és több minisztert is lecseréltek. Ezek a változások pedig az apparátusra is kihatottak, de az elemzések azt mutatják, a személycserék inkább a férfiak által betöltött pozíciókat érintették.

1. diagram Az egyes években pozícióba kerültek százalékos aránya nemek szerint²⁴



A nők pozícióba kerülési adatait elemezve ugyancsak megfigyelhető az 1953–1954-es emelkedés, de esetükben a legtöbb belépő egyértelműen 1950-ben érkezett. Emögött vélhetően az 1949-es elbocsátási hullám áll, amikor sok adminisztratív dolgozót is elküldtek, akik jellemzően nők voltak. A nők körében tapasztalható fluktuáció okai között a nőkre háruló családi kötelezettségek is állhattak,

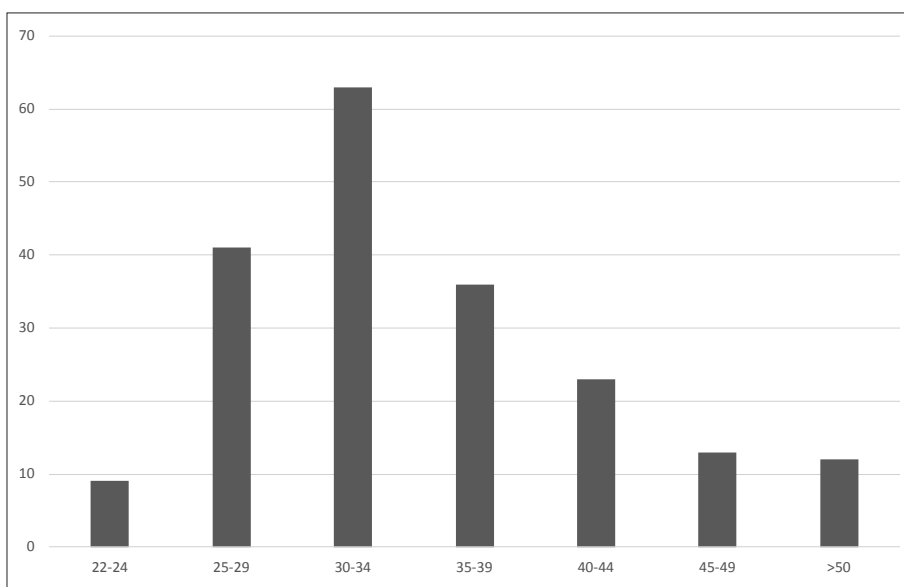
²⁴ Az n= után álló szám – a tanulmány valamennyi diagramja esetében – az elemzésbe bevont személyek számát jelenti.

hiszen, mint említettük, ebben az időszakban még nem járt a beteg gyermekek után táppénz, és a gyermekgondozási segély sem létezett. A faluról városba költöző – ezáltal a tágabb család segítségét nélkülöző – női káderek így gyakrabban voltak kénytelenek felmondani munkahelyükön.²⁵

Demográfiai jellemzők

Az adatok elemzése azt mutatja, hogy az apparátus (elemzett női része) még 1955-ben is viszonylag fiatalnak számított, 25 és 39 év között 140 főt, 40 éves kor felett mindössze 48 főt találunk. (2. diagram)

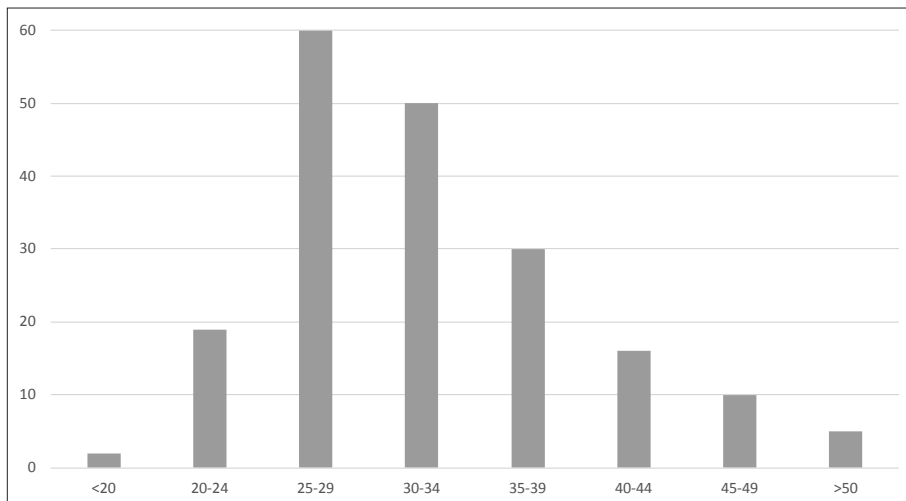
2. diagram Életkor 1955-ben (fő) n=197



A vizsgált személyek közül a legfiatalabb, Király Mária 1951-ben mindössze 18 évesen lett a *Szabad Nép* adminisztratív munkatársa. Rajta kívül még egy fő került a listára 20 éves életkor alatt, Venécz Jánosné, aki 19 évesen lett az Agitációs és Propaganda Osztály politikai munkatársa. Ugyancsak kevesen, mindössze öten kerültek a vizsgált pozícióba 50 éves koruk felett, a legidősebb 59 évesen. Mint a diagramról is látható, a listán szereplő nők életkorilag viszonylag homogén csoportot alkotnak, hiszen a többségük (110 fő) 25 és 34 éves kora között kapta meg és töltötte be funkcióját. (3. diagram)

²⁵ MNL OL M-KS 276. f. 65. cs. 56. ő. e., illetve S. Kosztricz A.: A nők mobilitásának vizsgálata i. m. 155.

3. diagram Életkor a listán szereplő pozícióba lépésekor (fő) n=192



Ha ezt a 110 főt egyéb jellemzők mentén tovább vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy közülük 51,8% (57 fő) volt eredeti foglalkozását tekintve munkás, 23,6% (26 fő) értelmiségi, 4,5% (5 fő) földműves vagy mezőgazdasági munkás, és 19% (21 fő) alkalmazott. A 45 éves kor feletti korosztályt vizsgálva más arányokat találunk. Itt 20% volt munkás, 33% értelmiségi, 40% alkalmazott, 6%-ról pedig nincs adatunk. A fiatalabb korosztályban tehát egyértelmű hangsúlyeltolódás figyelhető meg a munkás státuszt igazolni tudó nők irányában.

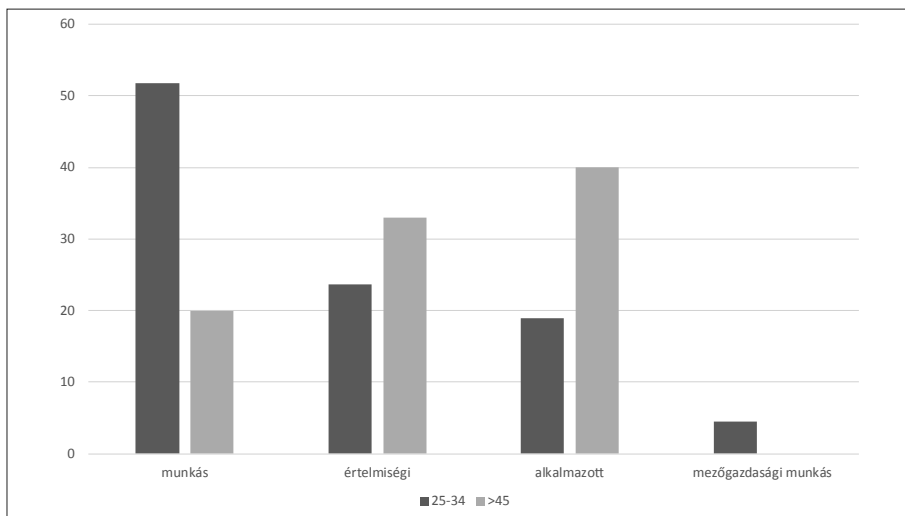
Az életkorilag homogén – azaz a funkcióját 25 és 34 éves kora között megkapó – csoport egyik tagja volt Csikesz Józsefné. 1918-ban született, szülei gyári munkások voltak, ő maga gimnáziumi érettségit szerzett. 1936 és 1939 között különböző alkalmi munkákat végzett, a háború alatt életrajza szerint nem dolgozott. 1942-ben lépett be a Szociáldemokrata Pártba (SZDP), majd 1943-tól az illegális Kommunista Párttal is kapcsolatban állt. 1945-ben a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége (MNDSZ) 11. kerületi ügyvezetője lett. 1946–1947 között a Beloianisz Gépgyárban volt betanított munkás, majd a 11. kerületi PB nőtitkára, illetve káderese lett. 1948-tól a kerületi PB titkára. 1949-ben elvégezte az egyéves pártfőiskolát, 1950-ben a Budapesti PB agitációs- és propaganda titkára, 1952-től a Budapesti PB titkára, 1951-től az MDP Központi Vezetőségének pótagja, 1953-tól képviselő.²⁶ Férje az MDP Pártgazdasági és Ügykezelési Osztályának előadója volt.²⁷ Csikesz Józsefné pártkarrierje 1956 után

²⁶ Funkcionáriusok hatásköri és beosztás szerinti listái. (1955) MNL OL M-KS 276. f. 88. cs. 371. ő. e. A lista mellékleteként bizonyos személyekről életrajzokat is találunk, a tanulmányban rekonstruált életutakhoz, amennyiben más forrást nem jeleztünk, ezeket az életrajzokat használtuk fel.

²⁷ MNL OL M-KS 276. f. 88. cs. 370. ő. e.

is folytatódott, 1965–1975 között a Fővárosi Tanács elnökhelyettese, 1970–1980 között az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottságának tagja volt.²⁸

4. diagram Előző foglalkozással szerzett társadalmi státusz két korcsoportban %-ban
n=125 fő



Ameddig a párt nem tudta kinevelni saját értelmiségét, nagyobb arányban támaszkodott a korábban képzést szerzett káderekre, ez magyarázhatja az idősebb és azon belül a korábban pozícióba került személyek között az értelmiségi státuszúak magasabb számát. (4. diagram) Eközben természetesen zajlott az új vezetőréteg kialakítása, a kiszemeltek iskolázása. Közülük jelenleg 66 fő iskolai végzettségét ismerjük, 39 főről (59%) tudjuk, hogy egyetemet végzett, ők jellemzően tanárok voltak (20 fő, 30,3%), kisebb részben orvosok, mérnökök, közgazdászok. Külön csoportot alkotnak azok, akiknek a pártkarrierrel párhuzamosan a iskolai végzettségük is nőtt (12 fő, 18%), közülük többen a középiskola kihagyásával, elemi iskolai végzettséggel jártak az 1950-es évek második felében valamely tudományegyetemre. Ez utóbbira jó példa Varga Ferencné, aki 1921-ben született, hat elemi végzett, munkásszármazású, ő maga is munkásként dolgozott a Szombathelyi Cipőgyárban 1946-ig, majd háztartásbeli lett, 1949-ben lett a megyei pártbizottság oktatási osztályának politikai munkatársa, majd 1950-től a szombathelyi járási pártbizottság titkára. 1955-ben az Agrártudományi Egyetem hallgatója volt.²⁹

²⁸ Rácz A.: A budapesti hatalmi elit i. m. 239.

²⁹ Funkcionáriusok hatásköri és beosztás szerinti listái. (1955) MNL OL M-KS 276. f. 88. cs. 371. ő. e.

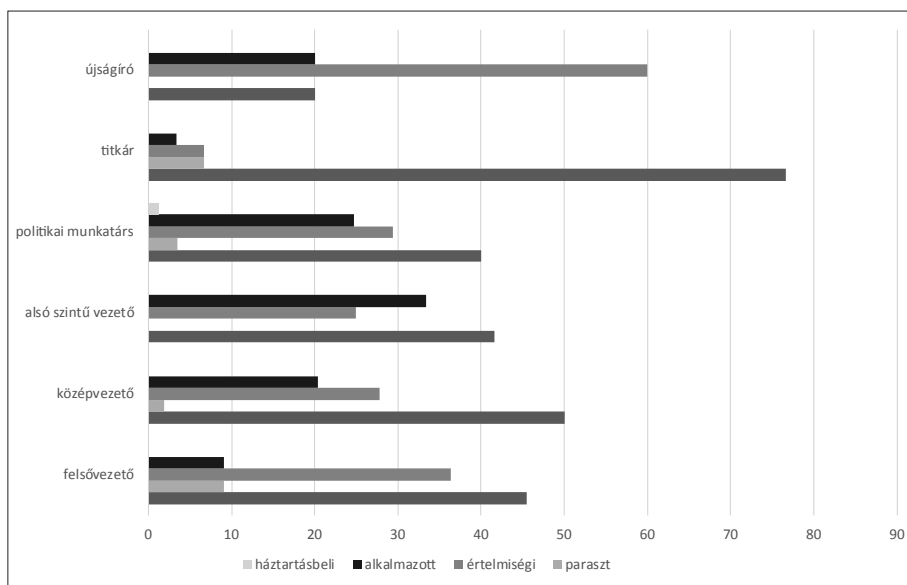
Betöltött pozíciók szerinti vizsgálat

A következőkben az adatbázisunkban szereplő személyek megelőző foglalkozással szerzett társadalmi státuszát elemezzük, úgy hogy őket az 1955-ben betöltött pozícióik szerint csoportosítottuk.

Felső vezetők

Az elemzett listán összesen 11 felsővezetőt találunk, közülük a megelőző foglalkozással szerzett társadalmi státusz szerint alkalmazott volt egy fő (9,09%), értelmiségi négy fő (36,36%), munkás öt fő (45,45%), paraszt pedig egy fő (9,09%). A felsővezetők közül heten (63,63%) végeztek különböző hosszúságú pártiskolát, négyen (36,36%) pedig pozíciójuk betöltése közben jártak gimnáziumba vagy egyetemre. Négyük közül hárman előző foglalkozásukat tekintve betanított gyári munkások voltak, számukra a pozíció és a vele járó tanulási lehetőség egyértelmű felfelé mutató mobilitás jelentett, mind inter-, mind intragenerációs tekintetben. Ők mindhárman pártiskolát is végeztek. Az 1955-ös káderlistán szerepel Erdős Jánosné, Jóború Magda és Nagy Józsefné, a korszak női miniszteri illetve miniszterhelyettesi pozícióig jutó négy tagja közül három. Róluk később bővebben is szólnunk majd. (5. diagram)

5. diagram Megelőző foglalkozással szerzett státusz az 1955-ben betöltött pozíción belül n=202.



Középvezetők

A felsővezetőkhez viszonyítva lényegesen több (54 fő, 26,73%) női középvezetőt tudtunk beazonosítani. Közülük 11 fő (20,37%) volt korábban alkalmazott, 15 fő (27,77%) értelmiségi, 27 fő (50%) munkás- és egy fő (1,85%) paraszt. A középvezetők közül 37-en (68,51%) pártiskolát végeztek, hárman (5,5%) jártak 1955-ben épp egyetemre vagy gimnáziumba. A középvezetők viszonylag népes csoportjában többféle mobilitási útra is találunk példát. Az 1905-ben született Lakatos Éva apja szobafestősegéd volt, ő maga nyolc gimnáziumi osztályt végzett, majd tisztviselő lett. 1928-ban lépett be az MKP-ba, aktívan részt vett az illegális munkában. Az 1930-as években több évet töltött a Szovjetunióban, a Komintern Nőtítkárságán dolgozott, Lenin-iskolába³⁰ járt, majd Moszkvában lett gyári munkás. 1941-től a Moszkvai Rádiónál dolgozott, 1945-ben visszatért Magyarországra, ahol a Budapesti PB káderosztályának munkatársa, majd a VII. kerületi PB titkára lett. 1948-ban került a KV Agitációs- és Propaganda Osztályára, ahol osztályvezető-helyettes lett, 1949-től országgyűlési képviselő. 1955-ben épp egyetemre járt.³¹

A középvezetők között találunk ismert neveket (például Andics Erzsébet), illetve ismert politikai vagy állami tisztségviselők feleségeit (Gerő Ernőné, Tömpe Istvánné, Hegedüs Andrásné) is, de emellett viszonylag népes azok csoportja, akik teljesen ismeretlen segéd- vagy betanított munkásokból, pártiskola elvégzése után valamely minisztériumi vagy tanácsi osztály, esetleg tömegszervezet középvezetői lettek, jellemzően valamilyen helyettesi beosztásban. Számukra a káderré válás egyértelmű felfelé mobilitást jelentett. A férj hangsúlyos szerepét a női mobilitásban a tanulmány külön alfejezetében tárgyaljuk.

Alsó szintű vezetők

A káderlista alapján a nők között az alsó szintű vezetők száma majdnem meg egyezett a felsővezetőkével (12 fő, 5,94%). A megelőző foglalkozás szerinti státusz mutat ugyan különbséget, de mindkét csoportra az jellemző, hogy tagjainak csaknem a fele munkásszármazású volt. Az alsó szintű vezetők között négyen alkalmazottak voltak (33,33%), értelmiségiek hárman (25%), munkások pedig öten (41,6%). Pártiskolát végeztek közülük heten (58,33%), éppen egyetemre járt egy fő (8,33%). Ez utóbbi Hollós Ervin³² felesége, Lajtai Vera volt, aki 1920-ban

³⁰ A Nemzetközi Lenin Iskola a Komintern képzési központja volt Moszkvában.

³¹ Funkcionáriusok hatásköri és beosztás szerinti listái. (1955) MNL OL M-KS 276. f. 88. cs. 371. ó. e.

³² Hollós Ervin: szűcssegéd, illegális politikai munkáját Ságvári Endre és Kádár János munkatársaként végezte. Az MKP, majd az MDP ifjúsági titkárságán dolgozott, 1950–1952 között pártiskolát végzett,

született, eredetileg 4 polgárit végzett, 1955-ben pedig a Közgazdaságtudományi Egyetem 5. évfolyamának hallgatója volt. Az 1940-es évek elején még bődíszműves-segédként dolgozott, s a Szabó Szakszervezet révén került kapcsolatba a munkásmozgalommal. 1948–1949-ben több pártiskolát is elvégzett, majd 1949-től a Pártfőiskolán tanított és ott lett alsó szintű vezető.³³

Újságírók, szerkesztők

Az újságírók 10 fős (4,95%) csoportja korábbi társadalmi státuszát tekintve eltér a többi vizsgált pozíciótól, hiszen közülük hatan (60%) egyetemet végeztek, és csupán két-két fő (20–20%) volt munkás, illetve alkalmazott korábban. Nagy arányban (hét fő, 70%) végeztek – közülük öten minimum egyéves – pártiskolát, egyszerre volt szükségük tehát magasabb szintű iskolai végzettségre és megfelelő ideológiai képzésre. Többségükben a fiatalabb korosztályhoz tartoztak, csupán két fő múlt el 1956-ban 40 éves. Mobilitási szempontból érdekes Katona Éva pályája, aki 1924-ben munkáscsaládban született, négy polgárit végzett, majd vasesztergályos lett. A háború alatt bekapcsolódott az illegális mozgalomba, 1944-ben röplapterjesztésért letartóztatták és deportálták. 1948-ban a *Szikra* című újság szerkesztője, majd a *Szabad Ifjúság* felelős szerkesztője lett. Kétéves pártfőiskolát végzett, 1954-ben lett a *Szabad Nép* rovatvezetője.³⁴

Politikai munkatársak

A politikai munkatársak feladata az volt, hogy munkaidejük nagy részét a párt-szerveknél töltve segítsék a felsőbb szervek határozatainak végrehajtását, javaslatokkal és információkkal támogassák a helyi pártszerveket. Emellett gondoskodniuk kellett a helyi tapasztalatok összegyűjtéséről, elemzéséről és azok eljuttatásáról az irányító pártszervhez.³⁵

A vizsgálatba vont, listán szereplő 202 nő közül 84-en töltöttek be politikai munkatárs pozíciót 1955-ben, ami a női káderek 41,5%-át teszi ki. A teljes listán (a férfiakkal együtt) szereplő 1870 főből mindössze 246 fő volt politikai

1952–1956 között a DISZ központi vezetőségének titkára volt. 1956-tól állambiztonsági tiszt, a forradalmat követő megtorlások egyik irányítója, 1962-től egyetemi tanár, kommunista pártállami propagandaanyagok szerzője. MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 201. ő. e., illetve <https://bit.ly/2qSCrR3>, letöltés 2019. máj. 26.

³³ Funkcionáriusok hatásköri és beosztás szerinti listái. (1955) MNL OL M-KS 276. f. 88. cs. 371. ő. e.

³⁴ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 325. ő. e.

³⁵ Barsi T.: A pártélet kisszótára i.m. 56. Ehhez lásd még Horváth Ágnes – Szakolczai Árpád: Senkiföldjén. A politikai instruktorok tevékenységéről az állampártban. Bp. 1989.

munkatárs, ami egyértelműen mutatja a politikai munkatárs pozícióban a nők dominanciáját. Ha a női politikai munkatársak életkori megoszlását vizsgáljuk, azt tapasztalhatjuk, hogy 73,8%-uk a 35 év alatti korosztály tagja volt. Ideológiai képzettségüket tekintve pedig 72,6%-uk végzett valamilyen pártiskolát. Tipikusnak tekinthető politikai munkatárs karriert futott be például Háder Károlyné, aki 1924-ben munkáscsaládban született, négy polgárit, később pedig egyéves pártiskolát végzett. 1938-tól 1946-ig a Kerámiagyárban, majd 1949-ig a Fogaskerékgyárban volt tisztviselő. Pártkarrierje 1949-ben indult, amikor a Párt és Tömegszervezetek Osztályán lett adminisztrátor, majd irodavezető. A pártiskola elvégzése után 1951-ben lett a Szervezeti Szabályzat alosztályon politikai munkatárs egészen 1956-ig, amikor férje diplomáciai megbízást kapott és vele együtt külföldre ment.³⁶ 1957-ben tértek haza, ekkor Háder Károlyné az MSZMP KB Párt és Tömegszervezetek Osztályának politikai munkatársa lett. Karrierjét az MSZMP-iratokban 1969-ig lehetett végigkövetni, ezek szerint az 1960-as években folyamatos politikai munkatársi munkáját csak férjével közös külszolgálati feladatai szakították meg.³⁷ Karrierútját vizsgálva egy másik, a női politikai munkatársakra igen jellemző tényezőt figyelhetünk meg. Férje, Háder Károly eredeti végzettsége szerint géplakatos segéd, aki háromhónapos pártiskolát végzett és 1951-től 1973-as haláláig a Belügyminisztérium SZT, azaz szigorúan titkos állományú tisztje volt, fedőmunkahelyként pedig az Építésügyi Minisztériumban dolgozott.³⁸ A vizsgálatunkba vont 84 politikai munkatárs 35%-ának férje beazonosíthatóan szintén állami vagy pártkarriert futott be. Több esetben nyilvánvaló kölcsönhatás mutatható ki a feleség és a férj karrierje között, s úgy tűnik, a politikai munkatárs pozíció különösen gyakran szolgált állami- vagy párttisztviselők feleségének elhelyezésére, hiszen különösebb szakképzettséget nem igényelt. Ugyancsak alkalmas volt ez a pozíció a különböző fegyveres testületekben szolgálók feleségeinek, akik férjük állomáshelyének változása miatt gyakori munkahelyváltásra kényszerültek.

A feldolgozott mintákon keresztül nemcsak nők, hanem családok mobilitására is találhatunk példákat. Uszta Gyula például négy elemít végzett, majd gazdasági cselédként és kubikosként dolgozott, 1945-től pedig a Magyar Kommunista Párt (MKP) KV Gazdasági Hivatalában tevékenykedett. 1947-ben az MKP jelöltjeként Zemplén vármegye főispánja lett. 1948 végén

³⁶ MNL OL M-KS 288. f. MSZMP Központi Szervei (a továbbiakban: 288. f.) 7. cs. Titkárság (a továbbiakban: 7. cs.) 4. ő. e.

³⁷ MNL OL M-KS 288. f. 7. cs. 163. és 330. ő. e., illetve MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. Politikai Bizottság (a továbbiakban: 5. cs.) 598. ő. e.

³⁸ <https://bit.ly/31TpVgT>, letöltés 2019. máj. 22.

átirányították a Magyar Honvédség állományába, ahol 1949-ben ezredes, 1950-ben vezérőrnagy, 1952-től a Magyar Néphadsereg páncélos csapatainak parancsnoka lett. 1956 novemberében Kádár János bízta meg az új Honvéd Karhatalom felállításával, majd 1962-ig a honvédelmi miniszter első helyettesének tisztét töltötte be. Egyéb, honvédséggel kapcsolatos feladatai mellett 1953. július és 1985. június között a kollektív államfői testület, az Elnöki Tanács tagja is volt.³⁹ Felesége, Balla Erzsébet 1921-ben született, paraszti származásúként 30 évesen, 1951-ben lett a Központi Ellenőrző Bizottság politikai munkatársa. Iskolai végzettségét nem ismerjük, de az egyéves pártiskolát elvégezte. Négy gyermekük született, mindegyikük felsőfokú végzettséget szerzett.⁴⁰

A politikai munkatársként dolgozó nők között viszonylag nagy számban találunk értelmiségieket. 1951-ben 28 évesen, közgazdász végzettséggel lett az MDP Terv- és Pénzügyi Osztályának politikai munkatársa Farkas Vladimírné Berei Vera, Berei Andor és Andics Erzsébet lánya⁴¹. A Honvédelmi Minisztérium Agitációs- és Propaganda Osztályát vezető, később Magyar Néphadsereg Politikai Főcsoport vezetői tisztét betöltő Ilku Pál tanító végzettségű felesége, Czabán Piroska pedig a Munkásmozgalmi Intézet politikai munkatársaként dolgozott 1950-től.

A magasabb végzettséggel vagy vezető pozíciójú családtaggal rendelkező nők stabil, hosszú ideig tartó politikai munkatársi szerepvállalása azt jelzi, hogy ez a beosztás korántsem volt értéktelen, még azok körében sem, akik számára e funkció nem jelentett klasszikus értelemben felfelé irányuló mobilitást.

Párt- és tömegszervezeti titkárok

A káderlistán összesen 30 fő szerepelt különböző titkári pozíciókban. Közülük egy személy (3,33%) volt korábban alkalmazott, kettő (6,66%) értelmiségi, 23 (76,6 %) munkás, kettő (6,66%) pedig paraszt. 25-en (83,33%) végeztek különböző szintű pártiskolát, négy fő (13,33%) járt ekkor éppen gimnáziumba vagy egyetemre. Jellemző karrierutat futott be az Országos Béketanács titkára, Bugár Jánosné, aki 1921-ben született gyári munkáscsaládban, két polgárit végzett, első foglalkozását tekintve szabósegéd volt. 1938-ban került kapcsolatba az illegális mozgalommal, majd 1945-ben az MNDSZ rákospalotai titkára lett. 1948-tól Csanád megyében propagandista, majd 1949-ben a megyei pártiskola vezetője

³⁹ <https://bit.ly/2q1vBrD>, letöltés 2019. máj. 22.

⁴⁰ *Uszta Gyula*: A jót akarni kell! Visszaemlékezések. Bp. 1989. 386–387.

⁴¹ Andics Erzsébet: 1953–1954 között az oktatásügyi miniszter első helyettese, majd 1956-ig az MDP KV Kulturális Osztályának vezetője. Berei Andor: 1948-tól előbb a Külügyminisztérium államtitkára, majd a külügyminiszter első helyettese. 1948–1956 között az MDP KV tagja.

lett. 1950-től a KV Agitációs és Propaganda Osztályának politikai munkatársa, 1954-től az Országos Béketanács titkára.⁴²

Az oktatás és a pártiskolák szerepe a mobilitásban

A nők gazdasági és társadalmi szerepének megváltozása szükségessé tette iskolai végzettségük emelését is. Az 1945-ben kötelezővé tett nyolcosztályos általános iskola jelentősen hozzájárult a nők iskolai végzettségbeli hátrányának csökkentéséhez.⁴³ Míg 1949-ben még csak 23,3%-uknak, 1960-ban már 38,7%-uknak volt legalább nyolcosztályos iskolai végzettsége. Mindeközben az 1950-es évekre megszűnt a korábban jellemző, nemek szerint erősen differenciált alapfokú oktatás, mivel az 1950–1951-es tanévben a koedukáció lehetőségét is megteremtették.⁴⁴

A korszak középfokú oktatásának alapvető célkitűzése a korszerű munkaerő képzése vagy a megfelelő szakképzést nyújtó egyetemekre való felkészítés volt. A gimnáziumokban jelentősen megnőtt a lányok számaránya, és emellett megjelentek az ipari és a mezőgazdasági technikumokban is. A felsőoktatást tekintve a nők aránya 1945 után elsősorban a jelentőségüket fokozatosan elvesztő pedagógiai és egészségügyi főiskolákon és egyetemeken nőtt, a nagy presztízsű műszaki és közgazdasági felsőoktatást továbbra is elsősorban a férfiak látogatták. Így összességében ugyan nőttek a nők lehetőségei a felsőfokú továbbtanulás terén, de csak a folyamatosan (relatív) leértékelődő értelmiségi pályák kínáltak számukra mobilitási csatornát.⁴⁵

Az oktatási rendszer reformjának hatásait csak hosszabb távon lehetett érzékelni, a pártnak viszont addig is szüksége volt saját értelmiségre, ezért 1948-ban bevezették a szakérettségi rendszerét. A szakérettségi tanfolyamokon 18–30 éves üzemi dolgozók egy, majd 1952-től két tanulmányi év alatt szerezhettek szakérettségi bizonyítványt, amely az abban megjelölt főiskolán vagy egyetemen való továbbtanulásra jogosított.⁴⁶ Az elemzett listán beazonosított néhány elemi iskolai osztály után egyetemre járó nők számára minden bizonnyal a szakérettségi intézménye teremtette meg a lehetőséget a felsőfokú tanulmányokra, de erre vonatkozóan pontos számadatokkal sajnos nem rendelkezünk.

⁴² Funkcionáriusok hatásköri és beosztás szerinti listái. (1955) MNL OL M-KS 276. f. 88. cs. 371. ó. e.

⁴³ A nyolcosztályos alapfokú oktatás nem volt előzmények nélküli, hiszen az 1940. évi 20. törvény elrendelte a nyolcosztályos népiskolák létesítését, de a háborús viszonyok hátráltatták ennek tömegessé válását.

⁴⁴ *Schadt M.*: „Feltörekvő dolgozó nő” i. m. 26–27.

⁴⁵ Uo. 34–40.

⁴⁶ *Majtényi György*: A szakérettségi intézményéről és a szakérettségizettekről. *Iskolakultúra* 14. (2004) 9. sz. 72–82.

Legkisebb mértékben az iskolai végzettségről állnak rendelkezésre adataink – már az is sokat mondó, hogy a listán nem tartották fontosnak jelezni ezt, csak a pártiskolai végzettséget. A 27 nőből, akinek iskolai végzettségét ismerjük, kilenc fő (33,3%) végzett egyetemet, szintén kilenc (33,3%) valamilyen középszintű iskola néhány osztályát (jellemzően 3–4 osztályt), de közülük csak egynek (3,7%) volt érettségi vizsgája, három személy (11,1%) csupán elemi iskolát végzett. A 27 főből tíz (37,03%) éppen egyetemre, kettő (7,4%) pedig gimnáziumba járt. Ennél a 12 főnél (44,44%) tehát mindenképpen felfelé tartó mobilitás figyelhető meg. Közülük kilenc fő (75%) volt eredetileg munkás, jellemzően gyári vagy betanított munkás, akik közül háromból felsővezető, egyből középlevezető, egyből alsó szintű vezető, négyből pedig különböző szintű párt- vagy tömegszervezeti titkár lett.

Az eredeti foglalkozása szerint munkás (szövműnő), de családja révén szegény-paraszti származású, pártkádereként egyetemre járó, majd felsővezetővé váló nők között találjuk Nagy Józsefné Szarka Jolán könnyűipari minisztert, aki hat elemi végzett, majd háztartási alkalmazottként dolgozott. 1945-ben lépett be a Magyar Kommunista Pártba, majd Csepregen a MADISZ járási funkcionáriusa lett. Később a Magyar Pamutipar újpesti telepén szövműnő, illetve az üzemi konyha vezetője, 1949-ben alapszervezeti párttitkár. 1949-ben a Hazai Pamutszövmű Vállalat és az Óbudai Pamutipar vezérigazgatója, majd 1950. szeptembertől a Könnyűipari Minisztérium főosztályvezetője lett. 1952-től az Országos Tervhivatal elnökhelyettese, 1955-től könnyűipari miniszter (1956–1957 fordulóján néhány hónapot leszámítva) egészen 1971-ig. Emellett az MDP Központi Vezetőségének póttagja, majd rendes tagja. 1956 után az MSZMP Központi Bizottságának pót-, majd rendes tagja. Iskolai végzettségét tekintve a Közgazdaságtudományi Egyetemen két évet végzett, 1954-ben közgazdász oklevelet szerzett. Emellett 1951–1952-ben az MDP Pártfőiskoláján tanult.⁴⁷

Ugyancsak gyári munkásból lett felsővezető Erdős Jánosné, aki három gimnáziumi osztály elvégzése után már kádereként járt a Közgazdaságtudományi Egyetemre, emellett kéthónapos pártiskolát végzett. 1945-ben lépett be az MKP-ba, ezután került a Közellátási Kormánybiztosságra, majd az MNDSZ Országos Központjába, később pedig annak szegedi szervezetébe. Hamarosan három hónapos pártiskolai oktató lett, majd 1949-től az Állami Ellenőrző Központ személyzeti osztályának vezetője. 1951-től az Állami Ellenőrzési Központ elnökhelyettese, 1952-től a Minisztertanács Hivatalánál dolgozott, majd 1953-ban lett miniszterhelyettes.⁴⁸

⁴⁷ S. Kosztricz A.: A nők mobilitásának vizsgálata i. m. 152.

⁴⁸ Felmérés az pártközpont munkatársairól. MNL OL M-KS 276. f. 90. cs. 416. ő. e

A fent említett nők életpályájának, mobilitási útjának vizsgálata azért is fontos, mert amint említettük, 1948 és 1956 között mindössze négy nő töltött be miniszteri, illetve miniszterhelyettesi pozíciót Magyarországon. A fentiekén kívül Ratkó Anna, népjóléti (1949–1950), majd egészségügyi miniszter (1950–1953), aki hasonló pályát futott be, és Jóború Magda, miniszterhelyettes (1951), majd az oktatási miniszter első helyettese (1954), aki viszont egyetemet végzett, tanári diplomát szerzett.⁴⁹

Az oktatás struktúrájának átalakítása és a szakérettségi tanfolyamok bevezetése mellett a mobilitás speciális útját jelentette a pártoktatás rendszerének kialakítása, melynek alapjait 1945-ben fektették le. A leghosszabb, kezdetben hathónapos pártiskolán a vezető pártfunkcionáriusokat, megyei, városi, nagyüzemi titkárokat, vezetőségi tagokat, szakszervezeti és tömegszervezeti vezetőket képezték. A középfokú pártiskolák két-három hónaposak voltak csak, itt tanult a párt középvezetői gárdája, a járási, körzeti titkárok és vezetőségi tagok. Az üzemi, területi alsóbb funkcionáriusréteg tömeges kinevelése pedig az egész országot behálózó alapfokú, két-, illetve háromhetes iskolákon történt.⁵⁰ Az általunk vizsgált időszakban a káderek már 1-2 éves pártiskolákra is jártak, többen közülük pedig a Szovjetunióban tanultak. Elemzésünkben külön választottuk a néhány hetes, a több hónapos, illetve az 1-2 éves pártiskolát végzők három nagy csoportját.⁵¹

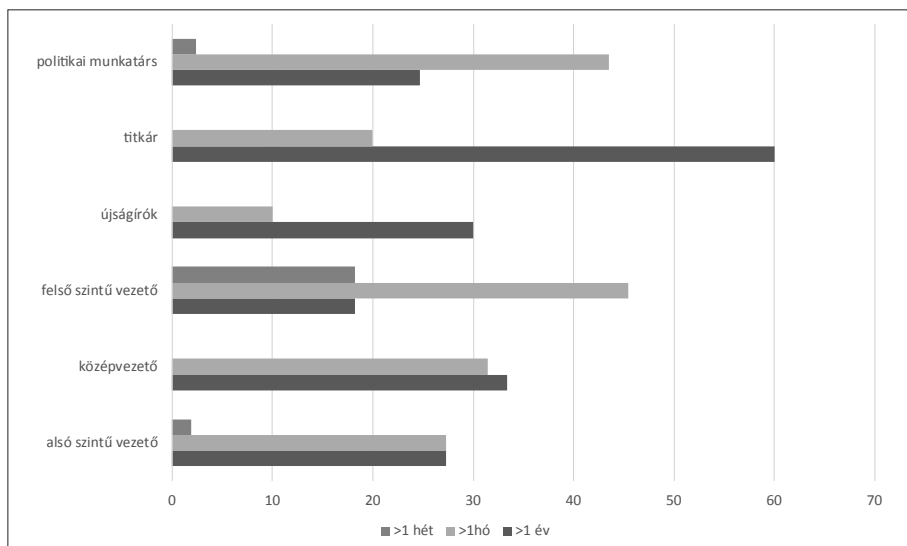
Az elemzett listán szereplő 202 nő közül 142-nek ismerjük a pártiskolai végzettségét, 41 főről (20,29%) egyértelműen tudjuk, hogy nem végzett pártiskolát, 19 főről (9,4%) pedig nincs adatunk. A 142 fő közül 66 (46,47%) végzett legalább egyéves, 70 fő (49,29%) legalább egyhónapos és öt fő (3,5%) néhány hetes pártiskolát. A 41 fő közül, akik biztosan nem végeztek pártiskolát 1955-ig, 21-nek (51,21%) volt egyetemi diplomája, tehát ők iskolai végzettségüket tekintve már felsőfokú végzettségűnek számítottak. Ennek a csoportnak közös jellemzője volt, hogy tagjai három fő (7,31%) kivételével rendelkeznek mozgalmi múlttal is, korábbi MKP és/vagy SZDP párttagsággal. (Csak az MKP tagja volt a pártegyesülés előtt 31 fő [75,60%], csak az SZDP tagja négy fő [9,7%], mindkét pártnak a tagja pedig három fő [7,31%]).

⁴⁹ S. Kosztricz A.: A nők mobilitásának vizsgálata i. m. 151.

⁵⁰ Huhák Heléna: Kicsapás a pártiskoláról. Két fegyelmi ügy a propaganda mikrovilágából. Kommentár 11. (2016) 5. sz. 84.

⁵¹ Az időszak pártiskolai rendszerének részletekbe menő feldolgozása még nem történt meg, köszönjük Huhák Helénának a tanulmány e részének elkészítésében nyújtott segítségét.

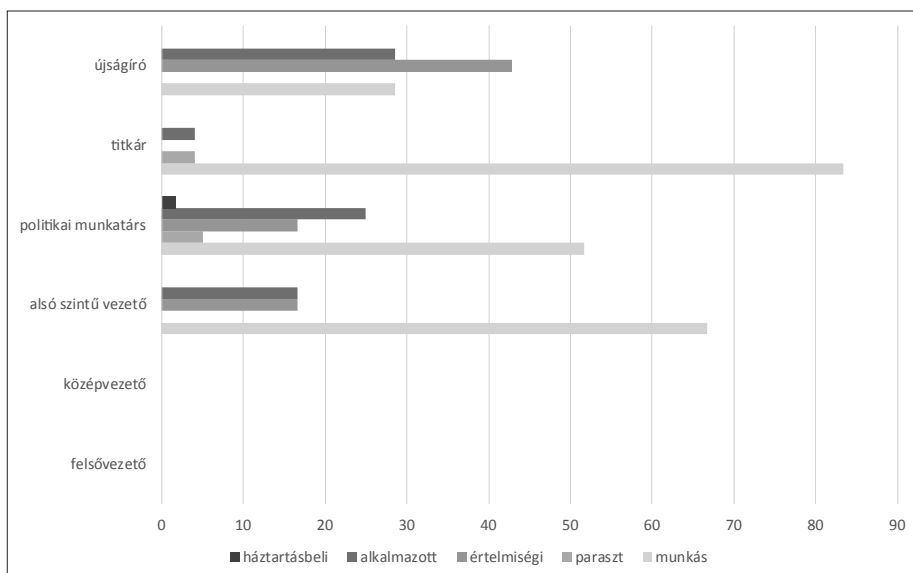
6. diagram Pártiskolai végzettség a betöltött pozíció szerint (fő) n=142



A 6. diagramon a pártiskolai végzettséget az egyes személyek által betöltött pozíció típusával vetettük össze, arányosítva azt az egyes pozíciókat betöltők létszámával. A legmagasabb szintű, több mint egyéves pártiskolát elsősorban a párt- és tömegszervezeti titkári pozíciót viselők, illetve a *Szabad Nép* újságírói végeztek. A politikai munkatársak pártiskolai végzettsége pedig a felsővezetők végzettségéhez hasonlított, emellett a középvezetők és az alsó szintű vezetők is hasonló arányban végeztek különböző hosszúságú pártiskolát. Az, hogy a párt és tömegszervezeti titkárok, illetve a párt hivatalos lapjának újságírói kapták a legmagasabb szintű ideológiai képzést, talán nem meglepő, az viszont, hogy a politikai munkatársak ideológiai képzettsége a felsővezetőkéhez hasonlított, mutathatja a pozíció jelentőségét. (6. diagram)

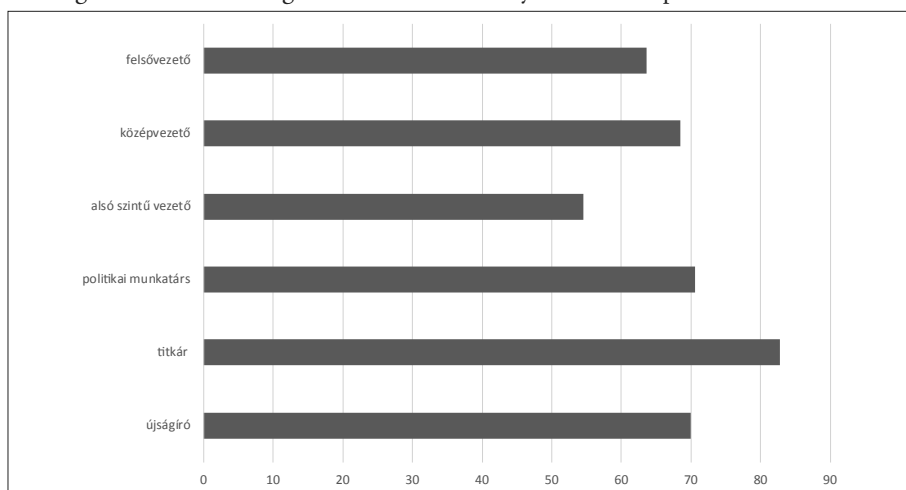
Ezt a képet tovább árnyalhatjuk azzal, ha megvizsgáljuk, hogy az 1955-ben betöltött pozíción belül milyen társadalmi státuszban voltak a megelőző foglalkozásuk alapján azok, akik a pártiskolákat látogatták. Példaként a legmagasabb szintű ideológiai képzésben részesülő titkárok és újságírók csoportját összehasonlítva tapasztaljuk a legnagyobb különbséget, hiszen az újságírók között az értelmiségiek, míg a titkárok között a munkások jártak többségükben pártiskolára. Mivel a foglalkozási csoportokon belül a képzésben résztvevők száma korrelál a foglalkozási csoportokon belül az adott társadalmi csoport létszámával, ebből arra következtethetünk, hogy az ideológiai képzést elsősorban a betöltött funkció és nem a megelőző foglalkozással szerzett társadalmi státusz határozta meg. (7. diagram)

7. diagram A megelőző foglalkozással szerzett társadalmi státusz az 1955-ben betöltött pozíción belül a pártiskolát végzettek körében n=142



A pártiskolát végzettek százalékos arányát a teljes mintán a betöltött pozíciók szerint vizsgálva is azt látjuk, hogy a legmagasabb számban a titkárok, a politikai munkatársak, illetve az újságírók részesültek ilyen képzésben, tehát azok, akiknek legnagyobb szerepe volt az ideológia dolgozók felé való közvetítésében. (8. diagram)

8. diagram Pártiskolát végzettek százalékos aránya a betöltött pozíciókon belül n=202



A vizsgálatba bevont személyek közül heten (3,4%) szereztek magasabb párt-iskolai végzettséget a Szovjetunióban. Ilyen volt például Hoffmann Jánosné, aki 1933-ban született, munkásszármazásúként (édesapja városi hordár, édesanyja háztartásbeli), négy polgárit végzett, majd a vizsgált időszakban a gimnázium 3. osztályába járt. Eredeti foglalkozása szerint segédmunkás, aki 1949–1951-ig a Szombathelyi Cipőgyárban dolgozott. 1950-ben lépett be az MDP-be (esetében fiatal kora magyarázza, hogy nem volt egyik elődpárt tagja sem). 1951-től a Kőszegi Járás úttörő titkára volt, majd a Vas megyei DISZ Bizottság Szervezőtitkára lett. Előbb öthónapos DISZ-iskolát, majd egyéves Komszomol-iskolát végzett. Férje Hoffmann János, ÁVH hadnagy volt.⁵²

Mobilitási szempontból a Szovjetunióban tanultak között megemlítenéd még Nagy Mária, aki 1924-ben született, három polgárit végzett, apja lakatossegéd, ő maga textilmunkás volt. 1942-ben előbb az SZDP, majd 1944-ben az MKP tagja lett. 1949-ben lett kerületi titkár, 1950-től a Budapesti Pártbizottság másodtitkára, 1949-től országgyűlési képviselő is volt. 1950-től a Központi Vezetőség póttagja, 1951-től tagja. 1952–1955 között az SZKP pártfőiskolájának hallgatója volt. 1955-ben az MDP Budapesti Végrehajtó Bizottságának tagja és titkára lett.⁵³ Az újonnan felálló MSZMP 1957. januárban még nem számított rá, de júniusban – harminchárom évesen – a IV. Kerületi Pártbizottság első titkára lett és hosszú évekig vezette a kerületet.⁵⁴

A férj szerepe a mobilitásban

Adataink elemzése azt mutatja, hogy a nők mobilitásában gyakran fontos szerepet játszott a férjek által betöltött pozíció. Vizsgálatunk során három vizsgálati csoportot alakítottunk ki. Az első csoportba azokat soroltuk, akik a férjükkel együtt szerepeltek a káderlistán. A második csoportba azok kerültek, akik szerepeltek a listán, férjük pedig az MDP valamely vezető testületének tagja volt. A két csoporthoz kontrollként néhány olyan nő vizsgálatát is elvégeztük, akik a listán nem szerepeltek, de férjük vezetőtestületi tag volt. Arra voltunk kíváncsiak, találunk-e érdemi különbséget a három csoportba tartozó nők mobilitása között.

⁵² MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 324. ő. e.

⁵³ Funkcionáriusok hatásköri és beosztás szerinti listái. (1955) MNL OL M-KS 276. f. 88. cs. 371. ő. e.

⁵⁴ *Rácz A.*: A budapesti hatalmi elit i. m. 244.

Férjjel párhuzamos mobilitás

A káderlistán több házaspárt is találunk, akiknél a férj és a feleség mobilitása között párhuzamot figyelhetünk meg. Ilyen volt a korábban említett Uszta Gyula és Uszta Gyuláné, akik szegény paraszti származásból, megfelelő ideológiai képzés mellett, hagyományos és katonai iskolákon keresztül léptek előre, mindketten még az MSZMP korszakban is tisztségeket viseltek, gyermekeiket pedig felsőfokon iskoláztatták. De említhetjük itt Jánki Kálmánt és feleségét is. Jánki 1907-ben született, eredetileg segéd-, illetve alkalmi munkásként dolgozott, 1944–1945-ben illegális pártmunkát végzett, 1946-tól volt pártalkalmazott, 1948–1951 között XIX. kerületi titkár, 1951–1953 között a Budapesti PB Agitációs és Propaganda Osztályán, majd az Ipari és Közlekedési Osztályon volt politikai munkatárs, 1953–1957 között pedig a Város és Községgazdálkodási Minisztérium főosztályvezetője. 1956 után kerületi első titkári funkciót töltött be. Felesége Jánki Kálmánné 1919-ben Romániában született, szülei földművesek voltak, négy elemi végzett, majd szabósegédként dolgozott, egy éves pártiskolát végzett, az Agitációs és Propaganda Osztály politikai munkatársaként 1954-ben éppen az ELTE Bölcsészkarának levelező hallgatója volt.

Magas státuszt betöltő férjhez köthető mobilitás

A vizsgált 202 nő közül 13-at tudtunk azonosítani, akinek a férje valamelyik vezető testület tagja volt. Közülük egy fő lett alsó szintű vezető, hat középvezető, öt politikai munkatárs, kettő pedig valamilyen titkár. Közös jellemzőjük, hogy mindannyian az MKP tagjai voltak a pártegyesülés előtt, kilencen végeztek – többségében legalább egyéves – pártiskolát, és két fő kivételével 1955-ben pártvonalon tevékenykedtek. Megelőző foglalkozásukkal szerzett státuszuk szerint egy volt közülük alkalmazott, négy értelmiségi, öt munkás és egy paraszt.

Ebben a csoportban találjuk például Gerő Ernő feleségét, Fazekas Erzsébetet is. Gerőné 1949-ben a Tudományos Tanács titkára lett, miközben Gerő Ernő 1948-tól annak elnöke, akit megbíztak az MTA szovjet típusú átalakításával. Gerőné 1950–1957 között a szegedi JATE-n, majd az ELTE-n tanított. Gerő Ernő ezalatt magas állami és pártpozíciókat viselt, a forradalom alatt a Szovjetunióba menekült. Felesége nyugdíjazásának évében, 1957-ben megfosztották parlamenti mandátumától és tagságától az Elnöki Tanácsban, akadémiai tagságát is elvesztette. 1960-ban tért haza, visszavonultan élt, 1962-ben végleg kizárták a pártból.⁵⁵

⁵⁵ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 227. ő. e.

Ugyanebben a csoportban található Friss Istvánné Weiser Rózsi, aki apja és bátyja révén került kapcsolatba a szervezett munkásmozgalommal. 1932-ben, 17 éves korában KIMSZ-tag lett, 1935-től a KMP budapesti-északi kerületi bizottságának szervezője. 1937-ben a párt Prágába küldte, innen a német bevonulás elől (Friss István, valamint az ez idő tájt szintén Prágában tartózkodó Révai József társaságában) Svédországba menekült. Friss István és Weiser Rózsi házasságkötésének időpontját sem sikerült fellelni, egyes források szerint Svédországba már „férjével együtt” menekült, más források azonban még egyértelműen lánykori nevén említik őt Prága elhagyásakor. 1940-ben Friss Istvánnal együtt a Szovjetunióba költözött. Moszkvába került, innen azonban a háború elől hamarosan egy évre a Távol-Keletre evakuálták, csak 1942 nyarán térhetett vissza a szovjet fővárosba. Friss István Moszkvában a Komintern és a moszkvai Kossuth Rádió munkatársaként dolgozott, visszatérése után felesége is ide került. 1945-ben mindketten visszatértek Magyarországra, Friss István az MKP Törvényelőkészítő Irodájának vezetője, Friss Istvánné a budapesti pártbizottság munkatársa lett. A férj 1948 és 1956 között az MDP KV tagja, a párt egyik fő gazdaságpolitikusa, az Állampolitikai, az Államgazdasági, majd a Terv-, Pénzügyi és Kereskedelmi Osztály vezetője. A bőrs munkás végzettségű Friss Istvánnét 1952-ben politikai munkatársként a Munkásmozgalmi Intézetbe helyezték, itt többek között Ilku Pál felesége volt a kollégája hasonló beosztásban – 1955-ben közös szerkesztésű dokumentumkötet is fűződik a nevékhöz.⁵⁶ 1956 után az új nevű Párttörténeti Intézet tudományos munkatársa lett. Férjének, Friss Istvánnak a politikai elitből való 1961-es kiesése láthatóan nem érintette tudományos/politikai munkáját, egészen 1978-ban bekövetkezett haláláig az intézetnél maradt.

Nem tartozik ugyan ebbe a 13 fős csoportba, de mivel a listán szerepel, és jó példa arra, hogy a megyei vagy járási szintű pártvezetésben is gyakran előfordul egy-egy házaspár mindkét tagja, az 1927-es születésű Právitcz (Právicz) Lajosné (született Béres Ilona) is érdemes pár szót szólni. Édesapja uradalmi cseléd volt Somogyban, ő maga is a cselédek között dolgozott 15 éves koráig, amikor is Pécsre költözött, és hamarosan a bőrgyárban kapott munkát. 1947-ben az MNDSZ egyik helyi szervezője lett, majd 1952-ben a Szigetvári járás pártbizottságának titkáráként találkozhatunk a nevével. 1955-ben került a nomenklatúrába a Baranya megyei pártbizottság mezőgazdasági osztályának osztályvezetőjeként, és ezt a pozícióját 1956 után is megtartotta. 1957-ben „az ellenforradalom leverésében és az ország gazdasági

⁵⁶ Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához IV. 1929 októberétől 1939 szeptemberéig. Szerk. Friss Istvánné – Ilku Pálné. Bp. 1955.

rendjének helyreállításában kifejtett tevékenységük elismerésül” férjével együtt a Magyar Szabadság Érdemrend Ezüst Fokozatában részesült. 1960-ban a Pécsi Városi Tanács osztályvezetője, a Pécsi Városi Tanács tagja, 1962-ben a Pécsi Járási Tanács elnöke volt, 1970-ben már nyugalmazott pártmunkásként részesült állami kitüntetésben. Férje pályafutásáról lényegesen több információnk van. 1948-ban egy szövetkezeti ellenőri tanfolyam résztvevőjeként bukkant fel először a híradásokban, a „pedigré” elemévé emelt munkásszármazásra ő is büszkén hivatkozott. „Hát persze, hogy munkásszülők gyermeke, s ő is 15 évesen kezdte a munkát, mint megannyi társa” – írta róla a nyugdíjba vonulása alkalmából közölt cikkben a megyei lap.⁵⁷ A szövetkezeti mozgalmából kiemelt káderként került a *Dunántúli Napló* szerkesztőségébe. Megint csak az ünnepi életrajzi cikkből idézve: „akkoriban nem ment meglepetésszámba, ha a tehetséges munkásfiatalokat egyik napról a másikra korábbi munkájukkal homlokegyenest ellenkező beosztásba helyezték. Právicz Lajos egyik pillanatról a másikra újságíró lett”. 1948-ban már *Új élet a Dráva partján* címmel publikált „kommunista életképet” Drávapalkonya község szövetkezeti fejlődéséről a *Dunántúli Napló*ba.⁵⁸ A következő évben is a megyei lap újságírója volt, majd a Szigetvári járásban gépállomás-igazgatóvá nevezték ki. Az 1956-os forradalom már a MEDOSZ Baranya megyei szervezetének titkáráként érte, 1957 elején a Pécsi Rádió vezetőjévé lett. Még 1957-ben új megbízást kapott, az MSZMP Baranya megyei Bizottság Agitációs és Propaganda Osztályának osztályvezetőjévé nevezték ki, és a megyei PB tagjává választották. 1962–1968 között a Szakszervezetek Megyei Tanácsa titkáráként találkozhatunk a nevével, ugyancsak 1962-től a Baranya Megyei Testnevelési és Sportszövetség elnökhelyettese, majd az 1960-as évek második felében feleségéhez hasonlóan őt is a Pécsi Városi Tanács tagjává választották. 1969-től aztán a TIT Baranya megyei szervezetének titkára lett, egészen 1980-as nyugdíjba vonulásáig ebben a beosztásban tevékenykedett.

Összegzés

Az 1955-ös káderlista elemzése egyértelműen azt mutatja, hogy a rajta szereplő 202 nő többsége számára komoly mobilitási csatornát jelentett a párt. Bár az MDP legfőbb választott vezető és politikai irányító testületeibe egyetlen nő sem került be, illetve a miniszterek és felsővezetők között is csak kevés nőt találunk, a középvezetői szinteken már jóval nagyobb számban jelentek meg.

⁵⁷ Dunántúli Napló, 1980. április 27. 7.

⁵⁸ Dunántúli Napló, 1949. június 5. 7.

Különösen gyakori karrierút volt számukra a politikai munkatársi megbízatás. A mobilitást az egyének szintjén vizsgálva azt láthattuk, hogy a káderré válás sokak számára egyet jelentett a magasabb iskolai végzettség megszerzésének lehetőségével. Míg az eredetileg is magasabb iskolai végzettséggel rendelkező nők számára a pártkarrier horizontális mobilitásként jelentkezett, a listán szereplők többsége esetében komoly intra- és intergenerációs vertikális mobilitást figyelhetünk meg, hiszen a többség szegényparaszti- vagy munkáscsaládból származott, jó esetben néhány osztálynyi iskolai végzettséggel, és a káderré válás révén szerzett magasabb iskolai végzettséget és társadalmi státuszt.

Láthattuk, hogy 1948 után a pártiskolai végzettség sok esetben fontosabb volt, mint a hagyományos, sőt a legtöbb esetben pótolni tudta azt, hiszen a hivatali ranglétránál sokkal többet jelentett az ideológiai, mint a szakmai képzettség szintje. Ahogy a rendszer stabilizálódott, a nagyobb karrierhez egyre komolyabb, akár szovjetunióbeli pártiskola elvégzése is szükséges volt.⁵⁹ Az időszak második felére egyébként a párt érdekeit támogató egyetemi képzés is kiépült, és ösztöndíjjal lehetőség nyílt a szaktudás megszerzésére szovjet egyetemeken is, így a káderállomány szakmailag is képzettebbé válhatott. A párt által fontosnak tartott pozíciókba értelemszerűen csak a legmegbízhatóbb káderek kerülhettek, a megbízhatóságot pedig több jellemző mutathatta: a szovjet emigrációs múlt, a munkásmozgalomba való bekapcsolódás vagy az illegális kommunista mozgalom bármilyen támogatása. Nem véletlenül szerepelnek ezek az adatok valamennyi káder életrajzában kitüntetett helyén. A női káderek karrierútját elemezve még egy fontos megállapítást tehetünk. Az ő esetükben biztosan elősegítette az előmenetelt egy ideológiailag megbízható, szintén a párt érdekében tevékenykedő férj, esetleg egy másik családtag. Mint láthattuk, az is gyakran előfordult, hogy a férj és a feleség párhuzamos karrierutat futott be, gyermekeik pedig egy újabb lépcsőt léptek előre a társadalmi ranglétrán. Az új női káderek többségében képzetlen, saját társadalmi rétegükből, korábbi életük helyszínéről, családi kapcsolataiból kiemelt emberek voltak, akiknek újonnan felépített egzisztenciája teljes mértékig a párttól függött, s ez a tény egyben szavatolta a párthűséget is.

⁵⁹ Ehhez lásd S. Kosztricz Anna: A szovjetösztöndíjasok képzésének finanszírozása. Századok 150. (2016) 1513–1533., illetve Uő: „Az az ember, aki megérti, miért van itt, miért megy ki a Szovjetunióba, aki szereti a szakmáját, aki mélyen és alaposan tanul, aki széles látókörű...” Az Oleg Kosevoj Szovjetösztöndíjas Iskola története a levéltári dokumentumok tükrében. Múltunk 55. (2010) 2. sz. 85–104.

FEMALE CADRES IN THE RÁKOSI ERA

by Orsolya Ring – László Kiss – Anna Turnai

SUMMARY

The article explores the social mobility of women with membership of the Hungarian Workers' Party. The social historical analysis is based on career-related and biographical data have survived in the archives of the Department of Mass Organizations of the Hungarian Workers' Party. These data are based on lists of Communist functionaries according to authority and competence made late in 1955. The data have made possible, before all, an examination of the intragenerational social mobility of the individuals. Here, the main question was whether the holding of party or state office during the Rákosi era meant a rise in relation to the original occupation. As a next step, the results of the mobility analyses were tested in relation to various correlations, seeking an answer to the question of what factors may have influenced the changes that occurred in the social status of the individuals.

Pálosfalvi Tamás

MONARCHIA VAGY RENDI ÁLLAM?

Gondolatok a késő középkori magyar állam jellegéről

Egy régi paradigma – a rendi dualizmus

A 15. század Európa politikai térképének egyszerűsödésével zárult. „A nyugati kereszténység területén a nagy királyságok, amelyek politikai szervezete nagyrészt túllépett a pusztán feudális kereteken, végül stabilitásra tettek szert.” Ez történt Angliában, Franciaországban, „amely az angol hódítás kísérletének kudarca és a burgundi állam összeomlása után erősebb és egységesebb volt, mint bármikor előtte”, vagy Spanyolországban a kasztíliai és aragón korona egyesülése után. De a politikai hatalom koncentrációja nem hagyta érintetlenül Itáliát és a Birodalmat sem, ahol ugyanez a folyamat szűkebb keretek között, területi fedelemségek szintjén zajlott le. Ugyanakkor „a Birodalom peremén, Skandináviában, Magyarországon, Lengyelországban és a század végén még Csehországban is, egy másik típusú állam jött létre”, amelyekben általában a határokon átnyúló királyi hatalom volt a jellemző. „Monarchiák voltak ezek is, természetesen, de *olyanok, amelyekben a királyi hatalmat korlátozta a katonáskodó nemesség, és, mint a nemzet öntudatának igazi őrizője, 'nemesi köztársaságokká' változtatta őket.*”¹

Az idézett gondolatok, amelyek a középkori Európa történetének legújabb, monumentális összefoglalásából származnak,² nem véletlenül csenghetnek ismerősen. A középkori Magyarország történetének szintén recens, gyakran idézett összefoglalásában hasonló érveléssel találkozunk. „Nyilvánvaló, hogy mint a lengyel–litván államot, úgy Magyarországot is a nemesi rend uralomra jutása juttatta tönkre. Röviden szólva, annak az ellenkezője ment itt végbe, ami Nyugat-Európában. Ott a királyi hatalom fokozatosan maga alá tudta gyűrni a partikuláris erőket, és 1500 tájára hatékony politikai rendszereket alakított ki. *Itt az idők folyamán a partikularizmus rendi formája diadalmaskodott a monarchia felett, és a királyság nemesi köztársasággá formálódott át.*”³ A tény, hogy a jeles szerző, Engel

* Köszönöm C. Tóth Norbertnek, Neumann Tibornak és Tringli Istvánnak, hogy hasznos észrevételeikkel és kiegészítésekkel hozzájárultak a tanulmányhoz.

¹ A tanulmányban közölt idézetek kurzívval jelölt kiemelései a szerzőtől származnak.

² The New Cambridge Medieval History. Vol. VII. C. 1415 – c. 1500. Ed. Christopher Allmand. Cambridge 2008. 5.

³ Engel Pál: Szent István birodalma. Bp. 2001. 307.

Pál könyvének angol nyelvű változatából e sommás ítélet kimaradt,⁴ és így nem szolgálhatott alapul az európai összefoglalás vonatkozó részének írója számára, világosan mutatja, hogy általánosan elterjedt vélekedésről van szó. Ennek lényege, hogy Nyugat- és Kelet-Európa politikai (és persze társadalmi) története éppen abban a kritikus időszakban válik el egymástól, amikor a modern európai államrendszer kialakul. Míg nyugaton létrejönnek az újkori abszolutista állam alapjai, keleten a „rendiség” maga alá gyűri a királyi hatalmat, és ezzel évszázadokra gátat vet a modern állam kialakulásának.

Ugyanez a gondolat jelenik meg Európa középkori történetének egyik legújabb magyar nyelvű összefoglalásában is. „A magyar rendiség a XV. században élte virágkorát, amikor a köznemesi párt jelöltje (!), a törökverő kormányzó fia, Hunyadi Mátyás (1458–1490) szerezte meg a trónt és erős központi hatalmat hozott létre. Fényes uralkodása után még nagyobbnak tűnt a hanyatlás: a központi hatalom gyengülése, a rendi partikularizmus, a nemesi széthúzás megerősödése, mely nem tudta feltartóztatni a török előrenyomulást és 1526-ban a középkori magyar állam bukásához vezetett.”⁵ „A rendi monarchiát a XVI. század elején Európában az abszolút királyi monarchiák váltották fel. A rendi gyűlés, a hatalom kényelmetlen, de nélkülözhetetlen partnere elvesztette jelentőségét [...]. Az egyes európai országok nemzeti egységét az abszolút monarchiák teremtik meg a XVII. század végére. Ahol nem jött létre nemzeti abszolutizmus, mint Magyarországon és Lengyelországban, a rendi partikularizmus és a rendi anarchia a XIX. századig késleltette a nemzeti állam, a nemzeti ipar és nemzeti piac kialakulását.”⁶

A gondolatmenet alapja királyi hatalom és rendiség szembeállítás. Erős királyi hatalom és rendi politizálás egymást kölcsönösen kizáró kategóriák: vagy az egyik, vagy a másik határozza meg egy állam jellegét, de tartósan működőképes állam csak ott jöhet létre, ahol a központi hatalom maga alá gyűri a rendi partikularizmus erőit. Ott, ahol ez nem következik be, a hatalom a rendek kezébe csúszik át, amelyek viszont képtelenek az állam hatékony kormányzására. Az ilyen országok, éppen a rendi kormányzás elégtelensége miatt, életképtelenné válnak, vagy azért, mint Magyarország, mert nem tudják magukat megvédeni a külső támadásoktól, vagy azért, mint Lengyelország, mert lassan szétrohadnak, és aztán esnek áldozatul egészségesebb szomszédaiknak. A két út csak látszólag különbözik egyébként: Magyarország csak azért nem jutott a lassú szétesés sorsára,

⁴ *Pál Engel: The Realm of Saint Stephen. A History of Medieval Hungary, 895–1526.* London–New York 2001. Helyesebb lenne ugyanakkor az angol nyelvű könyv magyar változatáról beszélni, hiszen az előbbi jelent meg korábban.

⁵ *Európa ezer éve: a középkor.* II. Szerk. Klaniczay Gábor. Bp. 2004. 321. A fejezet szerzője Sághy Marianne.

⁶ Uo. 322.

mert az oszmán-törökök már a halálos kór korai stádiumában végzetes csapást mértek rá, és így megkímélték a méltatlan agóniától.⁷ A teória kulcskategóriája az állam sorsát meghatározó két erő: királyi hatalom és rendiség küzdelme. Mint a végeredményből látható, Magyarországon a harc nem az erős királyi hatalom javára dőlt el, és ez évszázadokra meghatározta a fejlődés irányát. A magyar történetírás eddig csupán arra a kérdésre kereste a választ, hogy mikor kezdődött e küzdelem, és pontosan kik között is zajlott.

Szekfű Gyula eredetileg németül megjelent magyar államtörténetében a rendi állam korát Magyarországon a 13. századtól számította, és a királyi uradalmak eladományozásával hozta összefüggésbe. Az Árpádok kihalásának idejére a „nagybirtokosok hatalma már annyira megnőtt, hogy azt szinte a késő középkor önálló német fejedelmeinek hatásköréhez hasonlíthatjuk”.⁸ Ennek oka, hogy a nagybirtokosok célja nemcsak a birtokszerzés, hanem a királyi jogok kisajátítása is, és ily módon uralmuk területi alapokra helyezése. A magyar nagybirtok kifejlődése alkalmasint megállítható, de visszafordíthatatlan hatást gyakorolt a magyar állam fejlődésére. A „feudális” nagybirtokosok hatalmát ettől kezdve csak korlátozni lehet, megtörni nem, ami permanens harchoz vezet a királyi hatalommal. A magyar Anjou uralkodók, „réalpolitikuskok” lévén, elismerték, törvényessé tették a nagybirtok hatalmi állását, és „az állam céljai érdekében közreműködésre készítették” azt. „A rendiség akkor született meg, mikor a nagybirtoknak politikai súlya elismertetett.”⁹

Az Árpádok hatalmának megroppanása óta a királyi hatalom gyengülése folyamatos, bár nem egyenletes volt. A magyar állam túlélésének záloga ezért egyre növekvő mértékben egy másik erő lett, mégpedig „a vármegyékben egyformán megszervezett nemesi rend”, amely átvette „a központi hatalom elerőtlenedett kezéből” a nemzet önrendelkezését, bármit jelentsen is ez. Ettől kezdve „a fejlődés további folyama attól függött, mennyiben lesz képes a két nemzeti tényező, a királyság és a rendiség, működésében egymást ellensúlyozni”.¹⁰ Ezen két tényező ezért folyamatos harcot vív egymással a nemzeti élet különböző területeinek „intézése vagy felügyelete” miatt, és az államfejlődés útja csak akkor zökkenőmentes, ha a két tényező egyensúlyban van. Ehhez erőteljes uralkodókra van szükség, olyanokra, mint Mátyás, akik „nagybirtokosok és köznemesség állandó harcát” csillapítják. Az ilyen kormányzat azonban ellenhatást kelt, feléleszti a

⁷ Vö. Engel P.: Szent István birodalma i. m. 287., illetve Uo. 235., ahol a szerző már Szerbia 1438–1439. évi oszmán elfoglalását és a párhuzamos magyarországi betöréseket is „az új, nemesi Magyarország” védekezésére való képtelenségével magyarázza.

⁸ Szekfű Gyula: A magyar állam életrajza. Történeti tanulmány. Bp. É. n. (Reprint: Bp. 1988.) 55.

⁹ Uo. 60.

¹⁰ Uo. 68–69.

rendi szabadságok visszaállításának vágyát, olyannyira, hogy „a magyar rendek szemében immár kívánatosnak tűnt fel a lengyel rendek korlátlan, államellenes, államcélokkal nem törődő szabadsága”.¹¹ Céljukat a nagy király halála után el is érték, amikor a két Jagelló király uralkodása alatt „a rendek uralkodnak a központi hatalom ellenőrzése nélkül, s uralkodásuk osztályönzés, személyes politika és pártgyűlölet dolgában a lengyel történet legszomorúbb fejezeteivel vetekedik”.¹²

Nagyon hasonló álláspontot képviselt Hóman Bálint is, egyebek mellett a Szekfűvel együtt írott *Magyar Történet* általa készített középkori részében. A rendiségről vallott gondolatait – jellemző módon – az Anjouk erős királyságát ismertető részbe illesztette, mivel „a birtokos osztályok ellenkezés nélkül túrték és szívesen elviselték ugyan a jó királyok kemény és korlátlan uralmát, *de a maguk politikai jogait korántsem adták fel*”.¹³ Hóman értelmezésében attól a pillanattól kezdve, hogy megszűnik az uralkodó „magánhatalmának” – értsd: a királyi birtokoknak – túlsúlya a bárói, nemesi magánhatalommal szemben, az állam jellege „a monarchikus és rendi erőtenyezők mindenkori erőviszonyától, illetőleg a fejedelmi politika egyensúlyozó képességétől függött, és a két erőtenyező küzdelmének változó szakaszaiban a fejlődés hol a korlátlan királyság, hol meg a rendi alkotmány irányába fordult”.¹⁴ A küzdelem Magyarországon is zajlott, azzal a fontos különbséggel, hogy itt, hűbériség hiányában, „a magyar birtokos osztályok a politikai jogokért vívott magánhatalmi harcukban közjogi fegyvert is kénytelenek voltak igénybe venni a maga hatalmát isteni jogból származtató [...] királlyal szemben”.¹⁵

Szekfűhöz és Hómanhoz hasonlóan érvelt Eckhart Ferenc is *Magyar alkotmány- és jogtörténetében*, a „rendi alkotmány” működtetésében kulcsszerepet juttatva a köznemességnek. A rendi állam kialakulása – a III. András alatti korai próbálkozás kudarcá után – az Anjouk alatt megtorpant, mert az Anjou királyoknak nem volt rá szükségük, hogy „a köznemesség támogatását keressék”. A folyamat Nagy Lajos halála után indult be ismét, előbb, Zsigmond idején csak lassan, majd az „interregnum korában” felgyorsult, mert ez „különösen kedvezett annak a törekvésnek, hogy a köznemesség is hallassa szavát”.¹⁶ Így alakul ki a XV. században hosszú fejlődés során a rendi alkotmány. Ilyenről akkor beszélhetünk, mikor a társadalom szélesebb rétegei megszervezkedve állandóan részt vesznek az állam ügyeinek intézésében. Ennek a részvételnek eszköze az országgyűlés [...]” A rendi

¹¹ Uo. 74.

¹² Uo. 84–85.

¹³ *Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet II.* Bp. 1936. 143.

¹⁴ Uo. 144.

¹⁵ Uo. 144–145.

¹⁶ *Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet.* Szerk. Mezey Barna. Bp. 2000. 41. (Eredetileg megjelent 1946-ban.)

alkotmány lényege, hogy „benne az uralkodó és a rendek, mint a közjognak két különálló, egyenlő rangú tényezője áll egymással szemben, mint két egymástól független jogalany”.¹⁷ Ez a két különálló tényező egyenrangú félként egyezkedik – például a rendek adómegajánlásért cserében elvárják *legalábbis* szabadságaik biztosítását – és az ilyen „paktálások” első kifejezett példája az 1439. májusi dekrétum. Az ehhez hasonló „szerződés jellegével bíró törvények bizonyítják, hogy az országgyűléseken *két egyenlő jogú fél*: király és rendek álltak egymással szemben”.¹⁸ A rendi alkotmány alattvalói oldalának két tényezője a főnemesség és a köznemesség, és míg Mátyás az utóbbira támaszkodva háttérbe szorítja a főurakat, a gyenge Jagellók alatt a „főúri reakcióval” szemben immár a köznemesség mint önálló tényező szállt szembe, azzal a céllal, hogy a királyi tanácsot – vagyis a főurakat – ellenőrzése alá vonja és „az országgyűlésnek felelőssé” tegye (!).¹⁹

A kiváló jogtörténész, Bónis György, Eckharttal egy időben tette közzé gondolatait a magyar rendiséggel kapcsolatban. Jóllehet számos ponton világosabban fogalmazott elődeinél, és sokkal részletesebb vizsgálatokra alapozta következtetéseit, rekonstrukciója nem tér el fundamentálisan a „rendi állam” akkor már hagyományos képétől. Bónis szerint magyar *rendiségről* a 13. századtól beszélhetünk, *rendi államról* pedig a 15. századtól.²⁰ Ekkorra, a „quod omnes tangit” elv alapján már általános gyakorlat, hogy „az országgyűlésen egyesült »ország« minden fontos kérdésben hallatta a szavát, hozzájárulása nélkülözhetetlen volt”.²¹ Ennek következménye egy duális hatalmi struktúra, amelyben „a törvényhozás [...] végképp megoszlik király és rendek között”.²² Mátyás ebből a helyzetből kiindulva tudatosan támogatta a köznemességet, erősítette a nemesi vármegyét, az országgyűlést pedig „a nemzet politikai központjává tette”. „A nagy küzdelem [...] a főnemesi és a köznemesi rend között folyt a hatalom birtokáért.” Míg azonban Mátyás képes volt a saját – és az ország – érdekében munkára fogni a rendiség tőle függetlenül létrejött erőit, a király halála után „az erős kézzel fenntartott harmónia” felbomlott, és az ország anarchiába zuhant.²³

Bónis munkájára már jól láthatóan jelentős hatást gyakorolt Mályusz Elemér 1940-ben megjelent nagy tanulmánya,²⁴ amelyben két nagy társadalom- és

¹⁷ Uo. 41.

¹⁸ Uo. 43.

¹⁹ Uo.

²⁰ Bónis György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Bp. 2003. 358. (Eredetileg megjelent: Kolozsvár 1947.)

²¹ Uo. 375.

²² Uo. 376.

²³ Uo. 385.

²⁴ Mályusz Elemér: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és rendiség problémája. In: Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves évfordulójára I–II. Szerk. Lukinich Imre. Bp. 1940. I. 309–433.

államszervező erő: a hűbériség és a rendiség magyarországi fejlődésben játszott szerepét vizsgálta, nem nagyobb összefoglalás keretében, mint elődei, hanem a témának szentelt kimerítő elemzésben. Mályusz volt az első (és voltaképpen a mai napig az utolsó is), aki a késő középkori magyar állam jellegét megpróbálta modellezni, és elkülöníteni a fejlődését meghatározó tényezőket. Főbb megalapításai részben egybecsengenek Hóman és Szekfű vélekedésével, de Mályusz forrásokkal is igyekezett alátámasztani következtetéseit, és ezek – mint Bónis példája is mutatja – hamar bekerültek a kutatás véráramába. Bekerültek, és ott is maradtak – annak ellenére, hogy Mályusz forráshasználata és forrásértelmezése ebben az esetben is, mint minden más, rendiséggel foglalkozó írásában, súlyos problémákkal terhes. Ezért szükséges, hogy részletesebben is kitérjünk rájuk.

Mályusz modelljében a király a tanácsban ülő nagybirtokosok között csak *primus inter pares*; ugyan hatalmasabb bármelyiküknél, „és a legveszedelmesebbet is megfékezheti, főleg ha az előkelők egy részét megnyeri magának, de *ha a tanács többségével kerül ellentétbe, neki kell engednie*.”²⁵ Ebből következik a hatalom „dualisztikus” természete és a nagybirtokos bárók törekvése, hogy a befolyásuk alá eső területeken ne csak a felségjogok egyes elemeit kaparintsák meg, hanem az ott élő lakosság különböző rétegeit is függőségbe kényszerítsék. E törekvésük annyira sikeresnek bizonyult, hogy „Magyarország ilymódon a XV. század közepén eljutott társadalmi és állami fejlődése során oda, ahol a német birodalom a XIII. században volt, a hűbériségnek a központi hatalmat megbénító szerepéhez”.²⁶ (Mint láttuk, Szekfűnél ez a helyzet már a 13. század végén bekövetkezett.) A végzetes folyamatot átmenetileg Mátyás állította meg, egyrészt „még egyszer szétrombolva a főurak hatalmát”, másrészt, hogy művét tartós alapokra fektesse, azáltal, hogy „a hűbéri elv helyébe a rendit segítette” – praktikusán úgy, hogy a köznemességet fokozatosan bevonta az ország kormányzásába. Azért a köznemességet, mert az „egyedül korlátozta az állam sorsát korábban kizárólagosan intéző tényezők tevékenységét, amidőn képviselőit elküldötte az országgyűlésre”.²⁷ „A döntő fordulat a köznemességnek az állam irányítói közé lépése volt. Ezt elfogultság nélkül mondhatjuk új korszak kezdetének.”²⁸

Mályusz koncepciójának sarokkövét a magyar köznemesség államfenntartó szerepe képezte, amelyet a legváratlanabb helyeken és kontextusokban volt képes azonosítani és kimutatni. A gondolat olyannyira rögeszméjévé vált, hogy gyakorlatilag bármilyen forrást gond nélkül tudott – teljesen önkényesen – a kedvenc téziséhez igazítani. Amikor bizonyítani akarta például, hogy Magyarország is elindult a tartományi széttagolódás útján – és így evidensen szükség volt a köznemesség

²⁵ Uo. 336.

²⁶ Uo. 350.

²⁷ Uo. 355.

²⁸ Uo. 360.

állammegmentő tevékenységére – durván túlbecsülte a vajdai és báni hatalom kiterjedését. Von Below nyomán, aki szerint a fejedelmi hatalom a szabadok feletti bíráskodás jogának megszerzéséből eredt, Mályusz Magyarországon is ennek a tendenciának nyomait kereste, és meg is találta az erdélyi vajda és a szlavón bán „abszolút” bírói hatalmában – szerinte ugyanis a vajda és a bán törvényszékétől már a 14. században sem volt fellebbezés.²⁹ Hivatkozásának alapja Hajnik Imre mai napig gyakran használt munkája, amelyben négy oldallal a Mályusz által citált helytől azt olvassuk, hogy „a perek a bán székétől a királyi kúriába feljebb vihetők voltak”.³⁰ A vajda, illetve a bán területi hatalmának másik tényezője az lett volna, hogy Erdélyben és Szlavóniában a megyésispánok szerepét az alvajdák és a vicebánok játszották, ami miatt „kevésbé érvényesült a két országrész köznemességének önkormányzati törekvése”. Ennek jele állítólag az, hogy a szolgabírákat Erdélyben és Szlavóniában „valamennyi megye nemessége összegyűlve” választotta, és megyénként csak kettőt (ami Erdélyben igaz, Szlavóniában azonban minden megyében négyet, ahogy az anyaországban is),³¹ ráadásul az országgyűléseken, Mályusz szerint, nem jelentek meg sem Szlavónia, sem Erdély nemesei.³² Mindhárom állítás tételelesen cáfolható,³³ és ezt tudni lehetett volna már 1940-ben is, ha Mályusz legalább az általa hivatkozott források tanúságtételét tiszteltetben tartja.

²⁹ Uo. 346.

³⁰ *Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt.* Bp. 1899. 141. A vajdai és a báni széktől is az országbíró elé lehetett fellebbezni, ahonnan az ügy lezárás végett visszakérült a vajda, illetve a bán elé – de magam nem találtam arra példát, hogy bármelyikük érdemben módosította volna az országbírói ítéletet. Igaza volt tehát Werbőcznek, amikor azt írta, hogy az erdélyi és szlavón ügyekben a királyi udvarban hozott ítélet a vajda vagy a bán döntésétől függetlenül érvényben marad. Lásd *Stephen Werbőczy: The Customary Law of the renowned Kingdom of Hungary in Three Parts* (1517). Eds., transl. János M. Bak – Péter Banyó – Martyn Rady. Idyllwild–Bp. 2005. 378., 380.

³¹ *C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Tamás – W. Kovács András: Magyarország világi archontológiája 1458–1526. II. Megyék.* Bp. 2017. 391., 420., 451.

³² *Mályusz E.: A magyar társadalom i. m.* 369.

³³ Az alvajdák és vicebánok státusza az anyaországi alispánokénak felelt meg, akiket a megye ispánja ugyanúgy a saját familiárisai közül nevezett ki, mint a vajda az alvajdát vagy a bán a vicebánt. Mályusz maga egy néhány esztendővel később (1946–1947-ben) írt, de csak 1988-ban megjelent munkájában (lásd *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban.* Bp. 1988. 33.) már azt állította, hogy az erdélyi megyék maguk választották a szolgabíráikat, és azt az állítást, hogy az erdélyi szolgabírákat „tartománygyűlésen” rendelték ki, Tagányi Károlynak tulajdonította. Ugyanitt (lásd uo. 60.) azt is olvassuk, hogy az erdélyi magyar nemesek országgyűlési részvétele „a százszokéhoz volt hasonló”, akik viszont rendszeresen képviseltették magukat a pesti országgyűléseken. Ez már jelentős elmozdulás néhány évvel korábbi véleményéhez képest, bár Mályusz ragaszkodott ahhoz, hogy „az erdélyi nemesség követői a vajda árnyékában meghúzódva szemlélődtek az országgyűléseken”, ahogy nyilván a szlavóniai követek is a bán árnyékában. Ezt az a tény bizonyítaná, hogy a rákosi végzést írásba foglaló oklevél – ellentétben az anyaországi megyék köveivel – nem sorolta föl sem Erdély, sem Szlavónia követeit. A rákosi végzést ugyanakkor az országgyűlésen résztvevő szlavón nemesek azonnal átírták az országbíróval, lásd *Joannes Kukuljević: Iura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae.* Zagrabiae 1861. 254–259. A szlavóniai

Mindezek következtében „a nemesség így élete minden szakában a bántól, illetőleg vajdától függött, azoknak hatalma óriási méretűvé nőtt”³⁴ – ami természetesen ugyanúgy nem igaz, ahogy a kiindulópontként szolgáló állítások sem.³⁵ Ráadásul sem a vajdai, sem a báni hatalom nem vált örökletessé, hiszen a vajdákat és a bánokat a mindenkori magyar uralkodó szabadon nevezte ki és mozdította el, ami kizárja, hogy esetükben nyugati értelemben vett tartományúri hatalomról lehessen beszélni. Ez a tény már önmagában relativizálja a „felségjogok teljességének” vajda és bán általi megszerzésének tételét, amelyet Mályusz megint csak teljesen önkényesen válogatott, és ráadásul rosszul értelmezett adatokkal próbál alátámasztani. Csak Szlavóniánál maradvá: világos például, hogy Varasd városa nem a *bán*, hanem a Cillei család kezébe került Zsigmond adománya következtében,³⁶ arról nem is beszélve, hogy a város ekkor még nem is tartozott Szlavóniához. A 15. század közepén nem a *bán*, hanem a Cillei család nyerte el – Erzsébet királyné jóvoltából – a zágrábi püspökség feletti kegyúri jogot, de e jog a család kihalásával együtt szállt sírba.³⁷ Ezekből az adatokból ugyanúgy nem lehet a báni hatalom „korlátlanóságára” következtetni, ahogy az erdélyi vajdáéra sem a vajdai és székelyispáni hivatal alkalmankénti egyesítéséből vagy abból a tényből, hogy a vajda időnként, de *szigorúan királyi felhatalmazással*, az egyébként autonómiát élvező szászok ügyeiben intézkedett, mint Stibor 1412-ben.³⁸

A köznemesség üdvös szerepének kibontakoztatására, a főurak hatalmának ellensúlyozása érdekében, a 15. század derekán érett meg az idő, amikor is „Mátyás döntése [...] utat nyitott a XIV. századi rendi teóriáknak, hogy a magyarság életébe behatolva segítsenek átalakítani az állam szervezetét”.³⁹ Mátyás annyira tudatosan törekedett a köznemesség helyzetbe hozására, hogy ezt valószínű politikai programmá emelte. Ezért aztán, Mályusz szerint, abban a királyi intézkedésben, amely a feltételes nemeseket is adófizetésre akarta kötelezni, nem az adófizetők köre bővítésének, és így a bevételek növelésének szándékát kell látnunk, hanem „csekélyszámú, de erős köznemesség” létrehozásának vágyát,

nemesség országgyűlési szerepléseiről lásd *Pálosfalvi Tamás*: Grebeni Hermanfi László alnádor. Egy tekintélyes szlávón köznemesi politikus pályaképe II. Századok 142. (2008) 311–312.

³⁴ *Mályusz E.*: A magyar társadalom i. m. 347.

³⁵ Vö. *Mályusz E.*: Az erdélyi magyar társadalom i. m. 15–16., ahol a szerző éppen a bán hatalmának fokozatos korlátozását bizonyítja – a szlavóniai nemesség állítólag korlátozott „önkormányzati törekvése” által.

³⁶ *Mályusz E.*: A magyar társadalom i. m. 348.

³⁷ Uo. Vö. *C. Tóth Norbert*: Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig. Győr 2017. 124.

³⁸ *Mályusz E.*: A magyar társadalom i. m. 348., és vö. Zsigmondkori oklevéltár III. (1411–1412). Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerk. Borsa Iván. Bp. 1993. 2452–2453. sz. Mályusz téziseit Kristó Gyula is átvette, lásd A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 136.

³⁹ *Mályusz E.*: A magyar társadalom i. m. 368.

„amely anyagi viszonyainál fogva képes kiváltságaihoz illően élni és alkalmas segítőtársa az uralkodónak az országgyűléseken”.⁴⁰ Mátyás terve a nemesség tömeges ellenállásán megbukott ugyan – ami, jegyezzük meg, érdekes fényt vet uralkodó és köznemesség szövetségére –, de a király más úton mégiscsak megvalósította azt. Az 1486. évi nagy törvénykönyvben ugyanis a király, örökre megszüntetve a nádori közgyűlés intézményét, annak hatáskörét a megyére ruházta, ugyanakkor „a főurakat a nemesi megye alá rendelte”.⁴¹ A törvénykönyv ugyan kétséggkívül igyekezett növelni a megyei nemesség politikai szerepét,⁴² de ne feledjük, hogy Mátyás „örökérvényűnek” szánt rendelkezései többsége a rend helyreállítását célozta, így a főurak „megye alá vetése” is csak a nyilvános büntetettkre vonatkozott, vagyis azon cselekményekre, amelyekben korábban a nádori közgyűlés volt illetékes. Egyebekben a megyei hatóság befolyása a nagybirtokosok fölött éppen olyan korlátozott maradt, mint korábban.

A rendiség államszervező erővé, az „államforma rendivé válását, dualisztikus jellegét” Mályusz szerint „a leghatározottabban a nádori intézmény átalakulása szimbolizálja”.⁴³ Mályuszt ebben a pontban volna legnehezebb elfogultsággal vádolni, hiszen a közelmúltig nemcsak ő, mások (köztük a jelen sorok szerzője) sem vették észre, hogy az úgynevezett nádori cikkelyek nem Mátyás korának alkotásai, és így a 15. századi rendi szerveződés szempontjából semmiféle relevanciájuk nincs.⁴⁴ Felmerül viszont a kérdés, hogy ha ebben a látszólag sarkalatos pontban sem áll meg Mályusz érvelése, mi marad a rendi dualizmus teóriájából, amikor (mint láttuk) egyéb tekintetben fejtegetései köszönőviszonyban sincsenek a források tanúságtételével? Ha, mint az egyértelműnek látszik, Mátyás nem állította az állam szolgálatába „a felnövő társadalmi erőket” – vagyis a köznemességet –, arra sem volt szükség, hogy halála után a „főúri reakció” visszavigye „az államot és a társadalmat arra a fokra, amelyen a XV. század közepén, Mátyás trónralépése előtt volt”.⁴⁵ Az a feltételezés pedig, hogy 1490 után a köznemesség „Mátyás törekvéseinek, államszervező erejének örökébe lépett”,⁴⁶ már-már abszurdnak tűnik. Különösen abban az idealizált, romantikus és teljesen életidegen értelmezésben, amelyet Mályusz kerekített az események köré. A köznemesség – így, tagolatlanul – „ösztonszerűen” vállalkozott volna egy olyan feladat végrehajtására, amelynek természetével kezdetben nem is volt tisztában. A „vágya” az volt, hogy „önmagát és az

⁴⁰ Uo. 369.

⁴¹ Uo. 373.

⁴² *Kubinyi András*: Mátyás király. Bp. 2001. 101–102.

⁴³ *Mályusz E.*: A magyar társadalom i. m. 374.

⁴⁴ *C. Tóth Norbert*: A nádori cikkelyek keletkezése. In: *Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig*. Szerk. ifj. Bertényi Iván et al. Bp. 2013. [2014.] 36–45.

⁴⁵ *Mályusz E.*: A magyar társadalom i. m. 382.

⁴⁶ Uo. 389.

államot kiszabadítsa a megalázó helyzetből”, amelybe a főurak Mátyás halála után taszították őket. Önzetlenül, persze, még úgy is, hogy állammegmentő tevékenységének „nem látta közvetlen anyagi hasznát” [tudniillik a köznemesség].⁴⁷

Érdekes megfigyelni, hogy Mályusz már itt is eljutott saját elmélete korlátainak felismeréséig, anélkül, hogy ezeket a korlátokat a továbbiakban figyelembe vette volna; erre alább még látni fogunk példát. Szerinte ugyanis a köznemesség, bár az „állam sorsának intézésében” jelentős tényező lett, e szerepét csak akkor érvényesíthette, „ha tömegeit Rákoson felvonultathatta” – vagyis az országgyűlésen. „Ilyen alkalmakkor a királytól és a főuraktól engedményeket és ígéreteket kapott, mihelyt azonban elszéledtek képviselői, az uralkodó, mintha mi sem történt volna, megint régi tanácsadói szavára hallgatva, a régi szellemben kormányzott.”⁴⁸ Vagyis a „rendi dualizmus”, a köznemesség aktív szerepvállalásával, évente arra a két hétre korlátozódott, amikor a nemesség tömegesen vett részt az országgyűlésen – egyébként a kormányzat jellege nemigen volt más, mint korábban az Anjouk, Zsigmond vagy éppen Mátyás alatt. E két hétben a köznemesség olyan engedményeket kapott, amelyeket a továbbiakban senki nem vett figyelembe, legalábbis a kormányzás mindennapi munkájában biztosan nem; úgy léptek át rajtuk, mint Zsigmond vagy Mátyás a saját ígéretein. Ezen a helyzeten, mint maga Mályusz megállapította, az sem változtatott, hogy idővel köznemesi ülnökök kerültek a királyi tanácsba, hiszen „háttérbe szorultak a tárgyalások közben, a kormányzás úgy folyt, mintha ott sem lettek volna a királyi tanácsban”.⁴⁹ Ebből azonban Mályusz nem azt a logikus következtetést vonta le, hogy a köznemesség királyi hatalmat pótló „államszervező tevékenysége” fából vaskarika, hanem inkább olyan fikatív – és meglehetősen abszurd – felvetésekkel állt elő, mint hogy a köznemesség, a tényleges hatalmi viszonyok megváltoztatásának érdekében, a familiaritás intézményének kiküszöbölésére törekedett, hogy „a nagybirtokosokat viaszszorítva [...] az állam hatalmát régi fényébe visszaállítsa”.⁵⁰

Ha elmondható, hogy Mályusz 1940-ben publikált tanulmánya kevés kapcsolatot tart a forrásokkal, és annál többet a szerző prekonceptióival, akkor ugyanez hatványozottan érvényes Mályusz tizenhét esztendővel későbbi, a magyar rendi állam 15. század közepi genezisének szentelt munkájára.⁵¹ Kevés ehhez foghatóan nagyhatású darabja van a késő középkori Magyarország történetével foglalkozó

⁴⁷ Uo. 390.

⁴⁸ Uo. 394.

⁴⁹ Uo. 396. Vö. *Kubinyi András*: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc. Bp. 1986. 73–74., a köznemesi ülnökök névleges szerepére.

⁵⁰ *Mályusz E.*: A magyar társadalom i. m. 397.

⁵¹ *Mályusz Elemér*: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Bp. 1958. (Eredetileg megjelent: Századok 91. [1957] 46–123., 529–602.)

magyar historiográfiának. A tanulmány megkerülhetetlen hivatkozási ponttá vált mindenki számára, aki a korabeli Magyarország politikai vagy társadalmi fejlődését, esetleg általában a rendiség problémáját vizsgálja, és nem hiányozhat egyetlen bibliográfiából vagy egyetemi vizsgára feladott kötelező irodalomból sem.⁵² A dolgot a Mályusz minden munkájára jellemző adatgazdagság és világos érvelés mellett nyilván az is magyarázza, hogy rajta kívül sem előtte, sem azóta nem vizsgálta senki részletesen a 15. századnak azt a két évtizedét, amikor a köznemesség részvételével tartott országgyűlések a magyar politikai élet integráns részévé váltak. Mályusz következtetései ennek megfelelően úgy kerültek bele a magyar történetkutatás véráramába, hogy azok megalapozottságát, helytállóságát, alkalmazhatóságát senkinek nem állt módjában ellenőrizni, más véleményekkel ütköztetni – egyszerűen azért, mert az övéhez hasonló forrásismereten alapuló vélemények nem léteztek, és a mai napig sem léteznek.

Ez a helyzet már önmagában is indokolná, hogy több mint hatvan év után ismét elővegyük Mályusz Elemér munkáját, és legalább azzal a – nem túl bőséges – ismeretanyaggal ütköztessük, amely időközben mégiscsak felgyűlt az általa is vizsgált korszakra vonatkozóan. Ennél fontosabb szempont, hogy Mályusz a magyar „rendi állammal” kapcsolatos elméletét egy olyan historiográfiai konstrukció alapjára húzta rá, amely már a saját korában sem számított modernnek, mára pedig teljesen elavultnak mondható. (Erre a későbbiekben még visszatérek.) Ha pedig a kiinduló tételek sem érvényesek, erős a gyanú, hogy a belőlük levont következtetések is revízióra szorulnak. És végül a legfontosabb: a korszakot az átlagosnál jobban ismerő kutató számára itt még inkább szembeszökő, hogy Mályusz első pillantásra meggyőzőnek tűnő és kétségtelenül elképesztően széles forrásbázison felépülő elméletei a valóságban milyen gyenge lábakon állnak, és milyen kevés kapcsolatot ápolnak magukkal a forrásokkal. Ez utóbbiakat Mályusz, ennyi bátran leszögezhető, még saját korábbi önmagához képest is feltűnő szabadossággal hajlítgatta a számára kedves előfeltevésekhez, elképesztő mennyiségű bizonyíthatatlan feltevéssel és következtetéssel terhelve őket. Eljárása, mint arról már szó esett, nemcsak az 1957-es Hunyadi-tanulmányt jellemzi, hanem szinte valamennyi olyan írását, amely a rendi korszakkal foglalkozik.

⁵² Tételes felsorolásuk teljesen felesleges lenne, elegendő egy pillantást vetni a középkori magyar törvények modern kiadásához (*Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Szerk. Döry Ferenc – Bónis György – Bácskai Vera. Bp. 1976. – a továbbiakban: DRH 1301–1457 – passim) fűzött kommentárokra és jegyzetekre ahhoz, hogy az ember meggyőződjön Mályusz munkájának óriási hatásáról. Vö. még az idegen nyelvű irodalomból *Janos M. Bak*: *Königtum und Stände in Ungarn im 14.–16. Jahrhundert*. Wiesbaden 1973. 103.; *Martyn Rady*: *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*. London 2000. 210.

Mályusz Elemér és a rendi állam

Mályusz gondolatmenetének kiindulópontját az a feltevés képezi, amely az 1940-es tanulmány alapja is volt: hogy tudniillik a 15. századi nagybirtokosok – evidensen a Zsigmond-kori vagyonok kialakulása miatt – „a királynál, ha ennek nincsenek személyes, lekötözött hívei, ha nincs pártja, együttesen erősebbek, *nélküle is el tudják kormányozni az országot*”.⁵³ Míg a 14. századi nagybirtokosok csak arra törekedtek, hogy minél nagyobb birtokot szerezzenek, „Hunyadi korának nagybirtokosai” már arra, hogy uralmuknak „állami szervezet” jellegét adják, ennek érdekében pedig tudatosan törekedtek a felségjogok jelentősebb elemeinek „zsákmányul ejtésére”. Királyi hatalom és nagybirtokos arisztokrácia viszonya ennél fogva más, mint konfliktusos nem is lehet, hiszen előbbinek elemi érdeke a korlátozására törekvő erők megfékezése. Ha figyelmesebben szemügyre vesszük a példákat, amelyekkel Mályusz az elméletét alátámasztani törekszik, akkor kiderül, hogy azok többsége erre tökéletesen alkalmatlan – és ez még a jobbik eset, ugyanis számos helyen a tudós szerző olyan mértékben értelmezte félre a felhasznált forrásokat, hogy már nagyon nehéz nem tudatosságra gyanakodni.

Eleve árulkodó, hogy Mályusz a királyi hatalom sérelmére tett „uzurpációk” legtöbb példáját abból az időszakból választja, amikor – uralkodásra alkalmas király hiányában – nem is lehetett szó a királyi hatalom érvényesítéséről. Teljesen indokolatlan az I. Ulászló halála (1444. november) és V. László tényleges uralmának megkezdése (1453. január) közötti időszakban az ország kormányzását biztosító főurak hatalomgyakorlása kapcsán a „királyi felségjogok elemeinek” megszerzéséről elmélkedni, hiszen az inkriminált bárók – köztük Hunyadi János – másként, mint a királyi hatalom elemeinek gyakorlásával nem is biztosíthatták volna az ország kormányzását. De Mályusz példái akkor is sántítanak, ha szélesebb időkörből válogat. „Bármelyik főúr vezetője lehetett annak a megyének, amelyben birtokai feküdtek, ha a királlyal magának adatta az ispáni tisztelet”, írja például a „közigazgatás”, a „megyei szervezet” vélelmezett bárói „kézbevétele” kapcsán,⁵⁴ de az állítás érvényességét nehéz volna a 15. század közepére korlátozni; kétszáz évvel korábban vagy később ugyanúgy megállna. Ráadásul e tételt olyan példákkal illusztrálja – az Ozorai Pipónak mint temesi ispánnak alávetett megyecsoporttal, illetve a macsói bánsághoz tartozó megyékkel –, amelyeket bajosan lehetne a nagybirtokos arisztokrácia hatalmi ambícióinak keretében értelmezni, lévén hogy létrejöttüket határozott és kifejezetten erős királyi akaratnak köszönheték. Ha persze, mint Mályusz, úgy gondoljuk, hogy a macsói

⁵³ Mályusz E.: Magyar rendi állam i. m. 4.

⁵⁴ Uo. 7.

bán joghatósága alá tartozó megyék ispánjait először I. Ulászló uralkodása idején nevezte ki a bán, ily módon kiszakítva e megyéket „a közvetlen királyi rendelkezés alól”,⁵⁵ ezt bátran lehetne „igen jelentős” változásnak tekinteni; sajnos azonban ekkor már évszázados gyakorlatról beszélhetünk, amiként Erdélyben és Szlavóniában is, a királyi hatalom bárminemű sérelme nélkül.⁵⁶

A királyi felségjogok nagybirtokosok általi uzurpálásának legszemléletesebb példája Mályusz szerint Jiskra felvidéki „impériuma”, amely azonban éppen nem alkalmas a bizonyítani vágyott tézis alátámasztására. Egyfelől (mint maga Mályusz is megjegyezte egy másik írásában): Jiskra egy fia magánbirtokot sem szerzett az általa dominált országrészben,⁵⁷ nem volt tehát nagybirtokos,⁵⁸ másrészt hatalmát – korántsem önkényesen, hanem az „ország örököse”, Luxemburgi Erzsébet felhatalmazásából – végig mint „László király magyarországi főkapitánya” gyakorolta, a befolyási övezetében fekvő városokat, várakat és megyéket ezen a címen igazgatta. Az országrész erőforrásait, ez vitathatatlan tény, nem a saját gazdagodása, hanem a gyermekkirály, V. László jogainak fenntartása érdekében használta, és hatalmát a király trónra lépése után teljes egészében V. László szolgálatába állította.⁵⁹ Abból, hogy egyes nagybirtokosok, királyi vagy más felhatalmazás alapján, alkalmasint maguk hajtották be egy-egy megye adóját, megint csak önkényesen lehet arra következtetni, hogy itt az adó „fokozatos kisértetése” ment végbe. Olyan jellegű meghatalmazást, amilyennel I. Ulászló hatalmazta fel a Gersei fivérek a Zala és Vas megyei kamarahaszna behajtására, tucatjával lehetne ugyanis idézni más korszakokból is – a kivetett, de még be nem hajtott adó lekötése „elő- vagy utófinanszírozás” céljával bevett gyakorlat volt máshol is a premodern állam időszakában. Ezt támasztják alá egyébként a Mályusztól hozott példák is, hiszen Hunyadi – mint kormányzó! – kifejezetten fizettségképpen rendelkezett a kamara hasznával Pálóczi László országbíró, illetve Szentmiklósi Pongrácz javára, amint tették azt rendszeresen az uralkodók is.⁶⁰

⁵⁵ Uo. 7–8.

⁵⁶ Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996. I. 27.

⁵⁷ Mályusz E.: A magyar társadalom i. m. 349.

⁵⁸ Az Engel Pál által (A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században. In: *Uő*: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 2003. 31.) neki tulajdonított három vár – Zólyom, Lipcse és Dobronya – sohasem volt a tulajdona.

⁵⁹ Vö. magának Mályusznak értékelését 1940-ből: „A gyermekkirály, V. László iránti hűség volt valósággal az utolsó szál, amelyet még el kellett volna szakítania, hogy végleg függetlenítse magát, országrészét pedig, a cseh királyságra, mint háttérre támaszkodva, akár le is szakítsa Magyarország testéről.” (Lásd A magyar társadalom i. m. 349.) Valójában a király iránti hűség nem az utolsó, hanem az egyetlen – vagy legalábbis a legfontosabb – szál volt, amelyet sem Jiskra, sem más nem akart elszakítani. Semmiféle jele nincs annak, hogy Jiskra bármilyen területet le akart volna szakítani Magyarországtól. Ha ez így lett volna, aligha Mátyás hű bárójaként hal meg – Arad megyei birtokosként.

⁶⁰ Mályusz E.: Magyar rendi állam i. m. 10.

Nyilván ugyanez történt a Rozgonyiak esetében is, akik Sopron megyében hajthatták be a kamara hasznát – világosan a kormányzó és az országlakosok felhatalmazásával, *az ország védelmére*. Nincs szó tehát arról, hogy „a földesúri jogkör nőtt át az állam szférájába”,⁶¹ mint ahogy arról sem, hogy a behajtott összegeket „maguknak tartották meg”, hacsak nem abban az értelemben, hogy tényleges költségeiket megtérítették.⁶² Fontos látni, hogy a királyi pénzverési jog átmeneti átruházásának gyakorlata sem az 1440-es években kezdődött, és az ilyen jog gyakorlása egyetlen esetben sem vált állandóvá.⁶³ Arról, hogy bármelyik főúr saját hatáskörben, önhatalmulag veretett volna pénzt, nincs tudomásunk.

„Megesett, hogy egy-egy főúr is saját jobbágyaitól állami cél érdekében kívánt áldozatvállalást, mint 1440-ben Thallóczi Frankó volt szőrényi bán s nándorfehérvári kapitány” – írja Mályusz a rendkívüli adó kapcsán, majd így folytatja: „első pillanatban önzetlennek látszik eljárása”. Második pillanatban persze már nem, hiszen „a főurak a köz javára fordított kiadásait pontosan számon tartották s követeléseiket adandó alkalommal a királlyal birtokadomány formájában kielégítették”, ezért aztán kétségtelen, hogy Tallóci „jobbágjai, bár közvetve, elsősorban az ő érdekeit szolgálták adózásukkal”.⁶⁴ Ha így lett volna is, azzal Mályusz mindössze annyit állapított volna meg, hogy, mint a premodern állam időszakában mindenhol és mindig, az állami funkciókat gyakorló főurak a saját forrásaikból előlegezték meg az állam és főképpen a védelem működéséhez szükséges költségeket, amelyeket aztán persze igyekeztek valamilyen formában behajtani. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy állami feladatokat láttak el, nem pedig a saját zsebükre dolgoztak. Tegyük hozzá, Tallóci ráadásul nem a saját jobbágyait adóztatta, mint azt Mályusz vélte, hanem a vránai perjelség krassó-szentmihályi népeit – nyilvánvalóan fivére, a hivatalban lévő perjel, Tallóci Jován nevében, aki éppen Nándorfehérvár védelmében volt elfoglalva.⁶⁵

Mályusz szerint az új típusú – a királyi jogok usurpációján alapuló – főúri hatalomépítést egy másik tényező is kifejezetten segítette. A magyar nagybirtokosok

⁶¹ A felvetés már csak azért is értelmetlen, mert „földesúri” és „állami” hatalom a premodern állam időszakában elválaszthatatlan egymástól, tekintve, hogy minden földbirtokos *ipso facto* az államhatalom része is volt egyben – akár bíraskodott, akár hadba vonult, akár adót szedett.

⁶² „magnificus vir dominus Johannes de Hwnyad, regni Hungarie gubernator lucrum camere anni presentis in isto comitatu Soproniensi cum magnificis et nobilibus regnicolarum personis uniformiter et pari voluntate pro subsidio huius regni magnifico Johanni de Rozgon, wayvode Transsilvanis (így!) necnon similiter magnifico Rinoldo, comiti Siculorum etc. dicari et exigi sibi ipsis contulerunt et contulissent extorquendum” – *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története 1. III. Oklevelek és levelek 1430-tól 1452-ig. Sopron 1924. 311.

⁶³ *Kálnoki-Gyöngyösi Márton*: Főúri pénzverési jogosultak a 15. századi Magyarországon. Századok 150. (2016) 341–367.

⁶⁴ *Mályusz E.*: Magyar rendi állam i. m. 61.

⁶⁵ *Engel P.*: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 353.

Zsigmond kíséretében, megismerkedtek a nyugat-európai hűbériség tagoltabb társadalomszervezetével, egyben lazább függőségi viszonyaival, és ezt az újonnan megismert modellt szerették volna magyar földön is meghonosítani. Elmélete alátámasztására ugyan Mályusznak semmilyen forrás nem áll rendelkezésére, röviddel később immár mégis tényként közli: „a nagybirtok lényegében rejlő önállósulási tendenciák, *korszerű diplomáciai játékmóddal párosulva*, a magyar állam egységére nagy veszélyt jelentettek. Nemcsak szervezetének, hanem területének egysége is kockán forgott. Az állam, amelyben a legfőbb hatalmat az egyházi és világi főurakból álló tanács tartotta kezében, gyenge volt ahhoz, hogy útját állja a bomlasztó tevékenységnek, melyet elsősorban magának a tanácsnak a tagjai fejtettek ki”.⁶⁶ Az így előállott helyzet „az önállósulásra késztető reális erők megfékezését tette szükségessé” – a feladatra pedig a polgárság mellett a köznemesség vállalkozott, két olyan réteg, amelyek „az állam egysége körül forgó küzdelemben mint szövetségesek túlsúlyt biztosítva a felek egyikének, eldönthetik a harcot”. Ennek során aztán olyan mértékben átalakul az államszervezet, hogy „a tanács, a megerősödő országgyűlés mellett, elveszíti korábbi hegemoniáját s ezzel a benne csoportosuló nagybirtokosok divergáló törekvései is korlátok közé szorulnak”.⁶⁷

Bizonyítandó, hogy a köznemesség tudatosan törekedett arra, hogy „a megyét saját akaratának végrehajtóeszközzé tegye”, Mályusz sorra vette azokat a Zsigmond-kori dekrétumokat, amelyekbe ilyen törekvéseket „bele lehet olvasni”. Jóllehet módszere itt sem teljesen mentes az önkényes értelmezésektől, a hivatkozott dekrétumok legalább tényleg foglalkoznak a megyei hatóság feladataival. Amikor azonban annak vizsgálatára kerít sort, hogy Hunyadi korában miképpen erősödött tovább a köznemesség befolyása a megye keretei között, hogy végül a nagybirtokos arisztokrácia méltó ellenfeleként léphessen színre a királyi hatalom védelmezőjeként, Mályusz teljesen elveszti a kapcsolatot forrásaival. Eljárását tökéletesen szemlélteti az a mód, ahogyan a megye új politikai kezdeményező szerepét Somogy megye példáján keresztül kimutatni vélte egy 1444. január 13-án kibocsátott megyei oklevél kapcsán.

A Mályusz által oly döntő fontossággal felruházott oklevél kibocsátói Somogy megye választott bírái és szolgabírái, összesen nyolcan, mint az a pecsétekből világosan kiderül. Előadják, hogy korábban kelt ítéletlevelükben Szerdahelyi Bánfi Derst 1800 aranyforint megfizetésére kötelezték Garázda Balázs javára. Garázda később kérte őket, hogy az ítéletnek szerezzenek érvényt „az általunk és Somogy megye valamennyi mágnása és előkelő nemese által hozott határozat erejének és hatályának értelmében, amely határozatot az örökös békesség megszilárdításáért

⁶⁶ Uo. 16.

⁶⁷ Uo.

a király urunk és az ő prelátsuai és bárói hozzájárulásával és jóváhagyásával magunk közt elrendeltünk és létesítettünk *hoc tempore passagii*”. Mire ők, „áttekintvén és megfontolván a hitükre (fide nostra) alkotott és megerősített határozatokat és törvényeket”, nehogy a bárki által elkövetett hatalmaskodások büntetlenül maradjanak, „a fent említett, esküvel megerősített határozatunknak érvényt kívánva szerezni”, a vízkereszt ünnepét követő szerdán Marcali János és István somogy ispánokkal, egyben kapitányokkal, valamint a megye más nemeseivel Szerdahelyi Ders birtokrészeire kiszállván, azokat Garázda Balázs számára foglalták le addig, amíg Ders az 1800 forintot teljes egészében meg nem fizeti.⁶⁸

Mályusz úgy értelmezte, hogy a megye mágnásai és előkelő nemesei (nála: előkelők és nemesek) az ítélet meghozatalában működtek közre, és az ítéletet a megyén átvonuló király a prelátsuaival és báróival együtt megerősítette. Az oklevél szövegéből azonban világosan kiderül, hogy ez az értelmezés három ponton is téves. Egyrészt kétségtelen, hogy a megyei hatóság által hozott ítélet nem azonos Somogy megye mágnásainak és előkelő nemesinek *dispositiójával*. Másrészt a szövegben szereplő *passagium*, amelyet a fenti fordításban eredetiben hagyunk, nem a megyén történő átvonulást jelenti: a kortársak, mint az több egykorú oklevélből kiderül, az éppen lezárult balkáni hadjáratot illették ezzel a névvel.⁶⁹ Harmadszor, nem kevésbé nyilvánvaló, hogy Somogy megye *dispositióját* a király és bárói nem utólag erősítették meg, hanem éppen ellenkezőleg: a *dispositio* meghozatalára a király, a prelátsuok és a bárók előzetes jóváhagyásával került sor. Arról már nem is szólva, hogy a *dispositio* meghozatalában, bármiképpen történt is az, a megye nagybirtokosai is részt vettek – nyilván nem a köznemesség ellenfeiként. Mindebből egy dolog világosan kiderül: az 1444. áprilisi országgyűlés, négy derék nemes választását rendelve a megyei hatóság mellé, nem Somogy megye önálló kezdeményezését tette magáévá, amint azt Mályusz vélte.⁷⁰

Gondolhatnánk persze, hogy a kiváló tudós egyszerűen félreolvasa az oklevelet, bár ennek mértéke éppen Mályusz esetében már önmagában gyanút kelt. A továbbiakban azonban, Hunyadi és a köznemesség vélelmezett szövetségéről értekezve éppen ilyen önkényesen válogatja és értelmezi forrásait. Hunyadi, így Mályusz, „helyeselte a megyei nemesség törekvését, hogy még saját szolgabíráinak

⁶⁸ „secundum vim et formam nostre cunctorumque magnatum et procerum nobilium totius comitatus Simigiensis dispositionis, quam dispositionem pro eterne pacis stabilitatem de consensu et assensu domini nostri regis suorumque prelatorum et baronum inter nos in hoc tempore passagi fecimus et disposuimus” – *Géresi Kálmán: A nagykárolyi gróf Károlyi-család oklevéltára I–V. Bp. 1882–1897. II. 235.*

⁶⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 13757: „in ista novissima expeditione passagii” (1444. jún. 11.); DL 65411: „in ista presenti passagii expeditione contra dictos hostes paganos instaurata” (1444. jan. 25.)

⁷⁰ *Mályusz E.: Magyar rendi állam i. m. 20–21.*

háttérbe szorulásának az árán is igyekezzék kikapcsolni az ispánokat és az alispánokat”, aminek egyik eszköze az lett volna, hogy „a korábbi megyei hatóság helyébe a nemesség egyeteme lépett”.⁷¹ A „kormányzó és a megyék együttműködését” lett volna hivatott biztosítani az 1447. évi dekrétum VII. cikkelye, amely azon a reményen alapult, hogy „a megyék nemessége [...] a bárókat is fékentarthatja”. Mályusz ehelyütt gonosztevőket rejtegető bárókat említ, nyilván azért, mert így könnyebb a szövegrészt a megfelelő módon értelmezni; a dekrétum szövegében azonban bárók és országlakosok (*baronum et regnicolarum*) áll, ráadásul a végrehajtásról intézkedő rész nem úgy rendelkezik, hogy az ilyen személyek birtokait a kormányzónak kell lefoglalnia, hanem úgy, hogy ezt vagy a kormányzó tegye, vagy az, akit a nemesség egyeteme erre felkér. Nehéz elképzelni, hogy ez a személy adott esetben ne egy környékbeli nagybirtokos lett volna.⁷²

„A kormányzó kétségtelenül biztosan számíthatott arra, hogy a nemesség megyénként támogatja a bárókkal szemben”⁷³ – nyilván a familiaritás nemesi társadalmat ezer szállal átszövő kötelékeiről mintegy varázsűtésre megfedkezve. Ennek a váratlan érdekezésszerűségnek Mályusz szerint az volna a jele, hogy Hunyadi, a megyei nemesség feltételezett támogatásával, „az alispánok rovására” a szolgabíráknak juttatta a döntő szót.⁷⁴ Mindezt azzal véli bizonyítani, hogy 1452-ben Hunyadi egy birtokvisszafoglalás végrehajtásával a Zala megyei szolgabírák mellett a vránai perjelt bízta meg, az ispán és az alispánok elfogultságára hivatkozva. Mályusz szövegéből sajnos nem derül ki – talán nem véletlenül –, hogy az alperes Csapi András a megye ispánságát viselő Marcali János familiárisa,⁷⁵ ezért bízta meg a kormányzó az ispán helyett a vránai perjelt, Szentgyörgyi Székely Tamást a végrehajtással – nem mint Hunyadi rokonát, hanem mint a legközelebbi, fegyveres erővel rendelkező nagybirtokost. Elég valószínű, hogy ugyanerről van szó a Mályusz által citált másik ügyben is, ahol Hunyadi a nyitrai ispán, Ország Mihály elfogultsága miatt rendeli a szolgabírák mellé Szentmiklósi Pongrác lipői ispánt. Mályusz szerint nem

⁷¹ Uo. 22. Zala megyében az universitas „feljogosítottnak érezte magát, hogy hatalmaskodót saját hatáskörében megbüntessen”, és Mályusz a vonatkozó lábjegyzetben idézi is az oklevél megfelelő paszuszát (*de sano consilio universitatis nobilium*), a folytatást azonban, amiből kiderül, hogy ez csupán a sedrián megjelentek egyetemet jelenti (*protunc nobiscum in sede nostra iudiciaria sedentium*) már bölcsen kihagyta. A büntetés, tegyük hozzá, egy engedéllyel elköltöztetett jobbágy pincjének kirablását és onnan egy egész hordó bor elvételét szankcionálta. Lásd Zala vármegye története. Oklevéltár II. 1364–1498. Szerk. Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula. Bp. 1890. 534. Amúgy mindkét Mályusz által citált oklevél kiadói az alispánok és a szolgabírák, a máramarosi esetben (lásd *Mihályi János: Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Máramarossziget 1900.* 363.) a megye nemesei is, vagyis szó sincs arról, hogy a nemesség egyeteme a megyei hatóság helyébe lépett volna.

⁷² DRH 1301–1457. 362–363.

⁷³ Mályusz E.: Magyar rendi állam i. m. 23.

⁷⁴ Akiket, mint Mályusz a következő oldalon írja, „már közel két évszázados gyakorlat forrasztott össze az alispánokkal, és így szokatlan lett volna az ispánok ellenőreivé tenni őket”.

⁷⁵ Vö. Engel P.: Magyarország világi archontológiája i. m. I. 239.

világos, hogyan lehetett Ország elfogult bíró az Apponyiak vitájában; bár az oklevél fogalmazása valóban elég homályos, az világos, hogy az ispán is az elkövetők közé tartozott (*patrator premissi facti [...] fore decernitur*) minden bizonnyal a felsorolt Apponyiak az ő segítségével vetették ki a panaszos László embereit Appony várából, ami egyébként – ismerve Ország Mihály elő- és utóéletét – egyáltalán nem volna meglepő.⁷⁶ Olyan tucatügyekről van tehát szó, amelyekben a nagybírói irodák rutinszerűen delegáltak az elfogult illetékes hatóság helyett másokat; ezekbe belelátni, hogy Hunyadi „tervszerűen” erősítette „szövetségesét, a megyei nemességet” – ehhez komoly elfogultság szükséges.

Az országgyűlési határozatok vizsgálatánál ugyanezt az elfogultságot tapasztaljuk. „Ahová lépek, köznemesi politikai ambíciókat találok” – mondhatta volna Mályusz, és, mint tudjuk, aki keres, az talál. Az 1446. júniusi „kormányzóválasztói program” Mályusz szerint „báróellenességével egy pillanatra sem hagy kétségben, hogy a Hunyadi-párt és a köznemesség felfogását, akaratát és törekvéseit fejezi ki”, miközben, mint ugyanő megállapítja, „kézzelfoghatóan egyik követelményből sincs haszna a nemességnek”, mert a „rendelkezések közvetlenül Hunyadinak és bárói párthíveinek az érdekét szolgálják”.⁷⁷ Világos tehát: *a báróellenes cikkelyek a bárók érdekeit szolgálják*. A júniusi pontok egyike arról rendelkezett, hogy a báróknak az országgyűlésen le kell mondaniuk hivatalaikról, azok betöltését az országgyűlés kompetenciájába utalva. A rendelkezés célja világosan az, hogy királyi hatalom hiányában a főhivatalok legitimitását, egyben ellenőrzését megpróbálja biztosítani. Nem báróellenes intézkedésről van tehát szó, már csak azért sem, mert az 1447. márciusi országgyűlés már nemcsak a báróktól, hanem magától a kormányzótól is megkövetelte, hogy az évente pünkösdkor tartandó országgyűlésen mindig tegye le hivatalát – amit nehéz volna úgy értelmezni, hogy a báróellenes, Hunyadi-párti köznemesség saját szövetségesének hatalmát kívánta volna korlátozni.⁷⁸

A dekrétum folytatásában ugyanakkor „a hangadók” már a „prelátusok és bárók” – nem világos, ez miből következik, és hová lett időközben a köznemesség, amely „oly nagy számban” jelent meg az országgyűlésen, hogy a tanácskozásokat Rákos mezején kellett tartani. Mindenesetre Mályusz szerint „a köznemesség számára azonnali előnyt jelentő végzések [...] kimaradtak a decretumból. A prelátusok és a bárók arra hivatkozva, hogy ezek érettebb megfontolást igényelnek, a döntést

⁷⁶ Lásd például DL 44981 (1461).

⁷⁷ Mályusz E.: Magyar rendi állam i. m. 43. Az 1446. június 13-ai dekrétum egyetlen példánya (DL 13398.) sohasem volt megpecsételve, nem pedig elveszett a pecsétje, mint állítja DRH 1301–1457. 354. Ez ráadásul nem is lehet a végleges példány, mivel a pecsételési záradék szerint Hunyadi János erdélyi vajdai pecsétjével (*sigillo nostro quo ut waywoda Transilvanensis utimur*) akarták hitelesíteni, az 1447. márc. 25-én átírt példány viszont az universitas és a kormányzó pecsétjeivel (*sub nostre universitatis et magnifici domini Johannis de Hunyad gubernatoris sigillis*) volt megerősítve (lásd uo. 361).

⁷⁸ DRH 1301–1457. 368.

felőlük a következő [...] országgyűlésre halasztották. Rákosról így a köznemesség annak az *ígéretnek* a birtokában távozott, hogy egy év múlva helyzete határozott körvonalakat fog nyerni”.⁷⁹ Ennek az ígéretnek, talán mondani is szükségtelen, semmi nyoma a forrásokban, az 1447. márciusi dekrétum bevezetője csupán annyit állít, hogy azon pontok tárgyalását halasztották el az előző esztendő júniusában, amelyek nem voltak feltétlenül szükségesek a béke helyreállításához.⁸⁰ Azt, hogy az 1447. márciusi országgyűlésen a köznemesség sikerrel biztosította kiváltságainak megerősítését és kibővítését (!), Mályusz szerint két pont bizonyítaná: az egyik az évenként pünkösdkor tartandó országgyűlésre előírt tömeges nemesi részvétel, a másik pedig az a rendelkezés, amely a következő királyválasztás esetén megyei követek meghívását írta elő, akikkel együtt dönthetnek a főpapok és főurak az új uralkodó személyéről.

A tömeges országgyűlés elrendelését azzal a követeléssel kötötték össze, hogy azon a kormányzó, valamint minden báró és tanácsos tegye le a hivatalát – amint említettem, itt nyilvánvalóan kényszerintézkedésről van szó, amely éppen a királyi hatalmat próbálta meg pótolni, inkább kevesebb, mint több sikerrel, hiszen a következő években ugyan rendszeresen tartottak országgyűléseket, de arról nem tudunk, hogy a kormányzó vagy a bárók valóban letették hivatalukat.⁸¹ Az esetleges királyválasztás szélesebb társadalmi konszenzus alapjára állítása világosan a két legutóbbi uralkodóváltást (Albert, Ulászló) kísérő zavarok megismétlődésének akarta elejét venni, és nem választható el ugyanezen dekrétum egy további cikkelyétől, amely minden országlakost eltiltott attól, hogy új királyt keressen, „mivel van már egységes akarattal választott fejedelmünk” V. László személyében.⁸² Jegyezzük meg, hogy éppen a köznemesség „nagy barátja”, Hunyadi János volt az, aki a dekrétum elfogadásával egyidőben kezdett Alfonz aragóniai királlyal paktálni az „egységes akarattal” választott magyar király rovására – olyannyira, hogy a rendelkezés alighanem éppen a kormányzó miatt került bele a dekrétumba. Hogy Hunyadi mennyire érezte magát korlátozva az országgyűlési dekrétum által, pontosan mutatják az Alfonzzal titokban folytatott tárgyalásai, amelyek eredményeként végül felajánlotta neki a magyar trónt, anélkül, hogy erről a köznemesség széles tömegeit tájékoztatni kívánta volna.⁸³

⁷⁹ *Mályusz E.*: Magyar rendi állam i. m. 43–44.

⁸⁰ DRH 1301–1457. 361.

⁸¹ Érdemes megjegyezni, hogy Szilágyi Mihály kormányzó 1458. januári dekrétuma ugyancsak fejenkénti megjelenést rendel az évenként pünkösdkor tartandó országgyűlésen (*Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490.* Szerk. Bónis György – Érszegi Géza – Teke Zsuzsa. Bp. 1989. 86.) – nagyon valószínű, hogy ugyanabból a megfontolásból, mint az 1447. évi rendelkezés.

⁸² „cum principem pari voluntate electum habeamus” – DRH 1301–1457. 368.

⁸³ Az Alfonzzal folytatott tárgyalásokra legújabbán lásd *Anderle Ádám*: Az aragón kapcsolat (V. Alfonz, el Magnánimo és a magyar trón). *Történelmi Szemle* 38. (1996) 4. sz. 401–411. a korábbi irodalommal.

Mályusz Elemér nagyszabású tanulmányának szinte minden egyes állítását hasonló kritikai vizsgálatnak lehetne alávetni, és a dolog, tekintettel a munka hatására, talán nem is volna teljesen indokolatlan. Ehelyütt ugyanakkor csupán egyetlen további állítására hívnám fel a figyelmet annak bizonyítására, hogy a jeles történész tulajdonképpen minden forrásába képes volt belelátni olyan közneemesi törekvéseket, amelyek a gyakorlatban nem léteztek. Az 1453. január végén és február elején Pozsonyban tartott országgyűlésről van szó, amelynek megtartására V. László személyesen jött Magyarországra. A pozsonyi országgyűlésen a főpapok és bárók mellett nemesi követek (*deputati nobiles*) jelentek meg, akik, miután a király megígérte az ország és országlakosok szabadságainak tiszteletben tartását, hűséget esküdtek uralkodójuknak. Ezzel gyakorlatilag megtörtént a csecsemőként koronázott V. László uralmának legitimálása – csaknem pontosan tizenhárom évvel a gyermek születése után. Az uralkodó elé terjesztett néhány artikulus egyike arról rendelkezett, hogy a király nem adományozhat külföldieknek egyházi és világi hivatalokat a fehérvári országgyűlésig, amelyről, amikor a király úr meg akarná azt tartani (*quam idem dominus rex cum celebrare voluerit*) negyven nappal korábban köteles értesíteni az országlakosokat, hogy azok ott meg tudjanak jelenni.⁸⁴

Hogyan értelmezi mindezt Mályusz? Először is, szerinte az országgyűlésen „nem a nemesi jogok összegzéséről és megerősítéséről volt szó” – mintha bármelyik koronázási hitlevél pontonként összegezte volna a nemesi előjogokat, és mintha az ország és országlakosok szabadságaiba a nemesek szabadságai nem tartoztak volna bele.⁸⁵ Ezeket a nemesi előjogokat tudniillik a majdan – a király tetszésére bízott időpontban – összehívandó fehérvári országgyűlésen akarták előterjeszteni és kibővíteni. Hogy ez miből következik, rejtély, de az biztos, hogy az országgyűlés elmaradása Mályusz szerint azt bizonyítja, hogy a király és környezete, benne Hunyadival, „vonakodott a köznemesség kiváltságait bővíteni”.⁸⁶ Talán még nagyobb rejtély Mályusz következtetésének második fele. Szerinte ugyanis a „megyék nyilván (!) azért óhajtottak Székesfehérváron összejönni, mert itt koronázó gyűlést akartak tartani. Számukra az volt a kérdés, hogy V. László öröklés jogán uralkodik-e, azaz érvényes-e 1440-i megkoronázása, vagy pedig választásukból gyakorolja-e a hatalmat. Nyilvánvalóan (!) a hatalom átruházásának az elvét vallották, amint azt Ulászló megkoronázásakor kimondták”.⁸⁷ Nyilvánvaló, valóban, hogy a nemesi követek, akik Pozsonyban hűséget esküdtek a szabályosan

⁸⁴ DRH 1301–1457. 376.

⁸⁵ „dominus rex iurabit, quod regnum suum Hungarie cum suis regnicolis in omnibus et singulis iuribus, libertatibus et legibus ac approbatis consuetudinibus inviolabiliter conservabit” – Uo.

⁸⁶ Mályusz E.: Magyar rendi állam i. m. 51.

⁸⁷ Uo.

megkoronázott V. Lászlónak, azért majd egy, a király által kijelölendő másik alkalommal szeretnék újra megkoronázni az uralkodót egy olyan koronával, amely egyébként nincs is a birtokukban; hacsak nem feltételezzük, hogy a Szent Korona után az I. Ulászló koronázásához használt ideiglenes koronát is V. László fejére akarták helyezni. Látható, Mályusz egyetlen, a fehérvári országgyűlés jövőbeni összehívására vonatkozó mondatból egész elméletrendszert kovácsolt, amelynek egyetlen elemét sem bizonyítja semmi.

Kedvenc téziseit Mályusz egy 1960-ban publikált, egyébként máig kitűnően használható tanulmányában is megismételte.⁸⁸ Miután felsorolta azokat a jogokat, amelyek a magyar királyt éppen királysága okán megillették, és amelyeknek köszönhetően a „középkori magyar államot a távoli szemlélő erős monarchiának vélheti”, a következő bekezdésben azt próbálta bizonyítani, hogy ez az első pillanatban oly erősnek tűnő ország voltaképpen folyamatosan a szétesés határán egyensúlyozott. „Mert igaz ugyan, hogy *a király dönt minden fontosabb ügyben*, és az ő nevében határoznak a kevésbé jelentősekben, azonban nem tetszése szerint. Valóságos uralkodótársakként állnak mellette a világi és egyházi nagybirtokosok, nemcsak befolyásolva, sőt korlátozva valamennyi elhatározását, hanem időnkint egyenesen akaratauk végrehajtójává süllyesztve le őt [...]. A maguk részéről mindent megtesznek, hogy szétörve a királyi hatalmat, ennek romjain a maguk uralmát felépítsék.” Az uralkodó gyengébb, mint a vele szemben álló nagybirtokosok összessége, ezért előbbi folytonos taktikázással kénytelen megosztani ellenfeleit – innen az állandó küzdelem, amelyben a királyi hatalom Mályusz szerint (rejtélyes okból) csak időlegesen tud felülkerekedni, mert „a szabadjára hagyott fejlődés az állam egységét szétbontó törekvések érvényesülése felé mutat”.

Roppant érdekes, hogy saját gondolatmenetének zsákutcájába maga Mályusz is belefutott, anélkül azonban, hogy észrevette volna az útját elzáró falat. Mint ismeretes, 1401 tavaszán a magyar főurak letartóztatták a választási ígéreteit semmibe vevő Luxemburgi Zsigmondot. A hatalmat látszólag minden zökkenő nélkül vette át a királyi tanács, amely „Magyarország Szent Koronájának pecsétje” nevében folytatta az ország kormányzását. Eljött tehát az alkalom, hogy a főurak a királyi hatalom romjain „a maguk uralmát felépítsék”. Innentől hallgassuk Mályusz Elemért: „csak egyetlenegy vonatkozásban nem tudták a királyt pótolni: nem volt, aki érvényes birtokadományokat tegyen. Helyesebben: mindazok hiányát érezték egy támaszpontnak, akik attól tartottak, hogy mások egyoldalúan mellőzni fogják őket a birtokok és tisztségek szétosztásánál. *A főurak pár hónap alatt belátva, hogy*

⁸⁸ *Mályusz Elemér*: Zsigmond király központosítási törekvései Magyarországon. In: *Uő*: Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok. Szerk. Soós István. Bp. 2003. 177–178.

képtelenek egymás közt megegyezni, Zsigmondot visszaengedték a trónra”.⁸⁹ Ami elég világosan mutatja, hogy mégsem tudták felépíteni a maguk uralmát, nyilván éppen azért nem, mert kollektíven sem erősebbek még a leggyengébb királynál sem; legalábbis ez a jól ismert és más szempontból sokat elemzett epizód ezt látszik bizonyítani.⁹⁰ Nem tudták pótolni Zsigmondot, mert a királyt egy középkori monarchiában csak egyvalami tudta pótolni: egy másik király. Ezt a Zsigmond uralmával elégedetlen főurak is pontosan így látták, mert ahelyett, hogy bármit építettek volna a romokon, meghívták a magyar trónra Nápolyi Lászlót. Egy másik királyt.

Érdemes ebből a szempontból szemügyre venni egy másik hasonló alkalmat, abból az időszakból, amikor látszólag már semmilyen királyi hatalom sem korlátozta a főurakat abban, hogy maguk vegyék kézbe az állam kormányzását. 1445 májusában vagyunk: I. Ulászló meghalt a várnai csatában, az ötesztendő, ezért uralkodásra még alkalmatlan V. László Habsburg Frigyes őrizetében van. Újabb remek lehetőség a főurak számára, hogy a királyi hatalom romjain a saját hatalmukat felépítsék. Mit látunk ehhez képest az országgyűlés dekrétumában? Azt, hogy minden, a királyi hatalom lényegét érintő kérdésben (adományok érvényessége, pénzverés, igazságszolgáltatás) elhalasztják a döntést „a király koronázásáig” vagy „akaratáig”.⁹¹ Miután pedig világossá vált, hogy Frigyes nem fogja kiadni kezéből a gyermekkirályt, sem a Szent Koronát, és így egyelőre László újabb koronázása sem lehetséges, kormányzót választanak, akinek hatalmát szigorúan korlátozzák. Fügedi Erik szerint „kicsinyesen” – vagyis „a rendiség jellemző magatartásával”, olyan álláspontot foglalván el, „amilyent a királlyal szemben is elfoglaltak volna: az országot a főpapok és mágnások tanácsa kormányozza a királlyal, illetve ebben az esetben a kormányzóval együtt, és a sorrend megfelelt elképzelésüknek, sőt tényleges hatalmuknak”.⁹² Valójában azért korlátozzák Hunyadi kormányzói hatalmát, mert nem ő a király – királyi hatalommal csak a király élhet. A kormányzó esetében, de csak az övében, ezért valóban indokolt hatalommegosztásról beszélni; ezt a dekrétum szóhasználata jól mutatja.⁹³

Mályusz a „rendi állam” fentebb ismertetett modelljét – amelynek lényege, mint láttuk, a hatalommegosztás király és nagybirtokos arisztokrácia között,

⁸⁹ Uo. 183.

⁹⁰ Vö. Fügedi Erik okfejtésével (Ispánok, bárók, kiskirályok. Bp. 1988. 305.) az 1401. évi események kapcsán: „A politikai események első és legnagyobb tanulsága az arisztokrácia szempontjából az lehetett, hogy az országot király nélkül is el tudja kormányozni” – miközben maga is elismeri, hogy „a jogszolgáltatást majd egy évre fel kellett függeszteni”.

⁹¹ DRH 1301–1457. 341. (II. III. tc.), 343. (VIII. tc.)

⁹² Fügedi E.: Ispánok, bárók i. m. 367–368.

⁹³ DRH 1301–1457. 357.: „sine scitu consilioque et requisitione regnicolarum”; „absque scitu, voluntate, consensu et collaudatione consiliariorum”. Hasonló kontextusban a királynak csak tanácsal kell élnie.

utóbbiak állandó törekvése az előbbi hatalmának korlátozására és lehetőség szerinti felszámolására, az állam egységét veszélyeztető szeparatista tendenciák, a király állandó manőverezési kényszere az oligarchák egységének megbontása érdekében, és a mindebből következő egymásra utaltsága az állam egységének megőrzésében érdekelt társadalmi rétegekkel, kiemelten a köznemességgel – a Georg von Below és Otto von Gierke nevével fémjelzett „hagyományos” német alkotmánytörténeti (*Verfassungsgeschichte*) iskolától vette át és alkalmazta, tulajdonképpen módosítás nélkül, a középkori Magyarország viszonyaira, kiegészítve azt a „rendiség” ideáltipikus képének Weber-féle rekonstrukciójával.⁹⁴ Az átvételre még a két világháború közötti időszakban került sor, amint erről Mályusznak a Mátyás király születésének 500. évfordulójára összeállított emlékkönyvben megjelent, fentebb már elemzett nagy tanulmánya tanúskodik. Úgy tűnik azonban, hogy Mályusz gondolkodásának a két világháború közötti időszakban kidolgozott – magyar viszonyokra „adaptált” – elméleti alapjai később is változatlanok maradtak, dacára annak, hogy éppen von Below nézeteit már a háború előtt komoly kritika érte a modern politikatörténet egyik megalapozója, Otto Brunner részéről. Erre Magyarországon Engel Pál hívta fel a figyelmet, aki megjegyezte, hogy „míg Below módszerének éppen legkiemelkedőbb tudósaink között akadt követője, addig Brunner munkássága már gyakorlatilag észrevétlen maradt”.⁹⁵ A dolog legfőbb érdekessége, hogy a megjegyzés egyik érintettje éppen Mályusz Elemér lehetett – Engel mégis gyakorlatilag változtatás nélkül⁹⁶ tette magáévá Mályusz rendi állam koncepcióját, amely pedig már megszületése pillanatában is elavultnak számított. Egész pontosan azt a tézist, miszerint királyi hatalom és nagybirtokos arisztokrácia kapcsolata állandó harc, és e harc eredményeként 1437–1439-ben a magyar állam döntő változáson ment keresztül. Azon túl, hogy Mályusz elemzett tanulmányai a mai napig általános hivatkozási alpnak számítanak, éppen ez indokolta, hogy tüzetesebb vizsgálatnak vessük alá őket; az a veszély fenyeget ugyanis, hogy Mályusz tarthatatlan rendi állam elmélete éppen Engel szuggesztív és nagyhatású írásai révén ivódik bele jóvátehetetlenül a magyar történeti tudatba.⁹⁷

⁹⁴ Vö. *Gabriele Annas*: Hoftag – Gemeiner Tag – Reichstag. Studien zur strukturellen Entwicklung deutscher Reichsversammlungen des späten Mittelalters (1349–1471). Bd. I. Göttingen 2004. 28., herrschaft és genossenschaft elvének szembenállásáról és állandó harcáról.

⁹⁵ *Engel Pál*: Vár és hatalom. Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon I–II. In: *Uő*: Honor, vár, ispánság i. m. 167.

⁹⁶ Az egyetlen jelentős változtatás az volt, hogy Engel kivette a mályuszi képletből a köznemességet; erről alább még lesz szó.

⁹⁷ Mályusz sajátos munkamódszerét, szelektív és manipulatív forráshasználatát a szerző egyháztörténeti munkásságának szempontjából elemezte *C. Tóth Norbert*: A „mályuszi modell” érvényessége: vissza az alapokhoz? In: *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértési Lázár. Pécs 2017. 11–34.

Rendi állam, gyengülő királyi hatalom?

Engelnek elvülhetetlen érdemei vannak az Anjou-kor speciális kormányzati rendszerének, az úgynevezett honor-rendszernek az azonosításában és pontos leírásában. Ezzel kapcsolatos munkásságára azért lényeges itt kitérni, mert eredményei a jelek szerint döntően meghatározták általában is a királyi hatalom jellegével, illetve a királyi hatalom és a nagybirtokos arisztokrácia közötti viszonytal kapcsolatos vélekedését, és így a vélelmezett 1437–1439. évi „rendi fordulat” értékelését is. Tekintettel arra, hogy a honor-rendszer mint kormányzati forma királyi várak, mégpedig a magánvárakkal szemben többségben lévő királyi várak és uradalmaik birtokán alapult, Engel végső soron az erős királyi hatalmat a királyi birtokok túlsúlyával azonosította (akárcsak korábban Hóman), és úgy vélte, hogy a királyi várak fölötti központi ellenőrzés megszűnése automatikusan vezetett nemcsak a honor-rendszer felbomlásához, hanem egy új kormányzati és politikai berendezkedés létrejöttéhez is, amelyre – Mályusz nyomán – ő is a rendi állam megnevezést használta. A „14. századi királyság politikai arculatára a bárói honorok megléte nyomta rá a bélyegét. Sajátos struktúráját a királyi várak határozták meg, és e struktúra nyomban szét is esett, mihelyt a várak fölötti ellenőrzés kicsúszott az uralkodó kezéből. Alig néhány évtized telt el Nagy Lajos halála után, és az *Anjouk »hűbéri« államának romjain már megszületett egy új politikai szervezet: a rendi állam*”.⁹⁸ Mályusszal ellentétben tehát Engel nem a felségjogok elbitorlásában látta a nagybirtokosi szeparatizmus lényegét, hanem a birtokviszonyok – királyi hatalomra nézve végzetes – átalakulásában.

Míg a honor-rendszer mibenlétét elemző tanulmányaiban Engel éppen csak utalt a királyi várbirtokok többségének magánkézbe kerülését követő fejleményekre, 1984-ben már a rá később is jellemző világos és kategorikus fogalmazással foglalt állást a szerinte drámai és jóvátehetetlen fordulat ügyében, amely a birtokstruktúrában beállt változással gyakorlatilag megpecsételte az ország sorsát. „Magyarországon a középkor folyamán két, egymástól alapvetően különböző birtokstruktúra jött – egymást követően – létre. Az első, amely még az Anjouk korát is egyértelműen jellemzi, a királyi birtok feltétlen túlsúlya határozta meg. A másodikat, amely a 14. század végétől vált uralkodóvá, a világi nagybirtok tartós hegemoniája jellemezte. A kettő közötti »váltás« ideje szinte pontosan egybeesik az államszervezet jellegében bekövetkezett jól ismert változással: az ún. rendi állam kialakulásával.”⁹⁹ A változásra az alkalmat, ez közismert, Nagy Lajos fiú

⁹⁸ Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. In: *Új: Honor, vár, ispánság* i. m. 139., hivatkozással Mályusz 1940-es tanulmányára.

⁹⁹ Engel P.: Vár és hatalom i. m. 172.

örökös nélküli halála, és az azt követő trónharcok szolgáltatták, amelyek végére az új uralkodó, Luxemburgi Zsigmond, a korábbi királyi birtokvagyon tetemes részét örökös adományok révén magánvagyonná változtatta. Az udvari, szolgálati arisztokrácia helyén kialakult a nagybirtokos arisztokrácia, amely ahelyett, hogy tekintetét a domináns királyi udvarra vetve, továbbra is az uralkodótól várta volna a politikai érvényesülés lehetőségeit és eszközeit, inkább dominálni akarta az uralkodót és udvarát, ezzel megvetve az alapját a rendi széthúzásnak. Amint Engel fogalmazott egy másik munkájában, az 1387 utáni időszakról írva: a „korszak problematikájának középpontjában a királyi hatalom és a nagybirtokos arisztokrácia közötti viszony kérdése áll. Ez a viszony a leggyakrabban hatalmi harc, néha éles fegyverekkel vívják, máskor inkább kötékhúzásra emlékeztet, de célja mindig ugyanaz: *mindkét fél arra törekszik, hogy akaratát a másikra kényszerítse*”.¹⁰⁰

A küzdelem kimenetelét illetően Engelnek nem voltak kétségei. Egyértelműen Hóman, Szekfű és Mályusz nyomán haladt, amikor leszögezte: „a nagybirtokos arisztokrácia önálló, a központi hatalommal egyenrangú – sőt összességében azt meghaladó – erőtenyezővé vált, és ezzel kezdetét vette az a küzdelem, amely egy évszázad alatt szinte teljesen felmorzsolta a királyság maradék erejét, és kialakította a mágnásfamiák uralmának azt a változatát, amely a 16–17. század folyamán a rendi Magyarország politikai képét a török hódítástól megmenekült területen meghatározta”.¹⁰¹ A „rendi erő” győzelmét csupán az a tekintély odázta el valamelyest, amelyet Zsigmond 1403. évi győzelme ruházott az uralkodóra, valamint a tény, hogy az új, nagybirtokos arisztokrácia „nem egységesen szállt szembe vele” (vö. Mályusz: „együtt erősebbek nála”), így a busásan megjutalmazott, neki személyesen lekötöleztetett híveire – Cillei Hermann, Garai Miklós és mások – támaszkodva Zsigmond még útját tudta állni az államhatalom felbomlásának. A király halálát követő újabb bizonytalan trónutódlás azonban már olyan válságot okozott, „amelynek kimenetele végül is meghatározta a magyar állam további fejlődését”. Habsburg Albert már a megválasztásakor kénytelen volt alávetni magát a bárók akaratának, 1439-ben pedig – kényszerűségből – szétsztozgatta a Zsigmond pazarlását még túlélő várbirtokvagyon jelentős részét. „*A rendek és a központi hatalom harca ezzel végeredményben eldőlt*”. „A királyi várakra alapozott centralizált – vagy ha úgy tetszik: központi akarat után igazodó – államszervezet megsemmisült, és helyét az ún. rendi állam foglalta el, amely azonban a valóságban inkább rendi szétagolódást jelentett.”¹⁰²

¹⁰⁰ Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Bp. 1977. 11., hivatkozás Mályusz 1960-as Zsigmond tanulmánya.

¹⁰¹ Engel P.: Vár és hatalom i. m. 185.

¹⁰² Uo. 187–188.

A középkori Magyarország történetét összefoglaló könyvében Engel még erőteljesebben hangsúlyozta a vélelmezett rendi fordulat jelentőségét és negatív következményeit, és már nemcsak a nagybirtokos arisztokrácia, hanem általában a nemesi rend kártékony hatalmi ambícióit okolta a központi hatalom eróziójáért. „Zsigmond halála rövid és hosszabb távon egyaránt döntő fordulatot hozott az ország politikai rendjében. Rövid távon azzal, hogy személyében eltűnt az az erő, amely a mánásokat a királyi hatalomhoz láncolta, és ezáltal féken tartotta a nemesi rend politikai törekvéseit. Ezek most egyszerre szabad utat találtak, és az eredmény a központi hatalom meggyengülése, majd jóformán teljes eltűnése lett. Két évvel a császár halála után, 1439-ben már a nemesség diktál feltételeket az új uralkodónak, és több mint két évtizednek kell majd eltelnie addig, amíg egy Zsigmondhoz hasonló formátumú uralkodói egyéniség, Hunyadi Mátyás újból kísérletet tehet a királyi hatalom alapjainak újjáteremtésére. [...] Alapjaiban ekkor formálódik ki [...] az ország kormányzásának az az új intézmény- és eszmerendszere, amelyet a német szaknyelvtől befolyásolt történetírásokban „rendi államnak” (*Ständestaat*), illetve „rendiségnek” (*Ständewesen*) szokás nevezni [...]. Az új rendszer lényege a politikai döntéshozatal *jogának* radikális kiterjesztése elvben mindazokra, akik az országban teljes jogú birtokosoknak számítanak, a gyakorlatban a politizáló társadalomra, a nemességre. Eddig a döntéseket az uralkodó hozta a királyi tanáccsal együtt. Ezentúl minden fontosabb döntés színhelye az „országglakosok” általános összejövedele, az országgyűlés [...] amelyen minden birtokos vagy személyesen jelenik meg, vagy küldöttek útján képviselteti magát. *A gyűlés tehát a birtokostársadalom, a „rendek” intézményesített döntési szerve* [...]”¹⁰³ Engel, Mályusszal ellentétben, a köznemességnek nem juttatott jelentős szerepet a „rendi állam” működtetésében. Mint egy későbbi munkájában írta, „a rendi korszak jelentősége nem abban áll elsősorban, hogy a köznemességet juttatta beleszóláshoz az ország ügyeibe; sejtethető, hogy ez nem igazán következett be. Viszont 1440-től kezdve rendszeresen ott találjuk valamennyi mánást az ország vezetői között, függetlenül attól, hogy tisztségviselő bárók voltak-e vagy sem [...]. A rendiség kialakulása elsősorban és mindenekelőtt a főnemességnek mint immár különálló társadalmi csoportnak politikai erővé történő szerveződését jelentette”.¹⁰⁴ Abban azonban, hogy a nagybirtokos arisztokrácia ebben a kibővített, intézményesült formájában veszélyt jelentett az állam működésére, ugyanúgy nem kételkedett, mint Mályusz.

Fontos megjegyezni, hogy maga Engel kísérletet sem tett annak vizsgálatára, pontosan miben is manifestálódott volna királyi hatalom és nagybirtokos

¹⁰³ Engel P.: Szent István birodalma i. m. 233.

¹⁰⁴ Engel Pál: A magyarországi birtokszerkezet átalakulása a Zsigmond korban. Öt északkeleti megye példája. In: *Uő: Honor, vár, ispánság* i. m. 467.

arisztokrácia szüntelen küzdelme 1437–1439 után. E tekintetben megelégedett Mályusz eredményeinek citálásával, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy kivette a mályuszi egyenletből a köznemesség „állammegmentő” szerepét, aminek következtében nem is maradt számára más, mint a magyar állam végzetes elgyengülését és szétmállását vizionálni. Láttuk azonban, hogy mindazok a tünetek, amelyekben Mályusz a főnemesség szeparatista, oligarchikus törekvéseit azonosítani vélte – az erdélyi vajda és a szlavón bán korlátlan bírói hatalmától a királyi hatalom elemeinek usurpációján keresztül a majdnem független tartományurasságok létrejöttéig – forrásokkal nem igazolhatók. Ugyancsak nem vizsgálta Engel, hogy a királyi várrendszer széthullása pontosan miért és hogyan befolyásolta a hatalmi viszonyok megoszlását. Mivel a királyi hatalmat a királyi birtokok dominanciájával azonosította, egyszerűen arra következtetett, hogy utóbbi megszűnésével az előbbinek is meg kellett gyengülnie. Ha pedig a királyi hatalom meggyengült, a birtokstruktúra átalakulásának haszonélvezője, a nagybirtokos arisztokrácia szükségszerűen megerősödött, és ezáltal az „örökös harcban” a királyi hatalom fölébe kerekedett. A folyamat eredménye: az állam sorvadása.

Mindennek ellenére Engel elmélete, ez kétségtelen, máig töretlenül érvényesülő befolyást gyakorolt a késő középkori magyar történelem vizsgálatára. A királyi hatalom erejét – vagy éppen erőtlenségét – rutinszerűen a királyi, bárói, köznemesi, illetve egyházi kézen lévő várak arányával szokás szemléltetni, és ha ez az arány a királyi várakra nézve kedvezőtlennek bizonyul – márpedig a 15. század kezdetétől szükségszerűen ez a helyzet – akkor ez „igen megnehezítette a királyi hatalom érvényesítését”, mivel a „tényleges hatalom [...] az egyre inkább mágánának nevezett világi nagybirtokosok kezében volt, még az uralkodó is kénytelen volt kívánságait tekintetbe venni”.¹⁰⁵ A hatalom megoszlásának ez a várak birtoklásán alapuló modellje azonban – hasonlóan Mályusz rendi állam koncepciójához – több problémát vet fel. Először is nem ad választ arra a kérdésre, pontosan hogyan nehezítette a királyi hatalom gyakorlását a váruradalmak nagyobb részének magánkézre kerülése. Arra ugyanis, hogy a nagybirtokos arisztokrácia testületileg szállt volna szembe a királyi hatalommal, nem nagyon tudunk példát

¹⁰⁵ *Kubinyi A.*: Mátyás király i. m. 30–31. Vö. *Uő.*: Mátyás kormányzata. In: A Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola tudományos közleményei. Történelmi tanulmányok 2. Szerk. Varsányi Péter István. Szombathely 1991. 5–6.; *Engel Pál – Kristó Gyula – Kubinyi András*: Magyarország története 1301–1526. Bp. 1998. 342. (a vonatkozó rész Kubinyi András munkája): „A Jagellók korában a király személyes hatalma erősen meggyengült: az uralkodó a trónviszályok idején számos királyi várat és várost volt kénytelen elzárkolosítani, sőt eladományozni. 1526-ban az ország várainak már csupán 5%-a volt a király és mintegy 2%-a a királyné kezén. Ezzel szemben a világi nagybirtokosok, az arisztokrácia csaknem a várak felét, 47,1%-át birtokolta.” *Draskóczy István*: A tizenötödik század története. Bp. 2000. 211.: (II. Ulászlóval szemben a) „nagyurak szavának az adott súlyt, hogy ebben a korszakban a váruradalmaknak alig több mint 7%-a felett rendelkezett a király”.

mondani. Másodszor, és ez a legfontosabb, magyarázat nélkül hagyja azt a feltűnő jelenséget, hogy a királyi kézben lévő várak számának folyamatos csökkenése ellenére hogyan volt mégis lehetséges Mátyás elképesztően hatékony hatalomgyakorlása, és hogyan nem hullott darabjaira a magyar állam a Jagellók 36 esztendő uralma alatt (sem). Feltűnő ezzel szemben, hogy a „rendi anarchia” szinte egy csapásra erős királyi hatalomba váltott Mátyás trónra lépésével. Amint maga Engel írta, „a legjobb példa rá az adó kérdése. Már 1458-ban megesküdött [tudniillik Mátyás], hogy soha nem vet ki az országlakosokra és jobbágyaikra semmiféle »jogtalan adót« a kamara hasznán kívül, és később is újból és újból megfogadta ugyanezt. Ennek ellenére az adót rendszeresen kivettette, néha országgyűlés nélkül, a királyi tanács határozatából is”.¹⁰⁶ Hogyan képzelhető el, hogy a király, aki a világi nagybirtokkal és a köznemességgel szemben nem „volt képes akarátát keresztülvinni”,¹⁰⁷ már törvényes koronázása előtt sem tartotta be a saját maga által szentesített törvényeket, utána pedig „még kevesebbet kellett törődnie a rendek akaratával?”¹⁰⁸ Hogyan tűrték ezt a nála vélelmezetten erősebb ellenfelei? És hogyan lehetséges, hogy a Mátyáshoz képest gyengekezűnek vélt II. Ulászló, miután elődjéhez hasonlóan megesküdött, hogy a továbbiakban nem veti ki a rendkívüli adót, a későbbiekben is évről évre kivetette azt,¹⁰⁹ holott – ha csak a birtokviszonyokat nézzük – minden elődjéhez képest sokkal gyengébb volt a nagybirtokos arisztokráciánál?

A problémával Engel is szembesült, és Mátyás kapcsán az alábbi választ adta: „A fejlődésnek ebben a stádiumában [tudniillik a „rendi állam” időszakában] a központi hatalom helyreállítása – vagy legalábbis valamiféle központi hatalom kialakítása – már csak rendkívüli méretű magánvagyonra támaszkodva képzelhető el. Tudjuk, hogy így született meg Mátyás királysága....”¹¹⁰ Az állítás, hogy Mátyás hatalomra lépését a Hunyadi család magánvagyonra tette lehetővé, még csak részben sem igaz, és ez már 1984-ben is tudható volt. Hunyadi János közhatalmi funkciót gyakorolva, az ország kormányzójaként, majd főkapitányaként, a királyság rendes és rendkívüli jövedelmeinek haszonélvezőjeként fektette le azokat az alapokat, és alakította ki azokat a hatalmi struktúrákat, amelyek 1458-ban más megoldást, mint Hunyadi Mátyás trónra lépését, nem tettek lehetővé. A Hunyadiak *magánvagyon*a Hunyadi János halála idején nem volt jelentősebb, mint a Garaiaké vagy az Újlakiaké, a néhai Cillei Ulrik határokon

¹⁰⁶ Engel P.: Szent István birodalma i. m. 262.

¹⁰⁷ Kubinyi A.: Mátyás kormányzata i. m. 7.

¹⁰⁸ Engel P.: Szent István birodalma i. m. 262.

¹⁰⁹ Neumann Tibor: Királyi hatalom és országgyűlés a Jagelló-kor elején. In: Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. Bp. 2014. 51–52.

¹¹⁰ Engel P.: Vár és hatalom i. m. 189.

átnyúló roppant vagyonáról nem is beszélve.¹¹¹ Felettébb érdekes ugyanakkor, hogy maga Mátyás erőfeszítést sem tett ennek a királyivá lett családi vagyonnak a növelésére – holott az Engel által javasolt logika éppen ezt sugallná. Maga Engel tételesen bizonyította, hogy Mátyás az uralkodása idején a koronára háramlott vagyonokat hetekkel, hónapokkal a korábbi birtokos halála után szétosztogatta.¹¹² Nem akármilyen vagyonokról volt pedig szó: a Töttösök, Cudarok, Kórógyiak, Csupor Miklós, a Marótiak, Garaiak öröksége egyenként is számos várra és falvak százaira rúgott. (Engel összesen 90 háramlott uradalommal számol Mátyás uralkodásának 32 éve alatt).¹¹³ Ha igaz lenne az „erős királyi hatalom = királyi (vár)uradalmak relatív többsége” tétel, akkor azt várnánk, hogy Mátyás a háramlott uradalmakat – a jó Anjouk és az öreg Zsigmond módjára – saját kezelésbe veszi, és királyi familiárisok, esetleg hű bárók közbeiktatásával kormányozza őket. Ehelyett, mint maga Engel is konstataulta, egyfajta „káderfejlesztési program” elemeiként használta őket: a háramlott birtokokkal tovább gazdagította már eleve nagybirtokos híveit, illetve beemelte közéjük azokat a köznemesi származású kádereket, akiket bizalmával kitüntetni érdemesnek látott. Pontosan azt csinálta tehát a királyi birtokokkal, amit korábban – igaz, nagyvonalúbban – a fiatal Zsigmond vagy éppen Mátyás kortársa, IV. Edward angol király: adományaival a saját képére formálta az arisztokráciát, módosítva a helyi hatalmi viszonyokat.¹¹⁴

Voltak persze mások is, akik felfigyeltek a magyar rendiség hagyományos értelmezésében rejlő belső ellentmondásra. Kubinyi András, a Mátyás-kori államról írva, arra a megállapításra jutott, hogy „nem beszélhetünk tehát arról sem, hogy Mátyás és a bárók viszonyában az államhatalom és a *széttagoltságot képviselő* urak közti ellentét lett volna a leglényegesebb, de arról sem, hogy a nemesség mintegy természetes szövetségesként támogatta volna a királyi politikát. Mátyás mindig meg tudta találni azokat az erőket, akik egy adandó alkalommal hajlandók voltak politikáját erősíteni”.¹¹⁵ Kubinyi értelmezése azonban még mindig abból az előfeltételezésből indul ki, hogy a királynak, ha hatalmát gyakorolni akarja, okvetlenül támaszkodnia kell valamelyik társadalmi csoportra – hol a bárókra, hol a köznemességre. Annak ellenére, hogy, mint maga Kubinyi megállapította, „a király és a bárók számos kérdésben egymásra voltak utalva”, és az országgyűléseken Mátyás – az adó megszavazása fejében – „szó nélkül szentesítette a hatalma korlátozását célzó, de utána általa

¹¹¹ *Pálosfalvi Tamás*: Tettes vagy áldozat? Hunyadi László halála. *Századok* 149. (2015) 429–431.

¹¹² *Engel P.*: Magyar világi nagybirtok i. m. 44.

¹¹³ Uo. 54–55.

¹¹⁴ *Charles Ross*: Edward IV. New Haven–London 1997. 334. Vö. *John Watts*: Henry VI and the Politics of Kingship. Cambridge 1999. 97–98.

¹¹⁵ *Kubinyi A.*: Mátyás kormányzata i. m. 9–10.

soha be nem tartott törvénycikkeket”.¹¹⁶ Ugyanezt fogalmazta meg korábban Fraknói Vilmos is: „A Mátyás uralkodása alatt tartott országgyűlések története kétségtelenné teszi, hogy kormányzata az ország szabadságai, a saját ígéretei és a tőle szentesített törvények ellen intézett sérelmek szakadatlan láncolata volt.”¹¹⁷ Más szóval Mátyás „abszolút” uralkodó volt, akinek hatalmát senki sem próbálta meg korlátozni, így támaszkodnia sem kellett senkire az uralmát korlátozni próbáló csoportokkal szemben. A paradoxon, úgy vélem, nyilvánvaló: az uralkodó gyengébb, mint vélelmezett ellenfelei, hiszen kevesebb a birtoka, mégis bátran megteheti, hogy figyelmen kívül hagyja a hatalmát korlátozó országgyűlések határozatait.

A nagy Mátyás, persze, még ezt is megtehetette, szól a jogosnak tűnő ellenvetés. Ám maga Kubinyi érvelt amellet, hogy a helyzet még a Jagelló-kor „legsötétebb” éveiben sem változott meg drámaian. Szerinte az uralkodónak „a királyi birtokok nagymérvű csökkenése ellenére nagyon sok jogosítványa maradt” még II. Lajos korára is. „Ő gyakorolta a kinevezési jogot, közte a főpapok felterjesztését a pápához. Birtokokat ő adományozott. Ő hívta össze az országgyűlést, és szentesítette annak törvényeit. Udvari állásokat ő adott, a több száz fős udvari nemességet a rendes jogi utat megkerülve igazgatási feladatokkal is megbízhatta, és a királyi bandérium, az ország elit katonai alakulata is palotásaiból állt. Külügyekben, kivéve a háború és béke kérdését, ő volt egyedül illetékes. Egyes intézkedésekhez ki kellett kérnie tanácsa jóváhagyását, de *beleegyezése nem volt megkerülhető*, megtagadhatta például az elfogadott törvények írásba foglalását és szétküldését, így azok kihirdetés nélkül érvénytelenek maradtak”.¹¹⁸ Az 1523. évi országgyűlésen „a nemesek azt határozták, hogy amennyiben Lajos akar király lenni, és átvenni az egész kormányzatot, megvédeni jogaikat, a bűnösöket megbüntetni, akkor minden erejükkel mellette lesznek [...]. Úgy látszik, hogy a nemesség és az urak nagy része valóban a király mellé állt”.¹¹⁹ Amint a császári követ fogalmazott, „az egész nemesség és az urak nagy része azon a véleményen van, hogy a király egyedül uralkodjon és kormányozzon”.¹²⁰

A „széttagoltságot képviselő” urak 1522-ben a király távollétével magyarázzák az országban elszaporodott kártevéseket és hatalmaskodásokat (Lajos

¹¹⁶ Uo. 7. Vö. *Téke Zsuzsa*: A dekrétum fogalma és társadalmi szerepe Mátyás korában. In: DRH 1458–1490. 45. „A rendkívüli adó megajánlásáról is állandó vita folyt a király és az országgyűlés között, mígnem a rendek az adó nyílt ellenzóiból a király engedelmes adómegajánlóivá váltak.”

¹¹⁷ *Fraknói Vilmos*: A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526). Bp. 1896. 323.

¹¹⁸ *Kubinyi András*: Országgyűlési küzdelmek Magyarországon 1523–1525-ben. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor – Rác György. Bp.–Piliscsaba 2009. 126–127.

¹¹⁹ Uo. 129–130.

¹²⁰ „Omnis enim nobilitas et maior pars dominorum est in tali sententia, ut rex solus regnat et gubernat.” Uo. 130. 24. jegyz.

Csehországban tartózkodik éppen),¹²¹ 1525 májusában pedig azzal indokolják testvéri szövetségüket, hogy arra a dolgok felfordult állapotában feltétlenül szükség van „a király hatalmának megvédésére és az ország szabadságainak megőrzésére”. „Bárcsak idősebb volna a király”, írta a császári követ 1523-ban, mert akkor „úgy uralkodhatna, ahogy akar”. Vagyis nem azért nem uralkodik, mert nincsenek meg hozzá az eszközei, hanem azért, mert helyzeténél fogva nem tud élni a rendelkezésére álló eszközökkel. Ugyanaz tehát a helyzet, mint volt 1444 és 1453 között, a bárói ligák másik „fénykorában”. 1450-ben Hunyadi János, Garai László és Újlaki Miklós is arra hivatkozva lép testvéri szövetségre, hogy azt a rendkívüli idők – értsd: a működőképes királyi hatalom hiánya – teszi szükségessé, éppen a királyság javára, valamint a királynak tanúsítandó hűség és szolgálatok érdekében.¹²² Sem az országgyűlésen megjelenő köznemesség, sem a nagybirtokosok nem fölbontani akarják az államot, hanem megerősíteni törekszenek a királyi hatalmat – a saját érdekében. A szükségszerű konfliktusokat éppen az effektív királyi hatalom hiánya okozza, nem pedig fordítva. Sem az urak nem akarták a monarchiát oligarchiává tenni, sem a köznemesek valamiféle nemesi köztársasággá, II. Lajos korában ugyanúgy nem, ahogy a 15. század közepén sem.¹²³

Amint korábban Mályusz, úgy a nyomában járó Fügedi Erik is eljutott a paradoxon tökéletes leírásáig, nem jutott el azonban annak felismeréséig. Miután többször is elismételte, hogy „az arisztokrácia magára hagyatva is képes volt az országot kormányozni”, Hunyadi János kormányzó szavait idézve megállapította, hogy „kormányzásuk egy bizonyos ponton csődöt mondott”. Annyira csődöt mondott, hogy 1440-ben a rendek által választott és a szabályos koronázás lehetőségétől a Szent Korona távolléte miatt megfosztott uralkodót, I. Ulászlót ünnepélyes oklevélben ruházták fel mindama uralkodói jogokkal, amelyek egy törvényesen koronázott királyt minden különösebb felhatalmazás nélkül is megillettek – egyedül a koronázás jogán. „Az 1440-ben felsorolt jogok látszólag alig különböznek azoktól, amelyeket már az Árpádok is gyakoroltak” – így Fügedi, de persze csak látszólag, „mert az erőviszonyok teljesen megváltoztak”, hiszen a „király már nem volt az ország legnagyobb birtokosa”.¹²⁴ Hiába tehát a látszólag korlátlan hatalom, a széttagolódás immanens erőivel szemben mit sem ér. A Fügedi

¹²¹ Szabó Dezső: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában. Bp. 1909. 181. Lajos csehországi tartózkodására lásd C. Tóth Norbert: A királyi pár Csehországban 1522–1523. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére. Szerk. Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2012. 83–95.

¹²² „exigente presentis temporis cursu pro bono regni et fidelitate ac seruitiis prefato domino nostro Ladislao electo regi exhibendis” – Gróf Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon. X. Pest 1853. 264.

¹²³ Vö. Engel P.: Szent István birodalma i. m. 295.

¹²⁴ Fügedi E.: Ispánok, bárók i. m. 347–350.

által hivatkozott 1440. június 29-ei oklevél „először deklarálta világosan a rendek szupremáciáját a királyi hatalommal szemben”,¹²⁵ és mint ilyen, központi helyet foglal el a magyar „alkotmánytörténeti” irodalomban.¹²⁶ Azon a furcsaságon nem szokás fennakadni, hogy e „szupremácia” keretében a szétagoltságot képviselő rendek, ahelyett, hogy vélelmezett érdekeik nevében korlátozni próbálták volna a királyi hatalmat, Szent Korona híján egy másik – kifejezetten átmenetinek nyilvánított – módon próbálták biztosítani a királyi hatalom *teljességét*. A „rendek uralmi vágya” annyira erős volt eszerint,¹²⁷ hogy önként és testületileg lemondtak róla az első pillanatban, amikor egyébként a választáson kívül semmiféle legitimitással nem bíró uralkodóval szemben erre semmi nem kényszerítette őket.

Nagyon fontos szempontra hívta fel a figyelmet nemrégiben Tringli István: „A magyar történetírás régi hibája, hogy a rendiség és a rendi törekvések emlegetésekor csaknem kizárólag a nemesi rend törekvéseire gondol. A valóságban a királyi tanács éppúgy szokásjogi alapon működő rendi szerv volt, mint az országgyűlés, a főpapok és a bárók rendszeres hozzájárulásának kikérése éppúgy az »ami mindenkit illet, azt mindenki hagyja jóvá« elv alapján történt, mint a ritkább országgyűléseken összegyűlt nemesek véleményének kikérése. A rendiség csak rendkívüli esetekben működött uralkodó nélkül, valójában a királyok rá voltak szorulva rendjeik tanácsára és segítségére.”¹²⁸ Az idézettel tökéletesen egyetértek, egy nagyon fontos kiegészítéssel: a rendiség egyáltalán nem működött uralkodó nélkül. Ezt senki nem vezette le világosabban, mint Mályusz Elemér – jóllehet éppen az ellenkezőjét akarta bizonyítani. Hogy ezt a kortársak is így látták, mindennél szebben illusztrálják János váradi püspök szavai, amelyekkel 1452-ben a trónjára lépő V. Lászlót üdvözölte: „Végtére is az örökségedet képező országok közösségét a te nevedben főembereink sorából azok kormányozták, akikre maga bízta rá önmagát, annál forróbban vágyakozva visszatérésed után, mennél világosabban tudta, hogy *bizonytalanságában csakis te lehetsz vezérszillaga, a köz és az egyén becsületének egyedüli hathatós megoltalmazója*.”¹²⁹ Rendek nélkül tehát van monarchia, de király nélkül nincs – legalábbis tartósan nem működhet.

A magyar államfejlődés hagyományos értelmezésének két sarokköve van. Az egyik, mint láttuk, a nagybirtokos arisztokrácia szűnni nem akaró, immanens törekvése a királyi hatalom korlátozására és lehetőség szerinti

¹²⁵ Engel P.: Szent István birodalma i. m. 236.

¹²⁶ Eckhart F.: Magyar alkotmány- és jogtörténet i. m. 81–82.

¹²⁷ Vö. Engel P.: Szent István birodalma i. m. 235.

¹²⁸ Tringli István: Az újkor hajnala. Bp. 2003. 150. Vö. *Uő*: A rendiség és a Szent Korona-tan. In: Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon. A kezdetektől 1918-ig. Szerk. Dobszay Tamás et al. Bp. 2013. 27–28.

¹²⁹ Vitéz János levelei és politikai beszédei. Vál., bev. Boronkai Iván. Bp. 1987. 308.

felszámolására – ennek megannyi negatív következményével. A másik „a királyság tökéletlen területi integrációja” – vagyis az a jelenség, hogy az ország olyan területekre oszlik, amelyeknek saját intézményei, szokásai és nemessége van.¹³⁰ Magyarország ezért, Közép-Európa más részeihez hasonlóan, „nyomás alatt hajlamos volt a széttagolódásra”, és bár ez ténylegesen csak 1541 után következett be, a gyökerek a Jagelló-korszakra, sőt még korábbra nyúltak vissza.¹³¹ Azért érdekes eme két, szorosan egybefonódó feltevés szívós továbbélése, mert a valóságban egyiknek sem találni nyomát. Éppen ellenkezőleg, Magyarország az egész középkor folyamán Európa egyik legstabilabb országa volt – elegendő egy pillantást vetni a kontinens térképére a 11. és a 15. században. Lengyelországgal vagy éppen a Birodalommal ellentétben Magyarország nem esett szét különálló tartományokra, sem az Árpád-kori dinasztikus országmegosztások eredményeként, sem az oligarchikus tartományúri hatalmak kialakulása idején, a 13. és 14. század fordulója körüli években.¹³² És nem esett szét a 15. század derekán sem, pedig a lehetőség – elvileg – éppen úgy adott lett volna, mint másfél századdal korábban. És nem alakultak ki az ország területén önálló joggal élő „Land”-ok sem, ahogy „majdnem” önálló területi fejedelemségek sem, mint a Birodalomban – bárminyire is szerette volna ezt belelátni a nagybirtokosok ambícióiba Mályusz.

Tulajdonképpen teljesen mindegy, hogy a magyar viszonyokra a hagyományos német alkotmánytörténet „Territorialstaat” vagy az Otto Brunner-féle „Land” koncepcióját alkalmazzuk, egész egyszerűen azért, mert valójában egyik sem alkalmazható rájuk. Engel Pál egy ízben odáig ment, hogy a magyar megyét feeltette meg a német „Land”-nak, azon az alapon, hogy annak „határai között azonos törvény – a megye *consuetudója* – szerint él annak »minden rendű és rangú« lakosa”,¹³³ ez azonban súlyosan félrevezető, hiszen nem létezett megyei szokásjog, hanem az ország egységes szokásjogát használták minden megyében.¹³⁴ Ráadásul a megye törvényszéke éppen abban nem volt illetékes, ami egy

¹³⁰ *Martyn Rady*: Jagello Hungary. In: *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary*. Vol. 4. 1490–1526. Eds., trans. Péter Banyó – Martyn Rady. Idyllwild 2012. XIV.

¹³¹ Uo.

¹³² *Kristó Gy*: Feudális széttagolódás i. m.; *Zsoltos Attila*: A Druget-tartomány története 1315–1342. Bp. 2017. 11–36. Vö. *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. 289. „Az 1272–73 után kialakult helyzetnek mégis az a sajátos vonása, hogy miközben csupa olyan arisztokrata mozog a színen, akiket külön-külön mind a maguk partikuláris magánhatalmának növelése és az állam központjától való lehető függetlenítése mozgat, mégis minden energiájukat arra összpontosítják, hogy két csoportra polarizáltak, egymással való krónikus harcban meghódítsák az állam központját.”

¹³³ *Engel P.*: Vár és hatalom i. m. 168–169.

¹³⁴ Werbőczy ugyan elismerte, hogy az egyes megyék nemessége hozhat önálló rendelkezéseket olyan ügyekben, mint például a földek, rétek, erdők és vizek őrzése, vagy a bírói terminusok hosszának meghatározása, de ezek alapszabályként nem ütközhetnek sem az országos dekrétumokkal, sem a királyi udvar bíróságaiban használatos régi szokásjoggal. Lásd *The Customary Law* i. m. 378. Vö. például Valkó megye sedriájának *consuetudóját*: DF 285298 (1505).

valamirevaló „Land” lényegéhez tartozott volna: birtokügyekben. A megye nem volt tehát „Land”, ahogyan a megyésispán sem volt „Landesherr”. Engel feltevése elszigetelt maradt, nem úgy Mályusz gondolatai az erdélyi és szlavón különállásról, amelyek a mai napig fel-felbukkannak a történetírásban. Legutóbb a Jagelló-kori magyar országgyűlések dekrétumai angol kiadásának előszavában olvashatunk arról, hogy a magyar királyság „composite” jellegének bizonyítéka az erdélyi, illetve szlavón „Land” anyaországtól való fokozatos elszakadása lenne. A szerző szerint „a szlavóniai nemesség egyetemének kapcsolata a magyar országgyűléssel még gyengébb volt, mint amiről erdélyi társaik tanúbizonyságot tettek”, és az 1492-es országgyűlés „szlavón cikkelyei” egyenesen „elismerték Szlavónia különállását”.¹³⁵ Ahogy azonban nem létezett „megyei” *consuetudo*, úgy nem létezett szlavón vagy erdélyi *consuetudo* sem; az erdélyi és szlavóniai nemesek, kisebb, de jelentéktelen eltérésekkel, ugyanazt a szokásjogot használták, mint anyaországi társaik – másképp aligha lett volna elképzelhető, hogy a központi bíróságokon ugyanazok az ítélőmesterek tárgyalják az ügyeiket.¹³⁶ „A két regnum bizonyos jogi szokásaiban egyáltalán nem egyezik” – olvassuk egy ízben,¹³⁷ de a két érintett regnum Szlavónia és Horvátország; Szlavónia és Erdély, illetve Magyarország viszonylatában ilyen megállapítással soha nem találkozunk. Az erdélyi és szlavón követek ugyanúgy rendszeres résztvevői voltak a magyarországi országgyűléseknek, mint az anyaországiak; az, hogy nem megyei, hanem „tartományi” szinten választották őket, nem strukturális különbség, ráadásul nem is feltétlenül igaz.¹³⁸ Azt pedig már Mályusz kapcsán láttuk, hogy sem a vajdai, sem a báni hivatal nem vált soha örökletessé. Sem Erdély, sem Szlavónia nem volt tehát „Land” a szó brunneri értelmében, így azt sem kell feltételeznünk, hogy „nyomás alatt” engedtek volna a szálak, melyek e tartományokat az anyaországhoz fűzték.

¹³⁵ Rady, M.: Jagello Hungary i. m. XLVI. A „szlavón cikkelyek” keletkezésének körülményeire lásd legújabban Neumann Tibor: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete II. Századok 145. (2011) 328–329.

¹³⁶ Werbőczy szerint (The Customary Law i. m. 378–80.) a szlavón és erdélyi regnumok nemessége több dologban is sajátos szokásjogot élvez, de a felsorolt pontok többsége a homágium összegét és lerovásának módját érinti, illetve jelentéktelen eljárásjogi dolgokat. Érdekes módon maga Rady, aki Erdélyt már egy korábbi munkájában is egy osztrák „Land”-hoz hasonlította, elismerte, hogy az országos szokásjog Erdélyben is érvényes volt, ahogyan a király parancsai és a magyar országgyűlés dekrétumai is. Nem világos ezután, mitől is lett volna Erdély „Land” csak azért, mert alkalmasint *regnum*nak nevezték. Lásd Martyn Rady: Voivode and Regnum: Transylvania's Place in the Medieval Kingdom of Hungary. In: Historians and the History of Transylvania. Ed. László Péter. Boulder–New York 1992. 98–99.

¹³⁷ „que quidem duo regna (tudniillik Horvátország és Szlavónia) in aliquibus judiciariis consuetudinibus minime conveniunt” – DL 33109/5.

¹³⁸ Zágráb megye nemességének egyeteme még 1524-ben is külön felhatalmazást ad a Körös megyei tartománygyűlésen kijelölt követeknek, jóllehet eredetileg nekik is külön követeket kellett volna választaniuk: DL 102338.

Minden, amit a középkori Magyar Királyságról tudunk, az ország európai viszonylatban is kiemelkedő területi kohéziójáról és politikai stabilitásáról árulkodik; semmi nem utal ezzel szemben arra, hogy nélkülözte volna „nyugati szomszédainak területi stabilitását és földrajzi állandóságát, és hogy, következésképpen, a Mohácsot követő végső felbomlása nem kizárólag a Habsburgok és az oszmánok műve volt”.¹³⁹ Nehéz volna a középkori Anglián kívül még egy olyan európai országot megnevezni, amelyik területileg annyira állandó lett volna, mint Magyarország. Arról nem is beszélve, hogy másfél évszázadnyi területi szétdaraboltságot követően gyakorlatilag ugyanabban a formában éledt újjá, amilyenben az oszmán hódítás érte. Mindama tényezők, amelyekkel a középkori angol monarchia erejét magyarázni szokták – az egész országban egységes helyi intézményrendszer révén érvényesülő királyi hatalom, egységes szokásjog, a független vagy félig független területi fejedelemségek hiánya, a nagybirtok szórt jellege, valamint az egész országban illetékes, a nemesi birtokügyekben kizárólagos kompetenciával bíró központi bíróságok rendszere¹⁴⁰ – kivétel nélkül megtalálhatók Magyarországon is. Nem világos ezek után, miért is kellene a késő középkori Magyar Királyság helyét a „gyenge” államok sorában kijelölni, és az állam fokozatos sorvadását vizionálni, elvégre ezen tényezők egyike sem változott meg sem 1437–1439-ben, sem később.

Nyilván nem véletlen, hogy sem az angol, sem a francia történetírásnak nincs külön szava a „rendi állam”-ra – helyesebben a német Ständestaatra, amelynek a magyar kifejezés is csak a tükörfordítása. Különösen figyelemre méltó ez az előbbi esetben, ahol a parlament legkorábban vált a politikai rendszer integráns részévé, mégsem jutna eszébe senkinek a középkori Anglia kapcsán „rendi állammról” beszélni, még kevésbé az angol királyi hatalom végzetes meggyengüléséről elmélkedni. Olyannyira nem, hogy az angol monarchia „mindent átjáró hatalmát” nyugat-európai szinten is kivételesnek szokás tekinteni.¹⁴¹ A „rendi állam” koncepciójához legközelebb még a hagyományos, 19. századi alkotmánytörténet áll, az a William Stubbshoz köthető „historizált állammodell”, amellyel, mint maga Engel is megjegyezte, az angol történettudomány igen hamar szembefordult, és mára teljesen idejét múlttá vált.¹⁴² Külön érdekes ezért, milyen közeli rokona a stubbsi alkotmánytörténet-felfogásnak Mályusz koncepciója, önző,

¹³⁹ *Rady, M.*: Jagello Hungary i. m. XLVII.

¹⁴⁰ *J. R. Maddicott*: The Origins of the English Parliament, 924 – 1327. Oxford 2010. 382., 385., 393., 397–398.

¹⁴¹ „The permeating authority of the English monarchy [...] with its common law and centralised structures of justice, and its close control of local office, was very unusual – at least for a territory the size of England” – *John Watts*: The Making of Politics: Europe, 1300–1500. Cambridge 2009. 126. Ugyanez minden további nélkül elmondható a középkori Magyarországról is.

¹⁴² *Engel P.*: Vár és hatalom i. m. 166.

hatalmi céljaik érdekében akár az állam területi integritásának felbontására is kész, de belső ellentétek miatt egységesen fellépni képtelen nagybirtokosokkal, megyei keretek közt – királyi támogatással – politikai fellépésre készülő köznemességgel és a politikai élet középpontjába állított parlamenttel.¹⁴³ Fontos ezért látni, hogy a „lancasteri alkotmányosság” (*Lancastrian constitutionalism*) tézise, vagyis annak feltevése, hogy a király hatalmát a képviseleti intézmények bármiben korlátozták volna, mára meghaladottá vált.¹⁴⁴

Mindez világosan mutatja ugyanakkor, hogy a probléma nem magyar sajátosság. Ebben az esetben viszont talán nem teljesen reménytelen vállalkozás a kiutat is arrafelé keresni, amerre a hasonló cipőben járó országok történései már évtizedekkel ezelőtt megtalálták. Különösen akkor, ha, mint bizonyítani próbáltam, a magyar államfejlődés hagyományos modelljének alapjául a mai napig olyan előfeltevések szolgálnak, amelyeket vagy senki meg sem próbált tényekkel alátámasztani, vagy egyértelműen tévesek. (Ráadásul egytől egyig abból a német alkotmánytörténeti iskolából származnak, amely egyáltalán nem alkalmazható a magyar viszonyokra.) Ha egyszer a késő középkori magyar állam minden fontosabb ismérve több rokonságot mutat az angol államéval, mint mondjuk a németével¹⁴⁵ – utóbbiról elvégre nem nagyon lehet beszélni, dacára a történészek ismételt rehabilitációs kísérleteinek¹⁴⁶ –, akkor érdemes legalább megfontolni a hagyományos modell elvetését, és olyan értelmezések irányában nyitni, amelyek máshol működőképesnek mutatkoztak. Magam az alábbiakban az angol párhuzam lehetőségére hívnám fel a figyelmet, elsősorban a két állam alapstruktúráiban mutatkozó, fentebb említett hasonlóságok okán.

Egy új értelmezés nyomában

„Szokás volt abból kiindulni, hogy a főnemesség érdekei alapvetően szemben álltak a korona érdekeivel, míg a kisebb birtokosok és a hozzájuk hasonlóké érdekei nem, így aztán a korona az alacsonyabb társadalmi helyzetű alattvalóival szövetkezett a mágánok szeparatista törekvései ellenében” – olvassuk egy III. Richárd angol király uralkodását vizsgáló monográfiában, és mindjárt felsejlik előttünk a nagybirtokos arisztokráciával szemben a köznemességre támaszkodó Mátyás király

¹⁴³ Vö. William Stubbs: *The Constitutional History of England in its Origin and Development*. Vol. III. 2. kiadás. Oxford 1878.

¹⁴⁴ Watts, J.: Henry VI i. m. 16.

¹⁴⁵ Ha csak a fentebb előszámlált tényezőket nézzük, a Birodalom esetében sem területi, sem igazgatási, sem jogi egységről nem lehet beszélni.

¹⁴⁶ Joachim Whaley: *Germany and the Holy Roman Empire*. Vol. I. Oxford 2013. 25–39.; Len Scales: *The Shaping of German Identity. Authority and Crisis, 1245–1414*. Cambridge 2012. 53–97.

alakja. „Ma már azonban a hangsúly azon a tényen van, hogy a főnemesség és a király általában együttműködött, hogy az együttműködés mindkét fél érdekében állt, és ezért a konfliktus a normálistól eltérő állapot. Mindazonáltal a régi nézet továbbra is érezteti hatását. Konkrétan, még mindig adottnak szokás venni, hogy a főnemesség (nobility) és a köznemesség (gentry) koronához fűződő viszonya különbözött, amennyiben a köznemesség alapvetően fogékonyabb volt a király kérései iránt. A gondolat azon a feltételezésen alapul, hogy a főnemesség megválogathatta, kinek engedelmeskedik, mert nagyobb független hatalmat élvezett.”¹⁴⁷ A valóságban ez nem tekinthető jelentős választóvonalnak: „A legtöbb nemzedékben voltak a főnemességnek olyan tagjai, akiknek befolyása közvetlenül a királyi kegy gyakorlásából eredt. És, fordítva, a köznemességet jelentős részben megállapodott, független személyek alkották, akik számára a királyi szolgálatból eredő előnyök vonzóak voltak, de nem nélkülözhetetlenek [...]. Mind a fő-, mind a köznemesség körében voltak olyanok, akiket általános vélemény szerint különösen szoros kapocs fűzött az uralkodóhoz, mások együttműködtek vele, de különösebb elkötelezettség nélkül, és megint mások semmiféle érdeklődést nem mutattak iránta.”¹⁴⁸

Az együttműködés királyi hatalom és nagybirtokos főnemesség között ráadásul folytatódott a „Tudor abszolútizmus” idején is. VII. Henrik ugyanúgy nem próbálta meg felszámolni a főnemesség helyi hatalmát, ahogy elődei sem. Éppen ellenkezőleg: továbbra is a királyi hatalom legfőbb képviselőinek tekintette őket a helyi ügyekben.¹⁴⁹ Történtek persze változások, ezek azonban részben átmenetinek bizonyultak.¹⁵⁰ Amiből elég világosan következik, hogy a sikeres és eredményes királyi hatalomnak nem volt előfeltétele a nagybirtokosok „szeparatista” törekvéseinek megzabolázása, tekintettel arra, hogy ilyen törekvések normális körülmények között nem is léteztek. Ehhez képest, Mályusz szerint, Mátyás halála után a magyar fejlődés azért zuhant vissza a 15. század közepi szintre, mert a nagy király nem semmisítette meg „magát a nagybirtokot” – beérte azzal, hogy a köznemesség segítségével „intézményesen” korlátozta a főurak befolyását.¹⁵¹ A nagybirtok megsemmisítése, ezt Mályusz is belátta, „a korát megelőzően radikális” lépés lett volna. Valóban, ennyiben igazat adhatunk neki, erre ugyanis még évszázadokat kellett várni Európa nyugati felén is. Éppen ez bizonyítja azonban, hogy a hatékonyan működő államnak nem volt előfeltétele a nagybirtok

¹⁴⁷ Rosemary Horrox: Richard III. A Study in Service. Cambridge 1991. 21.

¹⁴⁸ Uo. 22.

¹⁴⁹ Rosemary Horrox: Yorkist and early Tudor England. In: New Cambridge Medieval History. Vol. VII. Cambridge 1998. 494.

¹⁵⁰ Steven J. Gunn: Early Tudor Government, 1485–1558. Houndmills, Basingstoke 1995. 23–28. De vö. uo. 42.: „The effect of all the changes we have reviewed so far was not to destroy the power of the nobility, but to modify it.” Vö. még Watts, J.: Making of Politics i. m. 344.

¹⁵¹ Mályusz E.: A magyar társadalom i. m. 382.

„megsemmisítése”, illetve, fordítva: a nagybirtok fennmaradása nem vezetett szükségszerűen az állam elsorvadásához.

A „Whig constitutionalism” lerombolásának hosszú távú következménye Angliában egy másfajta „alkotmányosság” elméletének kidolgozása lett: egy olyan politikai berendezkedés, amely, mint láttuk, a berendezkedést alkotó tényezők együttműködésén alapult. Az együttműködés szükségessége a premodern állam rendelkezésére álló kényszerítő eszközök szűkös voltából eredt, aminek legfontosabb következménye közrend és magánhatalom egymástól elválaszthatatlan szimbiózisa. A központi hatalom – vagyis a király – parancsait helyi szinten olyan emberek hajtották végre, akik tisztségtől és hivaltól független (bár esetenként azzal is összekötött) magánhatalmat gyakoroltak más emberek fölött: a nagybirtokos arisztokrácia és a köznemesség (gentry). A király természetesen rászorult a helyi szinten hatalmat gyakorló alattvalók közreműködésére, de e közreműködést normális esetben – vagyis az esetek döntő többségében – adottnak vehette, mert az egymásra utaltság kölcsönös volt: a nagybirtokos arisztokrácia sem tudta ellátni funkcióját működőképes királyi hatalom nélkül. Ráadásul birtokot, hivalt és más kegyeket csak a király adhatott, ahogyan a társadalom birtokos rétegei számára létfontosságú igazságszolgáltatás sem működhetett király nélkül. Hasonló kölcsönösségen alapult az arisztokrácia és a köznemesség viszonya is, hiszen egyébként helyi szinten nem lehetett volna fenntartani a társadalmi békét.¹⁵²

Egy ilyen kényszerű szimbiózisban – amely addig tart, amíg a modern bürokratikus állam végleg magához nem vonja a társadalom ellenőrzésének és irányításának minden eszközét, vagyis jóformán a 18. századig és talán még azon is túl – nincs is értelme királyi hatalom, nagybirtokos arisztokrácia és köznemesség állandó „harcáról” vagy „szövetségéről” elmélkedni. Egyrészt azért, mert királyi hatalom és arisztokrácia, vagy királyi hatalom és köznemesség, vagy éppen arisztokrácia és köznemesség bármilyen viszonya eleve értelmezhetetlen, ha ezeket tagolatlan kategóriáknak tekintjük. Ugyanaz a személy egyszerre lehet tagja a királyi udvarnak, egy főnemesi kíséretnek, de egyben grófsága/megyéje vezetésének is, miközben perze földesúr is. Másrészt, mivel a kölcsönös egymásra utaltság miatt valamennyi tényező számíthat a másik együttműködésére, nincs arra szükség, hogy az együttműködést folyamatosan meg kelljen vásárolni: kegyek osztogatásával, adományokkal vagy a köznemesség helyi hatalmának növelésével. Amiből nem következik, hogy ne kellene alkalmasint meghallgatni és orvosolni azon panaszokat, amelyeket a rendszer – minden társadalmi rendszer – időről időre kitermel magából. De nem a konfliktus alkotja a rendszer lényegét. Ahogy az országgyűlés sem.

¹⁵² Christine Carpenter: *Locality and Polity. A Study of Warwickshire Landed Society, 1401–1499*. Cambridge 1992. 1–10., 281–291.

Az angol parlament befolyását a 13. század utolsó évtizedében kezdődő hosszú háborús periódus alapozta meg, amely elengedhetetlenné tette, hogy a király a korábbinál mélyebben nyúljon alattvalóinak pénztárcájába. Cserébe előbb a főurak, majd a parlament alsóházában ülő gentry és városi követek az uralkodó elé terjesztették sérelmeiket és kívánságaikat, amelyeket utóbbi törvényekkel orvosolt (*remedial legislation*).¹⁵³ A két fél – az uralkodó, illetve a parlamentben képviselt társadalmi rétegek – közötti egyeztetési mechanizmus ilyen módon lehetőséget adott a parlamentnek a törvényhozás befolyásolására, és ebben az értelemben alapvetően módosította az angol politika alapját és egyensúlyát. Nem módosította azonban az állam *jellegét*. „Kétségtelen, hogy a 15. századra a király általában alá volt vetve a törvényeknek, hogy magukat a törvényeket a lordok és az alsóház hozzájárulásával hozták a parlamentben, és hogy a király köteles volt az alsóház jóváhagyását kérni az adókievetéshez. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a hatalom, amellyel a törvényeket hozták, megszüntették és fenntartották, és amely az adókievetést kezdeményezte [...], a király hatalma volt, még ha az alattvalók tanácsán alapult is. [...] A király személyes akarata volt az egyetlen nélkülözhetetlen előfeltétele minden legitim kormányzati intézkedésnek. Ez azt jelenti, hogy egy fontos értelemben a királyt nem korlátozta semmi. Normális körülmények között az országában nem lehetett neki ellenállni, mivel uralkodása alatt minden az ő személyes akaratán alapuló hatalma révén történt.”¹⁵⁴

A parlament állandósulásával beállott változás jelentőségét és következményeit könnyű eltúlozni, „különösen, ha a történész a parlament szerepének növekedését együtt szemléli azokkal a trónfosztásokkal, amelyek Angliában történtek 1327 és 1485 között. Valójában a késő középkor sikeres uralkodói, mint III. Edward (1327–1377) és V. Henrik (1413–1422) éppen azt bizonyították, hogy mekkora politikai hatalom – és mennyi anyagi előny – származhat a koronára nézve az új berendezkedésből; nagyon fontos továbbá hangsúlyozni, hogy a késő középkori parlamentek nagyon ritkán próbálták kiterjeszteni ellenőrzésüket a végrehajtó hatalomra, vagy elérni a királyi tisztségviselők elszámoltathatóságát, akár a pénzügyi, akár más állami hivatalokban”.¹⁵⁵ Amint egy másik neves angol történész fogalmazott: „Ahelyett, hogy korlátozta volna a korona hatalmát, a politikai nemzet bővülése egyenesen növelte azt: új pénzügyi és katonai erőforrásokkal látta el, fokozta annak hatalmát helyi szinten, és új technikákat vezetett be a kormányzásba. Ennek megfelelően, ahogy a politikai társadalom bővült, úgy nem egyre kevésbé, hanem egyre inkább szüksége volt a királyság intézményére:

¹⁵³ Mark Ormrod: England in the Middle Ages. In: The Rise of the Fiscal State in Europe, c. 1200–1815. Ed. Richard Bonney. Oxford 1999. 19.

¹⁵⁴ Watts, J.: Henry VI i. m. 16–17.

¹⁵⁵ Ormrod, M.: England in the Middle Ages i. m. 20.

hogy legyen, aki kegyet és hatalmat oszt, szabályozza és kibékíti a feszültségeit, irányítást és tekintélyt biztosít.”¹⁵⁶

Igen hasonló megállapításokkal lehet találkozni a késő középkori francia történelem vonatkozásában is – természetesen fontos különbségekkel, hiszen a rendi gyűlés, a korai kezdetek után, egészen más pályát futott be Franciaországban, mint Angliában. Ettől függetlenül világos, hogy Franciaországban 1500 tájára a királyi hatalom ugyanúgy nem gyűrte maga alá a partikuláris erőket, ahogyan Angliában – vagy Ferdinánd és Izabella Spanyolországában – sem.¹⁵⁷ „Dacára a történészek által sokáig osztott nézetnek, az 1450 után új erőre kapó monarchia nem tekinthető központosított államnak, amelyet a szolgálata iránt elkötelezett tisztviselők hierarchikus testülete működtetett. Ellenkezőleg, a tartományok fokozatos felszámolása és a hatalomnak a király személyében történő összpontosítása egy olyan földrajzi és intézményi decentralizációt kényszerített ki, amely tiszteletben tartotta a tartományi partikularizmus erejét.”¹⁵⁸ A kormányzás továbbra is királyi hatalom és partikuláris erők konszenzusán alapult tehát, de, ahogy korábban is, az erőviszonyok egyértelműen az előbbinek kedveztek. „A kormányzás gyakorlati valósága Angliában és Franciaországban is úgy írható le, hogy bár az uralkodók válsághelyzetben kénytelenek voltak elfogadni az alsóház követeléseit (*Angliában*), illetve reformrendeleteket kibocsátani (*Franciaországban*), ezeket az engedményeket gond nélkül figyelmen kívül lehetett hagyni, amint a válság elmúlt. A reformbizottságok csak akkor fejtettek ki tartósabb befolyást, amikor az abnormális körülmények is tartósan fennmaradtak, és szükségessé tették a rendi gyűlések ismételt összehívását.”¹⁵⁹ Amint a baj elmúlt, az uralkodó viszonylag könnyen megfedkezhetett a kényszerű engedményekről. Röviden megfogalmazva, a rendek intenzívebb politikai fellépése nem *oka*, hanem minden esetben *következménye* volt a királyi hatalom válságának.

Mindebből több fontos következtetés is adódik. Az egyik, hogy a 15. század végére modern formájukat lassan elnyerő nyugati monarchiák, bár sok szempontból kétségtelenül hatékonyabb kormányzati struktúrákat működtettek, mint korábban, egyáltalán nem a területi és rendi partikularizmus romjain épültek fel. Ezért nem állíthatóak szöges ellentétbe a magyar fejlődéssel azon az alapon, hogy itt a partikularizmus – egyébként sohasem létezett – rendi formája

¹⁵⁶ *Gerald Harriss: Political Society and the Growth of Government in Late Medieval England. Past and Present* 138. (1993) 1. sz. 56.

¹⁵⁷ *Vö. Engel P.: Szent István birodalma* i. m. 307.

¹⁵⁸ *Chevalier, B.: The Recovery of France. In: New Cambridge History* i. m. 419–420.; *Watts, J.: Making of Politics* i. m. 344. (Kasztília)

¹⁵⁹ *Christopher Fletcher: Political Representation. In: Government and Political Life in England and France, c. 1300–c. 1500. Eds. Christopher Fletcher – Jean-Philippe Genet – John Watts. Cambridge* 2015. 230.

diadalmaskodott volna a monarchia felett. Másodszor, a rendi (ország)gyűlés rendszeressé válása nem egyenlő a királyi hatalom meggyengülésével, még kevésbé valamiféle „köztársasági” államformával; éppen ellenkezőleg, egy olyan szilárd alapokkal rendelkező államban, amilyen például Anglia volt, egyenesen lehetőséget nyújtott az uralkodónak hatalma további bővítésére, folyamatos dialógusban a politikai társadalommal. Harmadszor, az uralkodó és a politikai társadalom konszenzuson alapuló együttműködésében beálló zavarokat általában nem a nagybirtokos arisztokrácia önző hatalmi törekvései okozták, hanem a királyi hatalom válsága: uralkodásra alkalmatlan (mint például VI. Henrik Angliában vagy VI. Károly Franciaországban) vagy éppen túlságosan is autokratikus uralkodók (mint II. Richárd vagy XI. Lajos) személyében. Amint éppen ezek a példák mutatják, a monarchikus rendszerek működtetésében szükségszerűen kulcsszerepet játszott a király személyisége. Valószínű ezért, hogy a Mátyás és II. Ulászló korabeli politikai viszonyok közötti különbségek okát jelentős részben a két uralkodó markánsan eltérő személyiségében és ebből következően eltérő hatalomgyakorlásában kell keresnünk, nem pedig abban, hogy Ulászló megválasztását követően egy csapásra uralomra jutott Magyarországon „a partikularizmus rendi formája”. Amint az ellene szervezett lázadások és összeesküvések mutatják, Mátyást visszafogni próbálták a rendek, míg Ulászlót inkább aktívabb uralkodásra ösztönözni – elsősorban arra, hogy személyesen vegyen részt az oszmánellenes háborúkban.

Visszatérve a királyi birtokok és a királyi hatalom összefüggésének problémájára, fontos hangsúlyozni, hogy a honor-rendszert illetően magát a struktúrát azonosító és elemző Engel Pál volt az, aki rámutatott annak archaikus voltára.¹⁶⁰ Egy olyan politikai-kormányzati rendszerről volt szó, amely az Anjouk magyarországi uralkodásának idejére eltűnt Nyugat-Európából – nem tűnt el viszont az erős királyi hatalom, ami így önmagában kérdésessé teszi a kettő közötti szoros összefüggést. A honor formájában kormányzott óriási birtokvagyon gyakorlatilag hódítás révén került Anjou Károly kezére, olyasformán, csak lassabban, mint Anglia Hódító Vilmos birtokába, és az a tény, hogy Károly a riválisaitól elfoglalt rengeteg várat nem osztogatta szét hívei között – helyesebben szólva, akár csak Vilmos, honor formájában bízta rájuk – nyilván a király trónra lépésének és politikai-katonai felülkerekedésének körülményeivel magyarázható. Aligha lehet azonban véletlen, hogy fia és utóda, I. Lajos, már megkezdte a királyi várak és uradalmak apasztását, ha ennek mértéke egyelőre korlátozott is maradt.¹⁶¹

¹⁶⁰ „Kitűnt azonban, hogy ez a rendszer valójában egyáltalán nem »sajátos«, és inkább csak késői előfordulása az, ami meglepő [...]. Magyarországi szereplése [...] nem elszigetelt jelenség, hanem egy elterjedt, kezdetleges politikai szervezeti formának egyik késői megnyilvánulása.” – *Engel P.: Honor, vár, ispánság* i. m. 103.

¹⁶¹ *Engel P.: Vár és hatalom* i. m. 175–176.

Hosszú távon azonban, éppen archaikus jellege miatt, a honor-rendszer eltűnése ugyanúgy szükségszerű volt, mint Nyugat-Európában a klasszikus „feudalizmus”. Az, hogy ez a folyamat Magyarországon Zsigmond király uralkodásának első néhány esztendejében, földcsuszamlásként ment végbe, sajátos jelenségnek tekinthető, de a végeredmény szempontjából mellékes körülmény. Mint éppen Mátyás király uralkodása bizonyítja, önmagában ettől a magyar állam jellege még nem változott meg: a király nem vált szükségszerűen a nagybirtokos arisztokrácia foglyává, de még csak egyenrangú társává sem az uralkodásban. Ez akkor is tény marad, ha egyébként elfogadnánk a Jagelló-kori „rendi anarchia” hipotézisét. Utóbbi ugyanis, Mátyás uralkodásának fényében, egyértelműen a Jagelló királyok uralkodói alkalmatlanságának volna tulajdonítható, nem pedig a Magyar Királyság strukturális gyengeségének.

Ugyancsak Engel hívta fel a figyelmet arra a nagyon fontos tényre, hogy a honor formájában átengedett uradalmak bevételeivel a felügyeletükkel megbízott tisztségviselő rendelkezett, vagyis a kincstár számára semmiféle gazdasági hasznot nem hajtottak. Mi több, a királynak járó jövedelmek – kitüntetetten a kamara haszna – egyáltalán nem illette meg a honor birtokosát.¹⁶² Az Anjou uralkodóknak, különösen Lajosnak, szüksége sem volt a királyi birtokokból befolyó jövedelmekre, hiszen a költségesebb hadivállalkozásokat, amelyek egyedül terhelték meg jelentős mértékben a költségvetést a korban, egyfelől az alkalmanként már ekkor is kivetett hadiadóból, másfelől az aranytermelésből származó jövedelmekből finanszírozták.¹⁶³ Ez jól mutatja, hogy a királyi hatalom ereje már az Anjou-korban sem mérhető pusztán a királyi várak és uradalmak számbeli túlsúlyával. Kérdés ezért, hogy egyáltalán használható-e ez a mutató a királyi hatalom nagyságának bármiféle indikátoraként. Ez ugyanis azon a feltételezésen alapul, hogy a mágnásvagyonok kialakulásával automatikusan megkezdődik királyi hatalom és arisztokrácia párviadala, amely ettől kezdve Mohácsig (és azon túl is) megszabja a magyar történelem – és a magyar állam – jellegének alakulását. Láttuk azonban, hogy ez nem feltétlenül igaz, illetve abban a formájában, ahogyan Mályusz Elemér próbálta igazolni, biztosan nem az.

Nagyon fontosnak tartom megismételni, hogy Mályusz Elemér máig hivatkozott és használt következtetéseinek többségét az 1437 és 1458 közötti időszak vizsgálatából vonta le, amelyik távolról sem tekinthető normálisnak. Az időszak, ennnyiben Mályusznak kétségtelenül igaza van, döntő szerepet játszott a magyar országgyűlés mint intézmény állandóvá válásában. De ez nem azért történt, mert

¹⁶² Engel Pál: A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. In: *Uő: Honor, vár, ispánság* i. m. 83.

¹⁶³ Engel P.: Szent István birodalma i. m. 159–160.

előbb Hunyadi, majd trónra lépett fia az országgyűlés révén tudatosan akarta bevonni a köznemességet „az állam sorsát irányító tényezők” közé, hogy ellensúlyozni tudják a nagybirtokosok szeparatista törekvéseit. Hanem azért, mert a Habsburg Albert korai halálát követő kettős királyválasztás, majd V. László uralkodásra alkalmatlansága lehetetlenné tette a királyi hatalom működését, és ezt a helyzetet rendhagyó eszközökkel kellett orvosolni. Nagyon hasonló helyzet állt elő 1516 után, amikor a tízesztendő II. Lajos lépett Magyarország trónjára. Figyelemre méltó ezért, hogy a magyar „rendi anarchia” legtöbb jelét éppen ebben a két korszakban: 1439 és 1458, illetve 1516 és 1526 között szokták azonosítani a történészek. Abban a két korszakban tehát, amikor uralkodásra alkalmas király hiányában szó sem lehetett a királyi hatalom normális működéséről, és így alkalmatlanok arra, hogy a magyar állam jellegének megítéléséhez alapul szolgáljanak.¹⁶⁴ A helyzet nem magyar sajátosság: a rendi mozgalmak máshol is a királyi hatalom (az uralkodó átmeneti alkalmatlansága vagy hiánya miatti) paralízise következtében erősödtek meg, de megerősödésük éppen ezért szinte mindig átmenetinek bizonyult.¹⁶⁵

Abban is igaza van Mályusznak, hogy a rendkívüli adó országgyűlésen törtenő kivetése is a Zsigmond halálát követő időszakban vált általános elvvé; de nem azért, mert ezt a „megyéjében szervezkedő” köznemesség valósággal kikényszerítette, hanem mert királyi hatalom hiányában a lehető legszélesebb társadalmi konszenzussal lehetett csak biztosítani az adó behajtását. Magyarországon, akárcsak Franciaországban, a rendkívüli adó a királyi hatalom válsága miatt vált gyakorlatilag rendszeressé; abban azonban már inkább Angliával mutat hasonlóságot a magyar helyzet, hogy az országgyűlés a királyi hatalom teljességének helyreállítása után is a politikai rendszer integráns része maradt. De nem mint a „rendi anarchia” eszköze és formája, ahogy Engel vélte. Az országgyűlés ugyanis Magyarországon ugyanúgy nem volt a „rendek intézményesített döntési szerve”, ahogyan a Nyugat „erős” monarchiáiban sem. A szó szoros értelmében egyáltalán nem volt döntési szerv, nem volt „alkotmányos” szerepe; „a rendi gyűléseknek sem törvényes hatalmuk, sem világos szándékuk nem volt arra, hogy akadályozzák a király tevékenységét”.¹⁶⁶ Pontosan ezért tehette meg a király, hogy figyelmen kívül hagyja a határozatait. És nemcsak az erőskező Mátyás uralkodása idején,

¹⁶⁴ Lajos ugyan apja halála után elvben teljes jogú uralkodó volt, nyilvánvaló, hogy nem tudta gyakorolni a királyi hatalom teljességét. 1521 után pedig az akuttá váló oszmán fenyegetés olyan mértékben nyomta rá a bélyegét az ország kormányzására, ami kizárja az összehasonlítást bármelyik korábbi időszakkal.

¹⁶⁵ Watts, J.: *Making of Polities* i. m. 352.

¹⁶⁶ Philippe Contamine – Olivier Guyotjeannin – Régine Le Jan: *Histoire de la France politique*. Vol. I. Le Moyen Age: le roi, l'Eglise, les grands, le peuple, 481 – 1514. Paris 1996. 374.

hanem korábban és később is. „[A későbbi II. Lajos] koronázásakor, 1508-ban megígérte Ulászló, hogy idegenre, főleg Miksa császárra nem bízta fiát, ha az nagykorúsága előtt nyeri el a trónt. De éppen az országgyűléseken vívott hosszú küzdelmek mutatták meg a rendeknek, *mennyire lehet bízni a papíron lévő biztosítékokban*. Halála előtt Ulászló e téren az utolsó példát szolgáltatta nekik. Halálos ágyán az urakra bízta fiát, arra buzdította őket, hogy tartsák meg a németekkel kötött szerződést.” Az idézet a II. Lajos-korabeli országgyűléseket vizsgáló Szabó Dezsőtől származik,¹⁶⁷ de láttuk, hogy Kubinyi András egészen hasonló következtetésekre jutott a Jagelló királyi hatalom elemzése kapcsán. Vagyis a magyar uralkodónak még a magyar királyi hatalom feltételezett mélypontján is lehetősége volt egyszerűen figyelmen kívül hagyni az országgyűléseken hozott „törvényeket” – egyszerűen azért, mert ezek a dekrétumok nem egy alkotmányos monarchia képviselői gyűlésein közösen elfogadott törvények voltak.

Ebből a szempontból érdemes mérlegelni az 1437–1439. évi „rendi fordulatot”, amelyik Mályusz és Engel szerint döntő csapást mért a királyi hatalomra, illetve véglegesen átalakította az ország kormányzatának szerkezetét. Hogy a „fordulaton” részben pozitívnak tekintjük, mint Mályusz, amennyiben a rég várt szerephez juttatta a köznemességet, vagy tragikusnak, mint Engel, mert hosszú távon megpecsételte az ország sorsát – teljesen mindegy. Mégpedig azért, mert 1437–1439-ben semmilyen fordulat nem történt Magyarország hatalmi struktúrájában.¹⁶⁸ De akkor mi történt pontosan? Engel szerint Albertnek a választási feltételek értelmében „vállalnia kellett azt is, hogy gyakorlatilag minden politikai döntésben, a királyi jövedelmek felhasználásától kezdve a tisztségek betöltéséig, csakis a főpapok és a bárók hozzájárulásával fog eljárni, ami annyit jelentett, hogy a hatalom teljes egészében a királyi tanács ellenőrzése alá került”.¹⁶⁹ Ehhez képest, ugyancsak Engel szerint, az Anjou-korban, a magyar királyi hatalom fénykorában, „Magyarország sorsát a király irányította családja tagjaival és a fő egyházi és világi méltóságokkal, a püspökökkel és a bárókkal egyetértésben. Együtt határozták meg a királyság külpolitikai irányvonalát, együtt döntöttek arról, béke lesz-e vagy háború [...]. Közös intézkedtek az ország belső ügyeiben is. Fontosabb határozatait a király mindig előkelőinek hozzájárulásával, „a főpapok és bárók tanácsából” hozta meg.”¹⁷⁰ Az országnagyok – vagyis a királyi tanács – szava egyebek mellett érvényesült a honorok szétosztásánál, más szóval a *tisztségek betöltésénél* is.¹⁷¹ Az Engel által leírt helyzet mást, mint a királyi hatalom „tanácsai ellenőrzését”,

¹⁶⁷ Szabó D.: Magyar országgyűlések i. m. 2–3.

¹⁶⁸ Vö. Tringli I.: A rendiség és a Szent Korona-tan i. m. 31.

¹⁶⁹ Engel P.: Szent István birodalma i. m. 234.

¹⁷⁰ Uő: Honor, vár, ispánság i. m. 105.

¹⁷¹ Uo. 106.

nem jelenthet. Ebben az esetben viszont vagy azt kell feltételeznünk, hogy már az Anjou-monarchia is végzetesen gyenge volt, hiszen alá volt vetve a főurak ellenőrzésének, vagy azt, hogy 1437-ben az égvilágon semmilyen lényegi változás nem történt a Magyar Királyság hatalmi szerkezetében.

Feltehetjük persze, mint Engel is tette, hogy a döntő változás másfél évvel később következett be, 1439 májusában, amikor a „forradalmi” országgyűlés a hatalmat már „nem a királyi tanácsnak, hanem kifejezetten a parlamentnek juttatta”. A dekrétumnak¹⁷² kétségkívül lehetséges egy ilyen olvasata, amennyiben azokat az Engel által joggal bírált hagyományos alkotmánytörténeti megközelítés keretei között értelmezzük. Ha azonban kilépünk közülük, rögtön szembeötlő, hogy az 1439. májusi dekrétumot, az erős magyar királyi hatalom sírfeliratát, a trónra lépő Mátyás király 1458-ban – egyetlen jelentéktelen pont kivételével – megerősítette. Vagyis forma szerint alávetette magát mindazoknak a korlátoknak, amelyeket a „parlament” állított a királyi hatalom útjába. Hogy aztán e korlátokat a gyakorlatban mennyire érezte magára kötelezőnek, illetve a királlyal „együtt kormányzó” rendek mennyire tudták azokat ráerőltetni Mátyásra – nos, ezzel kapcsolatban már láttuk Fraknói Vilmos és Kubinyi András frappáns megállapításait a király „törvénytisztletéről”. Elég valószínű ezért, hogy a törvényesen megkoronázott Albert, amennyiben nem hal meg néhány hónappal később, épp annyira hagyta volna magát korlátozni az 1439. májusi dekrétum által, mint Mátyás vagy II. Ulászló, akik Alberthez hasonlóan „alávetették magukat” a rendek akaratának.¹⁷³

Botorság lenne ugyanakkor azt állítani, hogy Zsigmond uralkodásának első esztendeiben folytatott adománypolitikája következmények nélkül maradt. Nyilvánvaló, és hosszú távon meghatározó következménye volt egy olyan nagybirtokos arisztokrácia megszületése, amelyen korábban nem létezett

¹⁷² DRH 1301–1457. 286–300.

¹⁷³ Csupán egyetlen példa: a „gyengekező” Ulászlónak 1492-ben megtiltották, akárcsak korábban Albertnek és Mátyásnak, hogy birtokokat adományozzon külföldieknek, arra érdemes magyar ország-lakosoknak pedig csak száz jobbágytelekig tehetett adományt, azon felül csak a főpapok tanácsával. A királyt annyira kötötte a törvény, hogy három évvel később egy újabb országgyűlési rendelkezés érvénytelenné nyilvánította azokat az adományokat, amelyeket Ulászló az 1492-es törvény ellenében tett vagy tenni készült. Végül, újabb három esztendő múltán, teljesen eltörölték az uralkodó adományozási jogának korlátozását, holott azt, a többi rendelkezéssel egyetemben, eredetileg „örök érvényűnek” szánták. Lásd *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. 1490–1526.* Eds., trans. Péter Banyó – Martyn Rady. Idyllwild–Bp. 2012. 7., 57., 107. Ezért fölösleges, legalábbis bizonyos szempontból, azon elmélkedni, hogy egy-egy dekrétumon belül melyik törvénycikk mögött milyen társadalmi rétegek befolyása húzódik meg (vö. *Engel P. – Kristó Gy. – Kubinyi A.: Magyarország története i. m. 350.*, az idézett törvénycikkek kapcsán Kubinyi fejtegetéseit), hiszen, bárki állt is egy-egy törvény mögött, normális helyzetben egyedül az uralkodón múlt, hogy betartja-e azt. Arra, hogy Mátyás 1464-ben „alávetette magát a rendek hatalmának” (!) lásd *Hóman B. – Szekfű Gy.: Magyar történet i. m. 492.*

Magyarországon. Ez ugyanakkor az adománypolitika társadalmi vetületeként értelmezendő, amely elsősorban a nemesség társadalmi rétegződésére volt hatással; ebből automatikusan nem következik, hogy az ország politikai szerkezete is átalakult volna. Ezt, éppen Mályusz gondolatmenete alapján, azért szokás gondolni – és azért gondolta maga Engel is –, mert a nagybirtokos arisztokráciáról feltételezni illik, hogy helyzeténél fogva szemben állt a királyi hatalommal, és minden áron annak korlátozására, adott esetben megroppantására törekedett, hogy a „királyi felségjogok” uzurpációjával bővítse és függetlenítse a saját területiális hatalmát. Ez tehát egy előfeltevés csupán, amit bizonyítani kellene, mielőtt a késő középkori magyar államfejlődés alapvető sajátosságaként kezelhetnénk. Addig indokolatlan a honor-rendszer felbomlását és a világi nagybirtok megerősödését, a királyi váruradalmakkal szemben túlsúlyra jutását az állam meggyengülésével és a rendi anarchiával azonosítani. És ugyancsak indokolatlan „rendi államról” beszélni a szó eddig használt értelmében: az országgyűlés kétségtelenül fontos szerepet játszott a 15. század közepétől, de nem mint a királyi hatalmat korlátozó tényező, és főképpen nem mint a köznemesség vélelmezett eszköze a nagybirtokos arisztokrácia korlátozására és a királyi hatalom erősítésére.

Kérdés persze, indokolt-e egyáltalán akár az angol, akár a francia példát használni a magyar viszonyok értelmezéséhez? Ám a kérdést így is feltehetjük: miért indokoltabb a német – vagy, mint Engel (és korábban Szekfü) tette, a lengyel – példát használni, mint az angolt vagy a franciát? Mi bizonyítja, hogy a magyar állam fejlődése akár a legcsekélyebb mértékben rokonítható a német vagy a lengyel úttal? Mi hasonlítja a 18. századi lengyel állam válságjelenségeit a Magyar Királyság helyzetéhez a 15–16. század fordulóján, eltekintve attól a történeti akarattól, amelyik okvetlenül bele akarja látni előbbi az utóbbiba? Ha mindazok a tényezők, amelyekben a történészek hagyományosan a magyar állam területi széttagozódásának jeleit vélték azonosítani, valójában nem léteztek, ha a királyi hatalmat normális esetben nem tudta, de legfőképpen nem is akarta korlátozni senki, és így a megmentésére sem kellett sietnie senkinek, és egyébként minden ismert tényező a magyar állam erős kohézióját sejteti, miért kellene folyamatosan széthullást vizionálni? Nem volna célszerűbb a „rendszerbe kódolt” harc helyett a dialógusra, a politika bázisának kiszélesedésére helyezni a hangsúlyt, amint azt az „erős” nyugati monarchiákkal foglalkozó történészek is teszik?¹⁷⁴

Függetlenül attól, hogy a jövőben milyen paradigma keretei között folytatódik majd a késő középkori magyar állam jellegének vizsgálata és értelmezése, és ugyancsak függetlenül az általam felvetett angol analógia használhatóságától,

¹⁷⁴ Vö. Watts, J.: *Making of Politics* i. m. 352–353.

annyi talán bátran leszögezhető, hogy az a hagyományos megközelítés, amelyet legrészletesebben és legtisztábban Mályusz Elemér írásai képviselnek, biztosan nem tartható. És nem tarthatók a Mályusz megállapításaira épülő következtetések sem, különösképpen a Magyar Királyság 15. század közepi átalakulása „rendi állammá”, a királyi hatalom megmentésén dolgozó köznemességgel vagy anélkül. Az országgyűlések rendszeressé válása, ahogy Nyugat-Európában, úgy Magyarországon sem gyengítette meg szükségszerűen a királyi hatalmat, és az országgyűlés még jó ideig nem vált „intézményesített döntési szervvé”. Valószínű ezért, hogy az ország 1526 előtti, alkalmanként megnyilvánuló és semmiképpen sem rendszerszintű válságjelenségeinek okait egészen másutt kell keresni. Egész pontosan az oszmán fenyegetésben, amely egyrészt döntő szerepet játszott abban, hogy Magyarország a 15. század közepétől hagyományos „domaniális államból” (*domain state*) „fiskális állam” (*fiscal state*) lett,¹⁷⁵ másfelől viszont 1526 és főleg 1541 után teljesen más irányt szabott az ország történetének. Egyáltalán nem biztos, de még csak nem is valószínű, hogy az oszmán hódítás nélkül Magyarország, a középkori Európa egyik legstabilabb országa, valaha is az állami és területi széttagolódás sorsára jutott volna. A dezintegráció nyomainak kutatása helyett a jövőben helyesebb volna éppen ennek a kivételes kohézióknak az elemeire és forrásaira irányítani a figyelmet, és ennek keretein belül meghatározni királyi hatalom, nagybirtokos arisztokrácia és köznemesség helyét, szerepét és kölcsönös viszonyát.

MONARCHY OR ‘STATE OF ESTATES’?

Reflections on the Late Medieval Hungarian State

by Tamás Pálosfalvi

SUMMARY

The dominant current regarding Hungarian historiography in the twentieth century has always argued that the Hungarian Kingdom in the later Middle Ages was occasionally liable to territorial disintegration due to the separatist ambitions of the magnates. Elemér Mályusz, in particular, demonstrated in a series of highly influential studies, which still dominate the relevant research today, that after the reign of Sigismund of Luxemburg (1387–1437), and due to the emergence of an aristocracy with landed wealth unprecedented before, the character of the Hungarian state changed decisively. Thereafter, the

¹⁷⁵ Winfried Schulze: The Emergence and Consolidation of the ‘Tax State’ I: The Sixteenth Century. In: Economic Systems and State Finance. The Origins of the Modern State in Europe, 13th to 18th Century. Ed. Richard Bonney. Oxford 1995. 261–279.

King would have been forced to seek the support of the middling nobility in order to exert effective authority. Following in the footsteps of Mályusz, Pál Engel argued that the Hungarian Kingdom was fatally weakened after 1439 by the emergence of the 'system of estates', a decline that was only temporarily halted by the strong rule of Matthias Corvinus. The present study proves that the evidence cited by Mályusz, and the conclusions built on them by Engel, cannot be sustained, and that the institutionalization of parliament after 1439 did not necessarily involve any basic transformation of the Hungarian state.

HORTHY MIKLÓS BESZÉDEI 1919 ÉS 1923 KÖZÖTT*

Horthy Miklós életéről számos tudományos igényű publikáció jelent már meg, azonban nem került még sor a fővezérként, majd kormányzóként elmondott beszédeinek átfogó elemzésére.¹ Ebben a tanulmányban az 1919 és 1923 közötti beszédeinek szisztematikus bemutatására törekszem.² Közülük csak egyet tekinthetünk közismertnek, amelyet az 1919. november 16-ai ünnepélyes budapesti bevonulás során a Gellért-téren mondott el, s amely a 20. századi magyar történelem talán egyik legismertebb beszéde is egyben.³

Horthy Miklós fővezérként és kormányzóként rendszeresen járta Magyarországot, fokozatosan erősödő vezérkultuszát a kezdetekben főként így építve. 1919 őszétől, a Horthy-kultusz megjelenésétől vidéki útjainak, különféle települések (községek és városok) meglátogatásának kialakult koreográfiája volt: ünnepélyes fogadás a vasútállomáson, bevonulás a település központjába, ahol a városházán és a vármegyeházán számos köszöntőbeszéd hangzott el, de rendszeresen sor került a helyőrségek tisztelgő felvonulására, díszszemléjére, eskütételre, tábori misére, zászlószentelésekre stb. A koreográfia részét képezték természetesen Horthy Miklós beszédei is. Egy-egy vidéki látogatás során több, hosszabb-rövidebb beszédet mondott. Ezekről a korabeli sajtó rendszeresen tudósított, tartalmi

* A kutatás a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával, a PD 128 500 számú, Jobboldali radikalizmus és konzervativizmus között. Horthy Miklós 1919–1931 című projekt keretében valósult meg.

¹ Thomas Sakmyster – az eddig megszületett Horthy-biográfiák közül a legjobban használható munka szerzője – néhány mondatot szentelt csak e beszédek értékelésének. Megállapítása, ami szerint Horthy Miklós „egy, a kemény munkát, a fegyelmet és a hagyományos értékek iránti odaadást hangsúlyozó állandó beszédsmát” alakított ki, „amelyet újra és újra felhasznál”, helytálló, de a szövegeket szisztematikus módon nem elemezte. *Thomas Sakmyster: Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944.* (Helikon Universitas. Történettudomány) Bp. 2001. 137.

² Horthy Miklós nyilvános szerepléseivel kutatásaimban már részletesen foglalkoztam, de nem elemeztem átfogóan a fővezérként, majd kormányzóként elmondott beszédeit. A PhD disszertációmra épülő monográfiában ugyanis elsősorban arról írtam, hogy a kultuszépítésben részt vevő kortársak mit írtak, mondtak Horthy Miklósról, miként kaptak szerepet a fővezér, majd a kormányzó vidéki útjai a kultuszépítésben. Tehát azzal, hogy a nemzet vezéréként beállított – és ezzel a szereppel idővel egyre jobban azonosuló – Horthy Miklós hogyan értelmezte Magyarország közelmúltját, jelenét és milyen elképzeléseket fogalmazott meg a magyar nemzet jövőjéről, csak igen röviden, néhány fontosabb példa (idézet) említése kapcsán foglalkoztam. Horthy beszédeit illetően pedig csak egyet, a Horthy körüli vezérkultusz kialakulása szempontjából alapvető jelentőségű, 1919. november 16-án a budapesti Gellért-téren elmondott beszédét elemeztem részletesebben. Lásd *Turbucz Dávid: A Horthy-kultusz 1919–1944.* (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) Bp. 2015. 61–63., 71–75., 81–82., 87., 110–115., 162–164., 318–321.

³ Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999. I. Szerk. Romsics Ignác. (Osiris tankönyvek) Bp. 2000. 118–199.

összefoglalásokat vagy idézeteket közöltek belőlük. Tanulmányomban kizárólag a sajtóban megjelent beszédszövegeket elemzem, mivel ezek voltak elérhetőek a korabeli médiafogyasztók számára. A napilapok tudósításai hitelesnek tekinthetők, a kormányzati ellenőrzés alatt álló Magyar Távirati Iroda (MTI) és a miniszterelnökség sajtóosztálya ugyanis képviseltette magát a kormányzó vidéki útjain, ami azt jelenti, hogy Horthy beszédeinek lejegyzését és az MTI híryanagján keresztül a szerkesztőségeknek való közvetítését a kormányzó számára megbízható személyek végezték. Emellett Horthy Miklósnak módjában állt újságírókat meghívni az őt kísérő küldöttség tagjai közé. További eszköz volt a hatalom kezében az 1919 és 1921 között alkalmazott előzetes cenzúra is, ami szintén lehetővé tette, hogy ne jelenhessenek meg olyan tudósítások az országos és a vidéki sajtóban, amelyek pontatlanul, félreértelmezve közvetítették volna Horthy egy adott településen elmondott gondolatait.⁴

1919. szeptember 7-e és 1920. március 1-e között kutatásaim szerint fővezéreként 39 települést látogatott meg, majd kormányzóként ezek száma 1920-ban 20, 1921-ben 32, 1922-ben 30, míg 1923-ban 19 volt. 1924-től az utazások száma a politikai konszolidációnak is köszönhetően jelentősen csökkent. Ez az oka, hogy ebben a tanulmányban az 1919 és 1923 közötti időszakot vizsgálom.⁵

A korabeli országos politikai lapok közül a szociáldemokrata *Népszava*, a liberális *Pesti Hírlap*, a konzervatív *Budapesti Hírlap* és a jobboldali radikális *Szózat* összes releváns tudósítását részletesen elemeztem.⁶ A vizsgálat módszertanának középpontjában a tartalomelemzés állt, ennek során táblázatok is készültek (lásd a mellékletet), így a következtetéseimet statisztikai adatok is alátámasztják.⁷ A kiválasztott napilapok közül a *Népszava* volt az egyetlen, amely ritkán közölt tudósítást ezekről a vidéki utakról, elsősorban akkor, amikor munkásküldöttség kereste fel

⁴ Horthy Miklós vidéki útjainak megszervezéséhez, lebonyolításához, a Horthy-kultusz megteremtésében és fokozatos megerősödésében betöltött szerepükhöz lásd *Turbucz D.*: A Horthy-kultusz i. m. 61–63., 110–115.

⁵ Uo. 61–62., 110.

⁶ Ez az esetek egy jelentős részében olyan cikkek vizsgálatát jelentette, amelyekkel az eddigi kutatásaim során még nem foglalkoztam, míg máskor korábban már – más szempontok szerint – elemzett cikkek újbóli áttekintésére került sor.

⁷ Beszédeken Horthy Miklós minden nyilvános megszólalását értem, tehát a néhány mondatból álló köszöntéseket, válaszokat és a sajtóban eltérő terjedelemben idézett beszédeit is. A mellékletben található táblázatokban közölt számok ezt tükrözik. A táblázatokban az 1919 utolsó hónapjainak vidéki útjain elhangzott beszédekre vonatkozó adatok nem szerepelnek, mivel – nem lévén az egész évre vonatkozó minta – alacsony értékekről van szó. A táblázatokban feltüntettem, hogy az adott országos lap a vizsgált időszakban hány Horthy Miklós-beszéddel foglalkozott. Ezek számának magasabbnak kellene lennie a vidéki utak számánál, mivel Horthy egy városlátogatás során több beszédet is mondott. Azonban, ha összehasonlítjuk a vidéki utak számát a prezentált beszédek számával, akkor azt láthatjuk, hogy az utóbbi általában alacsonyabb a városlátogatások számánál – azaz az országos lapokban nem foglalkoztak minden elmondott beszédével. A vidéki lapok esetében más a helyzet, mivel azokat csakis egy adott városlátogatást illetően néztem meg.

útja során a kormányzót. A többi napilap meglehetősen bő terjedelemben idézte a fővezért, a kormányzót, időnként teljes beszédek is közöltek, máskor azok lényeges állításait idézték vagy foglalták össze. Köztük így – eltérő politikai orientációjuk ellenére – terjedelmi és tartalmi szempontból sem mutatható ki érdemi különbség. Az aktuálisan meglátogatott település, régió sajtója – értelemszerűen – az országos lapoknál is részletesebben tudósított az eseményekről.

Tanulmányom célja mindenekelőtt annak bemutatása, hogy az első világháború utáni helyzetben, új – fővezéri, majd kormányzói – pozícióban miként magyarázta Horthy Miklós a történelmi Magyarország összeomlását, a háborús vereséget, miként értelmezte az ország akkori helyzetét, illetve milyen jövőképet kínált. Választ keresek arra, hogy melyek voltak a beszédek főbb elemei, illetve ezek előfordulási arányai hogyan változtak 1919 és 1923 között, valamint vizsgálom, hogy voltak-e ebben az időszakban a beszédek tartalmát illetően egymástól elkülöníthető szakaszok. Az is lényeges kérdés, hogy mennyiben tekinthetők ezek a beszédek az akkor elterjedt – Horthy Miklóstól független – interpretációk átvételének, és vajon mennyiben voltak Horthy beszédei a korabeli közbeszéd alakítói.

Nemzeti egység, nemzeti összetartás

A vizsgált időszakban a napilapok beszámolóí szerint Horthy Miklós a leggyakrabban a nemzeti egység és a nemzeti összetartás szükségességét hangsúlyozta. Az elemzésbe bevont országos napilapok esetében ez 1919 és 1923 között mindvégig kimutatható. A vidéki lapoknál is hasonló következtetés vonható le, annyi megszorítással, hogy 1923-ban ez az üzenet gyakoriságát tekintve a második helyre szorult (lásd a mellékletben található táblázatokat). Horthy meglátása szerint ugyanis az összeomlás, a háborús vereség, Trianon az 'egység' és az 'összetartás' hiányával magyarázható. Az újabb válság elkerülése érdekében és a nemzet megerősödése, a 'szebb jövő', a területi revízió, illetve a 'nemzeti nagyság' helyreállítása céljából szükséges, hogy a magyarság egységes legyen. Tehát nemcsak önmagában volt fontos számára a nemzeti egység, hanem a területi revízió előfeltételének is tekintette.

Horthy következetesen elítélte a pártpolitikát és a politikai konfliktusokat, és számos alkalommal úgy fogalmazott, hogy nincs szüksége a magyarságnak olyan pártokra, politikai szervezetekre, amelyek önérdekeiket követve megosztják a magyar nemzetet. Nem tartotta elfogadhatónak a vallási, felekezeti és politikai ellentéteket sem, amelyek meglátása szerint kivétel nélkül a hőn áhított nemzeti egységet veszélyeztetik.

1920. április 13-án a kormányzó Kisújszálláson azt mondta, hogy „[a]zok a politikusok vagy politikai pártok, akik ma a nemzetet széttépik és ellenséges táborokra osztják, megbocsáthatatlan bűnt követnek el. Ma egy irány van, a

becsületes, a tiszta magyar nemzeti keresztény irány. Aki másik irányra gondol, az csak magára gondol”.⁸ Másnap, Debrecenben azt tette ehhez hozzá a nemrég megválasztott magyar államfő, hogy azok, akik „széthúzás” okoznak a magyarok között, azok „a középkorba akarják visszatolni Magyarország szekerét”.⁹ Majd azt is hozzátette – a vallási, felekezeti ellentétek mérséklésének igényét jelezve –, hogy „szükséges megépíteni a szivárványhidat Pannonhalma és Debrecen között”.¹⁰ Hónapokkal később Békéscsabán úgy fogalmazott, hogy „[n]em ismerek felekezeti különbséget, épp úgy nem ismerek pártkülönbséget sem, csak egy pártot ismerek: a magyar pártot”.¹¹ 1921. október elején Pécsen is emellett érvelt, hogy a ’pártoskodás’, a ’széthúzás’ megerősödése¹² az 1918–1919-es forradalmak hatása („mételye”), amitől a magyar nemzet még nem tudott megszabadulni.¹³ Majd 1922. június 29-én – többek között – ezt mondta ezzel a kérdéssel kapcsolatban Szolnokon: „Aki velünk akar tartani, az jöjjön velünk. Egy széthúzó nemzet egyáltalán nem életképes.”¹⁴ 1923 folyamán is utalt arra, hogy az állandó ’politizálás’ és az ebből fakadó ’széthúzás’ a magyar emberek egyik nagy hibája.¹⁵

Horthy Miklós fővezérként és egy ideig kormányzóként is igen szoros kapcsolatban állt a fajvédőkkel, a radikális jobboldali politikai irányzattal és annak számos meghatározó személyiségével.¹⁶ Ezzel magyarázható, hogy a fajvédőkhöz hasonlóan, a fajvédő mentalitásból következően Horthy is úgy gondolta, hogy „minden a magyarságot szükségtelenül elválasztó, megosztó, az egységet és az erőkoncentrációt megbontó tényezőt” meg kell szüntetni, de legalábbis, ezeket „az ellentéteket a beláthatatlan időbe” kell eltolni.¹⁷ Ezért kritizáltak a jobboldali radikálisok, Horthy Miklóst is ideértve, mindenkit, aki például a király személyének kérdését, a történelmi egyházak közötti ellentéteket, illetve a többi társadalmon belüli törésvonallal kapcsolatos kérdést napirenden tartotta. Egy idealizált és elképzelt nemzeti közösség megteremtésének szükségessége mellett érveltek, mivel meg voltak róla győződve, hogy Magyarország megerősítésére, az ’új’ Magyarország megteremtésére csak úgy kerülhet sor, ha ez létrejön.¹⁸

⁸ Pesti Hírlap, 1920. április 14. 2.

⁹ Pesti Hírlap, 1920. április 15. 2.

¹⁰ Szózat, 1920. április 15. 5.

¹¹ Pesti Hírlap, 1920. szeptember 1. 3.

¹² ’Féldézőjelet’ használok akkor, amikor nem szó szerint idézek Horthy Miklós beszédeiből, hanem az általa gyakran használt szavakat szerepeltetem a szövegben. [A szerző.]

¹³ Budapesti Hírlap, 1921. október 6. 6.; Pesti Hírlap, 1921. október 6. 4.

¹⁴ Pesti Hírlap, 1920. július 1.

¹⁵ Például Nyírvidék, 1923. május 8. 4.

¹⁶ Ehhez lásd *Sakmyster, T.*: Admirális fehér lovon i. m. 30–33., 78–80., 127–132.

¹⁷ *Gyurgyák János*: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Bp. 2007. 245.; *Uő*: Magyar fajvédők. Eszmetörténeti tanulmány. Bp. 2012. 185–186.

¹⁸ *Gyurgyák J.*: Ezzé lett magyar hazátok i. m. 245–247.

A kormányzó – a fentiekből következően nem meglepő módon – gyakran hivatkozott a ’turáni átokra’. Ez a fogalom, bizonyos értelemben legenda, már a 19. században megjelent, de csak a 20. század elején – minden bizonnyal Herczeg Ferenc nyomán – terjedt el a publicisztikákban.¹⁹ A háborús vereség, az összeomlás és Trianon sokkja miatt – az első világháború után – elsősorban a magyar történelmi ’keresztény’ középosztályban, amelyhez Horthy Miklós is tartozott, előtérbe került a Nyugathoz való felzárkózás, egy európai mintájú modernizáció helyett a Kelet felé fordulás eszméje, a 19. század második felében megszületett turáni gondolat.²⁰ Horthy Miklós is sokat tett azért, hogy a turanizmus, a ’turáni átok’ fogalma a korabeli közbeszéd meghatározó eleme lett.²¹ (Nem is beszélve arról, hogy a kormányzó a Turán elnevezésű különvonton járta az országot.) Azzal, hogy gyakran emlegette a magyarságra – számos kortársához hasonlóan szerinte is – jellemző ’turáni átok’, egyértelművé tette, hogy megítélése szerint a magyarság is a turáni népek közé tartozik. Horthy ’turáni átokkal’ kapcsolatos álláspontja két idézetből jól rekonstruálható. Az első a szülőfalujában, Kenderesen hangzott el, 1920. április 13-án: „Széthúzásnak ebben az országban többé nem lehet helye. Magyar emberek pártokra szakadhatnak foglalkozásuk szerint, de sohasem úgy, hogy széthúzzanak, mint ahogyan eddig tették. A magyar széthúzásnak még nevet is adtak: turáni átok. Ennek a turáni átoknak örökre meg kell szűnnie. Kísérletezésre nincs idő, mert abba belehalunk. Aki nem akarja ezt megérteni, kényszeríteni kell rá, hogy megértse”.²² A másik idézet szintén 1920-ból származik, s néhány hónappal később, augusztus 28-án, Makón hangzott el: „A legnagyobb hibája ennek a nemzetnek [...] a széthúzás, amelynek nevet is adtunk: ez a turáni átok. De ma, amikor egyedül, barát, rokon nélkül állunk a világban, abszolút összetartásra van szükség.”²³ A kiválasztott idézetek, amelyek száma – az 1919 és 1923 közötti időszakra vonatkozóan – könnyen növelhető lenne, jól jelzik, hogy a kormányzó szerint a magyarság legrosszabb tulajdonsága az állandó széthúzás és pártviszály, amely a történelem sorsfordulóikor többször is döntő szerepet játszott a magyarság sorsának alakulásában.

E történelmi sorsfordulók közül Horthy Miklós (nem meglepő módon) Mohácsra hivatkozott rendszeresen. A korszakban a kortársak Trianont gyakran állították párhuzamba Moháccsal.²⁴ Horthy is ehhez a sztereotípiákkal terhelt értelmezéshez csatlakozott, ugyanis az első világháború utáni történéseket és az

¹⁹ Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar. A magyar turanizmus története*. Bp. 2016. 26–27.

²⁰ Uo. 7–17., 93.; Gyurgyák J.: Ezzé lett magyar hazátok i. m. 229–232.

²¹ Emiatt árnyalható Ablonczy Balásznak az a kijelentése, amely szerint „Horthy Miklós kormányzó csak érdeklődött a turanista eszmékör iránt”. Ablonczy B.: *Keletre, magyar* i. m. 17.

²² Pesti Hírlap, 1920. április 14. 2.

²³ Makói Újság, 1920. augusztus 30. 2.

²⁴ Lásd például Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony 2009. 247.

esetleges jövőbeli problémákat a Mohács-hasonlaltal, ezen belül is az összefogás hiányával magyarázta.²⁵ 1921. október 7-én Baján például ezt mondta: „A magyar hazának ezen a felszabadult területén, mint mindenütt, figyelmeztetek mindenkit azokra a hibákra, melyeket gyökeresen ki kell irtani, ha oda akarunk jutni, ahova kell. Most voltam Mohácson, ahol a múlt ködéből a nemzet legnagyobb katasztrófája mered felénk. A nagy vereséget akkor is a széthúzás okozta. Ha a magyar nemzet egy táborban lesz és egy célt szolgál, akkor bízhatunk, de ha széthúzás vet éket soraink közé, akkor új Mohács vár reánk.”²⁶ 1923. április végén Tolna községben újra utalt a mohácsi csatavesztésre: „Nem messze vagyunk Mohács szomorú emlékü földjétől és arra kérem önöket, ne felejtsek el a múlt tanulságait, hogy egy nemzetnek erőt csak az egység adhat. Nem győzőm eléggé hangoztatni az összetartás szükségét, mert ahhoz, hogy ez az ország újra talpra álljon, minden becsületes magyar ember áldozatkészségére és odaadó munkálkodására van szükség. Minden ember szívében ott kell állnia a haza oltárának, hogy áldozatokat hozzon és mindenkinek részt kell venni az ország újjáépítésében, mert a nemzet életképesége minden polgára életének munkáján épül föl. Együttműködésével és megértő együttérzéssel kell dolgoznunk az ország felvirágoztatásán.”²⁷

A kormányzó a beszédeiben gyakran kitért arra, hogy eleinte – különösen 1919-ben – még nehéznek és bizonytalanoknak látta a magyar nemzet jövőjét, de az azóta eltelt idő alatt elért eredmények, a politikai, gazdasági és pénzügyi konszolidáció kezdeti eredményei megerősítették őt abban, hogy az ország jó úton halad.²⁸ Ahhoz, hogy ez így maradjon, tette hozzá, a nemzetnek továbbra is egységesnek kell maradnia, de egyéb elvárásokat is megfogalmazott. Ugyanis kiemelte még a 'munka', a 'fegyelem', a 'szorgalom', a 'hazaszeretet' és az 'akarat' fontosságát is. Időnként, nem túl gyakran, utalt arra is, hogy a gazdasági, pénzügyi konszolidáció sikere külső, európai tényezőktől is függ.²⁹ Ezt azonban nem azért tette, hogy a magyarokkal szemben megfogalmazott elvárásokat minimalizálja. Horthy ugyanis rendszeresen elmondta, hogy a magyar társadalom tagjainak,

²⁵ A legújabb történeti kutatások azonban jelentősen árnyalták a mohácsi csatavesztéssel kapcsolatos ismereteinket. Lásd a Mohács 1526–2026. Rekonstrukció és emlékezet című projekt eredményeit (<http://www.mohacs.btk.mta.hu>, letöltés 2019. okt. 24).

²⁶ Pesti Hírlap, 1921. október 9. 5.

²⁷ Budapesti Hírlap, 1923. április 28. 2.

²⁸ Horthy Miklós időnként konkrét példákat, kormányzati intézkedéseket is említett, de ez nem volt túlságosan gyakori, inkább általánosságokban beszélt a konszolidációról (is). Lásd például Makói Újság, 1920. augusztus 30. 2.; Egri Népszó, 1920. szeptember 2. 2.

²⁹ Lásd például Szózat, 1920. március 19. 1–2.; Budapesti Hírlap, 1920. március 19. 3–4.; Szegedi Új Nemzedék, 1919. március 19. 4.; Szózat, 1920. április 15. 5.; Budapesti Hírlap, 1921. július 2. 6.; Budapesti Hírlap, 1921. október 6. 6.; Szegedi Új Nemzedék, 1921. október 9. 3.; Szózat, 1922. június 29. 3.; Szózat, 1922. szeptember 29. 3.; Szózat, 1922. október 1. 3.; Szózat, 1922. december 13. 1.; Szózat, 1922. december 14. 1–2.; Szózat, 1923. április 27. 3.; Pécsi Lapok, 1923. április 27. 3.

függetlenül attól, hogy „az Úr Isten” hova állította őket,³⁰ legyen szó tanárokról, papokról, munkásokról, iparosokról stb., a saját lehetőségeikhez mérten mindent meg kell tenniük azért, hogy Magyarország minél előbb talpra tudjon állni.

A 'keresztény' és 'nemzeti' eszme

Horthy Miklós 1919. november 16-án, Budapesten, a Gellért-téren elmondott beszédének központi üzenete az volt, hogy Budapestnek, de értelemszerűen egész Magyarországnak is vissza kell térnie a 'keresztény' és 'nemzeti' hagyományaihoz. A fővezér az Országház előtt is tartott egy rövid beszédet, ahol szintén ezeknek az értékeknek a fontosságát hangsúlyozta. A nemzeti egység kérdése mellett tehát a fővezér a 'keresztény' és a 'nemzeti' eszméhez való ragaszkodást is létfontosságúnak tartotta a magyar nemzet jövője szempontjából. Ez az üzenet ugyanis – beszédeinek második leggyakoribb elemeként – rendszeresen elhangzott 1919 és 1923 között (lásd a mellékletben található táblázatokat).³¹ Budapesti bevonulásakor elmondott két beszédének központi üzenetéhez tehát később is rendszeresen visszatért, de úgy, hogy akkor már más kifejezéseket és szófordulatokat használt, a kormányzó a korábbiakat már nem hasznosította újra, sőt, számos kortársával ellentétben, nem is utalt vissza többé ezekre a híressé vált beszédekre.

A Horthy Miklós által vázolt jövőkép szerint tehát Magyarországnak a 'keresztény' és 'nemzeti' eszmére kell felépítenie a magyarság jövőjét, s az embereknek azonosulniuk kell ezekkel az értékekkel.³² A kormányzó üdvözlésén rendszeresen részt vettek a keresztény egyházak képviselői is. Horthy, amikor válaszolt a köszöntéseikre, kiemelte, hogy különösen számít rájuk a magyar nemzet megfelelő 'nevelésében'.³³ Nyíregyházán, 1920. április 15-én így fogalmazott: „Ez az a szilárd alap, az a két pillér, amelyre építeni kell, a nemzeti eszme és a keresztény morál. A keresztény morált minden tisztességes, becsületes ember a világon elfogadhatja, az izraelita is.”³⁴ (Nem véletlen, hogy Horthy külön utalt a magyar zsidóságra. Erről lásd lentebb.) Majd így folytatta – a nemzeti egységre vonatkozóan – a gondolatmenetet: „Összetartás szükséges a politikai téren is. Itt más világ, mint a becsületes, nemzeti,

³⁰ Dunántúli Hírlap, 1921. július 1. 2.

³¹ A mellékletben látható táblázatokban látható néhány kivétel: 1920-ban az országos lapokban a negyedik leggyakoribb eleme volt az elemzett beszédeknek ez az üzenet. A vidéki lapokban 1923-ban a 'nemzeti' és 'keresztény' értékek hangsúlyozása fordult elő legtöbbször, míg 1920-ban, 1921-ben és 1922-ben ez a második leggyakoribb üzenet volt.

³² Ezzel kapcsolatban is használt Horthy Miklós történelmi példát: utalt ugyanis arra, hogy Magyarország sok évszázadon keresztül a „kereszténység védőbástyája” volt. Lásd például Szózat, 1923. április 29. 3.

³³ Lásd például Budapesti Hírlap, 1923. április 27. 3.

³⁴ Pesti Hírlap, 1920. április 16. 2.

keresztény irány az országban nem lehetséges. Aki itt a politikai pártokat ellenségekké akarja tenni, és ellenséges táborokra szakítani, az nem való közénk. [...] Ma össze kell fogunk minden tekintetben.”³⁵ A nemzeti egység szükségességének hangsúlyozása rendkívül gyakran kapcsolódott össze, érthető módon, a ’nemzeti eszme’ előtérbe helyezésével. „A háború nyomán támadt gazdasági és politikai válságok mindenütt fogékonyabbá teszik a lelkeket a pártvillongásokra. Ezekben a zavaros időkben – folytatta Horthy 1921. október elején Pécsen – azé a nemzeté a jövő, amely leghamarabb forr egy erős egységbe össze, a nemzeti gondolat jegyében. A népeknek az összetartó erőt csak a nemzeti gondolat adhatja meg, amely nem jelenti senkinek, sem egyeseknek, sem osztályoknak az elnyomatását, hanem ellenkezőleg, az ellentétek elsimítását, az érdekek összeegyeztetését.”³⁶ A ’nemzeti’ eszme tehát a kormányzó gondolkodásában a már bemutatott nemzeti egységet, az ’erőt’, illetve a ’pártoskodás’ ellenszerét is jelentette.³⁷ Nem is beszélve arról, tette hozzá egy alkalommal, hogy a ’nemzetrontó’ törekvésekkel szemben csakis erős nemzeti öntudattal lehet fellépni.³⁸ A kormányzó azt is rendszeresen hangsúlyozta, hogy a magyarság csak saját magára számíthat: „Nem idegenből jövő példák lélektelen, sivár utánczása, hanem csupán a nemzeti gondolat kultusza, a nemzeti érzés az, amiből erőt meríthetünk a jövő nagy küzdelmeihez.”³⁹

A nemzeti egység megerteremtését, a ’nemzeti eszme’ terjesztését a kormányzó saját küldetésének is tekintette: „Nem győzöm eléggé hangsúlyozni – mondta Tolnán – az összetartás szükségét és legfőbb feladatunknak tekintem, hogy a nemzeti eszme, a nemzeti érzés mindent egyesítő erejével összeforasszam a magyar szíveket. [...] Minden ember szívében ott kell állnia a haza oltárának, hogy áldozatokat hozzon, és mindenkinek részt kell venni az ország újjáépítésében, mert a nemzet életképessége minden polgára életének munkáján épül fel. Együttműködésével és megértő együttérzéssel kell dolgoznunk az ország felvirágoztatásán.”⁴⁰ Másnap, Kaposvárott, mindezt újból hangsúlyozta: csak „a nemzeti érzés tesz képesekké áldozatokra a hazáért”, illetve kizárólag „a nemzeti eszme tudja fékezni a társadalomban egymásra törő ellentéteket. Csupán ennek az eszmének minden osztályt, a társadalomnak minden rétegét egybeforrasztó ereje képes egy táborba vezetni minden becsületes magyar embert”.⁴¹ 1922 decemberében, Sopronban, a soproni nép-

³⁵ Uo.

³⁶ Pesti Hírlap, 1921. október 6. 4. Ennek a szövegrésznek a második felét a Népszava is idézte. Nem sok hasonló példát lehetne ezzel kapcsolatban említeni. Népszava, 1921. október 6. 6.

³⁷ Lásd például Budapesti Hírlap, 1922. november 23. 3.; Szózat, 1922. december 13. 1.; Szózat, 1922. december 14. 1–2.; Szózat, 1923. április 29. 3.

³⁸ Debreceni Független Újság, 1920. április 15. 4.

³⁹ Budapesti Hírlap, 1922. szeptember 29. 3.

⁴⁰ Szózat, 1923. április 28. 3.; Új Somogy, 1923. április 27. 2.

⁴¹ Budapesti Hírlap, 1923. április 29. 2.

szavazásra utalva külön is hangsúlyozta, hogy az egy kiváló példája annak, hogyan is lehet, illetve kell a magyaroknak összefogniuk a közös célok érdekében.⁴²

A fent idézett példák meglehetősen általánosak és sablonosak, ugyanis Horthy nem konkretizálta őket. Emiatt a befogadóktól függött, hogyan is értelmezték ezeket. Ennek ellenére azért lehetséges ezzel kapcsolatban is érvényes megállapításokat tenni. Az úgynevezett 'keresztény' és 'nemzeti' eszme nem tekinthető kidolgozott és irányadó ideológiának. Ez a megállapítás megítélésem szerint a korszak elejére és annak későbbi időszakaira is helytálló. A lassan kialakuló, majd Bethlen István miniszterelnöksége idején stabilizálódott autoriter politikai berendezkedés ugyanis inkább egyfajta mentalitással, mintsem ideológiával rendelkezett.⁴³ Bár a hatalom birtokosai rendszeresen hivatkoztak rájuk, inkább egyfajta mentalitást tükröztek. Egyetértek Ormos Máriával, aki amellet érvelt egyik tanulmányában, hogy „valamiféle részben hivatalos, részben nem hivatalos szellemiség körül- lengte a rendszert, mégis erősen kétséges ennek nemcsak az egysége, hanem az ideológia volta is [...]”. Ezt a rendetlen eszmerendszert nehéz ideológiának tekinteni. A Horthy-korszak eszmei rendszere voltaképpen reklám jellegű címszavakból állt.⁴⁴ Horthy Miklós 1919 és 1923 közötti beszédei is jó példának tekinthetők ezzel kapcsolatban.⁴⁵ Maga sem definiálta, hogy pontosan mit is jelentett számára ez a két jelző. A 'keresztény' szó egyrészt utalás volt a történelmi egyházakra, azok 'nemzetnevelő' szerepére, magára a kereszténységre, a bibliai és keresztény értékekre. Emellett azonban antiszemita tartalmat is hordozott: azt is jelentette, hogy nem 'zsidó'. A 'nemzeti'-t Horthy szintén többféleképpen használta: jelenthette a hazaszeretetet, a nemzetért vállalt áldozatot, valamint a 'nemzethűséget' is. Ez utóbbi pedig már antiszemita üzenetet is közvetített. A 'keresztény' és a 'nemzeti' értékek rendszeres hangsúlyozása természetesen a magát ateistának és internacionalistának nevező bolsevik diktatúrára, a Tanácsköztársaság időszakára is utalt, és az attól való egyértelmű és teljes mértékű elhatárolódást jelentette. A 'keresztény' jelző így az ateizmus elutasítását, a hagyományos értékek előtérbe helyezését hangsúlyozta, a 'nemzeti' pedig azt hangsúlyozta, hogy az internacionalizmus nem járható út Magyarország számára.⁴⁶ Közvetetten

⁴² Szózat, 1922. december 15. 4.

⁴³ Az autoriter rendszer fogalmához lásd *Juan J. Linz: Totalitarian and Authoritarian Regimes*. London 2000. 159.

⁴⁴ *Ormos Mária: Politikai ideológia a két világháború között*. In: Társadalom és kultúra a 19–20. században. Tanulmányok. Szerk. Vonyó József. Pécs 2003. 75., 86. Vö. *Gergeley Jenő: A „keresztény-nemzeti” ideológia (1919–1944)*. In: Egy letűnt korszakról 1919–1945. Szerk. Sánta Ilona. Bp. 1987. 71–91.

⁴⁵ Horthy Miklós 1919 és 1923 között nagyságrendekkel többször használta a 'nemzeti', mint a 'keresztény' jelzőt.

⁴⁶ Annak ellenére, hogy ez a tanulmány Horthy Miklós beszédei szövegének elemzésére törekszik, utalni kell arra, hogy a Horthy vidéki útjai során alkalmazott szimbólumok, elsősorban a nemzeti színek (zászlók, virágok, szalagok stb. formájában) szintén a Tanácsköztársaságtól való elhatárolódást

mindez szintén hordozott antiszemita jelentést. Az akkori igen erős antiszemita közhangulat miatt meglehetősen könnyen lehetett antiszemita tartalommal feltölteni és antiszemita keretek között értelmezni a 'keresztény' és 'nemzeti' szavakat.

A fentiek annak ellenére is helytállónak tekinthetők (lásd a mellékletben található táblázatokat), hogy maga Horthy nyíltan antiszemita kijelentéseket a nyilvánosság előtt csak nagyon ritkán tett. Az egyik kivétel az 1922. szeptember 29-ei miskolci alkalom.⁴⁷ A miskolci városháza nagytermében ugyanis több mint húsz küldöttség szónokája üdvözölte a kormányzót, köztük Spira Salamon rabbi. A kormányzó a köszöntések után mindegyik szónokával beszélgetett. A neológ miskolci rabbival viszonylag hosszú ideig tartott ez a társalgás, amely során a kormányzó elmondta, hogy egyszer „nyilvánosságra adja a zsidókérdésben való őszinte felfogását”. Tehát erre akkor és ott nem került sor. A következőket viszont elmondta: „Mert az kétségtelen, hogy ezen a téren sok hiba van az önök részéről. Azokat feltétlenül meg kell szüntetni. A zsidóság egyes rétegei még ma is fenntartják az összeköttetést és mintegy szektárisnak mutatják magukat azokkal a fajrokonaikkal, akik bűnösök az ország romlásában, akiknek megbocsátani nem lehet és nem szabad, de ezenkívül egy pillantás kell csak az ország gazdasági helyzetére s mindenki meggyőződhetik róla, hogy az ínségesek nagy tömegével szemben áll egy réteg, amely pezsgőzik, dőzsöl s bizonyítottan hasznot húz az ország siralmas állapotából. Míg ezek az állapotok meg nem szűnnek, bizony nehéz a zsidóság helyzete. A jobb belátás remélhetőleg itt is meg fogja hozni a kellő eredményt és a hibák eliminálhatók lesznek.”⁴⁸ A kormányzó a korabeli közhangulattal szinkronban fejtette ki nézeteit az úgynevezett 'zsidókérdésről': a zsidóságot felelősnek tartotta a történelmi magyar állam összeomlásáért, s ezt megbocsáthatatlan bűnnek nevezte, ráadásul azt is elmondta, hogy nem határolódnak el azon „fajrokonaiktól”, akik felelősek az összeomlásért és nem vesznek részt kellő módon a magyar állam talpra állításában.

A Horthy Miklós városlátogatásairól szóló tudósításokat megvizsgáltam abból a szempontból is, hogy az ünnepélyes fogadások, köszöntések során történt-e utalás a helyi elitek részéről az 1918-as, 1919-es eseményekre olyan módon, hogy azt jeleznék: Horthy Miklós látogatása egy arra adott reakció, annak ellenünnepélye, ellenrendezvénye lehet.⁴⁹ Horthy ünnepélyes budapesti bevonulása 1919. november 16-án ugyanis egyértelműen a népköztársaság 1918. november 16-ai kikiáltására

fejezték ki, ahogyan a történelmi egyházak papjainak és lelkészeinek részvétele is. Ehhez lásd *Turbucz D.*: A Horthy-kultusz i. m. 61–76.; *Vörös Boldizsár*: Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. Budapesti Negyed 8. (2000) 3–4. sz. 144–172.

⁴⁷ Zempléni Újság, 1922. október 8. 2.

⁴⁸ Magyar Jövő, 1922. október 1. 2.

⁴⁹ Ezért a szempontért Vörös Boldizsárnak tartozom köszönettel.

adott válasz volt.⁵⁰ Minden bizonnyal azért nem voltak vidéken ellenünnepek, mert a korabeli közbeszédben, így a Horthy személye körüli propagandában is, Budapest kapott kitüntetett szerepet. A magyar fővárost tekintette ugyanis a kortársak egy része minden rossz okozójának, a 'bűnös városnak', a 'nemzet megrontójának', ahogyan Horthy Miklós is fogalmazott 1919. november 16-án. Ezzel szemben a vidéket a romlatlan, tiszta, az erkölcstelen tendenciáktól mentes területnek nevezték, így azt nem is kellett szimbolikusan visszafoglalni. Ha közvetlenül tehát nem is, közvetetten – a fent leírtak miatt – Horthy Miklós minden városlátogatása a Károlyi Mihály és Kun Béla fémjelezte időszakokra adott reakciónak, válasznak tekinthető, és az azoktól való egyértelmű elhatárolódás részét képezte.

Horthy Miklós beszédeinek hangsúlyos eleme volt tehát az, hogy a magyar nemzetnek egységesnek kell lennie, és ennek az egységes nemzetnek fenntartások nélkül azonosulnia kell a 'keresztény' és a 'nemzeti' értékekkel. A következőkben vizsgáljuk meg, hogyan képzelte el fővezérként és kormányzóként Horthy a nemzet vezetését?

A magyar nemzet vezetése

A magyar állam vezetésének módja logikusan következett abból az elvárásból, hogy a magyarságnak egységesnek kell lennie. Nem meglepő, hogy a soron következő megállapításokat egy olyan politikai szereplő tette, akinek a személye körül 1919 őszén vezérkultusz alakult ki, amely a későbbiekben egyre erősödött. A kormányzói beszédek elemei közül legtöbb esetben annak említése állt a harmadik helyen, hogy hogyan is kell vezetni a magyarságot (lásd a mellékletben található táblázatokat).

A Horthy Miklós által felvázoltak lényege az erős vezetés volt, ami a fővezér, a kormányzó vezéri szerepét jelentette. Ezzel a szereppel ő maga egyre jobban azonosult, olyan szavakat használt, úgy fejezte ki magát, mint aki parancsokat, elvárásokat és nem javaslatokat fogalmazhat meg.⁵¹ Fontos kiemelni, hogy az elemzett beszédeiben mindig egyes szám első személyben fogalmazott: 'én' adok utasítást, 'én' várok el valamit a magyar emberektől, mindig 'én' parancsolok, figyelmeztetek, és minden esetben 'én' mutatom meg a követendő irányt. A 'mi' névmás nem szerepelt a kormányzó megszólalásaiban, azaz Horthy Miklós nem beszélt arról, hogy együttesen, közösen, a magyar emberek elképzeléseit egyesítve, ezeket összhangba hozva kell az országot talpra állítani, hanem azt hangsúlyozta, hogy ennek módját – akár a választók akarátát figyelmen kívül hagyva – az ország vezetői határozzák meg.⁵² A szóhasználat tehát jól jelezte Horthy vezéri szerepfelfogását. 1920. április

⁵⁰ Vörös B.: Károlyi Mihály tér i. m.

⁵¹ Lásd Turbucz D.: A Horthy-kultusz i. m. vonatkozó részei.

⁵² Vö. Kirill Postoutenko: Performance and Management of Political Leadership in Totalitarian and Democratic Societies. The Soviet Union, Germany and the United States in 1936. In: Totalitarian

14-én így fogalmazott Debrecenben: „Meg szoktam mindig fontolni, hogy mit tegyek, azonban kísérletezésre több időnk nincs.” Így „erélyesen, sőt ha kell, brutálisan kell” döntéseket hozni, de „igazságosan”.⁵³ Másnap Nyíregyházán is kiemelte, hogy „erővel” kell vezetni az országot, mert „farkast csak fegyverrel lehet ártalmatlanná tenni”.⁵⁴ Rendszeresen kitért arra, hogy „a Nemzeti Hadseregen áll vagy bukik Magyarország”, mert ez a hadsereg „az igazságnak, a becsületnek és a tisztességnek az őre”.⁵⁵ Az egyik 1921-es beszédében a fegyelem szerepét emelte ki: „Az állam alapja a fegyelem. Ahol nincs fegyelem, ott anarchia fejlődik, ami végromlást jelent”.⁵⁶ Még 1922-ben is előfordult, hogy – az Egységes Párt választási sikerét követően – hasonló tartalmú kijelentéseket tett: „Az országnak olyan nehéz a helyzete – mondta Gyulán –, hogy erős uralomra van szükség”.⁵⁷ A legrészletesebben 1922. december 12-én fejtette ki az elképzeléseit. Érdemes ebből a beszédből hosszabban is idézni: „Nehéz, viszontagságos időkön azonban csupán erőskező, határozott irányú kormányzat tudja az országot keresztülvizetni. Csak úgy boldogulhatunk, ha fegyelmet is tudunk tartani. A felelős tényezők kezében fut össze mindenkor a helyzet minden részletének ismerete; csak ők láthatják át az ország irányításában az egyes lépések következményeit. Ha mindenki azt kívánná, hogy ő irányíthassa a nemzet életét, az széthúzást, pártoskodást és végső fokon teljes anarchiát idézne elő. [...] A magam részéről gondoskodóan örködni fogok azon, hogy a nemzet létküzdelmének nehéz idejében senki se béníthassa meg a magyarság egységét. Nem engedek semmiféle olyan felforgató törekvést érvényesülni, amely ebben az országban a rendet veszélyeztetné vagy megbénítaná a hazájukért dolgozó polgárok sorait. Én nem keresem az erélyt önmagáért, de ha azt látnám, hogy a haza érdekében kemény, szigorú fellépésre van szükség, egy percre sem fogok habozni. Bízom benne, hogy minden becsületes magyar ember [...] önként követi szavamat.”⁵⁸

Horthy Miklós fentiekben idézett gyakori szófordulatai között – egyfajta diktatórikus hatalomgyakorlás szükségességét jelezve – szerepelt az ’erő’, az ’erélyesen’ szavak, ahogyan az ’elvárom’, az ’akarom’ és a ’követelem’ igék is. A ’kérem’ meglehetősen ritkán hangzott el az elemzett beszédekben. 1920. augusztus 29-én a szentesi beszédében Horthy Miklós azt mondta, hogy „[e]bben az országban egy akaratra és egy irányra

Communication, Hierarchies, Codes and Messages. Ed. Kirill Postoutenko. Bielefeld 2010. 91–121. Az 1919 és 1923 közötti Magyarország természetesen nem tekinthető totalitárius államnak, azonban – ennek ellenére – ez a tanulmány számos hasznos elemzési szempontot tartalmaz.

⁵³ Szózat, 1920. április 15. 5.

⁵⁴ Budapesti Hírlap, 1920. április 16. 4.; Nyírvidék, 1920. április 16. 2.

⁵⁵ Szózat, 1920. április 14. 5. Lásd még például Szózat, 1920. április 15. 5.; Budapesti Hírlap, 1920. szeptember 2. 3.; Egri Népszerűség, 1920. szeptember 2. 2.; Szegedi Új Nemzedék, 1921. október 9. 3.; Kecskeméti Közlöny, 1922. július 1. 1.; Békéscsaba, 1922. július 1. 1–2.

⁵⁶ Pesti Hírlap, 1920. február 22. 1.

⁵⁷ Pesti Hírlap, 1922. július 1. 5.

⁵⁸ Szózat, 1922. december 13. 2.

van szükség. Aki nem elég hazafi ezt az irányt követni, azt kényszeríteni fogjuk arra”.⁵⁹ Majd így folytatta: „Készen kell lennünk minden pillanatban, kell, hogy egy abszolút fegyelmezett nép álljon a hátam mögött.”⁶⁰ Két nappal később, augusztus 30-án, Békéscsabán azt jelentette ki, hogy: „Nem azért jöttem el erre az útra, hogy ígérek, hanem, hogy követeljek”, mégpedig „vak” engedelmisséget „a felsőbbség rendelkezéseinek.”⁶¹ Szentesen ígéretet tett az „eltévelyedtek” eltiprására.⁶² Másnap Orosházán ehhez hozzátette, hogy „[e]lvárom, hogy mindenki ezen az úton haladjon, aki pedig le akar arról térni, azt kényszeríteni fogjuk arra, hogy térjen vissza”.⁶³ Rendszeresen elmondta, hogy amennyiben az egységes magyarság őt követi, akkor azt senki sem fogja megbánni. 1921. június végén a következőképp fogalmazott Győrben: „kövesse nek engem továbbra is utamon, amely az erős, a művelt, a gazdag Magyarország felé visz”.⁶⁴ Az idézett kijelentéseinek mögöttes tartalmát – lásd az 1922. december 12-ei szombathelyi beszédéből vett idézetet – Horthy meg is magyarázta: az ország vezetői látják csak át az adott helyzetet, annak részleteit, így felelőtlenség azt kívánni, hogy más személyek vagy csoportok irányítsák az országot, mert az pártoskodást és teljes felfordulást idézne elő. A magyarság előtt álló feladatok, célok, csak akkor teljesíthetők, érhetők el, ha ’erőskezü’ és ’határozott’ kormánya van az országnak.⁶⁵ Bő egy évvel korábban Székesfehérváron szintén azt hangsúlyozta, hogy „mindenki vezetni akar, de senki sem akar vezettetni”. Meglehetősen sajátosan értelmezte a jogállam lényegét is: „Egy jogállamban tömegek, felelőtlen elemek nem diktálhatnak, csak az alkotmányos fórumok, melyeknek vezetését mindenki respektálni tartozik.”⁶⁶

Ezek a kijelentések 1919 és 1921 között hangzottak el meglehetősen gyakran a beszédekben, Bethlen István miniszterelnöki kinevezése után egyre ritkábban fordultak elő a kormányzó nyilvános megszólalásaiban, majd pedig el is tűntek ezekből: 1923-ban például – nem függetlenül a konszolidáció kezdeti eredményeitől – már csak elvétve tűntek fel az államfő megnyilatkozásaiban.

Horthy Miklós lényegében a végrehajtó hatalom dominanciájára épülő, tekintélyelvű állam működési modelljét, pontosabban annak lényegét foglalta össze vidéki útjai során. Az államfő nyilvános megszólalásai egyértelművé tették, hogy elutasítja a demokráciát és a liberalizmust, az általános és titkos választójogot, mivel szerinte

⁵⁹ Pesti Hírlap, 1920. augusztus 29.

⁶⁰ Budapesti Hírlap, 1920. augusztus 29.

⁶¹ Budapesti Hírlap, 1920. szeptember 1. 2.; A makói beszédében Horthy több alkalommal is hangsúlyozta, hogy „vakon” kell bízni a kormány döntéseiben. Makói Újság, 1920. augusztus 30. 2.

⁶² Szózat, 1920. augusztus 31. 2.

⁶³ Szózat, 1920. szeptember 1. 2.

⁶⁴ Budapesti Hírlap, 1921. július 1. 5.

⁶⁵ Szózat, 1922. december 13. 2.; Vasvármegye, 1922. december 13. 2.; Szózat, 1920. szeptember 1. 2.

⁶⁶ Szózat, 1920. október 19. 2.; Székesfehérvári Friss Újság, 1920. október 19. 1. Ebből az államfői beszédéből ezt a részletet – a meglehetősen kevés példa egyikeként – a Népszava is idézte. A kormányzó is nyilatkozott. Népszava, 1920. október 19. 2.

az élitek, az 'intelligencia' hivatása az ország vezetése. A társadalom többi részének a kormányzó koncepciójában mindösszesen csak annyi a dolga, hogy engedelmeskedjen. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a Bethlen István miniszterelnökségének első éve alatt kialakult politikai berendezkedést a kormányzó hozta volna létre. Az ugyanis valójában a miniszterelnök elképzeléseit tükrözve, Bethlen István döntései eredményeként jött létre,⁶⁷ de vitathatatlan, hogy a miniszterelnök koncepciójával a kormányzó is egyetértett.⁶⁸ Az államfő és a miniszterelnök nézeteit illetően egy ponton mutatható csak ki markáns eltérés: 1919 őszén ugyanis Horthy Miklós nyitott volt egy katonai diktatúra bevezetésére,⁶⁹ ami ugyan nem valósult meg, de ennek ellenére Horthytól – Bethlen Istvánnal ellentétben – a későbbiekben sem álltak távol a militáns, diktatórikus megoldások, amint a Nemzeti Hadsereg kiemelt szerepével kapcsolatos idézetek ezt jelzik is.⁷⁰

A tördőfés-elmélet

Horthy beszédeinek szintén fontos, de valamivel ritkábban és elsősorban a korszak elején előforduló eleme volt a tördőfés-elmélet. Az országos politikai napilapokban 1920-ban ennek az üzenetnek a gyakorisága a harmadik helyen állt. Eszerint a magyar hadsereget senki sem győzte le a fronton, a vereség csak azért következett be, mert a háterszágban hátba döfték a honvédséget.⁷¹

1920. április 14-én Debrecenben a kormányzó úgy fogalmazott, hogy a sajtószabadságot minden „tanult, vagy mondjuk helyesebben, gondolkozó ember” fontosnak tartja. Azonban, tette hozzá rögtön, „a mi sajtónk nagy részben volt kútforrása minden piszoknak, hogy úgy mondjam, a magyarság boldogtalanságának. Azért tehát kényszeríteni kell az újságokat, hogy becsülettel szolgálják a haza ügyét. És ha valaki ott akarná kezdeni, ahol elhagytuk, meg kell ezt akadályozni, mert ma, amikor körül vagyunk véve ellenséggel, úgy kívülről, mint belülről, nem lehet egy második felfordulást előidézni, mert ezzel a sírba mehetünk.”⁷² Debrecenben a kormányzó még inkább csak utalásszerűen jelezte, hogy nem áll tőle távol a sajtó 'kényszerítése' a nemzeti érdekek szolgálatára, mivel annak szerepe volt a magyar hadsereg hátba döfésében. Nyíregyházán másnap már ezt mondta: „A háború

⁶⁷ *Romsics Ignác*: Bethlen István. Politikai életrajz. Bp. 2005.

⁶⁸ A politikai rendszer jellegéhez lásd *Turbucz Dávid*: A politikai rendszer jellege a Horthy-korszak első tíz évében. In: *Múltunk* 52. (2007) 4. sz. 228–254.; *Püski Levente*: A Horthy-rendszer 1919–1944. (Modern magyar politikai rendszerek) Bp. 2006.

⁶⁹ *Pritz Pál*: Horthy Miklós és a katonai diktatúra. In: *Történelmi Szemle* 53. (2011) 127–150.

⁷⁰ *Turbucz D.*: Horthy Miklós i. m. 109.

⁷¹ A mellékletben látható táblázatok adatainak tanúsága szerint a tördőfésre való utalások előfordulási gyakoriságukat tekintve a negyedik helyen álltak 1919 és 1923 között.

⁷² *Pesti Hírlap*, 1920. április 15. 2.

alatt két frontunk volt: a külső, itt a katonaság becsülettel s önzetlenül megtette a kötelességét, diadalról-diadalra ment négy és fél éven keresztül. A hátsó front itt bent volt az országban. Ez összeomlott, hogy miért? Azt mindnyájan tudjuk. Nem kis része volt benne a mindnyájunktól, magyaroktól féltékenyen őrzött sajtószabadságnak. Ez a sajtószabadság sajtószabadossággá fajult és ez züllesztett. Ez volt az oka minden rossznak, minden becstelenségnek, a magyarság boldogtalanságának.”⁷³ A ’destruktív’ sajtó ’mérgezte’ a hátországot, ’züllesztett’, így fordulhatott elő, hogy „mindenféle fondorlattal kiütötték a kezünkől a fegyvert” – mondta a magyar államfő Hódmezővásárhelyen 1920 augusztusának végén.⁷⁴ Ugyanezen a napon, augusztus 29-én, Szentesen azt tette ehhez hozzá, hogy „[a]zok, akik ott az útszélen álltak sunyi pófával és még most is remélik, hogy visszajön az a korszak, azok ne bizakodjanak, mert a fegyvert többé a mi kezünkől ármánnyal ki nem ütük”.⁷⁵ A kormányzó 1922-ben is kitért időnként a beszédekben a tördőfés kérdésére: „Egyszer már voltunk fegyvertelenek” – majd hozzátette –, hogy nem a külső ellenség, hanem a „belellenség verte ki a katonaság kezéből a fegyvert”, ami miatt „az országot elöntötte a vörös ár”.⁷⁶

Az első világháborús összeomlás okainak megértésére Horthy Miklós tehát nem fektetett különösebb hangsúlyt, mert felületes válaszokat adott, amelyek a világháború után a vesztes országokban igen népszerű tördőfés-elméletben öszszegződtek.⁷⁷ A kormányzó lényegében a ’destruktív’ sajtót tette felelőssé az összeomlásért, miközben a sajtószabadságot fontos és pozitív értéknek tekintette, tehát meglehetősen sajátos értelmezését adta annak, hogy mit is jelent a sajtó szabadsága. A kormányzó a nyilvánosság előtt tett fenti és ezekhez hasonló kijelentéseivel hitelesítette tehát a tördőfés-elméletet, annak magyarországi megjelenését és funkcióját. A kormányzó számára Trianon és az 1918–1919-es időszak egyáltalán nem vált el egymástól, az összeomlás folyamatát, az 1918 és 1919 alatt történeteket egységes egészként értelmezte, nem tett különbséget ezen a viszonylag rövid perióduson belül az egyes – kétségtelenül kimutatható – időszakok között. A háborús vereséget és Trianon okait – meglehetősen egyoldalúan és leegyszerűsítve – áru-lással, a magyarság hátba támadásával magyarázta.⁷⁸

⁷³ Budapesti Hírlap, 1920. április 16. 2.

⁷⁴ Pesti Hírlap, 1920. augusztus 31. 1.

⁷⁵ Budapesti Hírlap, 1920. augusztus 31. 1. Horthy Miklós ezt másnap Orosházán is elmondta. Szózat, 1920. szeptember 1. 2.

⁷⁶ Békéscsaba, 1922. július 1. 1.

⁷⁷ Lásd ehhez *Klestenitz Tibor*: A tördőfés és az újságírók. Sajtóellenesség a keresztény-nemzeti kurzus éveiben, 1919–1922. Médiakutató 11. (2010) 2. sz. 85–91.

⁷⁸ Trianon tényleges okaihoz lásd *Romsics Ignác*: A trianoni békeszerződés. (Osiris zsebkönyvtár) Bp. 2001.

A fentiekből logikusan következik az a kérdés, hogy Horthy Miklós kiket tekintett árulónak. Sajátos jellemzője az 1919 és 1923 között elmondott beszédeinek, hogy konkrét személyeket csak elvétve nevezett meg bűnbaknak: Károlyi Mihályt egyszerűen, míg Kun Bélát, hogy csak egy-egy példát említsek, összesen egy alkalommal említette.⁷⁹ Mindez azt jelenti, hogy lényegében mindig általánosságban beszélt az 1918–1919-es időszakról: azaz, liberális, baloldali politikusra, értelmiségire, újságíróra csak nagyon ritkán utalt. A Tanácsköztársaságot úgy említette az 1919. november 16-ai beszédében, hogy a főváros ’vörös rongyokba öltözött’. Fél évvel később Szegeden „a nemzetköziség nemzetölő mérgéről” beszélt.⁸⁰ Nevek, dátumok, helyszínek, azaz konkrétumok lényegében csak egyszer hangoztak el. Elsősorban tehát szimbólumokat használt a kormányzó, illetve csoportokat nevezett meg árulóként, bűnbakként, így például ’kommunistákról’, ’gonosztevőkről’, ’felelőtlen gonosz elemekről’, ’félrevezetőkről’, ’nemzetközi kalandorokról’, ’forradalmárokról’, ’ellenségekről’ és a már említett ’destruktív sajtóról’ beszélt.⁸¹ Horthy Miklós a ’zsidóságot’ mint csoportot nem említette az árulók és a bűnbakok között, de mivel a ’destruktív’ sajtót felelőssé tette az összeomlásért és rendszeresen hangsúlyozta a ’keresztény’ és a ’nemzeti’ értékek fontosságát, így a korabeli közbeszédben, az antiszemita közhangulat eredményeként könnyen gondolhatott rájuk is Horthy hallgatósága.⁸²

A munkásságról a kormányzó akkor beszélt, amikor iparvárosban jelent meg: a munkásságot – utalva a szocialista eszmék helytelenségére – biztosította arról, hogy szükség van rájuk az ország konszolidációja során, az 1918–1919-es szerepüket, amennyiben megbánást tanúsítanak, a magyarság meg fogja bocsátani.⁸³

Antibolsevizmus

A kormányzói beszédeknek, értelemszerűen, meghatározó eleme volt a bolsevizmus értékelése, pontosabban elítélése. A mellékletben látható táblázatok alapján azonban jól látszik, hogy Horthy Miklós elsősorban közvetetten, a ’keresztény’ és a ’nemzeti’ értékek hangsúlyozásán keresztül fogalmazta ezt meg. Ritkán beszélt

⁷⁹ Lásd például Szózat, 1920. augusztus 31. 2.

⁸⁰ Szózat, 1920. március 19. 2.

⁸¹ *Dávid Turbucz: Anti-Bolschewismus im Weltbild Miklós Horthys. Vorstellung und Wirklichkeit.* In: Die Ungarische Räterepublik 1919 in Lebensgeschichten und Literatur. Hrsg. Albert Dikovich – Edward Saunders. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, Bd. 15.) Wien 2017. 215–233.

⁸² A bűnbakokhoz lásd *Pók Attila: Bűnbakkeresés a huszadik századi Magyarországon.* In: Történelmi Szemle 47. (2005) 47–67.

⁸³ Lásd például Budapesti Hírlap, 1921. február 22. 3.; Esztergom és Vidéke, 1921. február 22. 1.; Szózat, 1922. október 31. 3.; Nógrádi Hírlap, 1922. november 5. 1.; Budapesti Hírlap, 1923. április 27. 3.; Budapesti Hírlap, 1923. november 25. 3.; Szózat, 1923. november 25. 3.; Szózat, 1923. április 27. 3.

kifejezetten a bolsevizmusról, a beszédek táblázatokban feltüntetett elemei közül ez az országos napilapokban csak az ötödik, hatodik helyen állt, míg a vidéki lapok esetében valamivel gyakrabban fordult elő. Az antibolsevizmus összefüggött a tördőfés-elmélettel is. Horthy ugyanis azon a határozott állásponton volt számos kortársához hasonlóan, hogy csakis egy 'hátba szúrt' országban jöhetett létre és működhetett a bolsevik diktatúra.

1920. augusztus 29-én, Hódmezővásárhelyen a kormányzó (többek között) ezeket mondta, érdemes hosszabban idézni: „Én különben nagyon sokat foglalkoztam a szocialista tanokkal. Nagyon szép gondolatok vannak bennük, sőt még olyan idealisták is akadhatnak talán, akik a kommunizmusban egy ideális eszmét látnak. De ez megvalósíthatatlan, mert félisteneknek kellene lennie minden embernek, ha azt megvalósítani akarnánk. Ami itt volt ebben az országban, az soha többé vissza nem jön. Mindenféle fondorlattal kiűtötték kezünkől a fegyvert s erre következett egy örökké gyalázatos és szégyenteljes korszak, amely a forradalom után jött. Nem adott semmit, amit ígért: sem szabadságot, sem javat, sem kenyeret, sőt még a hőn áhított békét sem. Egy haszna volt az országnak a kommunizmusból: bele láttunk a szocializmusnak és a radikális demagógiának boszorkánykonyhájába és meglátuk, hogy egy életerős, virágzó országot hogy képes tönkretenni a demagógia. Ez az áramlat uszítás volt az osztályok és az úgynevezett urak ellen. De magyar és magyar között különbség nincsen, és nem engedem, hogy társadalmi osztályok közé ék verődjék. A magyar népet a jövőben ki kell tenyészteni [erre a kérdésre a tanulmányban később még visszatérek – T. D.]. Alulról kell törekedni fölfelé, ez a valódi szocializmus. Alulról kell törekedni és nevelni a népet fölfelé. De ha fent degenerálódik, el vele, ki kell dobni.”⁸⁴ A kormányzó a bolsevik diktatúra időszakát 'anarchiának', egy 'gonosz', 'gyalázatos', 'demagóg', 'népbolondító' és 'szégyenteljes' korszaknak nevezte. Ezen kívül alkalmazta a 'nagy országdúlás' és a 'nemzetgyilkos' kifejezéseket is. A bolsevizmust máskor „a keleti pestisnek” és „öldöklő méregnek” nevezte.⁸⁵ A Tanácsköztársaság 133 napjáról tehát meglehetősen negatív értékelést adott: a 'propaganda' és a 'terror' uralmaként festette le ezt a periódust.⁸⁶

A történelmi Magyarország összeomlásáért, Trianonért felelőssé tett bolsevik diktatúra negatív értékelése teljes mértékben megfelelt a korabeli antibolsevista propagandának, amely szintén meghatározta az akkori közbeszédet. Ennek

⁸⁴ Szózat, 1920. augusztus 31. 3. Horthy Miklós a makói beszédében is elmondta mindezt. Makói Újság, 1920. augusztus 30. 2. A Makói Újságból ezeken kívül azonban az is kiderült, hogy Horthy Miklós szerint, bár az emberek a törvények előtt egyenlők, mégsem „egyformák”, mert két egyforma „veréb sincs a világon”.

⁸⁵ Szegedi Új Nemzedék, 1919. március 19. 4.

⁸⁶ A Tanácsköztársaság Horthy-korszak eleji megítéléséhez lásd *Csunderlik Péter: A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalomában.* Bp. 2019.

elsőszámú funkciója a közelmúlttól való elhatárolódás és a formálódó új politikai berendezkedés legitimálása, az új politikai rendszer eszmei alapjainak a lefektetése volt. Horthy Miklós nézeteit, amelyeket a nyilvánosság előtt is kifejezett, háborús retorika is jellemezte, annak az állításnak a jegyében, hogy a bolsevizmus ellen még mindig háború folyik. Erről lesz szó a következőkben.

A 'rendteremtés' módja

Az elemzett beszédek főbb elemei közül végül a 'rendteremtés' kérdésére térek rá. Horthy Miklós a bolsevizmus elleni háborúról beszélt, még ha a háború szót magát nem is említette. Folyamatosan utalt arra a kormányzó, hogy ugyan a bolsevizmus megbukott, de még oda kell figyelni arra, ami az országban történik, mert van még arra esély, hogy a bolsevisták újra megkísérlik visszaszerezni elvesztett hatalmukat. Emiatt beszélt úgy Horthy, mintha még valamiféle háború zajlana az országban, és ezért utalt rendszeresen arra, hogy amennyiben indokolt lesz, akkor kíméletlenül fel fog lépni mindazon politikai erővel szemben, amelyek – értékelése szerint – veszélyeztetik Magyarország stabilitását, rendjét és jövőjét.

1920. április 13-án így fogalmazott Kisújszálláson: „Biztosak lehetünk benne, hogy ma már kinyílt mindenkinek a szeme, mert a saját testén és bőrén érezte ennek a bűnös uralomnak a következményét, különösen itt, a román megszállást látta, hova visz minket az internacionális demagógia. Ha valahol ennek az országnak sarkában fellángol a vörös tűz, azt vérbe fojtom. Ahol most állok, az az eleje annak a rögzös útnak, amelyen át tovább kell haladnunk. Igen nagy feladatok állnak előttünk. Az ország le van törve és lerongyolódva. Először lábra kell állnia és azután gondoskodhatunk a többiről. Egyre szeretnék mindenütt figyelmeztetni: a nemzeti hadsereggel áll vagy bukik Magyarország.”⁸⁷ Két nappal később ezt hangsúlyozta: „Aki azonban próbálkozik, hogy visszahozza a régi időket, a közelmúlt időket, az örökké szegényletes időket, azt eltiporjuk.”⁸⁸ Hasonló kijelentést tett néhány hónappal később Békéscsabán: „Azokat, akik reménykednek, hogy valaha még egyszer a láng ki fog csapni, azokat biztosíthatom, hogy egészen hiába reménykednek, mert minden kísérletet vérbe fojtunk.”⁸⁹ Ugyanebben a beszédben azt is elmondta, hogy ha „a faluban egy veszett kutya van”, akkor a kutyát agyon kell ütni, ugyanis nem elegendő, ha csak a kutya által megharapott személyt kezelik az orvosok.⁹⁰ 1921-ben már a megkezdett konszolidáció sikeres végrehajtása szempontjából utalt arra a kormányzó, hogy mindent meg fog

⁸⁷ Pesti Hírlap, 1920. április 14. 2.

⁸⁸ Budapesti Hírlap, 1920. április 16. 4.

⁸⁹ Szózat, 1920. szeptember 1. 2.

⁹⁰ Pesti Hírlap, 1920. szeptember 1. 3.

tenni azért, hogy azt „izgatással” és „az alig visszaállított rend újbóli megbontásával” senki se veszélyeztethesse.⁹¹ Még 1922-ben is több alkalommal arról beszélt, hogy „újra próbálkoznak földalatti erők”, „felforgató” erők, így „résen kell lennünk”, nehogy az ország „újjaépítése” megakadjon, „nehogy ismét az ország léte forogjon kockán”.⁹² „Anarchia ebben az országban többé nem lesz” – szögezte le 1922. október végén Salgótarjánban, mert az állam „kérlelhetetlen erővel” súlyt le mindenkire, aki a rendet meg kívánja bontani.⁹³ 1922 decemberében újra egyértelművé tette, hogy: „Nem engedek semmiféle olyan felforgató törekvést érvényesülni, amely ebben az országban a rendet veszélyeztetné vagy megbénítaná a hazájukért dolgozó polgárok sorait. [...] Bízom benne, hogy minden becsületes magyar ember megértve a kivételes idők szellemét, önként követi szavamat.”⁹⁴

Horthy Miklós, amikor arról beszélt, hogy a rendet minden körülmények között meg kívánja őrizni, fenn kívánja tartani, akkor nem a fehérterrorra utalt, nem azt mondta, hogy szükséges a terror alkalmazása. Fővezérként ugyan még tett olyan nyilvános kijelentéseket, amelyek arra utaltak, hogy szükségesnek tartja a terror alkalmazását az ország ’megtisztítása’, a ’rendteremtés’ érdekében. A politikai erőszak alkalmazásának legitimálásában, valamint abban, hogy az emberélet jelentősége leértékelődött, tehát Horthy Miklósnak is szerepe volt.⁹⁵ A kormányzóvá választását követően ilyen kijelentést azonban már nem tett, hiszen a kormányzó is érdekelt volt a mielőbbi sikeres konszolidáció végrehajtásában. Azonban a Nemzeti Hadsereg különítményeinek nyilvánosan, fenyegető jelleggel nem üzent. A korszak elején a rend fenntartását mindenekelőtt a bolsevizmussal szembeni fellépésben határozta meg. Ezek a kijelentései idővel általánosabbá váltak és a bethleni konszolidáció idején már mind a balról, mind a jobbról jövő ’felforgatás’ ellen irányultak.

A királykérdés

A szakirodalomban megtalálható az az állítás, hogy Horthy Miklós a királykérdéssel ritkán foglalkozott. Mindezt saját kutatási eredményeim is alátámasztják. A kérdéssel kapcsolatosan példaként az 1920. október 17-én Székesfehérvárott elmondott beszédét szokták idézni.⁹⁶ Az kétségtelen, hogy valóban a székesfehérvári beszédében szólt erről a legrészletesebben 1919 és 1923 között, de más alkalommal is utalt erre. A szakirodalom ezzel kapcsolatos állításait tehát némiképpen szükséges

⁹¹ Budapesti Hírlap, 1921. február 22. 3.

⁹² Pesti Hírlap, 1922. szeptember 29. 3.; Szózat, 1922. június 29. 3.

⁹³ Szózat, 1922. október 31. 3.; Nógrádi Hírlap, 1922. november 5. 1.

⁹⁴ Szózat, 1922. december 13. 2.

⁹⁵ Turbucz D.: A Horthy-kultusz i. m. 67–68.

⁹⁶ Sakmyster, T.: Admirális fehér lovon i. m. 88–90.

árnyalnunk. 1920. április közepén ugyanis Nyíregyházán is kitért erre a politikai napirenden lévő kérdésre. Akkor úgy fogalmazott, hogy „az országnak, nem tudom mennyi, mondjuk nyolcvan-kilencven, talán kilencvenkilenc százaléka királypárti”. Majd hozzátette, hogy azonban ez a kérdés egy olyan probléma, amellyel még nem kell foglalkozni, mert még nem aktuális. Nem érdeke jelen helyzetben az országnak, hogy ezzel kapcsolatban érdemi döntések szülessenek, ugyanis „katasztrófát hoz az országra minden, amit meggondolatlanul teszünk. Ennek a kérdésnek is el fog érkezni az ideje. Addig kapcsoljuk ki, de gondolkozzunk fölötte”.⁹⁷ 1922-ben – bő egy évvel a Habsburg-ház trónfosztása után – Szombathelyen is utalt a kormányzó a királykérdésre: azt hangsúlyozta, hogy ragaszkodnia kell a magyarságnak „a királyság ősi intézményéhez”.⁹⁸ A kormányzó 1920. október 17-ei székesfehérvári beszédének is az volt – a királykérdéssel kapcsolatban – az egyik lényegi üzenete, hogy jelenleg nem aktuális feszegetni ezt a problémát, várni kell addig, amíg a belpolitikai és nemzetközi körülmények lehetővé teszik, hogy ebben a kérdésben döntés szülessen. Horthy azt is kiemelte beszéde második lényegi üzeneteként, hogy nem kíván király lenni, mert „a nemzetgyűlés által a legfőbb hatalom helytartójául megválasztott kormányzó nem élhet vissza e hatalommal, nem nyúlhat a királyi hatalom, nem nyúlhat a királyi trón után”.⁹⁹

Horthy Miklós beszédeinek egyéb üzenete: a Vitézi Rend és az eugenika

1919 és 1923 között Horthy Miklós – a vitézavatásokon elmondott beszédeken kívül, mint ezt a táblázatok is mutatják – viszonylag ritkán beszélt az általa alapított Vitézi Rendről és ezzel összefüggésben az eugenikáról.¹⁰⁰ Legelőször 1920. április 18-án utalt Karcagon arra, hogy földadománnyal kívánja honorálni a „vitézséget” és a „hősi erényeket”.¹⁰¹ Legrészletesebben 1920. augusztus végén és szeptember elején beszélt ezekről a kérdésekről már magyar államfőként. Augusztus végén Makón mondta el először, hogy „fajunk nevelése” és „nemesítése” nagyon fontos feladata az ország vezetésének, ráadásul ezt nevezte a „legfontosabb kérdésnek”, mert nem szabad megengedni, amire már korábban volt példa, hogy „tüdővészés más beteggel összeházasodott és korcsokat szállított a hazának”.¹⁰² A kormányzó

⁹⁷ Nyírvidék, 1920. április 16. 2.

⁹⁸ Vasvármegye, 1922. december 13. 2.

⁹⁹ Budapesti Hírlap, 1920. október 19. 1.; Székesfehérvári Friss Újság, 1920. október 19. 1–2.

¹⁰⁰ A Vitézi Rendhez lásd *Kerepeszki Róbert*: A Vitézi Rend 1920–1945. A Horthy-korszak revideált története. Máriabesnyő 2013.

¹⁰¹ Nagy-Kunság, 1920. április 18. 1.

¹⁰² Makói Újság, 1920. augusztus 30. 2.

augusztus 31-én, Békéscsabán a szocialista tanok megvalósíthatatlanságának hangsúlyozása után azt is leszögezte, hogy: „A magyar népet a jövőben ki kell tenyészteni. Alulról kell törekedni fölfelé, ez a valódi szocializmus. Alulról kell fölfelé törekedni és nevelni fölfelé a népet. De ha fent degenerálódik, el vele, ki kell dobni.”¹⁰³ Szeptember 1-jén Egerben kifejtette, hogy az állatok, például a ló, a sertés és a tehén tenyésztésével már nagyon sokat foglalkoztunk, de „nem foglalkoztunk saját fajunk tenyésztésével”. A kormányzó annak a meggyőződésének adott hangot, hogy „ha betegek összeházasodtak, kóros ivadékokat neveltek”, amit nem lenne szabad megengedni. Emiatt, azaz a „faj nemesítése” és a „vitézi lelkület” megerősítése és a magyarság ellenállóképességének növelése miatt döntött úgy, hogy szükség van a Vitézi Rendre.¹⁰⁴ Elősorban éppen a Vitézi Rend kapcsán (utalva a vitézi telkekre is), ritkábban azonban máskor is jelezte: a föld-reform végrehajtásának alapelve az lesz, hogy attól vesz el az állam földbirtokot, akinek van elég, és annak fogja adni, aki megérdemli.¹⁰⁵

Összegzés

Tanulmányomban annak bemutatására törekedtem, hogy az első világháború utáni új helyzetben miként magyarázta Horthy Miklós a történelmi Magyarország összeomlását, a háborús vereséget, miként értelmezte az ország akkori helyzetét, illetve milyen jövőképet kínált a hallgatóságának, olvasóinak. Mindezt a beszédek főbb elemein keresztül – azok gyakoriságának vizsgálatával – mutattam be.

A korábbi, kevésbé szisztematikus kutatásaimra és egy lényegesen kiterjedtebb forrásanyagra támaszkodva végeztem el Horthy Miklós 1919 és 1923 közötti nyilvános beszédeinek az elemzését. Új kutatási eredményeim nem módosították azt az állítást, amely például Thomas Sakmysternél is megtalálható,¹⁰⁶ miszerint a kormányzó beszédei meglehetősen katonásak és felszínesek voltak. Az eddigieknél azonban sokkal pontosabban, statisztikai elemzésre is támaszkodva, és jóval összetettebben ismerhetjük meg, hogy mik is voltak a fővezér, majd a kormányzó beszédeinek főbb üzenetei. Ez számos ponton árnyalja és kiegészíti Horthy Miklós politikai szerepével, világképével, szóhasználatával és az önképével kapcsolatos tudásunkat.¹⁰⁷ Elemzésemből kiderül, hogy 1919 és 1923 között nem változott érdemben

¹⁰³ Szózat, 1920. augusztus 31. 3.

¹⁰⁴ Budapesti Hírlap, 1920. szeptember 2. 3. 1921. június elején Horthy Miklós azt hangsúlyozta, hogy a magyar falvakat „intelligenssé kell tenni”. Budapest, 1921. július 2. 6.; Veszprémi Hírlap, 1920. július 2. 2.

¹⁰⁵ Budapesti Hírlap, 1920. április 15. 3.; Pesti Hírlap, 1920. szeptember 1. 3.; Szózat, 1920. szeptember 1. 2.; Budapesti Hírlap, 1923. június 5. 2.; Székesfehérvári Friss Újság, 1923. június 5. 2.

¹⁰⁶ Lásd 1. jegyz.

¹⁰⁷ A korabeli sajtó kutatása emiatt is hozhat még új eredményeket a későbbiekben.

a beszédeinek tartalma, Horthy ugyanis mindvégig ugyanazokkal az üzenetekkel „dolgozott” a vizsgált évek során, az egyes elemek előfordulásának leginkább a gyakorisága változott ebben az időszakban.¹⁰⁸ Nem tudjuk, hogy kik voltak a beszédek írói, azonban – nem túlzottan bonyolult beszédeinek rendszeresen visszatérő elemei miatt – okkal feltételezhető, hogy a nyilvános megszólalásai alkalmából Horthy improvizált. Az 1919. november 16-ai budapesti vonuláskor a Gellért-téren elmondott beszédét azonban a fővezér (vagy munkatársa) előre megírhatta, ugyanis annak színvonala, retorikai jellegzetességei jelentősen eltérnek Horthy többi – ebben a tanulmányban elemzett – beszédétől.

A korábbi kutatások által részletesen még nem elemzett Horthy-beszédek főbb tartalmi elemei a következők voltak: Horthy Miklós leggyakrabban a nemzeti egység szükségességével foglalkozott, ahogyan sokszor utalt a ’nemzeti’ és a ’keresztény’ eszme alapvető fontosságára is. Ezt követően – az egységes nemzettel összefüggésben – leggyakrabban azt taglalta, hogyan is kell a magyar nemzetet vezetni, hogyan is kell a magyar embereknek a hatalom birtokosaihoz viszonyulniuk. Kitért a bűnbakképzéshez kapcsolódóan a tördőfés kérdésére is, ahogyan gyakran kifejezte antibolsevista meggyőződését is, miközben az antiszemita nézeteiről nyíltan csak ritkábban beszélt. Szót ejtett a rendteremtés kérdéséről, a királykérdés problémájáról, és az akkoriban elmondott beszédekben volt néhány viszonylag ritkán előforduló elem is. Az elemzett beszédek főbb tartalmi üzeneteivel kapcsolatosan érdemes arra a kérdésre is kitérni, hogy mennyiben voltak ezek a beszédek a korabeli közbeszéd alakítói és mennyiben annak lenyomatai. Beszédeinek néhány elemét leszámítva Horthy Miklós semmi olyasmit nem mondott, ami a korabeli sajtóban ne lett volna olvasható (például a ’keresztény’ és a ’nemzeti eszme’, a nemzeti egység, a tördőfés, a bűnbakképzés, az antibolsevizmus, az antiszemitizmus és a királykérdés). Emiatt ezek a beszédek inkább a közbeszéd lenyomataiként értelmezhetők. Kisebb mértékben azonban alakíthatták is közbeszédet. Azzal kapcsolatban, hogy a magyar nemzetet hogyan kellene vezetni, irányítani, a fővezér, majd a kormányzó álláspontja – főként a személye körül kialakult vezérkultusz miatt – kitűnt a korszak többi véleményformálójának álláspontjai közül, így például a rendteremtés kérdésével és az eugenikával kapcsolatos gondolatai révén is. Ezt a néhány konkrét példát kiegészítve az is elmondható, hogy Horthy Miklós kormányzóként bátran tekinthető közvéleményformálónak, függetlenül attól, hogy az adott gondolat mennyiben tekinthető valóban a sajátjának. Kiemelt pozíciójából következően ugyanis elmondott beszédeit hallgatva, illetve újságban olvasva sokak számára tehetette hitelessé a közbeszédben akkor uralkodó nézeteket, gondolatokat.

¹⁰⁸ A beszédek főbb elemeinek gyakorisága alapján az is látható, hogy az 1920-ban elmondottakat idézték leghosszabban az országos napilapok.

Melléklet¹⁰⁹

1. táblázat Horthy Miklós beszédeinek főbb tartalmi elemei egyes országos napilapokban (1920–1921)

	1920					1921				
	Szózat	Budapesti Hírlap	Pesti Hírlap	Népszava	Összesen	Szózat	Budapesti Hírlap	Pesti Hírlap	Népszava	Összesen
A beszédek száma	18	14	17	3		18	21	20	1	
A beszédek főbb tartalmi elemei										
- antibolsevizmus	15	10	8	0	33	9	3	3	0	15
- tördőfés-elmélet	19	14	10	0	43	11	6	3	0	20
- antiszemitizmus	6	1	1	0	8	1	0	0	0	1
- bűnbakok	14	2	8	0	24	5	2	6	0	13
- királykérdés	8	3	4	1	16	0	0	0	0	0
- a rendteremtés módja	15	9	8	0	32	7	3	1	0	11
- a vezetés módja	29	25	11	4	69	14	9	7	0	30
- jövőkép: „nemzeti” és „keresztény” Magyarország	19	14	10	0	34	21	13	12	1	47
- jövőkép: egységes magyar társadalom	37	25	21	1	84	47	39	19	6	111
- eugenika	2	1	1	0	4	1	0	1	0	2
- Vitézi Rend és a földreform	5	4	1	0	10	4	0	1	0	5

2. táblázat Horthy Miklós beszédeinek főbb tartalmi elemei egyes országos napilapokban (1922–1923)

	1922					1923				
	Szózat	Budapesti Hírlap	Pesti Hírlap	Népszava	Összesen	Szózat	Budapesti Hírlap	Pesti Hírlap	Népszava	Összesen
A beszédek száma	32	29	23	0		35	23	7	0	
A beszédek főbb tartalmi elemei										
- antibolsevizmus	3	0	1	0	4	1	1	0	0	2
- tördőfés-elmélet	7	2	0	0	9	1	0	0	0	1
- antiszemitizmus	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
- bűnbakok	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
- királykérdés	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0
- a rendteremtés módja	3	5	0	0	8	3	2	0	0	5
- a vezetés módja	17	15	3	0	35	10	0	0	0	10
- jövőkép: „nemzeti” és „keresztény” Magyarország	28	22	2	0	52	40	25	0	0	65
- jövőkép: egységes magyar társadalom	71	45	33	0	149	44	28	9	0	81
- Vitézi Rend	0	0	0	0	0	1	1	0	0	2
- földreform	0	0	0	0	0	1	2	0	0	3

¹⁰⁹ A táblázatokban közölt értékek a tudósításokban előforduló gyakoriságot jelentik. Az alábbiak minden bizonnyal többször hangoztak el a beszédekben, mivel az országos és a vidéki sajtó nem foglalkozott minden elmondott beszéddel ugyanolyan részletességgel. Az országos lapokat minden ismert vidéki újtárhoz megnéztem, míg a vidékieket csak ahhoz, amelyik az adott település, régió napi/hetilapjának leginkább releváns volt.

3. táblázat Horthy Miklós beszédeinek főbb tartalmi elemei vidéki lapokban (1920)

1920	Szegedi Új Nemzedék	Nagy-Kunság	Debreceni Friss Újság	Nyírvidek	Makói Újság	Egri Népszó	Székesfehérvári Friss Újság	Vasvármegye	Összesen
A beszédek száma	4	2	13	4	5	3	4	6	
A beszédeinek főbb tartalmi elemei									
- antibolsevizmus	8	0	2	0	2	3	1	2	18
- tőrdőfés-elmélet	3	2	4	2	3	3	1	3	21
- antiszemitizmus	0	0	0	0	0	0	0	0	0
- bűnbakok	2	0	1	0	3	2	0	2	12
- királykérdés	0	0	0	1	0	0	1	0	2
- a rendteremtés módja	1	0	0	1	3	1	4	3	13
- a vezetés módja	3	0	3	1	5	3	7	6	28
- jövőkép: „nemzeti” és „keresztény” Magyarország	15	3	12	5	5	3	3	4	50
- jövőkép: egységes magyar társadalom	6	5	6	6	12	6	5	7	53
- eugenika	0	0	0	0	1	1	0	0	2
- Vitézi Rend és a földreform	0	1	0	0	1	1	0	0	3

4. táblázat Horthy Miklós beszédeinek főbb tartalmi elemei vidéki lapokban (1921)

1921	Új Somogy	Zalai Közlöny	Dunántúli Hírlap	Veszprémi Hírlap	Pécsi Lapok	Keszthelyi Újság	Esztergom és Vidéke	Szegedi Új Nemzedék	Összesen
A beszédek száma	2	2	4	2	3	5	2	7	
A beszédeinek főbb tartalmi elemei									
- antibolsevizmus	2	0	0	1	0	1	1	0	5
- tőrdőfés-elmélet	1	0	0	1	0	0	0	0	2
- antiszemitizmus	0	0	0	0	0	0	0	0	0
- bűnbakok	0	0	1	0	1	0	0	1	3
- a királykérdés	0	0	0	0	0	0	0	0	0
- a rendteremtés módja	0	0	1	1	0	0	0	0	2
- a vezetés módja	0	1	1	3	1	1	0	1	8
- jövőkép: „nemzeti” és „keresztény” Magyarország	1	0	4	2	6	9	1	14	37
- jövőkép: egységes magyar társadalom	1	4	8	9	8	13	2	25	70

5. táblázat Horthy Miklós beszédeinek főbb tartalmi elemei vidéki lapokban (1922)

1922	Kecskeméti Közlöny	Szegedi Új Nemzedék	Békésmegye	Egri Népszó	Mezőkövesd és Vidéke	Miskolci Napló	Zempleni Újság	Nógrádi Hírlap	Esztogom és Vidéke	Köszeg és Vidéke	Vasvármegye	Összesen
A beszédek száma	6	2	2	3	2	4	3	7	2	2	12	
A beszédek főbb tartalmi elemei												
- antibolsevizmus	1	0	0	0	0	1	0	0	3	1	0	6
- tördőfés-elmélet	0	0	1	1	0	0	1	0	0	0	0	3
- antiszemitizmus	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
- a bűnbakok	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
- a királykérdés	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	2
- a rendteremtés módja	1	0	2	0	0	0	1	0	1	0	1	6
- a vezetés módja	8	1	3	2	0	1	3	4	2	2	9	31
- jövőkép: „nemzeti” és „keresztény” Magyarország	5	1	6	3	2	4	1	8	9	3	9	51
- jövőkép: egységes magyar társadalom	9	0	3	0	1	7	2	17	8	7	25	79

6. táblázat Horthy Miklós beszédeinek főbb tartalmi elemei vidéki lapokban (1923)

1923	Pécsi Lapok	Új Somogy	Zalai Közlöny	Nyírvidek	Sopronvármegye	Székesfehérvári Friss Újság	Karcagi Napló	Sárospataki Hírlap	Összesen
A beszédek száma	8	3	5	5	2	3	3	0	
A beszédek főbb tartalmi elemei									
- antibolsevizmus	3	1	1	0	0	0	0	nincs idézet a beszédekből	5
- tördőfés-elmélet	0	1	1	0	0	0	0		2
- antiszemitizmus	1	0	0	0	0	0	0		1
- a bűnbakok	0	1	1	0	0	0	0		2
- a királykérdés	0	0	0	0	1	1	0		2
- a rendteremtés módja	1	0	0	0	0	0	0		1
- a vezetés módja	3	0	1	0	1	0	1		4
- jövőkép: „nemzeti” és „keresztény” Magyarország	13	11	7	8	3	5	2		49
- jövőkép: egységes magyar társadalom	8	6	4	9	1	1	1		30

THE SPEECHES OF MIKLÓS HORTHY BETWEEN 1919 AND 1923

by Dávid Turbucz

SUMMARY

Publications summarizing the results of research into the life of Miklós Horthy have so far omitted any examination of his speeches as commander-in-chief and governor in the period from 1919 to 1923, and also later. The present paper aims to fill in this lacuna, examining the way in which he interpreted the collapse of historical Hungary, and how he hoped to achieve the goals he set for himself – the consolidation and stabilization of the country, and, at the last resort, territorial revision. Thus, the article provides an analysis of Horthy's views of the future, the role of 'national' and 'Christian' ideology, the method of leading the nation, scapegoating, the theory of 'stabbing', anti-bolshevism, and the problem of the monarchy; that is, the main themes of his speeches.

Erdődy Gábor

A TÖRTÉNÉSZ ÉS A PROFESSZOR URBÁN ALADÁR (1929–2019)

„Kevés történész mondhatja el joggal, hogy munkássága alapvető fordulatot hozott egy korszak vagy egy kérdéskör kutatásában.” Ezekkel a találó szavakkal méltatta Hermann Róbert a Békés megyei Csorváson született Urbán Aladár historiográfiai jelentőségű életművét a 90 éves mester előtt tisztelegő *Századok* 2019/3. számában publikált köszöntőjében. A 2019 őszén elhunyt történész középiskoláit a Szegedi Piarista Gimnáziumban végezte 1943–1947 között, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetem történelemszakos hallgatójaként tanult tovább (1947–1952), miközben irodalomtörténeti, szociológiai és pszichológiai kurzusokat is látogatott. A középiskolából hozta magával keresztény humanista értékrendjét és életfelfogását, amely egyaránt következetesen érvényesült történet-szi és egyetemi oktatói tevékenysége során. A francia forradalomról tartott szemináriuma hallgatójaként közvetlenül megtapasztalhattam, hogy az államegyház s az uralkodó államvallás rendszerét éppúgy elutasítja, mint állam és egyház elválasztása erőszakos forгатókönyvének valamennyi alternatíváját, s miközben az alkotmányos belga modellt több megállapításában példamutónak nevezte, rokonszenvét fejezte ki az amerikai megoldás iránt is.

1952-ben nevezték ki az ELTE Újkori Egyetemes Történeti Tanszéke tanársegédjévé, majd 1957-ben adjunktussá, 1967-ben docenssé lépett elő, 1987-ben pedig elnyerte az egyetemi tanári minősítést. 1999-ben érte el a nyugdíjas korhatárt, 2000-től emeritus professorként folytatta tanszéki működését. Egyetemi tanárként a humboldti eszmeiség jegyében magas színvonalon valósította meg a tudomány és az oktatás egységét alapkövetelményként megfogalmazó kutató egyetem gyakorlatát. Példamutatóan került az olcsó népszerűsködés csapdáit, hallgatóit a személyiségüket kibontakoztató önálló kreatív gondolkodásra kívánta rávezetni. A források fanatikus tisztelőjeként, a tényekre alapozott elbeszélés művelőjeként, a konkré-
tumokból levont következtetések útján juttatta el közönségéhez szakmai és morális üzeneteit. Szigorú volt, de kiszámíthatóan következetes. A kollégáival és hallgatóival való kapcsolattartás során tartózkodott a tartalmatlan bizalmaskodástól, és nem tévedt az elvtelen háttéralkudozások útvesztőibe. Ritkán dicsért, s azt sosem frázisszerű jelzőkkel tette, mindig érdemi megállapításokkal operált. Bírálatát „barátságból” sem hallgatta el, esetenkénti elégedetlenségét nem rejtette véka alá. Élvezetes, csípős ironiával fűszerezett előadásaiból ugyanakkor azt is megtudhatuk, hogy a történelmi helyzeteket gyakran sajátos „pikantéria” veszi körül, melyek kombinációja nem egyszer „nonszensz” konstellációkat eredményez.

Az oktatás mellett aktív szerepre vállalkozott a tudományos közéletben is. 1994–1997 között az MTA közgyűlési képviselője, 2011–2019 között az MTA II. (Filozófiai és Történettudományok) Osztályának, illetve a Történettudományi Bizottságának a tagja volt, továbbá a Doktori Tanács Történettudományi Szakbizottságában töltött be fontos pozíciót. Szerkesztőként vett részt a *Századok* és a *Haditörténeti Közlemények* megjelenésében. Munkássága elismeréseként 1989-ben Akadémiai Díjban részesült, 2007-ben a Magyar Köztársasági Érdemrend lovagkeresztjével tüntették ki.

Történetírói és egyetemi oktatói szerepe összefonódásának speciális eredményeit képezték a felsőoktatásban mindaddig hiányzó oktatási segédanyagok, a történeti forrásokat közkinccsé tevő egységes szöveggyűjtemények. A Tankönyvkiadó gondozásában, 1970-ben megjelent újkori és legújabb kori egyetemes történeti szöveggyűjtemény első négy fejezetének (*A francia forradalom és a császárság időszaka, Európa társadalmi és politikai fejlődése 1815–1848 között, Az 1848–49-es forradalmak Európában, Az Egyesült Államok 1789–1849 között*) megszerkesztése során mindenekelőtt az oktatás szempontjait érvényesítette, amikor a vállalkozás legfőbb céljaként a primer források megismertetését és használatuk megtanítását jelölte meg. A dokumentumok sokféleségét tükröző összeállításban bemutatott alkotmányok, törvények, szerződések, programok több mint fele először jelent meg magyar nyelven, s az egyes korszakokról részletekbe menő alapossggal adtak átfogó áttekintést. Az olvasó tájékozódását az iratok jelentős részéhez csatolt s a keletkezésük körülményeit és jelentőségüket ismertető bevezető jegyzetek segítették.

A Miskolci Egyetem Egyetemes Történeti Tanszéke oktatóinak és hallgatóinak közreműködésével közösen létrehozott, Bódy Pál társszerzővel 2001-ben megjelentetett, *Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez, 1620–1980* című, Magyarországon korábban nem ismert dokumentumokat tartalmazó kötet az amerikai történelem valamennyi korszakát átfogó, több mint 130 eredeti forrás gyűjteménye, amely az amerikai fejlődés meghatározó eseményeit, annak társadalmi, politikai, eszmetörténeti, közgazdasági sajátosságait tárja fel. Az oktatási segédanyagok tárházát tovább gazdagította az európai és az amerikai történelem tanulmányozásának térbeli dimenzióit vizuálisan megjelenítő, 83 vázlatlapot és 135 kisebb-nagyobb vázlatot tartalmazó, rövid történelmi összefoglalókkal ellátott, 1972-ben megjelent úttörő vállalkozás.

Urbán Aladár forrásközleményeinek igazi gyöngyszeme a *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai* címmel az Argumentum Kiadó gondozásában 1999-ben két kötetben megjelent, 1553 dokumentumot tartalmazó monumentális vállalkozás. A dimenzióiban és jelentőségében a *Kossuth Lajos Összes Művei* kiadásának legjobb hagyományait felelevenítő munkálat az érdeklődő

kezébe adja az érintett témakörök vizsgálatához hatalmas segítséget nyújtó kézikönyvet. Ennek eredményeként könnyen kutathatóvá és áttekinthetővé, a szakma számára valódi közkinccsé váltak a miniszterelnök hatáskörébe tartozó iratok, valamint a hadügyi és a nemzetőrségi feladatkörében született dokumentumok, az Országos Ideiglenes Bizottmány, a Nemzetőrségi Haditanács iratanyagai. Különös értékkel bírnak a Staatsarchivumból származó források, a Batthyányhoz és kormányához intézett királyi kéziratok, nádori levelek, a minisztertársak átiratai, az államtitkárok tájékoztatásai, a királyi biztosok, majd a kormánybiztosok jelentései. A dokumentumokat összeállító és azokhoz jegyzeteket készítő „szerző” előszavában elárulja, hogy munkája során az „észszerű teljességre” törekedett, s csupán a valóban jelentéktelen dokumentumokat mellőzte.

A történész hivatásáról és felelősségéről Urbán Aladár a következőképpen fogalmazta meg ars poeticáját: „A történész célja, hogy a múltat minél alaposabban felismerje új adatok feltárása, a régi ismeretek ellenőrzése révén. Ebben a munkában segítségére van élettapasztalata és személyisége. Felelőssége a jövővel szemben az, hogy egyéni elfogultságai ne nyomják rá bélyegüket kutatásainak eredményeire” – és a pályafutása jelentős szakaszára visszatekintő történetíró vallomásában megfogalmazott gondolat valójában meghatározta tudományos alkotó munkásságát. Nem hódolt be sem Révai József, sem Molnár Erik kurzusának, nem csatlakozott a marxista kánonokhoz, nem tett engedményeket a szakmaiság rovására, és munkásságával bátran felvállalta a szakmai vitát az Andics Erzsébet és Spira György által képviselt „hivatalos”, Batthyányt az udvar engedelmes eszközeként bemutató felfogással. A 19. századi magyar történelem progresszív tradícióit és alternatíváját rekonstruáló nemzeti liberális kánon képzésében (kapcsolódva többek között Barta István, Hajnal István, I. Tóth Zoltán, Szabad György, Varga János munkálataihoz) meghatározó szerepet vállalva adott bátorítást és muníciót az üzenetét megértő és felvállaló kollégáknak és hallgatóknak, demonstrálva, hogy a kedvezőtlen történelmi körülmények közepette is van lehetőség a tudomány professzionális és korrekt művelésére. Ennek során fő kutatási területét az Egyesült Államok 18–19. századi, Európa 1848–1849. évi, valamint a 1848–1849. évi magyarországi forradalom és szabadságarc története képezte.

1953-ban benyújtott egyetemi szakdolgozati témájára (az első 10 honvédtájszólój megszervezése) Barta István segítségével talált rá. Első, a tiszántúli honvédtoborzásról készített tanulmánya a *Hadtörténeti Közlemények*ben jelent meg, 1955-ben. 1965-ben védte meg (kisebb módosításokkal 1973-ban megjelent) *A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán* című kandidátusi értekezését. A hivatalos marxista felfogást (miszerint a megalkuvó és naiv politikusként ábrázolt és Kossuth Lajossal szembeállított Batthyány nem érzékelte az ellenforradalmi veszélyt) megcáfolva a hatalmas levéltári forrásanyagra, továbbá a korabeli

sajtóra és az emlékiratokra támaszkodó Urbán Aladár a Batthyány-kormány hadseregszervező tevékenységét rekonstruálva bebizonyította, hogy a valóságban a miniszterelnök és közvetlen munkatársai korán és pontosan felismerték a Bécsből leselkedő fenyegetést, à premier világosan látta, hogy elengedhetetlenül szükség van az önálló magyar haderő felállítására, és korlátozott mozgástere ellenére sürgősen meg is tette a lehetséges lépéseket. A monográfia Batthyány megítélésében alapvető minőségi fordulatot jelentett, amikor félreérthetetlenül tette, hogy heroikus teljesítményével a miniszterelnök a pákozdi győzelem és a szabadságharc honvédseregének alapjait teremtette meg.

Urbán Aladár egyik legjelentősebb történetírói erénye a magyar történelem nemzetközi beágyazottságának az egyetemes összefüggések rendszerében történő ábrázolása. A magyarországi polgári forradalom és szabadságharc európai hátterét az *Európa a forradalmak forgószélében* címmel 1970-ben megjelent úttörő vállalkozásában mutatta be. A kontinentális folyamatok alakulását meghatározó kölcsönhatások rendszerének megértését elősegítő alapmunka az egyetemi oktatás nélkülözhetetlen segédkönyveként napjainkig megőrizte érvényességét. A magyar fejlődés jelentős fordulatainak egyetemes kontúrjait rajzolta meg a *The Hungarian Valmy and Saratoga: the Battle of Pákozd, the Surrender at Ozora and their Consequences in the Fall of 1848*, valamint az észak-amerikai, az angol és a francia modell magyarországi visszhangját/értelmezését és a szerveződő liberális ellenzék gondolkodására gyakorolt hatását rekonstruáló/elemző, *Reformtörekvések és történelmi tanulságok. Az alkotmányos fejlődés korabeli eredményei és a politikai publicisztika kezdetei Magyarországon, 1841–42.* című tanulmánya.

Urbán Aladár pályája alakulása szempontjából döntő jelentőséggel bírt, amikor a Tudományos Minősítő Bizottság elutasította akadémiai doktori disszertációjának tématervezetét, amely az Amerikai Egyesült Államok-beli társadalmi-politikai berendezkedés 1815–1848 közötti magyarországi megítélésének feldolgozására vállalkozott a korabeli sajtó, az útleírások, valamint a kortársi levelezések alapján. A súlyos diszkriminációval egyenértékű határozat megalkotói ekkor még nem is sejtették, mekkora szolgálatot tettek a magyar történetírásnak azzal, hogy Urbán Aladárt arra ösztönözték: 1970-ben visszatérjen kedves témájához, és végleg elkötelezze magát Batthyány Lajos gróf politikai pályafutásának feltárása és feldolgozása mellett.

Az 1970-es években a hatalmas intenzitással folytatott kutatómunka eredményeként folyamatos „kritikai lendülettel” jelentek meg a korábban homályban maradt vagy félreértelmezett alapkérdéseket, alaphelyzeteket tisztázó tanulmányok, melyek eredményeként Urbán Aladár lépésről lépésre haladt a hiteles és teljes Batthyány-kép megalkotásának útján. Törekvései kibontakozását bizonyos mértékig megkönnyítette, hogy a tudományos életet körülvevő politikai légkör enyhülésének jeleként Andics Erzsébet egyik 1969-ben közölt újságcikkében

maga is a Batthyány-portré „történelmi nagyságához méltó [...] sokoldalú megrajzolását” sürgette. Az ösztönzés sem változtatott azonban azon a tényen, hogy a tíz kötetesre tervezett *Magyarország története* sorozat keretében megjelent VI. kötet társszerzőjeként az 1848–1849. évi polgári forradalom és szabadságharc történetét bemutató Spira György változtatás nélkül megismételte a megalkuvó és naiv, a Magyarország Osztrák Birodalmon belüli önrendelkezését biztosító áprilisi törvények stratégiai jelentőségű cikkelyeiről lemondani hajlandó Batthyányról kreált, a valóságtól elrugaszkodó vádjait. Mindez azonban nem tudta már megakadályozni, hogy az Urbán által megindított folyamat kiteljesedéseként 1982-ben, a Batthyány születésének 175. évfordulója alkalmából az Eötvös Loránd Tudományegyetemen megrendezett konferencia jegyében a szakma kijelölje Batthyány valóságos történelmi helyét.

A Batthyány-életmű rekonstrukciójának folyamatában fontos közbülső állomást jelentett *A nagy év sodrában* címmel 1981-ben megjelent tanulmánykötet. Az 1848. évi magyar forradalmat az európai kölcsönhatások rendszerében elhelyező, jelentős részkutatásaiból válogató szerző sokirányú megközelítések eredményeként határozta meg a Batthyányval szemben fellépő Petőfi Sándor ellentmondásoktól sem mentes helyét az 1848–49-es eseményekben. Elutasítva azt a kérdésfeltevést, hogy Petőfinek vagy Kossuthnak volt-e igaza, azt hangsúlyozta, hogy a két géniusz eszmerendszere és politikusi felfogása, valamint gyakorlata közötti meghatározó különbségek ellenére is „Petőfi márciusa egyben Kossuth márciusa is volt”, amely az áprilisi törvényekkel megalkotott liberális alap demokratikus továbbfejlesztésének lehetőségét is magába foglalta. A francia forradalom lelkes híveként fellépő plebejus népforradalmár május végi „önkritikus visszavonulásába” torkolló közéleti szerepét tisztázva megállapította: a budai katonai főparancsnok, báró Lederer Ignaz altábornagy ellen, május 10-e estéjén rendezett, s a katonaság és a lakosság összetűzésébe torkolló macskazenét követő válsághelyzetben a Batthyány-kabinet megbuktatására irányuló és Nyáry Pál kormányalakítását követelő radikális ellenzéki offenzíva sikertelensége egyben annak fő szervezője, Petőfi kudarcát is jelentette, ami meghatározó módon kihatott politikai pályája további alakulására, hozzájárulva az első népképviselői parlamenti választásokon elszenvedett vereségéhez. Mindez azonban távolról sem akadályozta a jakobinusihletésű programot hirdető republikánus költőt abban, hogy amikor a cselekvés ideje ismét elérkezett, a Habsburg-ellenforradalom nyílt fellépésével szemben a liberális-radikális együttműködés bázisán szerveződő önvédelmi háború elkötelezett támogatójaként cselekedjen, majd október 15-én a honvédtisztek atilláját magára öltse.

„Kevés olyan nagy alakja van történelmünknek, akivel olyan mostohán bánt a nemzeti emlékezet, mint Batthyány Lajossal, az első felelős magyar miniszterelnökkel” – állapította meg Urbán Aladár *A magyar Egmont* című írásában

(1969), amely Batthyány tragikumát abban jelölte meg, hogy „miközben a forradalmat akarta feltartóztatni, az ellenforradalom áldozatául esett”. Az utókor hálátlanságát elsősorban arra vezette vissza, hogy „halálában is kísérte az, ami életében: egyik tábor sem tekintette magáénak”, s így neve az önkényuralom időszaka alatti kényszerű hallgatást követően a kiegyezés megkötése után sem vált a politikai élet szerves részévé. A személyét életében ért méltatlan támadások összefüggésében rámutatott arra, hogy törvényességi aggodalmait hangoztatva a kormányfő azért sem lépett fel határozottabban a bécsi reakcióval szemben, mert a béke megőrzésére irányuló őszinte törekvései mellett az országot felkészületlennek tartotta a katonai konfliktus vállalására, s időnyerésre koncentráló taktikájával a nyílt összeütközés minél későbbre történő elhalasztását kívánta elérni. Letartóztatását követően mégis drámai helyzetben kellett megtapasztalnia, hogy miközben Pesten „fekete-sárga” arisztokratának tartották, Bécs számára a felségáruló rebelist jelentette meg.

A Kormányválság és Batthyány Lajos ügyvezető miniszterelnöksége 1848 szeptemberében című tanulmányában (1977–1978) Urbán megállapította, hogy az 1848. évi magyar polgári forradalom „sorsdöntő hónapjában” a magyar országgyűlés konventté vált, amikor az ellenforradalom nyílt fellépésével s az uralkodónak a saját maga által szentesített áprilisi törvényeket negligáló követeléseiével szemben gondoskodott új végrehajtó hatalomról. Személyes érdekei alapján szeptember 11-ei lemondását követően Batthyáynak – Urbán Aladár szerint – ugyan vissza kellett volna vonulnia, a nemzeti érdekeket szem előtt tartva ügyvezető miniszterelnökként mégis hivatalban maradt október 1-ei végleges visszalépéséig. A császár seregével szemben a király nevében szervezett ellenállás jegyében, a bankjegyek kibocsátásával és mindenekelőtt a honvédhadsereg megeremtésével – Kossuth támogatását is maga mögött tudva – forradalmi lépésekre szánta el magát. Cselekedeteit mindenekelőtt az országot a legalitás ösvényéről eltéríteni szándékozó bécsi provokációk meghíúsításának, a radikális belpolitikai fordulat megelőzésének szándéka motiválta. Felismerve, hogy a népfélség elve és a nemzeti érdekek a Habsburg politika következtében immár nem egyeztethetők össze a monarchikus elv érvényesítésével, szeptember 16-ai parlamenti beszédében arra szólította fel az országgyűlést: „vegye komoly fontolóra, ha valjon nem érkezett-e még azon végpercz, melyben a nemzet már azon legutolsó s legelszántabb önvédelemre szorult, mellynél a törvényességet nem képes, de nem is köteles respectálni”.

Az MTA által rendezett konferencián tartott *Magyarország mint alkotmányos monarchia* című előadásának írásos változatában (1979) rámutatott arra, hogy Magyarország alkotmányos önrendelkezésének megszüntetése céljából létrejött a birodalom nagyhatalmi állását féltő udvari körök és a centralizációs törekvésekkel egyetértő birodalmi kormányok szövetsége. Az osztrák–magyar ellentétek

valódi és legfontosabb forrását a „közös ügyek” kérdésének tisztázatlansága képezte. Az áprilisi törvények ugyanis – hangsúlyozta – nem definiálták az örökös tartományok (Auszttria) és Szent István koronájának országai, azaz az osztrák császár és a magyar király viszonyát. A tiszta perszonálunió megvalósítására törekvő magyar felfogás nem akart tudni a „közös ügyek” létezéséről, a bécsi fél pedig éppúgy az önálló magyar had- és pénzügyekről, ami magában rejtette az áprilisban megszületett kompromisszumot megsemmisítő konfliktus kirobbanását.

1985-ben Szabad György, Varga János és Vörös Károly opponensi támogatásával és Kosáry Domokos elnöklése mellett Urbán Aladár egyhangú minősítéssel védte meg akadémiai doktori disszertációját. A több évtized kutatómunkájának eredményeit összegző szintézis a következő évben jelent meg *Batthyány Lajos miniszterelnöksége* címmel. Historiográfiai jelentőségű munkájában az első hiteles, preconcepcióktól mentes Batthyány-portré megrajzolója szakított a múlt káros beidégződéseivel, s a megmerevedett sztereotípiák átértelmezése helyett a forrásokból levonható tanulságok alapján közelített hőséhez. Urbán történetírói erénye, hogy nem érte be (nem csekély) kutatási eredményeinek egyszerű közlésével. Álláspontját nem csupán kifejtette, hanem közzétette a munkája közben megfogalmazott kérdésfeltevéseit, dilemmáit is. Hangosan gondolkodva bevonta olvasóját hipotéziseinek vizsgálatába, felsorolta a lehetséges érveket és ellenérveket, így az olvasó együtt élhet a töprengő kutató gondjaival, osztozhat a bravúros elemzések élményében. A magyar történetírás nagy adósságát törlesztve határozta meg Batthyány valódi történeti szerepét, és kijelölte méltó helyét legnagyobb politikusaink sorában, s mindeközben megnyugtatóan tisztázta a magyar '48 számos vitatott, félreértett problémáját. Elsőként írta le pontosan a Batthyány-kormány létrejöttének, a minisztériumok kiépülésének folyamatát. Az objektív tendenciák, gyakran kényszerhelyzetek által meghatározott döntések hátterében emberközélből ismertette meg vezető politikusaink keserves vívódásait, esetleges tévedéseik motivációit.

Bravúros elemzéssel fejtette meg a Bécsben keményen követelő Batthyány s ezzel egy időben, Pozsonyban keményen fenyegetődző Kossuth között március második felében kibontakozó együttműködés lényegét. Alapvetően új megvilágításba helyezve István nádor március 24-ei előterjesztését bizonyította, hogy a főherceg nem az ellenforradalmat kívánta tanácsokkal ellátni, hanem arról próbálta meggyőzni az udvart, hogy egyetlen járható útnak a magyar követelések ki-elégítése kínálkozik, s együttműködést csak ehhez a megoldáshoz ígért. Minden kétséget kizáróan bizonyította, hogy Batthyány és társai hivatalba lépésük pillanatától tudatában voltak annak, hogy a kényszerből engedő ellenforradalom ellenscapásra készül, megfelelő hadsereg és pénzügyi háttér hiányában azonban érthetően óvakodtak az ellentétek idő előtti kiélezésétől. Kezdeti magabiztosságukat a Habsburg Birodalom elkerülhetetlennek tűnő szétesésére s a német

egység visszavonhatatlannak látszó létrejöttére alapozták, s az egykorú helyzet-megítélés jogosságát Urbán sem vonta kétségbe. A Batthyány-kormány leglényegesebb problémáját abban jelölte meg, hogy az április törvények által a Habsburg Birodalmon belül biztosított (esetleg továbbfejleszteni kívánt) önállóság realizálására a nemzetközi helyzet romlásával egyre szűkülő, majd elzáródó ösvényen haladva tehettek csak kísérletet. Az események alakulása szempontjából kulcsfontosságúnak tartotta, hogy a lojalitáshoz szigorúan ragaszkodó miniszterelnök rendkívüli helyzetekben a nemzet érdekében kész volt akár szabálytalan intézkedésekhez is folyamodni. Így például a szegedi tábor megerősítése érdekében május 19-én, azaz az erdélyi országgyűlés s az unió végleges szentesítése előtt, segítségül hívta a székelyeket, majd a tiltakozó gróf Teleki József gubernátorhoz intézett üzenetében kifejtette: „Miként egyes emberek, úgy az országok és nemzetek életében is vannak perczenetek, mellyeket megragadni, mellyekben a szabályszerű lépésektől eltérni okvetlenül szükség, hogy a késedelem, vagy hosszas fontolgatás szülte kipótolhatatlan kár veszélye elő ne jöjjön.”

Urbán egyértelműen bizonyította, hogy Batthyány sem augusztus végén, sem máskor nem volt hajlandó az áprilisi törvények rovására alkudozni. Megállapította, hogy a miniszterelnök „kész volt elmenni az engedmények észszerű, az alapvető alkotmányos eredményeket és saját politikusi becsületérzését nem sértő végső határig”, de természetesnek tartotta azt is, hogy „fegyverrel szálljon szembe” az azok megsemmisítésére irányuló támadással. Összességében a grófot gyors felfogású, gyorsan határozó, időnként makacsságba is átcsapó erős akarattal rendelkező, érélyes, egyszerre következetes és reális kompromisszumot kereső, személyes sorsával nem törődve merész kockázatokat vállaló politikusként ábrázolta. Olyan büszke oligarchaként, aki parancsoló és türelmetlen természete következtében nem tudott, de nem is akart népvészér lenni. Szükség esetén saját osztályával is szembehelyezkedő liberális arisztokrata volt, lojalista és antirepublikánus, de amikor a dinasztia és a nemzet szembekerültek egymással, habozás nélkül a parlament és a népfelség oldalára állt.

Köztársaság az Újvilágban. Az Egyesült Államok születése, 1763–1789 címmel, 1994-ben megjelent monográfiája egyértelműen jelezte, hogy Urbán Aladár a Batthyány életművét feltáró munkálatai ellenére sem maradt hűtlen az egyetemes történelem műveléséhez. Az USA létrejöttének egyetlen modern magyar nyelvű feldolgozásában a függetlenségi háborút olyan sikeres gyarmati felkelésnek minősítette, amely megeremtette a fehér telepesek első, Európán kívüli államát, nyitányát jelentette a modern kor első forradalmának. A könyv az uniót és a nemzetté válás feltételeit 1789-ben megeremtő alkotmány elfogadtatásának történetét mutatja be. Kiemeli, hogy a szuverén államok konföderációját megalkotók nem az angol fejlődés útját követték, hanem a természetjog alapjára helyezkedtek,

melynek eredményeként „a korabeli Európához viszonyítva a tengerentúlon a politika szélesebb társadalmi alapokon nyugodott, s a népnek sokkal nagyobb lehetőséget nyújtott a kormányzásba való beleszólásba”. Az amerikai és a francia forradalmat összehasonlítva aláhúzza: az amerikai fejlődést nem jellemezte a városi és vidéki tömegmozgalmak meghatározó szerepe, a szociális kérdés központi problémája, a tömegterror és a paraszti osztályharc, s a lezajlott történelmi fordulat „nem juttatott új osztályt hatalomra, nem változtatta meg számottevően a termelés társadalmi rendjét”. Az írott alkotmány megszületésének jelentőségét abban ragadta meg, hogy „az amerikai forradalom ezzel lépett ki nemzeti kereiteiből, s vált Európa szemében a szabadság műhelyévé”. Az amerikai történetírás megállapításait értelmező, s annak helyenként romantikus nacionalista megállapításaival vitába szálló historiográfiai áttekintésében pedig kijelentette: „A történetírás nem függetlenítheti magát az adott kor eszméitől, még akkor sem, ha tudatosan őrzi objektivitását, ha nem hagyja magát a politikától befolyásolni, s nem is óhajtja alakítani azt.”

Egyetemes történeti kirándulásából kutatása fő csapásirányába visszatérve Urbán Aladár 2009-ben jelentette meg *Batthyánytól Kossuthig. Hadsereg és politika 1848 nyarán és őszén* című újabb, számos fontos kérdést tisztázó tanulmánygyűjteményét. A rendkívül gazdag tematikájú kötet részleteiben rekonstruálta – többek között – a Kossuth-szabadcsapat, Perczel Mór és a Zrínyi-szabadcsapat történetét, a Honvédelmi Bizottmány megválasztását (szeptember 16–21) és a haza védelmére, valamint a rend fenntartására irányuló kezdeti tevékenységét.

A *Népitélet Lamberg felett. A királyi biztos küldetésének története* című írás gróf Lamberg Ferenc altábornagy brutális meggyilkolását a szeptemberi fordulat „véres mérföldköve” minősítéssel illette. A tragikus kimenetelű vállalkozás előtörténetét feltárva emlékeztetett arra: a magyarbarát bécsi radikális ellenzékétől is szorongatott Wessenberg-kormány joggal tartott attól, hogy báró Josip Jellačić altábornagy győzelme a szlávok számára túlsúlyt biztosítana a birodalomban, és magát Ausztria alkotmányosságát veszélyeztetné. A horvát bán megállítása érdekében ezért olyan fővezér kinevezését kezdeményezte, aki a Magyarországon átlomásozó valamennyi fegyveres erő felett rendelkezik, s célját a szeptember 26-ai császári megbízólevél kiadásával el is érte. Mivel a tervezett megoldásban találta fel Jellačić megállításának egyetlen lehetőségét, a dokumentumot Batthyány kész volt ellenjegyezni, s elhatározását egy 27-én tartott szűk körű értekezleten be is jelentette, majd a Lamberggal való találkozás reményében a nádori levél alapján a martonvásári táborba indult. Az uralkodó utasítására az altábornagy azonban a fővárosba sietett, ahol a felizgatott tömeg 28-án felkoncolta. A részletek aprólkos rekonstrukciójára felépített elemzés egyértelműen megcáfolta azt a mindadig szinte evidensnek tartott vélekedést, miszerint – az egyébként a szeptemberi

szlovák felkelési kísérlet felszámolásában pozsonyi hadosztályparancsnoki minőségében a magyarokkal szorosan együttműködő – Lamberg az ellenforradalom ügynöke lett volna.

Kossuth és Görgey 1848 őszén című írásában Urbán az 1848 nyaráig szinte ismeretlen katona hihetetlenül gyors felemelkedésének titkát a karrierje kezdeti állomásaitól október 7-ei ezredesi kinevezéséig nyomon követve fejtette meg. Megállapította, hogy Kossuth figyelmébe a tervezett lökupaakgyár létesítése érdekében kifejtett aktivitása kapcsán került augusztus végén, majd az önkéntes nemzetőrség szolnoki tábora vezetőjeként a pénzügyminiszternél tett látogatása során megtörtént első személyes találkozásuk, melyet követően a frissen kinevezett őrnagy egy datálatlan (szeptember 13-a körül keletkezett) levélben hűségnyilatkozatával elkötelezte magát Kossuth politikája mellett. Az önvédelmi harc következetes vállalásának deklarálása, majd a Csepel-sziget parancsnokaként Zichy Ödön gróf ügyében tanúsított forradalmi magatartása, amellyel Madarász László rajongó rokonszenvét is elnyerte, egyaránt szerepet játszott abban, hogy a levél megírását követő egy hónapon belül Kossuth tábornoksággal kínálja meg. Mindeközben Batthyányhoz fordulva „tettre kész forradalmi lendülettel” bírálta Móga Jánost a magyar sereg folyamatos hátrálása miatt, október 1-jén a képviselőháznak írt levelében pedig felindultan tiltakozott a fegyverszünet megkötése ellen. Október 9-ei, a jövő harcostársát megelőlegező bizalmas hangvételű levelében Kossuth arra szólította fel Görgeyt, hogy „azon eszmék kivitele iránt, melly bennünket jelenleg foglalkoztat, Önnel személyesen érintkezessünk, [...] körünkbe siessen”. Október 11-én, Pesten, a feltétlen bizalom légkörében lezajlott beszélgetés során pedig immár azzal a titkos megbízással delegálta Móga seregéhez, hogy szükség esetén megakadályozza az árulást. A találkozón résztvevő Madarász László még aznap megfogalmazta tábornoki előléptetését, amelyet azonban majd csak legális kinevezése után kapott kézbe.

2007-ben a Batthyány születésének 200. évfordulója alkalmából rendezett bicentenáriumi megemlékezésből Urbán Aladár két könyvvel is kivette részét. A gróf történelmi jelentőségű életművét népszerűsítő kötet (*Gróf Batthyány Lajos – Magyarország első alkotmányos kormányfője*) mellett ugyanebben az évben jelent meg – mintegy az 1986-ban publikált alapmunka folytatásaként – a Batthyány-portrét kiteljesítő monográfiája, *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöksége, fogsága és halála* címmel. A kötet IV. fejezetében a szerző a miniszterelnök október 3-án elfogadott lemondásától halálos ítélete végrehajtásáig követte nyomon a politikusi pálya utolsó felvonásának fejleményeit. Elmondta, hogy miután a Sopron megyén keresztül visszavonuló horvát seregrésszel szemben vállalt köznemzetőri szolgálata a Hegyfalu mellett elszenvedett balesete következtében meghíusult, a parndorfi katonai táborba utazott, ahol a magyar sereg határátlépését elutasító Móga János

altábornagy, a magyar sereg fővezére álláspontját támogatva a visszavonulás mellett nyilatkozott. Bár a sárvári kerület már december 8-án újra megválasztotta parlamenti képviselőjének, az igazoló választmány szándékosan késleltető eljárása következtében csak 30-án foglalhatta el helyét a képviselőház padsorában. Kossuth politikája ellen fellépve kezdeményezte a Ferenc József trónra lépési kísérletét elutasító határozat felülvizsgálását. Hasonlóképpen sikertelenül próbálkozott a parlament és az Országos Honvédelmi Bizottmány közös, Debrecenbe történő költözésének megakadályozásával. Elérte azonban, hogy békeküldöttség induljon Alfred zu Windisch-Grätz herceghez, a császári inváziós sereg főparancsnokához s onnan „Öfelségéhez Ferenc József Császárhoz” a „Magyarország szabadságának, becsületének és jólétének megóvására” irányuló egyezkedés megkísérlésére. Mindemellett készségét fejezte ki a személye fogadásától elzárkózó hadvezérnek küldött üzenetében arra, hogy a debreceni országgyűlést rávegye a békekötésre. Ekkoriban ugyanis Batthyány – amint arra Urbán rámutatott – már korábbi hajthatatlan politikáját is hibáztatta a drámai helyzet kialakulásáért, és kötelességérzetből akár személyes kockázatot is kész volt vállalni a háború leállításáért.

A Batthyány ellen indított koncepció per részletes feldolgozása során Urbán az örökös tartományoktól történő elszakadásra, illetve az uralkodóház megdöntésére összpontosító vád számos elemét egyenesen képtelenségnek nevezte. A történelem meghamisításának elemeit magába foglaló preconcepcióra felépített eljárás jellemző mozzanatának tekintette, hogy a grófot nem csupán mentőtanújától (István nádortól) fosztották meg, de teljes mértékben figyelmen kívül hagyták az ártatlanságát bizonyító báró Eötvös József, herceg Esterházy Pál és a kancellária volt udvari tanácsosa, Zsedényi Ede, valamint a volt osztrák miniszterelnök, báró Johann Wessenberg alapkérdésekben számára kedvező vallomását is.

A március 26-ig tartó kihallgatások részletes bemutatása kapcsán Urbán ismertette, hogy Batthyány a vádpontokra adott válaszai során a helyzete nehézségeire rámutatva kifejtette: mindig a törvényes állást védelmezte, amelyet két irányból támadtak, ezért egyik oldal segítségére és bizalmára sem számíthatott. István nádor újabb kormány megalakítására vonatkozó felkérésére azért adott pozitív választ, hogy megakadályozza Kossuth diktatúráját, a köztársaság kikiáltását. A horvát kérdés kulcsát pedig abban jelölte meg, hogy a bán nem volt hajlandó elismerni az uralkodó által szentesített áprilisi törvényeket. A későbbi olmtüzi hadbírószági kihallgatása során pedig rámutatott arra a paradoxonra, hogy „azt, amit a király szentesített, most a felségértés gyanújával illetik”.

Urbán kiemeli, hogy a törvényszéki előadói, a vádlóügyési és a védőügyvédi szerepet egy személyben betöltő Ludwig Leuzendorfnak a Batthyány elleni elővizsgálatok lezárásáról készített június 13-ai jelentéséből kiolvasható: a miniszterelnök elleni vádak gyenge lábakon álltak. Igaza és ártatlansága biztos

tudatában, január 19-én írt levelében a gróf joggal jegyezte meg feleségének, Zichy Antóniának: „vádloímnak igazán pogány és zsarnok módon kellene eljárniok, hogy valamibe beleköthessenek”. A hadbírósnak benyújtott, felső utasításra készült előterjesztés mégis megállapította a felségárulás tényét és kötel általi halál kiszabását javasolta. A felség iránti hűség megnyilvánulásának számos példáját felvonultató kegyelmi kérvény hangneme azonban – Urbán értékelése szerint – „szinte agyonnyomja” a vádak értékét, amiből arra következtetett, hogy a mindvégig korrekt eljárás lefolytatására törekvő Leuzendorft félretájkoztatták, és a szigorú ítéletet követő császári kegyelemmel kecsegtették. Urbán Aladár elemzésének megható fejezete Batthyány Lajos felesége, Zichy Antónia hősies, önfeláldozó helytállásának bemutatása. A fogság ideje alatti találkozásairól rajzolt megrázó képek mintegy lezárásaként idézte a halálraítelt búcsúlevelének megrendítő, az utókorhoz is intézett sorait: „az én halálomnak a gyalázata előbb-utóbb azokra hull vissza, akik engem igazságtalanul és hálátlanul meggyilkoltak”. „A törvény, a király esküje volt vezérfonalam és sem jobbról, sem balról nem hagytam, hogy visszaéljenek velem. Viam meam persecutu sum (a magam útját jártam), ezért ölnek meg engem.” A politikai gyilkosság elrendelését Urbán a pszichopata Haynau vérszomjára, Schwarzenberg gyűlöletére, Zsófia főherceggasszony intenzív ellenszenvére s Ferenc József alakjában a gyengeségében megalázott dinasztia bosszúvágyára vezette vissza. A Justizmord fő célját pedig a magyarországi forradalmárok, a reform hívei, a régi alkotmány visszaállítását szorgalmazók megfélemlítésének szándékában határozta meg.

A Batthyány-életmű feldolgozásának kiteljesítésével korántsem lanyhult Urbán Aladár munkakedve, amit több további tanulmányának elkészítése mellett a 2015-ben megjelent, *Szabadság és rend – Pest-Buda rendje és rendőrsége 1848-ban* című monográfiája is jelzett. A vasút- és a hajóállomáson érkező idegenek ellenőrzésével, a főváros hangulatának napra kész nyomon követésével, a politikailag fontos információk gyűjtésével megbízott Országos Rendőri Hivatal működését valódi politikai rendőrségként értelmezi, amelynek szerepét december elején a Kossuth kezdeményezésére létrehozott és Madarász László irányításával az OHB keretei között működő, immár az egész országra kiterjedő illetékességgel felruházott Országos Rendőri és Postaosztály, Urbán megnevezésével „1848 államrendőrsége” vette át.

Batthyány Lajos grófnak a magyar történelmi emlékezetben elfoglalt helyét Urbán Aladár az összegzés, az értelmezés és az értékelés igényével elkészített, az Aetas 2000/1–2. számában megjelent *Gróf Batthyány Lajos emlékezete* című tanulmányában határozta meg. Vizsgálódása során mindenekelőtt arra keresett választ: miért mint a Habsburg megtorlás mártírája, s nem mint az első magyar alkotmányos miniszterelnökre emlékeztek rá az egymást követő generációk. Nemzeti emlékezetünkben miért nem azt a helyet foglalja el, amit Kossuth

Lajos, Széchenyi István, Deák Ferenc. Emlékeztetett arra, hogy az önkényuralom éveiben a nyilvánosság előtti érdemi megemlékezésre 1859 előtt nem nyílt lehetőség. A kiegyezés megkötését követően a kortársak „kíváncsinos tapintattal” ápolhatták már ugyan a hősök és az áldozatok emlékét, a felségárulással elítélt gróf rehabilitációjának gondolata azonban fel sem merülhetett. A Pest városa által 1870. június 9-én megrendezett újratemetése alkalmából is mindössze annyi kritika fogalmazódhatott meg, miszerint – az egyébként „az alkotmányos szabadság megsemmisítésével” egyenértékű – kivégzése a rossz tanácsadók számlájára írandó.

Trianon után a Batthyányra történő emlékezés elveszítette politikai aktualitását. A megítélésében a Horthy-korszak Széchenyi-kultuszának légkörében továbbélő torzulásokat az 1926. október 6-án felavatott örökmécses önmagában nem korrigálhatta. Károlyi Árpád 1932-ben publikált, a Batthyány-pert feldolgozó kiadványa a frissen hozzáférhető források birtokában alapvetően új megvilágításba helyezte Batthyány alakját, amikor a bosszúszomjas udvar megtorlásának áldozatául eső, lojális és forradalomellenes miniszterelnök portréját megrajzolta. Károlyi – hangsúlyozta Urbán – valójában védíratot szerkesztett Batthyány ártatlansága, a dinasztia iránti megingathatatlan lojalitása bizonyítására. „Jó szándékú, szépítési törekvései” szolgálatában élesen és egyoldalúan szembeállította Kossuthal, elhallgatva a magyarországi polgári átalakulás szempontjából történelmi jelentőségű, 1848-ban is hónapokon át érvényesülő stratégiai együttműködésüket.

1945 után a kommunista párt kisajátító és történelemhamisító propagandája középpontjába Kossuth politikai célzatú eszményítését állították. A Révai irányvonalát követő centenáriumi ünnepségek Kossuth, Petőfi és Táncsics örökségét ünnepezték, s miközben Széchenyire és Eötvösre is tisztelettel emlékeztek, Batthyány neve el sem hangzott a központi parlamenti ünnepségen, örökségét a centenáriumi sajtó is elhallgatta. Károlyinak a Kossuthal szemben a bécsi udvarral mindenáron békére törekvő miniszterelnökről megrajzolt portréja továbbért, mindössze ellentétes előjelet kapott. Személye a történelmi feldolgozásokban is elsikkadt, ám a társadalomtudományokat a párt érdekeinek alárendelő gyakorlatban (mindenekelőtt Spira György feldolgozásaiban) ellensúlyozatlanul érvényesült a „megalkuvó, a fegyveres önvédelem megszervezését elmulasztó” politikai bírálata.

Miért nincs kultusza Batthyány Lajosnak? – fogalmazta meg kérdését Urbán Aladár, egyben annak megválaszolására is vállalkozva. Megállapította, hogy „az első felelős magyar miniszterelnök személyét és emlékét halála pillanatától politikai megfontolások igyekeztek elfeledtetni, háttérbe szorítani, vagy a napi politika céljainak szolgálatában méltatlanul elmarasztalni”. Másrészt emléke széleskörű ápolásának akadályát képezte személyisége is. „A gróf liberális arisztokrata volt, de arisztokrata, nehezen megközelíthető. Megvetette a népszerűséget, nem kívánt

népember lenni. [...] Az utókor számára is megközelíthetetlen maradt emberként és politikusként egyaránt, mivel naplót nem vezetett, s igen kevés számú levél maradt utána. Politikai célkitűzése: alkotmányos önkormányzat a Habsburg Birodalmon belül, esetleg perszónalunió, a kiegyezés híveinek sok, a függetlenséget igénylőnek kevés volt – 1918 után pedig ez az elképzelés elvesztette aktualitását.”

A tudós történész és az egyetemi professzor Urbán Aladár érdeme, hogy az általa egykor megfogalmazott pesszimista, de reális értékelés napjainkra már jelentős módosításra szorul. Mindenekelőtt historiográfiai jelentőségű munkásságának köszönhetően ugyanis Batthyány Lajos gróf egyedülálló teljesítménye immár nem csupán a szűk szakmai körök számára vált ismertté, a róla megalkotott hiteles kép egyre szélesebb körökhöz jut el, hozzájárulva a modernkori magyar történelem kiemelkedő államférfíjához, a mártírhálalt halt első független és felelős magyar miniszterelnök emlékének méltó ápolásához és megőrkítéséhez, az 1848–1849-es évek és nemzeti történelmünk jobb megértéséhez.

Bereznay András

A CIGÁNYOK TÖRTÉNETÉNEK ATLASZA
TÉRKÉPEZETT ROMA TÖRTÉNELEM

Méry Ratio Kiadó, Somorja 2018. 123 oldal

A cigányok történetének atlasza már címével számos kérdést és gondolatot ébreszt az olvasóban. A vállalkozás bátor, a kihívás nagy. A kutatások ugyanis – a fellelhető forrásokhoz hasonlóan – sporadikusak, a cigányokkal kapcsolatos forrásgyűjtemények, történettudományi monográfiák és szaktanulmányok száma pedig Európa-szerte máig elenyésző, bár meg kell jegyezni, hogy Magyarország az élen járók közt van e tekintetben. Túlnyomó többségben vannak tehát más tudományterületek (nyelvészet, szociológia, antropológia stb.) eredményei, amelyek a történeti tárgyú vizsgálatokra is gyakran hatnak, és befolyásolják azokat. Bereznay András a kötet bevezetőjében a vállalkozás kihívásai kapcsán maga is megjegyzi, hogy a munka egyik legnagyobb nehézségét a saját állam hiánya jelenti, így pedig csupán egyes, területenként eltérő sajátosságok ábrázolása lehetséges. Kiemeli továbbá, hogy az atlasz létrejöttét nézete szerint főként a cigányság közelmúltban erősödő *öntudatkeresése* teszi kíváncsi. (7.) Ezek után még nagyobb izgalommal vetettem bele magam a mű tanulmányozásába, egyfelől, mert kíváncsi voltam, ad-e a szerző valamiféle támpontot, hogy megértsem, milyen közös vonások figyelhetők meg az eltérő területeken, másfelől azért is, mert érdekelt, milyen tudással „vérteli fel” az öntudatra ébredő cigányságot, tekintetbe véve azt is, hogy a velük kapcsolatban fellelhető forrásokat nem saját maguk rögzítették. Fontos megjegyezni, hogy a szerző csak a romani nyelvet beszélő csoport történetét dolgozta fel (ez a csoport ma Magyarországon a teljes cigány népesség húsz százalékát adja, de ezek az arányok országokként változóak). A kiváló kartográfus történelmet is hallgatott, így elvárható, hogy a szakirodalmat a történettudományi kutatások rendjének megfelelően válogassa és használja fel, még akkor is, ha a szerző – mint írja – inkább „historiográfiai, mint tényközlő célú, összefoglaló jellegű bemutatásként” tekint művére, amelyben a teljességre és a hanyagás látszatának elkerülésére törekedett. (8.)

Értékelésében a recenzens kizárólag arra összpontosít, hogy a kötet megfelel-e a történettudomány által támasztott alapvető feltételeknek, illetve hogy használható-e oktatási segédletként, valamint a tájékozódást és a további kutatást segítő alpmunkaként.

A rövid bevezetőből, majd 52 térképből és a hozzájuk tartozó magyarázó szövegekből álló atlasz forrásbázisát jelentő 139 bibliográfiai tételt áttekintve azonnal látható az angol nyelvű szakirodalom túlsúlya, ezzel párhuzamosan pedig a forrásgyűjtemények csekély száma. Az 52 térkép és oldalpárjaikon szereplő magyarázó szöveg közül 17 egyetlen, öt darab két, hat pedig három szakirodalom vagy forrás felhasználásával készült, két térképnél pedig egyáltalán nem szerepel forrás; vagyis az előbbi 30 térkép mindössze 45 forrás (olykor tanulmány) adatait tartalmazza. Fontos megemlíteni, hogy a felhasznált művek közül 26 a *Journal of the Gypsy Lore Society* hasábjain jelent meg. Az 1888-ban létrehozott *Gypsy Lore Society* alapítói folkloristák, orientalisták, valamint nyelvészek voltak és a folyóirat utódjában, az évente kétszer megjelenő *Romani Studies* című lapban a mai napig túlnyomó többségben ilyen témájú tanulmányok jelennek meg. Az arány a magyar vonatkozású események ábrázolásakor a történeti tárgyú szakmunkák javára fordítható lett volna, ha a szerző az MTA Kisebbségkutató Intézetének oldalán elérhető, Binder Mátyás történész bibliográfiájában szereplő műveket, valamint Nagy Pál forrásközléseit alaposabban áttekinti és nagyobb mértékben használja föl.

A szakirodalmat a szerző nem a megszokott és elvárt módon betűrendben, esetleg a keletkezés időrendjében, hanem a térképek sorrendjében sorolta fel. Ez a mű használatát nehezíti és nem túl célszerű, mivel bizonyos munkákat több térképhez is felhasznált, vagyis az egy-egy térképhez tartozó források teljes listáját „össze kell keresni”. A monográfiáknál nem mindenhol szerepel a könyvkiadó neve, ami önmagában nem jelent problémát, de van, ahol a szerző ezt is feltünteti.

Ezen kívül egy esetben a felsorolásban hiányos cím olvasható: Adriano Colocci munkájának teljes címe ugyanis *Gli zingari: Storia d' un popolo errante*, a kötetben a cím első tagja nem szerepel.

Itt most nem vállalkozhatok minden egyes térkép és szöveg vizsgálatára, így szorosabb érdeklődési és kutatási területemmel összhangban a középf- és kora újkori térképek egy részének részletesebb tárgyalása tűnt célravezetőnek. Az atlasz egyéb fejezeteihez általánosabb jellegű észrevételeim vannak, így például az, hogy a források egyenetlenségéről egészen a 22. oldalig nem esik szó. A bevezetőből nemcsak ez hiányzik, hanem annak meghatározása is, hogy a szerző szerint az elsődleges forrásokban kik tekinthetők cigányoknak, illetve – ha ő maga nem foglal állást – a szakirodalmi munkák szerzői milyen meghatározásokkal élnek. Először a harmincéves háborút bemutató 23. számú térképhez tartozó szövegben utal a kérdésre, amikor a hadseregekből kivált, kóborlókká lett katonákról szól, akiket cigányokkal azonosítottak. Ez azért fontos, mert nem tartható az a megközelítés, miszerint a forrásokban szaracénokként, pogányokként, tatárokként említett csoportok egyértelműen megfeleltethetők volnának a 15. század elején kis létszámú csoportokban Európába érkező cigányságnak, ahogyan az a 8. számú, a 15. századi Közép-Európát ábrázoló térképen szerepel. Ha ugyanis a kortársak egy csoportot „tatároknak” neveztek a középkorban (a 13. századtól), akkor az mindig nemkívánatos mivoltukat jelezte. A szaracén elnevezéssel hasonló a helyzet, de azt a kortársak mindenekelőtt az iszlám hitűekre vonatkoztatva használták. A térkép jelmagyarázata szerint maga a szerző sem fogadja el maradéktalanul a fenti megfeleltetéseket, hiszen mint írja, a cigányok föltett (!) azonosításainak tekinti és időzójelben szerepelteti azokat. Az európai megjelenést tárgyaló (8. és 9. számú) térképek és a hozzájuk tartozó szövegek nem hangsúlyozzák kellőképpen a zárandokcsoportok kis létszámát, jöllehet erre vonatkozóan több korabeli adat is fellelhető. Érdekes továbbá, hogy a két térkép esetében felhasznált három – nyelvészek által írt – szakirodalmi tétel egyikében sem található elsődleges forrás arról, hogy a „határtalan szeretettel” fogadott zárandók cigányok szállásaikat „a tisztaság ki nem elégítő állapotában hagyták hátra”. (26.) A 26. térképhez írt szövegben a dohányzás 18. századi megadóztatását közvetetten cigányellenes rendelkezésnek tekinti a szerző, hozzátéve, hogy akkoriban a dohányzók közismerten cigányok voltak. (62.) Az ezekhez hasonló, jórészt a szakirodalomból átvett, ellenőrizetlen állításokra nincs mód minden esetben kitérni, de néhány dolgot elengedhetetlen megemlíteni. A 13. számú térképhez tartozó szövegben az szerepel, hogy a „Zsigmondtól kapottnak mondott” (!) oklevél (36.) eredetisége bizonytalan. Ezzel szemben a történeti kutatás már hosszú évekkel ezelőtt bizonyította, hogy a Luxemburgi Zsigmond által kiadott, ténylegesen 1423-ból származó menlevél hiteles. Hogy erről meggyőződhesünk, elég a Zsigmondkori Oklevéltár X. kötetének 407. számú regesztájához lapoznunk.

A tendencia, hogy ezeknek a menleveleknek a jelentőségét a cigányokkal kapcsolatos (szak)irodalom túlértékeli, jól látszik a 9. számú térképen is. A 22. számú térkép segítségével pedig a szórványadatok megjelenítésének kérdéses volta szemléltethető: a „lopás”, „trükközés”, „tánc”, „keresztelő”, „esküvő”, „egy család”, „táncitanítás”, valamint a „cigánylány kezének fogása miatt megkövezés” ábrázolása kevésbé tűnik indokoltnak. Ezekhez hasonló példák nagy számban előfordulnak. Bereznay András a bevezetőben előrebocsátja ugyan, hogy a teljességre törekvés jegyében a bizonytalan adatokat is ábrázolja, ez azonban sok esetben aránytalanul megerterheli a térképeket. A 14. számú, *Fékek* címet viselő szövegből – bár a korszak viszonyait kívánja leképezni – például szinte teljesen hiányzik a 16. század első felének európai történeti háttere: a reformáció, az oszmánok előretörése, az európai államok berendezkedésének változásai, valamint a zsidókkal kapcsolatos megszorítások, amelyekből érthetővé válnának a feszültség növekedésének okai. A szerző a cigányok mozgására – ha úgy tetszik, vándorlására – továbbra is a zárandoklatot adja magyarázatként, amelyet a koldulás egy formájának tekint. Szintén fontos megjegyezni, hogy nem szerepel egyik térképen és egyik szövegben sem az úgynevezett *census Zingarorum*, a cigányok által fizetett adó, noha erre mind történeti forrás, mind szakirodalom bőségesen rendelkezésre áll.

A 26. számú, a hódoltság kora utáni Magyar Királyságot bemutató térkép szövegében a szerző az Egerben maradt és kereszténnyé lett, körülbelül négyszáz főnyi, korábban oszmán

alattvalóként élő csoportot cigányokként azonosítja, ami a kutatási eredmények fényében nem állja meg a helyét. Amint az már Sugár István 1978-ban publikált vizsgálataiból kiderült, lehetnek köztük cigányok is, de döntő részben helyi, egri, illetve a környező településekről származó törökökről és rácokról/szerbekről van szó.

A kötet nyelvzetében sok a magyartalanság, számos pongyola mondatot tartalmaz. A 38. térképhez tartozó *Balkáni ébredés* című szövegben például ezt olvashatjuk: *A sokáig oszmán uralom alatt élő balkáni nemzetek a 19. században már mozgolódni kezdtek.* (86.) A nemzetállamok létrehozásának megerősödő igényét „mozgolódásnak” nevezni nemcsak, hogy nem *comme il faut*, de azt is sejtetni engedi, hogy a szerző a folyamat következményeit nem értékeli súlyuknak megfelelően. Bosszantó hiba a fajelmélet terjedését bemutató, *Beteg szelek* című szövegben az *antiszociális* szó megjelenése *aszociális* helyett, és csaknem ennyire zavaró az Aktion Arbeitsscheu Reich lefordítása *Munkakerülő Művelthe*, hiszen ennek magyar jelentése ellentétes lesz a némettel, s mert az efféle terminusok a magyar szakirodalomban eredeti nyelven szerepelnek. (96.)

A keménytáblás, rendkívül igényes nyomdai kivitelezéssel készült kötetet fényes műnyomó papírra nyomták és formátuma sem szokványos. Mindez a könyv esztétikai értékét nagyban növeli, ám használatát nem könnyíti meg. Ugyancsak a használatot nehezíti, hogy az atlaszhoz nem készült sem hely-, sem személynévmutató. További kihívás, hogy a térképekhez magyarázatul írt szövegek címei nem segítik kellőképpen az olvasót sem a térbeli, sem az időbeli tájékozódásban, ugyanis a térképek jegyzékénél még szereplő, területi meghatározásokat és évszámokat tartalmazó alcímek magukon a térképeken sajnos már nem olvashatóak. Csak néhány példát említve: a 13. számú térkép esetében a szöveg címe *Bércek öleiben is*, ám a kísérő szöveg és a jelmagyarázat beható tanulmányozása nélkül nem találunk ki, hogy a térkép a 15. század végi Magyar Királyság területén történt eseményeket és folyamatokat ábrázolja. Hasonló a helyzet a *Tenger nem akadály* című szöveggel, amely a 12. számú térképhez tartozik, és amelyen a 16. század első felében a Brit-szigetekre érkezett cigány csoportokat és a velük kapcsolatos eseményeket, adatokat láthatjuk. Itt kell megjegyeznem, hogy a legkevésbé sem tartom szerencsésnek a 44. számú, deportálásokat megjelenítő térkép esetében a *Rosszból rosszabbba* címválasztást, és hasonló a helyzet a 48. számú, a cigányok ellen elkövetett gyilkosságokat bemutató térképnél is, amelynek címe: *Viszontagságok (1)*.

A kötetben nem csupán történeti tárgyú térképek szerepelnek: nyelvészeti eredmények, elméletek bemutatását célozza a 2. számú, *Formálódás* című szöveggel kísért térkép, továbbá politikai és kulturális tematikájú térképek is megtalálhatóak, amelyek hasznosak az önszerveződést, a politikai és kulturális folyamatokat vizsgálók számára.

A térképek esztétikusak, beszédesek, a szövegy adatok túlzottan részletes ábrázolása azonban sokszor zsúfolttá teszi őket. A hozzájuk tartozó kísérőszövegek számos esetben tartalmaznak a szakirodalomból átvett, nem ellenőrzött megállapításokat, amelyek az olvasót fokozott óvatosságra intik. Eltérően azonban a szakirodalmi munkák összeválogatásának módszerétől, nem volna igazságos a szerzőn számon kérni azok torzításait, hiányosságait vagy éppen hiányát. Összességében az atlasz meglehetősen jól tükrözi a cigányokkal kapcsolatos társadalomtudományi és nyelvészeti kutatások jelenlegi súlypontjait és irányait, ám a történeti vagy historiógráfiai eredményeket nem kellő mértékben és körültekintéssel mutatja be.

Mindazzal együtt, hogy a vállalkozás elismerésre méltó, fontos, hogy a történeti tárgyú munkák igazodjanak a történettudomány által támasztott módszertani követelményekhez, hogy olyan, kellő forráskritikával rendelkező írások születhessenek, amelyek lehetővé teszik a cigánysággal kapcsolatos források és kutatási eredmények történettudományos igényeknek is megfelelő ábrázolását és rendszerezését. Bereznay András atlasza ezeknek a követelményeknek – jórészt éppen a forrásbázis nem eléggé körültekintő használata miatt – véleményem szerint csak mérsékelttel felel meg, és oktatási segédanyagként sem használható teljes biztonsággal.

Orsós Julianna

Polgár Marianna

KARRIER MÁRIA TERÉZIA KORÁBAN

Festetics Pál hivatali pályája

GlobeEdit, Riga 2018. 272 oldal

Polgár Marianna monográfiája Festetics Pál (1722–1782) tanulóéveit és hivatali karrierjét mutatja be. A szerzőt már évtizedek óta foglalkoztatja a 18. századi magyarok német egyetemekre irányuló peregrinációja, különösen az a kérdés, hogy miért járnak katolikus vallású diákok protestáns német egyetemekre? Ez volt a témája a 2005-ben megvédett doktori disszertációjának is, amelyet a most ismertetett kötetben eredeti formájában publikált a szerző. A munkában Polgár Marianna szakít a tradicionális családtörténet-írással és annál jóval komplexebben közelíti meg a 18. században élt címszereplő arisztokrata életútját, amely szorosan kapcsolódik a kor egyetemi oktatásához, a Mária Terézia korabeli kormányzati reformokhoz, a nemesség átalakulásához és a felvilágosult abszolutizmus eszméihez. A szerző hangsúlyozza, hogy „a családtörténetnek a köztörténetbe való beillesztése módszereiben a mai napig nincs kidolgozva”. (2.) Ezért a disszertáció módszertanában nem követi a hagyományos megközelítéseket. Az udvarhű és magasan képzett Festetics Pál karrierjének bemutatása kiváló esettanulmány a 18. századi új politikai elit felemelkedésének vizsgálatához. Az életút bemutatása során a szerző nemcsak a Festetics neveltetésével és hivatali előrelépésével kapcsolatos kérdéseket válaszolja meg, hanem cáfolja (vagy éppen új megvilágításba helyezi) a Mária Terézia-kori nemességről alkotott korábbi történeti beidegződések egy részét is. A történeti felfogás szerint a 18. század második felében megtörtént az arisztokrácia „elnevezetlenítése” (7.), a főurak Bécs felé kacsingattak, sokan birtokaiktól távol éltek, a divatban rohamosan terjedt a „nájzmódi” követése, a honfűsítések során pedig egyre több külhoni család vált a magyar arisztokrácia részévé. A főnemesség alig vett részt a rendi ellenállásban és egyre passzívabbá vált, politikai szerepét a módos birtokos nemesség, a *bene possessionati* réteg vette át. Festetics Pál pályája sok ponton módosítja, egyes helyeken pedig cáfolja ezt a modellt. A hatalmas dunántúli birtokkomplexummal rendelkező Festetics Pál 1772-ben grófi címet kapott a királynőtől, és több hivatali és rendi tisztséget is betöltött. A kor számos arisztokratája hasonló módon fontos szerepet játszott az újonnan kiépülő hivatalnoki apparátusban. Kutatásai során Polgár Marianna főként a hazai és ausztriai levéltárak anyagát tártá fel, különösen Festetics Kristóf birtokiratait, Festetics Pál egyetemi éveit alatti missiliseit, valamint a gróf úrbírb rendezéssel kapcsolatos javaslatait és kamarai tevékenységére vonatkozó iratait használta fel. Ezek mellett számos német és magyar nyelven írott művelődés-, kormányzat- és családtörténeti munka segítette a munka elkészülését.

A bevezetőt követő fejezet (*A XVIII. századi magyar nemesség átalakulása historiográfiai kitekintéssel*) a jelzett korszak nemességkutatásának historiográfiai összefoglalóját adja. Történetírá-
sunk – ahogy a fentiekben már említettük – a 18. századi nemességgel kapcsolatban az „elidegenedett magyar arisztokrácia” tételét vallotta egészen H. Balázs Éváig. A korszak kiemelkedő kutatója szerint azonban a régi családok mellett megjelent egy új arisztokrata réteg, amelynek tagjai felemelkedett köznemesi családokból kerültek ki, és fontos hivatali pozíciókat foglaltak el az egyre bonyolódó bürokráciában, de a rendi tisztségeket is ők töltötték be. Ezek a széleskörű jogi műveltséggel rendelkező arisztokraták egyetemi tanulmányaikat gyakran valamelyik híres német egyetemen végezték (Halle, Jéna, Lipcse), ahonnan felvilágosult eszmékkel felvértezve tértek haza. Polgár Marianna hangsúlyozza, hogy a rendszerváltás előtti történetírásnak a 18. századi nemességkutatásában továbbra is meghatározó eleme volt a „kuruc-labanc ellentét”. E szerint a felfogás szerint az arisztokrácia vagyoni érdekből behódolt az udvarnak, a köznemesség egy része pedig az „új familiaritás” révén szintén udvarpárti volt. A Habsburg-ellenességet csak egy szűk, haladó köznemesi réteg képviselte. A nemesség kutatása egészen az 1980-as évekig nem lépett ki a genealógia területéről. Ekkor kezdődött meg egy-egy megye

vagy régió 18–19. századi nemesi társadalmának szakszerű kutatása. Egyre többen alkalmaztak statisztikai módszereket kutatásaikban, és egyre több nemesség-történettel foglalkozó tudományos rendezvényt tartottak. A szerző véleménye szerint az archontológiák is sokban segítették a kutatásokat, melyekbe egyre több forrást vontak be: közgyűlési jegyzőkönyveket, számadásokat, az insurrectiók költségvetéseit (a kötetben: 17–18.).

Az 1686 és 1790 közötti nemesítési hullámokat vizsgálva a szerző arra a következtetésre jutott, hogy a „hosszú 18. században” összességében – hullámzóan ugyan, de – nőtt a köznemesség és a főnemesség száma. A nemesítések folyamatos utánpótlást biztosítottak ennek a társadalmi rétegnek. Mindez azt jelentette, hogy a korszakban igen jelentős volt a társadalmi mobilitás. A polgárosodás hiánya miatt minden társadalmi réteg legfőbb perspektívája az volt, hogy bekerüljön a nemességbe. 1711 után egyre több polgár és hivatalnok került be a nemesség soraiba. Az állandó hadsereg felállításának hatására pedig csökkent a nemesség katonai szerepe. Így a „honvédelmi erények” helyett egyre inkább a felvilágosult polgári erények kerültek előtérbe. Az újabb kutatások szerint a *bene possessionati* réteg túlsúlyának növekedése az arisztokrácia rovására nem Mária Terézia és II. József alatt következett be, hanem csak II. Lipót uralkodása idején. Az arisztokráciába emelkedett módosabb középbirtokosok nem a köznemesség befolyását erősítették, hanem a régi arisztokráciához idomultak. Festetics Pál pályája jól szemlélteti az új arisztokrácia felemelkedését és fontos kormányzati szerepét.

A historiográfiai fejezetet követően a szerző rövid áttekintést nyújt a horvát eredetű magyar nemesi családról (*A Festetics család a XVII–XVIII. században*), ahol legrészletesebben Pál apjának, Festetics Kristófnak (1696–1768) az életútját taglalja. Kristóf jogi pályára ment és jelentős közéleti szerepet töltött be, emellett a családi birtokokat is nagymértékben gyarapította. Az 1740-es években megszerezte a kihalt Gersei Pethő család birtokait, közöttük Keszthelyt, ahol hozzákezdett a kastély építéséhez, megalapította a könyvtárat, továbbá igen sokat tett a város fejlesztéséért. Neki köszönhető, hogy a család kezdett kiemelkedni a jómódú köznemesi státuszából.

A Festetics felmenők bemutatása után következik a kötet központi egysége (4–8. fejezet), amelyben Festetics Pál egy-egy – nevelés- és kormányzattörténeti keretbe helyezett – életszakaszával ismerteti meg az olvasót a szerző. A főfejezeteken belül az alfejezetek logikusan követik egymást, ugyanis Festetics Pál egy-egy életszakaszának feltárása mellett egy újabb alfejezet a hozzá kapcsolódó intézményt (egyetem, diéta, Magyar Kamara) mutatja be.

A *Festetics Pál ifjúsága* című fejezet a fiatal nemes egyetemi tanulmányait és annak kontextusát: a korabeli egyetemek életét tárja elénk. Festetics Pál először a nagyszombati egyetemre járt, ahol neves jezsuita tanároktól tanult retorikai és jogi ismereteket. Festetics Kristóf fiát jogi, közhivatali pályára szánta, és szerette volna, ha Pál magas szintű oktatásban részesül. Az apa választása több okból eshetett a lipcsei egyetemre. Ott tanított a német felvilágosodás kiemelkedő alakja, Gottsched, és szintén Lipschét ajánlotta a híres polihisztor, Bél Mátyás, aki személyes ismeretségben állt Festetics Kristóffal. A fiú nevelője és kísérője az egyetemen Bél Mátyás fia, Károly András lett. A szerző kiemeli annak a ténynek a jelentőségét, hogy egy katolikus család a képzés színvonala miatt protestáns egyetemet választott a gyermekének, aki közjogot, államtörténetet, filozófiát és pénzügyi ismereteket tanult. (Az egyetemi évek bemutatásához Polgár Marianna Festetics missilisét is felhasználta.)

A következő alfejezetekben a szerző a magyar diákok peregrinációjáról, a korabeli német egyetemek jelentőségéről ír. Kiemelten tárgyalja a lipcsei egyetem oktatását és az itt tevékenykedő Johann Christoph Gottsched munkásságát. A 18. század elején Halle, Jéna és Lipcse jelentős központjai voltak a teológiai, orvosi és jogi képzésnek. Az 1730-as években Halle hanyatlásával Lipcse jelentősége egyre növekedett, a híres hallei professzorok tanítványai a lipcsei egyetemen telepedtek meg, Lipcseben végzett a tereziánus korszak legjelentősebb minisztere, Wenzel Anton Kaunitz is. Így az egyetem szellemi hatása Ausztriát is elérte.

A 4. fejezet *A lipcsei egyetem magyarországi és erdélyi diákjai* című alfejezettel zárul, amelyben a szerző azt vizsgálja, milyen arányban látogatták a magyarországi diákok az egyetemet. Polgár

Marianna korrigálja Lukinich Imre számításait, valamint módosítja néhány következtetését. Véleménye szerint például nemcsak Pozsony és Erdély volt felülreprezentált, hanem az ország számos más területéről is érkeztek diákok. A statisztikák elemzéséből kiderül, hogy a magyar diákok létszáma a lipcei egyetemen többnyire végig egyenletes volt a vizsgált korszakban, s katolikus és protestáns diákok egyaránt szívesen látogatták. A fejezet végén több oldalas melléklet következik a lipcei egyetemen tanult magyarországi diákok listájával 1710 és 1800 között.

Az 5. fejezetben a szerző Festetics Pál hivatali karrierjének kezdetét és annak első fontos állomását, az 1751-es országgyűlést mutatja be. Polgár Marianna kiemeli apa és fiú pályájának párhuzamát: mindketten alispánként és országgyűlési követként kezdték. Pál Sopron vármegye követeként fontos szerepet töltött be az 1751-es országgyűlésen: tagja volt a királynőt fogadó küldöttségnek és a feliratot elkészítő bizottságnak. Festetics pályája ettől kezdve folyamatos emelkedést mutat. 1756-ban kérvényezte Mária Teréziától, hogy nevezze ki a Helytartótanács tagjává, végül az Udvari Kamara bányászati osztályának lett tanácsosa, majd kancelláriai tanácsos. A jogban és számvitelben járatos ifjú nemes az uralkodónő nélkülözhetetlen tanácsadó-jává vált. Részt vett az 1764-es országgyűlés előkészítésében, javaslatot tett az adórendszer átalakítására, az úrbéri rendezésre, a magyar közjog oktatására.

A 6. fejezet Festetics Pál szerepét vizsgálja az úrbérrendezés előkészítésében és az 1764–1765-ös országgyűlésen, míg a 7. Festetics Pál hivatali pályájának csúcsát: kamarai alelnökségét mutatja be. Az Udvari Kamarának alárendelt kormánysszék hatásköre Mária Terézia alatt jelentősen kibővült, ezért számos művelt és képzett hivatalnokra volt szüksége. 1772-ben az Államtanács a magyar közjogban és a pénzügyekben jártas Festetics Pált javasolta a Magyar Kamara alelnöki posztjára, ugyanebben az évben kapta meg Mária Teréziától a grófi rangot és a titkos tanácsosi címet. Első fontos szereplésével sikerült elérnie, hogy a pénztárt ne csatolják el a Magyar Kamarától, s még ugyanebben az évben javaslatot terjesztett be a deficités kamarai gazdálkodás rendbehozására: ausztriai mintára itthon is hitelintézet felállítását javasolta. A Magyar Hitelfőpénztár két évvel később jött létre. 1773-ban a jezsuita rend feloszlásakor fontos szerepet töltött be a rendi vagyon felhasználásának ügyében, és számos kiváló jezsuita tanár katedráját sikerült megmentenie. Fontos javaslatai voltak a Bánát visszacsatolásával kapcsolatban, így például a magyar megye- és adórendszer meghonosítása, az urbárium bevezetése a területen, valamint szakképzett hivatalnoki gárda felállítása. Célja az volt, hogy a visszacsatolással a kincstárnak ne legyen nagy vesztesége. Mária Terézia 1778-ban elfogadta a javaslatát. 1777-ben a Kamara alelnökét a máramarosi sóbányák ellenőrzésére küldték. Jelentése nemcsak a bányászatra terjedt ki, hanem a helyi lakosok vallási szokásairól is beszámolt. 1780-ban Szent István-renddel jutalmazták és Baranya megye főispánjává nevezték ki. II. József alatt is folytatta alelnöki munkáját (egészen 1782-ben bekövetkezett haláláig), ám az új uralkodóval már nem volt olyan jó a kapcsolata, mint Mária Teréziával.

Az összefoglalást megelőzi az *Örökség: birtokok és utódok* című 8. fejezet. Festetics Pál apja akaratából vette el Borsányi Juliannát. Gyermekük közül csak a Georgikon alapítójának, Festetics Györgynek neve él a köztudatban, pedig a méltatlanul elfeledett Festetics Imre a genetika korai szakértője volt hazánkban. Festetics Pál lányainak a házasságai is igazolják, hogy szoros kapcsolatot épített ki a régebbi arisztokráciával: a Széchenyi, a Batthyány és az Esterházy családokba házasította be őket.

Festetics Pál korabeli és későbbi megítéléséről Polgár Marianna az összegzésben szól. A kortárs magyar nemesség elítélőleg vélekedett a grófról, akit a rendi jogok elárulójának tartottak. Különösen az úrbérrendezés előkészítésben végzett munkájával vívta ki a nemesség ellenszenvét. A hivatalnok nemesség megítélése a 19. századi és a 20. század eleji történetírásban sem sokat változott. A felvilágosult arisztokratát a mai történésznek már nem feltétlenül ebből a nézőpontból kell értékelnie. Polgár Marianna konklúziója szerint Festetics Pál „a hivatali arisztokrácia azon csoportjához tartozik, akiknél a karrier, a rang és a vagyon a tehetség és ambíció révén a XVIII. század második felében összhangba került” (194.).

Polgár Marianna disszertációja az arisztokráciába felemelkedő módos nemes, Festetics Pál pályájáról készült esettanulmány, amely számos ponton módosítja a korabeli nemességgel kapcsolatos történeti közhelyeket, és a szerző a modern történetírás szélesebb látókörével szemléli az eseményeket. A kötet stílusa olvasmányos, a szöveget forrásidezetek színesítik, a végén számos mellékletet és egy angol nyelvű összefoglalót találunk. A mellékletekben Festetics Pál német, magyar és francia nyelvű levelezéséből olvashatunk szemelvényeket, illetve olyan misszisseket, amelyeket nevelője és a professzorai írtak az ifjú nemes lipcsei tanulmányaival kapcsolatban. A közölt forrásokat a szerző magyar nyelvre is lefordította.

Urbán Máté

DOKUMENTUMOK A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK TÖRTÉNETÉHEZ 1944–1953 QUELLEN ZUR GESCHICHTE DER DEUTSCHEN IN UNGARN 1944–1953

Szerk. Tóth Ágnes

Argumentum, Bp. 2018. 1424 oldal

Tóth Ágnes kötete az eddigi legalaposabb forrásgyűjtemény a kitelepítésről s általában a hazai német kisebbség háború utáni történetéről. A csaknem másfélezer oldal terjedelmű könyvben a szerkesztő 387 forrást tett közzé. A kezdő dátum 1944. december 18., a magyarországi németek közmunkára (málenkij robotra) történő összeírása, míg a zárópont egy az NDK-ban jóváhagyott visszatelepülési kérelem dátuma: 1953. december 24. A kettő közötti időszakból pedig az elhurcolás és a kitelepítés fázisait eleven közelségbe hozó dokumentumok hosszú sora tárul elénk. A közölt szövegek szinte valamennyi lehetséges forrástípust felölelik: rendeletek, utasítások, felhívások, jegyzőkönyvek, levelek, jelentések, tervezetek és statisztikák, kimutatások olvashatók a közigazgatás különböző szintjeiről. Csekélyebb számban egyházi forrásokat, valamint néhány magánszemély által jegyzett kérelmet és levelet is találunk.

A kötet az Institut für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde (IDGL) és az MTA TK Kisebbségkutató Intézetének közös projektjének keretében született. A vállalkozás célja az volt, hogy eddig kiadatlan dokumentumokból állítsanak össze olyan gyűjteményt, amely a lehető legszélesebb mértékben kínál összehasonlító vizsgálatok alapját képezhető forrásokat. Mindezt úgy, hogy eközben a kényszermigráció három fázisáról (elűzés, úton levés, megérkezés és integráció) transznacionális keretben nyújtson áttekintést. A forrásgyűjtemény a három dokumentálandó fázis közül az elsőre összpontosít, s így módon a vállalkozás első kiadványa.

A grandiózus terjedelem mellett a kötet mintaszerű szerkesztési elvei miatt is figyelmet érdemel, vélelmezhető, hogy e munka a következőkben mérce lesz a jelenkortörténeti forráskiadás számára. A munka használatát nagyban segíti, hogy az előszó, a bevezető tanulmány és a dokumentummutató is kétnyelvű. Ez az eljárás a közzétett dokumentumokat felvezető leírásban is visszaköszön. A magyar nyelvű forrásközléseket hat pontból álló ismertető előzi meg, amely mindenek előtt megadja 1) a forrás címét, 2) keletkezési helyét és idejét, 3) paleográfiai jellemzőit (például, hogy kéz- vagy gépirásos irat/jegyzőkönyv, kivonat, másodpéldány, tisztázat) és a hitelesítés jellegét (aláírás/pecsét), 4) ezután következik az adott forrás levéltári jelzete, esetleg másodközlésnél az első megjelenés helye, 5) végül pedig a dokumentum tartalmi kivonata magyarul és németül. Csak ezt követően, a forrás cizellált dokumentálása után kerül sor a 6. pontban a tulajdonképpeni forrásközlésre. Mindez célzott tájékozódást tesz lehetővé, a

németországi kutatóknak pedig a címek és az annotáció ismeretében megkönnyíti a közvetlen hozzáférést a forrásokhoz, adott esetben a fordítást. A kötet gazdagon jegyzetelt, a forrásokban felbukkanó személyekre, helynevekre, intézményekre, szervezetekre részletes eligazítást találunk. A szerkesztő, Tóth Ágnes a munka során a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára mellett kilenc megyei és hét egyházi levéltárban kutatott – mindazon megyékben, ahol 1941-ben a németek aránya elérte a 2,5%-ot.

Érdemes röviden kitérnünk a bevezető tanulmányra, amelyben Tóth Ágnes tézisszerűen összefoglalja az 1940-es évek második felének kényszertelepítéseiire vonatkozó három évtizedes kutatásainak eredményeit. Ez a tanulmány az oktatásban is kiválóan használható, mert folyamatosan hivatkozik a könyvben közzétett dokumentumokra: a kérdéses szöveghelyek a maguk teljességében kereshetők vissza. Ráadásul a dokumentumokat folyamatosan olvasva a maga embertelenségében nyilatkozik meg előttünk a kitelepítés, amely mint hatalomtechnikai eszköz egyszerre volt összhangban a kollektív bűnösség jegyében fogant belső gazdasági és területiális hódítás nemzeti homogenizáló céljaival és a hatalomra törő kommunista párt uralmi aspirációival.

Tóth Ágnes rámutat, hogy a korábbi esemény- és politikatörténeti dominancia után az elmúlt harminc évben a kitelepítés ábrázolásában, a holokauszt kutatásához hasonlóan, éppen a megkerülhetetlen lokális vonatkozások miatt előtérbe került az alulnézeti perspektíva – nyilván nem függetlenül a történetírás egészében kitapintható, fokozatos mikrofordulattól. A szerző ezt követően árnyalt elemzésben mutatja be a földosztás, a német kitelepítés, a csehszlovák–magyar lakosságcsere és a bukovinai székelyek letelepítésének, valamint a német kitelepítés folytatásának összefüggésrendszerét. Fontos tézise, hogy az 1949-es alkotmány elfogadása utáni években csak formálisan indult meg a németek visszaintegrálása a társadalomba, a gyakorlatban alig, ugyanis lokális szinten a párt- és tanácsi szervek ezt megakadályozták.

A bevezető tanulmány a probléma transznacionális megközelítése mellett érvel, teljes joggal. A kitelepítés gyakorlatának megértéséhez ugyanakkor fontosnak vélem, hogy azt ne csak magyar vagy magyar–német, illetve közép-európai viszonylatban lássuk, hanem vegyük figyelembe a tényt, hogy annak végrehajtásában – az általuk irányított belügyminisztériumban – a Szovjetunióban pallérozódott magyar kommunisták is jeleskedtek. Ezért amennyire fontos, hogy a kitelepítés bonyodalmainak megértésekor figyelembe vegyük az 1930-as években felelősödő és a háború végére kulminálódó, a hazai közéletet feszítő indulatokat, illetve a háború végével előállt új nemzetközi rendet, annyira fontosnak tartom annak tudatosítását is, hogy a kitelepítést már a szovjet mintákat követő belügy vezényelte le. Jól tükrözi ezt az 1930-as években a GPU-nál kiképzett Péter Gábornak, a politikai rendőrség vezetőjének a kötetben közölt tervezete 1946 januárjából: „Az eddigi kitelepítési gyakorlaton, javaslatunk szerint, ezen a ponton kell a leggyökeresebb változtatást eszközölni: a beérkező karhatalom kapja meg a már előre előkészített végleges kitelepítési névsort, s más dolga ne legyen, mint a községet lezárja, a névsor alapján a kitelepítendőket összeszedje és bevagonírozza.” (618.) E szempont kiegészíthető azzal a paradoxonnal is, hogy míg a kitelepítés egy új magyar gazdaközéposztály helyzetbe hozását célozta, addig a gyakorlatban csak a „sváb” vagyon elherdálását eredményezte. Megfontolandó, hogy e jelenséget Szolzenyicin nyomán a lopakodó szovjetizálás kísérőjelenségeként is értékeljük. Szolzenyicin hívta fel a figyelmet arra, hogy az 1920-as években a berendezkedő szovjet hatalom azért volt elnéző a lopással szemben, mert az elsősorban a felszámolásra ítélt magántulajdont sújtotta, ami az osztályellenségnek kikiáltott csoportok esetében részükről még üdvözlendő is volt.

A kitelepítési politika eredményességét az is erőteljesen meghatározta, hogy a szovjetek által ellenőrzött új hazai kormányzati elit a potsdami megállapodást nemzetközi jogi keretként értelmezte, de a fentebbi módon, szovjetizált tartalommal töltötte meg, felismerve, hogy az Egyesült Államokat a sok egyéb háború végi feszültségcél mellett, ez a probléma nem érdeklí. E helyzetet, amelyben a kis nemzeti kormányok lényegében szabad kezet kaptak, jól szemlélteti Szegedy-Maszák Aladár washingtoni követnek az úgynevezett csehkérdés kapcsán íródott levele 1946 márciusából: „Ez végeredményben az európai részletkérdés kelet-európai részletkérdés-

désének, magyar és csehszlovák részletkérdésnek egy részletkérdése. A kérdések hierarchiájában tehát nagyon alul van.” (680.) Nem csoda tehát, hogy a kitelepítés során általában a mégoly jogos panaszok sem nyertek orvoslást, a mentesítési kérelmek pedig nem jutottak eredményre.

Bizonyosra vehető, hogy Tóth Ágnes e hatalmas vállalkozása rövid időn belül mind a kutatásban, mind az oktatásban fontos és hasznos kútforrássá válik. A kötet kapcsán nem lehet hiányérzetünk. Az adat- és érzelm gazdag források hűen adják vissza a hazai németek kiszolgáltatottságát és tehetetlenségét, a kollektív bűnösség jegyében megbélyegzett ártatlan emberek védtetlenségét a háborút követő években. Elgondolkodtató, hogy ha a közigazgatás szféráiban keletkezett források ennyire árnyaltan képesek megjeleníteni ezeknek az éveknek a hétköznapijait és fájdalmát, mi minden juthatna fényre, ha egy önálló kutatás keretében feltárnák és egy hasonló kiadványban napvilágot látnának a kitelepítettek leszármazottainál lappangó levelek, iratok. Mindez a fentebb jelzett hármas szerkezeten túl is kijelölheti a folytatás irányát.

Horváth Gergely Krisztián

Glant Tibor

A SZENT KORONA AMERIKAI KALANDJA ÉS HAZATÉRÉSE (Tegnap és ma)

Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2018. 319 oldal

A Debreceni Egyetemi Kiadó *Tegnap és ma* című sorozata a magyar–amerikai kapcsolatokkal foglalkozó történelmi monográfiákat tárja a szélesebb olvasóközönség elé. A sorozat legújabb kötete a Szent Korona második világháború utáni „kalandjairól” és hanyattatásáról szól abban a 33 évben, melyet a becses relikvia országunkon kívül, elsősorban az Egyesült Államokban töltött. Hazaérkezése a kommunista korszak egyik kiemelkedő pillanata volt, melyet mozgolódások, tüntetések, a politikai legitimáció kérdéseit feszegető viták vették körül.

Glant Tibor a Debreceni Egyetem oktatója, aki régóta az amerikai történelmet, illetve annak magyar vonatkozásait kutatja. Számtalan publikációja jelent meg, köztük több magyar nyelvű monográfia. A Szent Koronáról már 1997-ben írt, de mostani kötetét újabb kutatásainak eredményeivel egészítette ki, például az Állami Egyházügyi Hivatal vonatkozó dokumentációjának vagy az állambiztonsági anyagoknak a vizsgálatával, hogy csak kettőt emeljünk ki a gazdag forrásbázisból. Így a régebbi és újabb amerikai források a legújabb magyar forrásokkal gazdagodtak – teljessé téve a történetet. A megjelenés dátuma nem véletlenszerű: 2018-ban volt 40 éve, hogy az Egyesült Államok kormánya visszaadta a koronát Magyarországnak.

Azt szokták mondani, hogy az élet maga a legnagyobb rendező. S valóban, az 1944 ősze és 1953 tavasza közti időszak eseményeinek sora (a Szent Korona magyarországi őrzésének helyszínei, külföldre szállítása és újbóli elrejtése, átadása az amerikaiaknak, majd a regáliák németországi helyszínei és végül az Egyesült Államokba való szállítása) – valóban felér egy kalandregénnyel, amit Glant Tibor élvezetes formában ismertet. Mellékszálként az olvasó megismerkedik az amerikai háborús tervezés műemlékvédelmi alakulatának történetével és annak működésével, amelynek a magyar királyi ékszerek megőrzését is köszönhetjük. E csapat munkája nagyon sokat segített Európa kulturális kincseinek megőrzésében, és azok eredeti helyükre való visszaszállításában. Az amerikaiak kellő hozzáértéssel és óvatossággal kezelték a magyar műkincseket is. Glant megállapítása szerint „a koronázási ékszerek fizikai és állagvédelme a Szent Korona német földön, amerikai kézen töltött időszakában megfelelően biztosítva volt. Nemzeti ereklyéink sokkal nagyobb biztonságban voltak, mintha itthon lettek volna”. (63.)

A Németországban töltött nyolc év tekinthető a Szent Korona külföldi kalandjainak történetében az első fázisnak. A szerző megvizsgálja azt a kérdést, vajon miért nem adták vissza az amerikaiak a regáliákat, ha az arany- és ezüstkészlet, valamint a Szépművészeti Múzeum műkincseinek esetében egyébként ezt megtették. A döntés hátterében elsősorban a nagypolitika állt. A magyar–amerikai viszony – a hidegháborús légkör miatt – folyamatosan romlott a második világháborút követően, különösen az 1948-as kommunista hatalomátvétel után. Emellett az amerikaiak arra is hivatkozhattak, hogy a Szent Koronát és annak kísértő ékszereit őrzésre adták át nekik a magyar koronaörök, tehát ebben az esetben nem lehet náci zsákmányról beszélni. Így az 1950-es évek elejére a két ország közötti erősen megromlott viszony közepette lekerült a napirendről a Szent Korona esetleges visszajuttatása a magyar kommunista rezsimnek.

A következő szakasz az 1953-tól 1970-ig tartó időszak. A Szent Korona Fort Knoxville-be került (ahol az amerikai aranytartalékokat is őrzik), de ittlétéről a magyar vezetés, sőt a magyar emigráció sem tudott, ellenben őrzési helyéről mindenféle feltételezések keringtek. A hátteret természetesen továbbra is a hidegháborús légkör jelentette, amit Glant röviden bemutat, s aminek az 1950-es évek eleji fagyossága csak lassan enyhült, s a kapcsolattartás csak az 1960-as évek második felére jutott normál mederbe, amikor ismét nagyköveti szinten rendeződött a diplomáciai viszony Washington és Budapest között.

Az 1968 utáni csaknem egy évtized folyamán – a korábbiakhoz képest – számos pozitív elmozdulás történt, de még ekkor is konfliktusoktól terhelt évekről beszélhetünk. A kétoldalú kapcsolatok normalizálódásában nagy szerepe volt az 1969 őszétől négy évig Budapesten szolgáló amerikai nagykövetnek, Alfred Puhannak, hozzátéve, hogy az ő fellépése a szélesebb értelemben vett amerikai külpolitika stratégiájának része, hiszen ezekben az években az amerikaiak kifejezetten keresték a kapcsolatot a szovjet csatlósállamokkal a „fellazítás” külpolitikájának szellemében. Kétségtelen, a kisebb buktatók ellenére mind diplomáciai, mind pénzügyi területen előrelépések történtek, amelyek mintegy „megágyaztak” a Szent Korona hazahozatalának. Ahogy Glant fogalmaz, a „Szent Korona sorsának rendezése része volt az 1969 és 1978 közti amerikai–magyar normalizációs folyamatnak”. (127.)

A koronaékszerek sorsa az 1970-es évek első felében a magyar és amerikai kormányok, az amerikai sajtó és az amerikai magyar emigráció hármásában őrlődött. Míg a Kádár-kormány vissza akarta szerezni a becses kincseket, az Egyesült Államok-beli magyar emigráció minden ilyen jellegű hír kiszivárogtatáskor heves kampányba kezdett a kiadatás megakadályozása érdekében, s ebben a Kongresszus és a nemzetbiztonsági bürokrácia is a segítségükre sietett. A Fehér Ház ennek következtében próbálta mosni kezeit. De a magyar külügy kezdte megérteni és megérezni, hogyan lehet az amerikai kormánytól eredményt elérni: „A magyar külügy talán a Szent Korona ügyében demonstrálta leginkább, hogy egyre jobban érti az amerikai politikai rendszer működését, és képes annak szabályai szerint játszani.” (128.)

Végül Jimmy Carter elnökké választásával érett meg a helyzet a tényleges lépésekre. A magyarok korábbi stratégiájukat megváltoztatva aláírták a húsz éve húzódó műszaki, tudományos, oktatási és kulturális csereegyezményt, ami kimondva-kimondatlanul előfeltétele volt a Szent Korona visszaadásának. Ráadásul Carter morális kötelezettségnek tekintette a koronaékszerek visszaadását. Mivel az amerikai külügyminisztérium és a közvetlenül az elnök alá tartozó, Zbigniew Brzezinski által vezetett nemzetbiztonsági csapat egymás vetélytársai voltak a külpolitika alakításában, ebben az ügyben is belső feszültségek keletkeztek. Ehhez járult még hozzá a Kongresszus is, amely esetenként megpróbálta felügyelete alá vonni a korona-kérdést, ezért Glant úgy véli, „határozott elnöki akarat nélkül aligha kaptuk volna vissza a koronázási ékszereket 1978-ban”. (174.) A képet tovább tarkították a visszaadás ellenző Egyesült Államok-beli tüntetések és tiltakozások, ám végül Carter akarata érvényesült.

Hozzá tartozik a történethez, hogy 1973 után az amerikai szempontból szinte teljesen ignorált Magyarországot gyorsan és hatékonyan tették elfogadhatóvá az amerikai kormányzati körök. Ezt elsősorban a Magyarországon tapasztalható és a kommunista táborban magasfokú „szabad”

vallásgyakorlással lehetett legjobban „reklámozni”, és például Billy Graham 1977-es, hazánkban tett sikeres látogatása nagy propagandaértékkel bírt ebből a szempontból. Ráadásul több mint egy év hiátus után újra volt amerikai nagykövet Magyarországon Philip M. Kaiser személyében, akinek a tárgyalások tető alá hozása lett a feladata. Kaiser tevékenységének sikere természetesen azért is lehetett látványos, mert „mindkét fél a megegyezést kereste”. (212.) Míután magyar részről is megvizsgálták Fort Knoxban a koronaékszereket, már „csak” a delegációk összeállítása, a beszédek egyeztetése és a pontos dátum kitűzése maradt hátra. A döntés 1978. január 6-ára esett.

Az amerikai fél feltételül szabta, hogy Kádár János nem vehet részt az átadási ceremónián, míg az Egyesült Államokat Cyrus Vance külügyminiszter képviselte, tehát Carter elnök nem volt hajlandó ezért Magyarországra utazni, noha éppen európai látogatáson tartózkodott, s a közeli Lengyelországot meg is látogatta. Ez egyértelműen jelezte, hogy az amerikai fél diktálta a feltételeket, és noha a klenódiумok átadása a normalizációs folyamat fontos lépése volt, nem jelentette a viszony teljes baráti voltát a két ország között. Maga a ceremónia zökkenőmentesen, baráti hangulatban telt, s a résztvevők visszaemlékezéseiből készült összeállítás igen érdekes része a könyvnek. Glant végső konklúziója szerint „a Szent Korona visszaszerzése, majd az azt követő kereskedelmi egyezmény megkötése a szocialista magyar diplomácia legnagyobb sikere volt az egész hidegháború korszakában”. (255.) Ugyanakkor a kegytárgyak visszatérésének más fontos hozadéka is volt. Mint a szerző megállapítja, a „Szent Korona hazatérése felkavarta az állóvizet, és beindított egy olyan történelmi diskurzust, amely nem volt összeegyeztethető az állampárt narratívájával”. (253.)

A könyv elsősorban azoknak az olvasóknak szól, akik a magyar történelem legismertebb tárgyi emlékének modern kori történetét szeretnék megismerni, ám az amerikai–magyar kapcsolatok alakulása iránt érdeklődők számára is érdekes olvasmányt nyújt. Némi előzetes tudást azonban feltételez az amerikai történelem és politikai rendszert illetően Glant Tibor munkája. Helyenként magától értetődőnek vélt utalások vannak jellegzetesen amerikai politikai–történelmi–kulturális jelenségekre, melyek egy átlagolvasót vagy az Egyesült Államokat különösebben nem ismerő érdeklődőt megzavarhatnak. Például Richard Nixon 1968-as elnökválasztási győzelménél a „301 elektori szavazat” nem sokat mond az amerikai elnökválasztási rendszert nem kellően ismerőknek, ahogyan Ronald Reagan 1980-as 489 elektori szavazata sem, de az 1962-es *Port Huron-i Nyilatkozat* is megért volna egy lábjegyzetet. (103., 108., 105.). Ezt leszámítva (ráadásul Glant a legtöbb helyen megmagyarázza a nem egyértelmű hivatkozásokat) a kötet igen informatív, nyelvezete olvasható. A munka jól ágyazza be a Szent Korona „második történetét” a nemzetközi folyamatokba és a két ország kapcsolatrendszerébe. A kötet külön erénye a gazdag illusztrációs anyag: egy, a tájékozódást elősegítő térképmelléklet található a korona hányattatott útjáról Európában és az Egyesült Államokban, valamint 39 egyéb fénykép is gazdagítja az olvasás élményét.

Peterecz Zoltán

„HOVA MEGYÜNK, BAJTÁRSAK?” – „VILÁGNAK!”

Szlovénia és az '56-os magyar menekültek

Szerk. Kovács Attila

Etnikai Kutatóintézet, Ljubljana 2016. 117+117 oldal

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc kutatásában a Magyarországot elhagyó mintegy 200 000 menekült története az utóbbi évek egyik legtöbb új eredményt felmutató témaköre. Jóllehet a menekültekről szóló írások száma folyamatosan növekszik, ki kell emelni a forradalom 60. évfordulóját, amelynek alkalmából számos tematikus folyóiratszám és interjúkötet

látott napvilágot, valamint több konferenciát is rendeztek. A nyugat-európai, észak-amerikai befogadást, illetve a menekültek Ausztriában töltött időszakát ugyanakkor többen kutatták/kutatják, mint a kisebb kontingenst befogadó Jugoszláviát érintő adatokat, eseményeket. Éppen ezért érdemel kiemelt figyelmet a Kovács Attila által szerkesztett könyv, amely a magyar menekültek 1956–1957-es szlovéniai helyzetét tárgyaló tanulmányokat gyűjti egybe.

A kötet kétnyelvű kiadványként látott napvilágot a ljubljanoi Etnikai Kutatóintézet gondozásában, mégpedig olyan formai megoldással, hogy az önálló magyar és szlovén rész 180 fokkal elfordítva olvasható. Rövid előszavában a szerkesztő az 1956-os magyar forradalom szlovéniai kutatásának alig több mint egy évtizedes historiográfiáját járja körül, illetve vázlatosan ismerteti a könyvben közölt tanulmányokat is.

Az első tanulmányt Bence Lajos szlovéniai magyar költő, irodalmár, kutató jegyzi, aki az 1956-os magyar események és menekültek szlovéniai sajtóvisszhangját elemzi. Bence először a magyarországi eseményekről szóló híreket veszi górcső alá a muravidéki *Pomurski vestnik* című lap magyar nyelvű mellékleteiben. Többször idézi Szúnyogh Sándor szlovéniai költő visszaemlékezését is, így az egyes cikkek hatásáról reális, több oldalról fölvezet képet kaphatunk. A szerző a későbbiekben is leginkább ennek a lapnak a cikkeivel foglalkozik, mivel a *Pomurski vestnik* foglalkozott a legtöbbet a menekültekkel. A Lenti város laktanyájából menekült híradósok hosszan tárgyalt története azért kiemelten fontos, mert ők alkották az első nagyobb, Szlovénia területére érkező csoportot. Bár az elemzés alapvetően az említett lap aktuális cikkeire szorítkozik, általuk számos információt kapunk 1956 nemzetközi sajtójával kapcsolatban is.

A következő tanulmányt Kovács Attila, az Etnikai Kutatóintézet kutatója jegyzi a magyar menekültekről. A táblázatokban és fényképekben gazdag írás elején általános áttekintést olvashatunk a Magyarországot elhagyókról a Központi Statisztikai Hivatal 1957-es jelentése és az ENSZ menekültügyi szervezetének 1958-as statisztikái alapján. Ezt követően a megérkezést, valamint a menekülttáborok és az menekültek későbbi sorsának alakulását tárgyalja a szerző – előbb Jugoszláviában, majd azon belül Szlovéniában. Kovács arra a megállapításra jut, hogy három hullámban érkeztek a magyar menekültek: először október 23-a és november 4-e között (ekkor főleg az Államvédelmi Hatóság munkatársai választották úticélul Tito országát), a következő etap 1957. januárig tartott (ezt a nagyobb csoportot a jugoszláv hatóságok visszafordították), végül 1957. januártól (ekkor már – az osztrák példa nyomán – szabadabban bántak a menekültekkel, és automatikusan befogadták a frissen érkezőket). Összességében azt tudjuk meg a tanulmányból, hogy 1957 augusztusáig érkezett a legtöbb magyar az országba. Szlovénia területére kevesebb menekült érkezett (11%) és a táborok száma (8) is elmaradt Jugoszlávia egészéhez képest, ahol 1958-ig összesen 19 857 menekült élt, több mint 28 táborban. Érdekes és eddig a hazai szakirodalomban kevésbé érintett eseményekre hívja fel a figyelmet a szerző, amikor több példával illusztrálja, hogy a nyitott határt kihasználva rokonlátogatásokra is sor került a táborokban. 1957 végéig ugyanakkor több mint 16 000 fő hagyta el (egy harmadik országba távozva) Jugoszláviát, csaknem 3000 fő a hazatelepülés mellett döntött, és csak 634 fő maradt a délszláv államban. Ezek az arányok eltérnek Ausztriától, mivel a repatriálás onnan nem volt olyan gyakori.

A következő írás Göncz László történész tollából származik, aki interjúkon keresztül mutatja be az 1956-os eseményekre adott szlovéniai reakciókat és a menekülteknek nyújtott segítséget. A szerző kifejti, hogy bár a magyarországi eseményekről szóló tudósításokat a jugoszláv szervek igyekeztek befolyásuk alatt tartani, a különböző külföldi rádióadásoknak köszönhetően a helyi magyarság sokat tudott a hazánkban zajló eseményekről. Göncz az interjút nem szó szerint, csupán összefoglalva adja közre, a felvétel időpontja és helye sem ismert, s csupán a nyilatkozó nevét és születési évét ismerhetjük meg. Így a szerkesztett interjú olvasmányosabbá teszi a tanulmányt, de további forráskritikával és esetleges kontrollforrásokkal érdemes használni őket. A dokumentumokból megtudhatjuk, hogy a helyi magyarság élelemmel és egyéb ellátmánnyal segítette az anyaországból újonnan érkező magyarokat. Sőt, arra is volt példa, hogy csatlakozni

akartak a magyar forradalmárokhoz, még hozzá fegyveresen. Az érkezők közül akadt, aki a Muravidékről Ausztriába menekült, hogy onnan végül Kanadába távozzon. Az interjúk több ponton reflektálnak a korábbi tanulmányokban szereplő történésekre, így például a Lentiből érkező katonák esetére, az Ausztriába menekülés közben elhunytakra, illetve a rokonlátogatásokra. A muravidéki magyarok a menekültek beszámolói mellett az átkerült röpcédulákból, valamint a hangosabb demonstrációk során átszűrődő zajból is tudhatták, hogy mi történik a határ magyar oldalán.

A következő írás Kovács Attila másik tanulmánya (*Menekülttáborok és befogadó központok Szlovéniában*), amelyből megtudhatjuk, hogy a szlovéniai táborokban élt 2361 menekült kétharmada a magyar–szlovén határt lépte át a Jugoszáviába érkezők közül. Közülük 65 embert szervezett be a jugoszláv titkosszolgálat, amely azonban nem volt elégedett a beszervezettek munkájával. A hatóságok először szintén általuk próbáltak információkat szerezni, majd a magyarországi eseményekkel kapcsolatos kérdőíveket töltették ki a táborlakókkal. A magyar és külföldi delegációk által is meglátogatott táborokat a belügyminisztérium működtette, általában néhány tucat főnyi személyzettel. Két alkalommal pedig lázadás tört ki, egy titkosszolgálati jelentés szerint egy új házirend bevezetése, egy visszaemlékező szerint viszont segélycsomagok elosztása miatt. Ami a csoport belső összetételét illeti, Kovács idéz egy korabeli államvédelmi forrást, melyben négy csoportra osztották a menekülteket: 1. nyugatorientált idősebb értelmiségiek; 2. fiatal értelmiségiek; 3. politikai hovatartozás nélküliek; 4. forradalomban résztvevők. A tanulmányhoz a szerző mellékelte a menekültek elszállásolására használt 13 épület korabeli és 2016-os fotóját is.

Az utolsó írás Kolosa Tanja forrásközlése, amelyben Lenardič Stane újságírónak a borli várban tett látogatása alkalmával készített riportja olvasható. A szerző ezt a forrást azért emeli ki a további újságcikkek közül, mert a puszta számadatoknál többet közöl a menekültkérdés kezelésével kapcsolatban. A forrás nemcsak a rövid interjúrészletek miatt értékes, hanem mert általuk szlovén szemszögből ismerhetjük meg a menekültek ellátásának lehetőségeit. Hozzá kell tennünk, hogy a riporter a legtöbb esetben negatívan viszonyult a magyarokhoz, amire olyan félmondatok utalnak, mint „aggódalmamat fejeztem ki az iránt, hogy az emberek tizenegy év együttélés után a szovjetekkel most gyűlöletüket mutatják...” (109.) vagy „néhányuknál az volt az érzésem, hogy már nem gondolnak hazájukra, nem fontos nekik, mi történik otthon”. (109.) A tanulmányhoz csatolt – a menekülttáborban készült – fényképek közelebb hozzák az olvasóhoz a riporter által leírt állapotokat, hangulatokat.

A munkában név-, hely-, szervezet- és politikai mutató segít a tájékozódásban. Bibliográfiájában 8 levéltári forrás, 13 újságcikk, 5 könyv és 30 tanulmány szerepel. Ebből mindössze öt nem magyar nyelvű. Ebből az is „kiolvasható”, hogy az 1956-os magyar menekültek szlovéniai története elsősorban a magyar kutatókat foglalkoztatja, de bízom benne, hogy a kötet – két nyelven való megjelenésével – segíti majd a magyar eredmények nemzetközi felhasználását is.

Összességében elmondható, hogy a kiadvány hiánypótló, hiszen az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc menekültjeinek egy eddig kevés figyelmet kapó csoportjáról szól. Kétnyelvű lévén remélhetőleg a szlovén kutatókat is közelebb hozza majd e témához. Segítség lett volna a – nagyobb látószöveget biztosító – jugoszláv kitekintés, amely azonban csak Kovács Attila első tanulmányát jellemzi. A szerzők ugyanakkor sajtóanyagok, személyes emlékek, levéltári iratok és a szakirodalom felhasználásával sokrétű munkát végeztek, a közölt illusztrációk pedig (44 kép, 15 táblázat és 2 térkép) a főszöveget kiegészítő többletinformációkat nyújtanak. A jövőben hasznos lenne egy bővített kiadásban Göncz László interjúit és a Bence Lajos által szemlézett cikkeket teljes egészükben közreadni.

Máté Zsolt

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Borbély Zoltán PhD, adjunktus

EKE BMK Történelemtudományi Intézet, Eger

Dévényi Anna PhD, kulturális menedzser

Kodály Filharmónia, Debrecen

Erdődy Gábor az MTA doktora, egyetemi tanár

ELTE BTK Történeti Intézet, Budapest

Horváth Gergely Krisztián PhD, tudományos főmunkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Kiss László PhD, tudományos munkatárs

Társadalomtudományi Kutatóközpont CSS-RECENS Kutatócsoport,
Budapest

Máté Zsolt középiskolai tanár

Babits Mihály Gyakorló Gimnázium, Pécs

Mátyás-Rausch Petra PhD, tudományos munkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Orsós Julianna segédlevéltáros

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

Pálosfalvi Tamás PhD, tudományos főmunkatárs

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Peterecz Zoltán PhD, főiskolai docens

EKE BMK Anglisztikai és Amerikanisztikai Intézet, Eger

Ring Orsolya PhD, tudományos munkatárs

Társadalomtudományi Kutatóközpont CSS-RECENS Kutatócsoport,
Budapest

Turbucz Dávid PhD, posztdoktor kutató

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet,
Budapest

Turnai Anna egyetemi hallgató

BCE Társadalomtudományi és Nemzetközi Kapcsolatok Kar, Budapest

Ugrai János PhD, egyetemi docens

EKE BMK Neveléstudományi Intézet, Eger

Urbán Máté PhD, tanársegéd

ELTE Savaria Egyetemi Központ, Szombathely

E szám írásai a szerzők jóváhagyásával
megjelennek a Századok internetes felületén és adatbázisában.

CONTENTS

PROBLEMS OF SOCIAL MOBILITY IN HUNGARY

<i>Petra Mátyás-Rausch</i> : Social Mobility in the Transylvanian Fiscal Administration (1571–1629)	5
<i>Zoltán Borbély</i> : Noble Strategies and the Opportunities for Social Mobility in Northern Hungary in the First Half of the Seventeenth Century	25
<i>János Ugrai</i> : Success in School and Social Climbing. The Example of Sárospatak in the First Half of the Nineteenth Century	53
<i>Anna Dévényi</i> : The Socio-political Aspects of Secondary Education in the Horthy Era	81
<i>Orsolya Ring – László Kiss – Anna Turnai</i> : Female Cadres in the Rákosi Era.....	107

ARTICLES

<i>Tamás Pálosfalvi</i> : Monarchy or ‘State of Estates’? Reflections on the Late Medieval Hungarian State.....	135
<i>Dávid Turbucz</i> : The Speeches of Miklós Horthy between 1919 and 1923	183

HISTORIANS

<i>Gábor Erdődy</i> : The Historian and the Professor. Aladár Urbán (1929–2019).....	209
--	-----

BOOK REVIEWS

<i>Bereznay András</i> : A cigányok történetének atlasza. Térképezett roma történelem (<i>Julianna Orsós</i>).....	223
<i>Polgár Marianna</i> : Karrier Mária Terézia korában. Festetics Pál hivatali pályája (<i>Máté Urbán</i>)	226

Tóth Ágnes (szerk.): Dokumentumok a magyarországi németek történetéhez 1944–1953. Quellen zur Geschichte der Deutschen in Ungarn 1944–1953 (<i>Gergely Krisztián Horváth</i>)	229
<i>Glant Tibor</i> : A Szent Korona amerikai kalandja és hazatérése (<i>Zoltán Peterecz</i>)	231
Kovács Attila (szerk.): „Hova megyünk, bajtársak?” – „Világnak!”. Szlovénia és az ’56-os magyar menekültek (<i>Zsolt Máté</i>)	233
AUTHORS OF THIS ISSUE	237